

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL İNSTİTUTU**

cild 89, № 3, 2022

ISSN 2409-8817

ELMİ ƏSƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

RESEARCH PAPERS

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

ISSN 2409-8817

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

cild 89, № 3, 2022

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

ТОМ 89, № 3, 2022

RESEARCH PAPERS

volume 89, № 3, 2022

Bakı – 2022

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr edilir

*Təsisçi: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
“Elmi əsərlər” məcmuəsi Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin
11 iyul 2002-ci il tarixli 23 №-li əmri ilə qeydə alınmışdır*

“Elmi əsərlər” 1934-cü ildən çıxır. İldə 6 nömrə nəşr olunur

*Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə
təvsiyə edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir*

Baş redaktor:

Akif Abbasov – *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor*

Baş redaktorun müavini:

Hümeyir Əhmədov – *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor*

Məsul katib:

İlham Cavadov – *pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Redaksiya heyəti:

Emin Əmrullayev, kim.ü.fəls.dok. **Rüfət Əzizov**, ped.ü.fəls.d., dos., **Ənvər Abbasov**, kimya ü.f.d. **Rəfiq Qəndilov**, ped.ü.e.d., prof. **Vidadi Xəlilov**, ped.ü.e.d., prof. **Fərahim Sadıqov**, ped.ü.e.d., prof. **Fərrux Rüstəmov**, ped.ü.e.d., prof. **Hikmət Əlizadə**, psixol.ü.e.d., prof. **Ramiz Əliyev**, ped.ü.e.d., prof. **M.C. Mahmudov**, ped.ü.e.d. **İntiqam Cəbrayilov**, ped.ü.e.d. **Pıralı Əliyev**, ped.ü.e.d., prof. **Şahin Tağıyev**, ped.ü.e.d., prof. **Mübariz Əmirov**, ped.ü.e.d., prof. **Novruz Musayev**, siyasi e.ü.f.d. **Anar Nağıyev**, kimya ü.f.d. **İqrar Nəzərov**

Redaksiya şurası:

B.H. Əliyev (Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü, prof., Azərbaycan)
A.N. Rəhimov (Bakı Qızlar Universitetinin təsisçisi, ped.ü.e.d., prof., Azərbaycan)
N.D. Nikandrov (Rusiya Təhsil Akademiyasının akademiki, ped.ü.e.d., prof., Moskva)
A.K. Kusainov (Kazaxıstan Pedaqoji Elmlər Akademiyasının prezidenti, ped.ü.e.d., prof., Alma-Ata)
O.M. Topuzov (Ukrayna Milli Pedaqoji Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, Pedaqogika İnstitutunun direktoru, ped.ü.e.d., prof., Kiyev)
İ.X. Karimova (Tacikistan Təhsil Akademiyasının vitse-prezidenti, ped.ü.e.d., prof., Düşənbə)
V. Briller (Kolumbiya Universitetinin Ali təhsilin sektor təhlili üzrə icraçı direktoru, Dr., prof. (Nyu-York))
A.A. Şahin (Hacettepe Universitetinin professoru, Türkiyə)
A.S. Sidenko (Sosial İdarəetmə Akademiyasının aparıcı elmi işçisi, ped.ü.e.d., prof., Moskva)
N.V. Naumova (Samara Humanitar Akademiyasının kafedra müdiri, psixol.ü.f.d., dosent, Samara)
Tran Mai Uoc (Banking Universitetinin baş müəllimi, fəlsəfə doktoru, dosent, Vyetnam)

Redaksiya:

İradə Əmirəliyeva, Lalə Məmmədli, Dinarə Əsədova, Şəfəq Məmmədova, Günel Quluzadə

*Публикуется решением Ученого Совета Института Образования
Азербайджанской Республики*

*Учредитель: Институт Образования Азербайджанской Республики
Сборник «Научные труды» зарегистрировано приказом № 23 от 11 июля 2002 г.
Министерства Юстиции Азербайджанской Республики*

«Научные труды» издается с 1934 года. Периодичность издания: 6 номеров в год.

*«Научные труды» включены в список публикаций, рекомендованных решением Высшей
Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики*

Главный редактор:

Акиф Аббасов – доктор наук по педагогике, профессор

Заместитель главного редактора:

Гумеир Ахмедов – доктор наук по педагогике, профессор

Ответственный секретарь:

Ильхам Джавадов – доктор философии по педагогике, доцент

Редакционная коллегия:

Эмин Амруллаев, д.ф. по хим. **Руфат Азизов**, д.ф. по пед., доц., **Энвер Аббасов**, д.ф. по химии, **Рафиг Гандилов**, д.н. по пед., проф., **Видади Халилов**, док.н. по пед., проф. **Фарахим Садыгов**, д.н. по пед., проф. **Фаррух Рустамов**, д.н. по пед., проф. **Хикмет Ализаде**, д.н. по психол., проф. **Рамиз Алиев**, д.н. по пед., проф. **М.Дж. Махмудов** д.н. по пед., проф. **М.Дж. Махмудов**, д.н. по пед. **Интигам Джабраилов**, д.н. по пед. **Пирали Алиев**, д.н. по пед., проф. **Шахин Тагиев**, д.н. по пед., проф. **Мубариз Амиров**, д.н. по пед., проф. **Новруз Мусаев**, д.ф. по полит. н. **Анар Нагиев**, д.ф. по химии **Игьрар Назаров**

Редакционный совет:

Б.Г. Алиев (зав.кафед. Бакинского Государственного Университета, чл.-корр. НАНА, проф., Азербайджан)
А.Н. Рагимов (учредитель Бакинского Университета для Девушек, д.н. по пед., проф., Азербайджан)
Н.Д. Никандров (акад. РАО, д.н. по пед., проф., Москва)
А. К. Кусайнов (президент Казахской АПН, д.н. по пед., проф., Алма-Ата)
О.М. Топузов (вице-президент НАПН Украины, директор Института Педагогики, д.н. по пед., проф., г. Киев)
И.Х. Каримова (вице-президент АО Таджикистана, д.н. по пед., проф., Душанбе)
В. Бриллер (исполнительный директор по анализу сектора Высшего Образования Колумбийского Университета, д-р, проф., Нью-Йорк)
С. П. Ломов (зав.кафед. Московского ПГУ, акад. РАО, д.н. по пед., проф., Москва)
А.А. Шахин (профессор Университета Хаджеттепе, Турция)
А.С. Сиденко (вед. науч. сотруд. Академии Социального Управления, д.н. по пед., проф., Москва)
Н.В. Наумова (зав. кафедр. Самарской Гуманитарной Академии, д.ф. по психол., Самара)
Tran Mai Uoc (старший преподаватель Университет Банкинга, д. филос., доц., Вьетнам)

Редакция:

Ирада Амиралиева, Лала Мамедли, Динара Асадова, Шафаг Мамедова, Гюнель Гулузаде

Published by the decision of the Academic Council of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

*Founder: Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
The collection "Research Papers" was registered by order No. 23 of July 11, 2002 of Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan*

"Research Papers" has been published since 1934. Frequency of publication: 6 issues per year.

"Research Papers" are included in the list of publications recommended by the decision of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan

Editor in Chief:

Akif Abbasov – doctor of sciences in pedagogy, professor

Deputy Editor in Chief:

Humeyir Ahmadov – doctor of science in pedagogy, professor

Executive Secretary:

Ilham Javadov – doctor of philosophy in pedagogy, associate professor

Editorial board:

Emin Amrullaev, Ph.D. in chemistry **Rufat Azizov**, Ph.D. in ped., assoc.- prof. **Anvar Abbasov**, Ph.D. in chemistry **Rafiq Gandilov**, dok.of sciences in ped., prof. **Vidadi Khalilov**, dok.of sciences in ped., prof. **Farahim Sadigov**, dok.of sciences in ped., prof. **Farrukh Rustamov**, dok.of sciences in ped., prof. **Hikmet Alizade**, dok.of sciences in psychology, prof. **Ramiz Aliyev**, doc.of sciences in ped., prof. **M.J. Mahmudov**, dok.of sciences in ped. **Intigam Jabrailov**, dok.of sciences in ped. **Pirali Aliyev**, dok.of sciences in ped., **prof. Shahin Tagiyev**, dok.of sciences in ped., prof. **Mubariz Amirov**, dok.of sciences in ped., prof. **Novruz Musaev**, Ph.D. in political sciences **Anar Nagiyev**, Ph.D. in chemistry **Igrar Nazarov**

Editorial Council:

B.H. Aliyev, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Azerbaijan, doctor of sciences in psychology, prof., Azerbaijan)

A.N. Rahimov (founder of Baku University for Girls, doctor of sciences in pedagogy, prof., Azerbaijan)

N. D. Nikandrov (Academician of the Russian Academy of Education, doctor of pedagogical sciences, prof., Moscow)

A.K. Kusainov (President of the Kazakhstan Academy of Pedagogical Sciences, doctor of pedagogical sciences, prof., Alma-Ata)

O.M. Topuzov (Vice-President of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Director of the Institute of Pedagogy, doctor of pedagogical sciences, prof., Kiev)

İ.Kh.. Karimova (Vice-President of Academy of Education of Tajikistan, doctor of pedagogical sciences, prof., Dushanbe)

B. Briller (Executive director of Higher Education Sector Analysis at Columbia University, Dr. prof., New York)

S.P. Lomov (Head of the department of the Moscow Pedagogical State University, Academician of the Russian Academy of Education, doctor of pedagogical sciences, prof., Moscow)

A.A. Ahin (professor at Hacettepe University, Turkey)

A.S. Sidenko (Leading researcher of the Academy of Social Management, doctor of pedagogical sciences, prof., Moscow)

N.V. Naumova (Head of the department of the Samara Humanitarian Academy, doctor of philosophy in psychology, Samara)

Tran Mai Uoc (Senior lecturer, Banking University, PhD, associate professor, Vietnam)

Editorial staff:

Irada Amiraliyeva, Lala Mammadly, Dinara Asadova, Shafag Mammadova, Gunel Guluzade

**BAŞ REDAKTORDAN
OT ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
FROM THE EDITOR IN CHIEF**

“ŞUŞA BƏYANNAMƏSİ”nin İMZALANMASINDAN BİR İL ÖTÜR

UOT 371

Akiş Nurağa oğlu Abbasov

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi katibi
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar müəllim
<https://orcid.org/0000-0002-9210-7141>*

**“ŞUŞA BƏYANNAMƏSİ” ŞAGİRDƏRDƏ MİLLİ İFTİXAR VƏ MİLLİ QÜRUR
HİSSLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI VASİTƏSİ KİMİ**

Акиф Нурага оглу Аббасов

*ученый секретарь Института Образования Азербайджанской Республики.
доктор наук по педагогике, профессор, заслуженный учитель*

**«ШУШИНСКАЯ ДЕКЛАРАЦИЯ» КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ У
УЧАЩИХСЯ ЧУВСТВА НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОРДОСТИ**

Akiş Nuragha Abbasov

*scientific secretary of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan.
doctor of sciences in pedagogy, professor, Honored teacher*

**"SHUSHA DECLARATION" AS A MEANS OF FORMING A SENSE OF NATIONAL
PRIDE IN STUDENTS**

Xülasə. Məqalədə “Şuşa Bəyannaməsi”nin əsas müddəaları üzərində dayanılır. Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin dostluq, qardaşlıq, hərbi, milli təhlükəsizlik istiqamətlərindəki inkişafından danışılır. “Şuşa Bəyannaməsi” ilə şagirdlərin tanış edilmələri onlarda milli iftixar hisslərini səmərəli şəkildə formalaşdırır.

Açar sözlər: *“Şuşa Bəyannaməsi”, milli iftixar, milli iftixar hissi, milli iftixar hissənin formalaşdırılması*

Резюме. В статье основное внимание уделяется основным положениям Шушинской декларации. Они говорят о развитии азербайджано-турецких отношений в направлении дружбы, братства, военной и национальной безопасности. Ознакомление учащихся с «Шушинской декларацией» эффективно формирует у них чувство национальной гордости.

Ключевые слова: *«Шушинская декларация», национальная гордость, национальная гордость, формирование национальной гордости*

Summary. The article focuses on the main provisions of the Shusha Declaration. They talk about the development of Azerbaijani-Turkish relations in the direction of friendship, brotherhood, military and national security. Familiarization of students with the "Shusha Declaration" effectively forms in them a sense of national pride.

Keywords: *"Shusha Declaration", national pride, national pride, formation of national pride*

Fərqi yoxdur, istər ümumtəhsil, istər ali və orta ixtisas, texniki-peşə məktəblərində təhsilalanlara vətənpərvərlik, milli iftixar və milli qürur hisslərinin aşılanması 15 iyun 2021-ci il tarixində

xində Şuşa şəhərində Azərbaycan və Türkiyə respublikaları arasında imzalanan müttəfiqlik münasibətlərinə dair Bəyannamə son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Şagirdləri – ümumtəhsil və texniki peşə məktəblərində, tələbələri – institut və universitetlərdə, eyni zamanda kolleclərdə fənlərin (Azərbaycan dili, Azərbaycan tarixi, Həyat bilgisi, Çağırışaqədərk hazırlıq, Fiziki tərbiyə və s.) tədrisi zamanı, həm də sinifdən xaric və auditoriyadan kənar tədbirlərdə (söhbət, müzakirə, disput, Milli Qəhrəmanlar, qazilər, II Vətən müharibəsi iştirakçıları ilə görüşlər, şagird konfransları və s.) “Şuşa Bəyannaməsi” ilə tanış etmək məqsəduyğun və vacib sayılır.

Biz bu məqalədə ümumtəhsil məktəbi şagirdləri ilə aparılacaq tərbiyəvi və təhsilləndirici işləri əhatə etməyi nəzərdə tuturuq.

Məktəblilərlə məqsədyönlü, sistemli iş nəticəsində onlar ilk növbədə öyrənirlər ki, “Şuşa Bəyannaməsi” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən imzalanmışdır.

Bəyannamə imzalanarkən bu iki ölkə müstəqillik, suverenlik, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq aləmdə sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilə etməyin yolverilməz olması prinsiplərini əsas götürmüş, Azərbaycan və Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətlərinin bərqərar olmasının siyasi və hüquqi mexanizmlərini müəyyən etmişdir.

“Şuşa Bəyannaməsi”ndə xüsusi vurğulanır ki, 44 gün davam edən Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycan ordusu Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Ermənistanın 30 illik təcavüzkar siyasətini iflasa uğrattı, işğal edilmiş şəhər, rayon və kəndlərimiz azad olundu, tarixi ədalət zəfər çaldı, beynəlxalq hüquq bərpası oldu.

Müəllim bu həqiqətdən söz açarkən şagirdlərin necə fəxrlə, qürurla, milli iftixar hissi ilə ona baxdıqlarını görüb özü də kövrəlir.

Təlim prosesində, həm də sinifdən xaric tədbirlər zamanı şagirdlərə çatdırılır ki, Ermənistan üzərində qələbəmizin, ərazi bütövlüyümüzün qazanılmasında Türkiyə Respublikası bizə xüsusi mənəvi-siyasi dəstək durmuşdur.

Məktəblilər öyrənirlər ki, Azərbaycan və Türkiyə Qafqaz regionunda sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası, həmçinin region dövlətləri arasında münasibətlərin normalaşdırılması və uzunmüddətli sülhün bərqərar olması sahəsində əlbir hərəkət edəcəklər.

Müəllim xüsusi olaraq göstərir ki, yuxarıda haqqında danışılan kontekstdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının xüsusi coğrafi vəziyyəti diqqət mərkəzində dayanmışdır.

“Şuşa Bəyannaməsi” ilə tanış olan şagirdlərə məlum olur ki, bu tarixi sənədi imzalayan dövlətlər – Azərbaycan və Türkiyə öz milli maraq və mənafelərini əsas götürərək, müstəqil xarici siyasət yeridəcəklər.

Bəyannamədə özünə yer almış belə bir müddəə şagirdlərdə xüsusi maraq və iftixar hissi doğurur: tərəflərdən hər hansı birinin “müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına və ya təhlükəsizliyinə qarşı üçüncü dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz edildiyi təqdirdə, Tərəflər birgə məsləhətləşmələr aparacaq və bu təhdid və ya təcavüzün aradan qaldırılması məqsədilə BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə müvafiq təşəbbüs həyata keçirəcək, bir-birinə BMT Nizamnaməsinə uyğun zəruri yardım göstərəcəklər” (1).

Şagirdlərə həm də aydın olmuşdur ki, bu iki qardaş ölkənin orduları müasir tələblərə əsasən yenidən formalaşdırılacaq və modernləşdiriləcəkdir. Eyni zamanda Azərbaycan və Türkiyə başqa dost dövlətlərin silahlı qüvvələri ilə bir yerdə hərbi təlimlərin həyata keçirilməsini dəstəkləyəcəkdir.

Şagirdlər eyni zamanda bilməlidirlər ki, Azərbaycan və Türkiyə arasında inkişaf etdirilən və onların milli maraqları əsasında qurulan hərbi-siyasi əməkdaşlıq üçüncü dövlətlərə qarşı yönəlməyibdir.

Bu iki dövlət “Şuşa Bəyannaməsi”ndə regionun və Avropanın enerji təhlükəsizliyinə, təbii qaz mənbə və marşrut saxələndirilməsinə şərait yaradan strateji Cənub Qaz Dəhlizinin həyata keçirilməsində Türkiyə və Azərbaycanın qabaqcıl rolunu vurğulayır, Cənub Qaz Dəhlizinin səmərəli şəkildə istifadə olunmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş səyləri əlaqələndirilmiş şəkildə davam etdirəcəklərini nəzərdə tuturlar.

Müəllim göstərir ki, Bəyannaməni imzalayan dövlətlərin maraqlarına təhlükə yaradan regional və beynəlxalq təhlükəsizlik məsələlər onlar tərəfindən birlikdə müzakirə olunacaq və müvafiq tədbirlər görülməkdir.

Azərbaycan və Türkiyə öz ərazilərindən keçən Şərqi-Qərbi/Orta beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün qarşılıqlı əməkdaşlığı möhkəmləndirməyi nəzərdə tutur, intellektual nəqliyyat sistemləri texnologiyalarından faydalanmaqla beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin Azərbaycan-Türkiyə hissələrində tranzit-nəqliyyat potensialının daha da inkişafına nail olacaqlar.

“Şuşa Bəyannaməsi”ndə öz əksini tapmış aşağıdakı müddə müəllimlə yanaşı şagirdlərdə də böyük maraq yaratmış və onların sevincinə səbəb olmuşdur: “Tərəflər Azərbaycan və Türkiyəni birləşdirən Azərbaycan Respublikasının Qərbi rayonları ilə Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında dəhlizin (*Zəngəzur dəhlizi*) açılmasının və həmin dəhlizin davamı kimi Naxçıvan-Qars dəmir yolunun tikintisinin iki ölkə arasında nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin intensivləşməsinə mühüm töhfə verəcəyini qeyd edirlər” (1).

Şagirdlər yaxşı anlamışlar ki, “Bəyannamə”də qeyd edildiyi kimi, Türkiyə və Azərbaycan onlar arasında əlaqələrin hazırkı səviyyəsi ümumi regional və beynəlxalq sülh və rifaha töhfə verir, əlaqələrin yalnız bu iki ölkəyə deyil, həm də regiona sülh və rifah bəxş edir, başda region ölkələri olmaqla beynəlxalq birliyin sabitlik, sülh və maraqlarına xidmət göstərir.

“Şuşa Bəyannaməsi”ndə qeyd olunan aşağıdakı müddə da son dərəcə önəmlidir və şagirdlərdə düşmənə nifrət, terrorçuluğa, “regional və beynəlxalq sabitliyə və təhlükəsizliyə” mənfi təsir edən hallara, mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı barışmazlıq və mübarizlik tərbiyə edir. Diqqət yetirək: “Tərəflər regional və beynəlxalq sabitliyə və təhlükəsizliyə mənfi təsir edən müxtəlif təhdid və çağırışlara, xüsusilə terrorçuluğa, onun bütün forma və təzahürlərinə, maliyyələşdirilməsinə, həmçinin kütləvi qırğın silahlarının yayılmasına, mütəşəkkil cinayətkarlığa, çirkli pulların yuyulmasına, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə, insan alverinə, qanunsuz miqrasiyaya qarşı mübarizə sahəsində birgə səylərini və

əməkdaşlıqlarını genişləndirəcək və dərinləşdirəcəklər”.

Məktəblilər “Şuşa Bəyannaməsi”ndə özünə yer almış aşağıdakı müddəni xüsusilə təqdir etmişlər ki, “Azərbaycan Respublikası Türkiyə Respublikasının suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, sərhədlərinin toxunulmazlığına, sabitliyinə və təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş bütün fəaliyyətləri, o cümlədən terrorçuluğun bütün forma və təzahürlərini pisləyir və Türkiyə Respublikasının terrorçuluğa qarşı apardığı mübarizəni qətiyyətlə dəstəkləyir” (1).

“Şuşa Bəyannaməsi”ndəki aşağıdakı müddə da maraqla və sevinclə qarşılanmışdır: “Tərəflər müxtəlif ölkələrdə yaşayan Azərbaycan və türk diasporları arasında əməkdaşlığın daha sıx inkişaf etdirilməsi, onların məruz qaldıqları ümumi problemlər qarşısında birlikdə addımlar atılması və ardıcıl həmrəylik göstərilməsi məqsədilə səylərini birləşdirəcəklər” (1).

Ermənistan uzun illərdir, bəlkə də iki əsrdir ki, Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ağılsız ərazi iddialarındadır. “Şuşa Bəyannaməsi”ndə bu məsələyə də münasibət bildirilmişdir: “Tərəflər Ermənistanın Türkiyəyə qarşı əsassız iddialarının, tarixin təhrif olunması və tarixi faktların təhrif olunmaqla siyasiləşdirilməsi cəhdlərinin regionda sülhə və sabitliyə ziyan vurduğunu vurğulayaraq bu kontekstdə 1915-ci il hadisələri ilə bağlı olaraq öz arxivlərini açan Türkiyənin Ermənistandakı və digər ölkələrdəki arxivlərin açılması və bu mövzuda tarixçilər tərəfindən araşdırmaların aparılmasına yönəlmiş səylərini qətiyyətlə dəstəkləyirlər” (1).

Məktəblilər Türk mədəni irsinin beynəlxalq səviyyədə təbliğ və təşviq edilməsi sahəsində birgə əməkdaşlığının gücləndiriləcəyi; eyni zamanda Türk həmrəyliyinə daha da möhkəmləndirilməsi üçün Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası, Türk Akademiyası, Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, TÜRKSOY və Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətlərə təkən verəcəklər” müddəalarını bəyənmiş, təqdir etmişlər.

Bütün yuxarıda deyilənlərdən aşağıdakı qənaətə gəlmək mümkündür ki, ümumtəhsil məktəblərinin pedaqoji kollektivləri – fənn müəllimləri, sinif rəhbərləri, uşaq birliyi və gənclər təşkilatı rəhbərləri, məktəb direktorunun tərbiyə işləri üzrə müavini, məktəb kitabxanaçısı “Şuşa Bə-

yannaməsi”nin ayrı-ayrı müddəalardan istifadə etməklə gənc nəsildə milli iftixar və milli qürur hissələrini qüvvətləndirə və inkişaf etdirə bilərlər.

Problemin aktuallığı. “Şuşa Bəyannaməsi” - 15 iyun 2021-ci il tarixində Şuşa şəhərində Azərbaycan və Türkiyə respublikaları arasında imzalanan müttəfiqlik münasibətlərinə dair Bəyannamədir. Bəyannamənin imzalanmasından 1 (bir) il ötür. Bu

tarixi sənədlə şagirdlərin yaxından tanış edilməsi son dərəcə aktual bir məsələdir.

Problemin yeniliyi. Məqalədə “Şuşa Bəyannaməsi”nə şagirdlərdə milli iftixar və milli qürur hissələrinin formalaşdırılması vasitəsi kimi yanaşılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. 2021-ci il iyunun 15-də Şuşa şəhərində Azərbaycan və Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında imzalanmış “Şuşa Bəyannaməsi”
https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eu%C5%9Fa_B%C9%99yannam%C9%99si

E-mail: prof.akif@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm. dok., prof. H.Ə. Əlizadə,*
ped.ü.elm. dok., prof. H.H. Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 06.06.2022

**ÜMUMPEDAĞOQJİ PROBLEMLƏR
ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
GENERAL PEDAGOGICAL PROBLEMS**

UOT 37.01

Hikmət Əbdül oğlu Əlizadə
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti

MÜASİR DƏRS KOQNİTİVLİK VƏ KREATİVLİK SƏRHƏDİNDƏ

Хикмет Абдул оглы Ализаде
доктор наук по педагогике, профессор
Бакинский Государственный Университет

СОВРЕМЕННЫЙ УРОК НА ГРАНИЦЕ КОГНИТИВНОСТИ И КРЕАТИВНОСТИ

Hikmet Abdul Alizade
doctor of sciences in pedagogy, professor
Baku State University

THE MODERN LESSON IS ON THE BORDER OF COGNITION AND CREATIVITY

Xülasə. Məqalədə müəllif koqnitivlik və kreativliyi dərsin müasirliyini təyin edən meyar kimi dəyərləndirir. Qeyd edilir ki, B. Blumun təlim məqsədləri taksonomiyası şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına istiqamətlənib. Yaradıcılıq qabiliyyətləri təfəkkür ilə təxəyyülün sərhədlərində formalaşır. Şagirdlərin dərsdə yaradıcı tapşırıqlar yerinə yetirməsi bu vəzifənin reallaşmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: koqnitiv, kreativ, yaradıcılıq qabiliyyətləri, taksonomiya, fikri əməliyyatlar, tapşırıqlar

Резюме. В статье автор оценивает познание и творчество как критерии, определяющие современность урока. Отмечается, что систематика целей обучения Б. Блума направлена на развитие творческих способностей учащихся. Творческие способности формируются в границах мышления и воображения. Творческие задания учащихся на уроке способствуют реализации этой задачи.

Ключевые слова. когнитивный, креативный, творческие способности, таксономия, мыслительные операции, задачи

Summary. In the article, the author assesses cognition and creativity as the criteria that determine the modernity of the lesson. It is noted that B. Bloom's taxonomy of learning objectives is aimed at developing students' creative abilities. Creative abilities are formed within the boundaries of thinking and imagination. Students' creative assignments in the classroom facilitate the realization of this task.

Key words. cognitive, creative, creative abilities, taxonomy, mental operations, tasks

XX əsrin 60-cı illərindən etibarən təhsil konsepsiyası şagirdlərdə təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmişdirsə, XXI əsrin astanasında kreativlik önəmli yaradıcılıq problemi kimi formalaşdı. Əbdül Əlizadənin fikrincə, bu şəraitdə təhsil konsepsiyasında yeni bir mərhələ – təxəyyül mərhələsi əmələ gəldi. Nəticədə müasir dərsin məzmununda koqnitiv

proseslərlə bəhəm, kreativ proseslər, yaradıcılıq prosesləri əmələ gəldi (1, 34-127).

Yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı dərsin məqsədi kimi

Psixoloji tədqiqatların (Jan Piajenin (2), Lev Semyonoviç Vıqotskinin (3), Abraham Maslounun (4) və b.) nəticələri keçən əsrin ortalarında izahedici-məlumatverici (ənənəvi) dərsin

təkmilləşməsinə tələb edirdi. Dünyanın müxtəlif ölkələrində pedaqoqlar, metodistlər və qabaqcıl müəllimlərin bu istiqamətdə axtarışlar apardıqları bir dövrdə B. Blumun təlim məqsədləri taksonomiyası işıq üzə gərdi və məlum oldu ki, bu taksonomiyanın tətbiqi dərslərin müasirliyini təmin edə bilər. İzahedici-illüstrativ (ənənəvi) dərslərdə təlim məqsədləri biliyin verilməsi, anlama, möhkəmlətmə və tətbiqetmə idi. B. Blum bu məqsədlərdən üçünü (Bilik-Anlama-Tətbiq) saxlayaraq, onlara daha üç məqsəd (Analiz-Sintez-Qiymətləndirmə) əlavə etdi (5, 25).

Təlimin qarşısına qoyulan yeni məqsədlər dərslərdə fikri əməliyyatların (analiz və sintez) inkişaf etdirilməsini tələb etdi. (Analiz və sintez əsas fikri əməliyyatlardır, müqayisə, ümumiləşdirmə və s. kimi proseslər məhz onlardan törəmədir.)

Analiz və sintez proseslərinin köklü psixoloji effektləri fikirləşmə fenomeni ilə əlaqəlidir. Təlim fikirləşmə fenomeni üzərində qurulanda biliyin mənimsənilməsində hafizə müstəvisindən təfəkkür müstəvisinə keçid əmələ gəlir. Bu keçiddə fikri əməliyyatların fəallaşdırılması hafizənin mənalılığını aktualaşdırdı, monoloji təlim dialoji təlimlə əvəzləndi. Fəal təlim vətəndaşlıq hüququ əldə etdi. Təfəkkürün inkişafı təlimin əsas vəzifəsinə çevrildi. Sınıfdə yeni biliyin şagird tərəfindən kəşf edilməsi aktualaşdı. Təlimin yeni təlim metodları - qismən axtarıcı, müstəqil iş, idrakı oyunlar, evristik müsahibə, disput, reproduktiv və problem axtarış, problem-təpşırıq, problem situasiyanın yaradılması, təlim müzakirəsi və s. metodları (6,202-211) bu vəzifələri reallaşdırmağa yönəldi.

Bəlkə də təfəkkürün inkişaf etdirilməsinin dərslərin əsas vəzifəsinə çevrilməsi, təfəkkür problemi istiqamətində tədqiqatların miqyasının genişlənməsini şərtləndirdi. 60-90-cı illər arasında V.V. Davidovun (7) (empirik və nəzəri təfəkkür), C. Gilfordun (divergent və konvergent təfəkkür) (8), Ə. Bayramovun (tənqidi təfəkkür) (9), E. Bononun (lateral təfəkkür) (10) və başqa psixoloqların təfəkkür sahəsində apardıqları tədqiqatların nəticəsində yaradıcı təfəkkür tipi bərqərar oldu. Bu tədqiqatların nəticəsi kimi 90-cı illərdə B. Blumun taksonomiyasının II variantı pedaqoji gündəmi zəbt etdi. Bu taksonomiyada təlim məqsədləri bu ardıcılıqla düzüldü: xatır-

lama, anlama, tətbiqetmə, analiz, qiymətləndirmə və yaratma (5,25).

B. Blumun təlim məqsədləri taksonomiyasının bu variantında şagirdlərdə yaradıcılıq keyfiyyətlərinin inkişafı dərslərin qarşısına əsas vəzifə kimi qoyuldu. Məsələnin belə qoyuluşu dərslərin möcüzələrini daha da artırdı. Təlimin əvvəlki metodlarından köklü şəkildə fərqlənən yeni təlim metodları yarandı və onlar interaktiv təlim metodları (Beyin həmləsi, Bibo, auksion, klaster, suallar, anlayışların çıxarılması, söz assosiasiyaları, müzakirə, diskussiya, debatlar, müzakirə xəritələri, qrupla iş, Sokrat üsulu, akvarium, rollu oyunlar, modelləşdirmə, səhnələşdirmə, təqdimat və esselər, problemin həlli, kublaşdırma, konkret hadisənin araşdırılması, Venn diaqramı, layihələrin hazırlanması, sorğu vərəqələri və müsahibələr, qərarlar ağacı, ideyalar xalısı, refleksiya, ziqzaq, karusel və s. (bax:11) adlandırıldı.

İnteraktiv təlimdə dərslərin yeni məzmun kəşf etdi. Bu təlimdə dialoqla yanaşı diskussiya önəm kəşf etməyə başladı. Dərslərdə yaradıcı təfəkkürün inkişafı və formalaşması təxəyyülün inkişafı və formalaşmasını da aktualaşdırdı.

Klassik psixologiyada koqnitiv proses kimi xarakterizə edilən təfəkkür müasir psixologiyada həm də kreativ proses kimi qiymətləndirildi. Kreativlik sərhədlərində təfəkkür təxəyyülə qarşılıqlı əlaqədədir.

Təxəyyül psixi proses kimi hansı məziyyətlərlə seçilir? Uzun illər psixologiyada təxəyyülün məziyyətlərini açıqlayanda onu yeni obrazların yaradılması kimi səciyyələndiriblər. Müasir psixologiyada isə, prof. Ə.Ə. Əlizadənin təbircə desək, təxəyyülün mahiyyətini araşdırmaq üçün böyük elmi dəyərə malik olan yeni konsepsiyalar əmələ gəlib. Bu konsepsiyalara görə, təxəyyül psixi proses kimi:

1. Tamı hissədən əvvəl görməyi nəzərdə tutur;
2. Funksiyanı bir əşyadan başqasına keçirməyi nəzərdə tutur (12, s. 126).

Klassik psixologiyada yeni obrazların yaradılması təxəyyül prosesi kimi qiymətləndirilir. Həmin dövrdə yaradıcı təfəkkür fenomeni bəlli deyildi. Yaradıcı təfəkkür fenomeni kəşf olunanda, təxəyyül psixologiyasında da yeni istiqamət əmələ gəldi. Problemin mübahisəli məsələləri özünəməxsus psixoloji müstəvidə – təxəyyül və təfəkkür müstəvisində açıqlan-

mağa başlandı. Əbdül Əlizadənin fikrincə, bu, yeni istiqamətdir. Təxəyyül obrazlarının əmələ gəlməsinin özünəməxsus psixoloji məkanı var: bu məkan hissi obrazla fikri obrazın mürəkkəb və çoxcəhətli sahəsindədir. Təxəyyül ancaq bu sahədə, hissi obrazla fikri obrazın dialektik ölçülərlə qovuşduğu sahədə yaranır. Hissi obrazla fikri obrazın qarşılıqlı əlaqəsi ikitərəflidir:

1. Fikrin konkretdən (hissi obrazdan) mücərrədə (fikri obraza) yüksəlməsi;

2. Fikrin mücərrəddən (fikri obrazdan) konkretə (hissi obraza) yüksəlməsi (12, s. 127).

Fikri obrazdan hissi obraza gedən yol yaradıcı təxəyyül forması kimi qiymətləndirilir.

Təxəyyülün inkişafında təfəkkürün rolu şəksizdir və psixologiyada nisbətən geniş öyrənilib. Təfəkkürün inkişafında da təxəyyülün rolu önəmlidir. Prof. Ə.Ə. Əlizadənin qənaətinə, yaradıcı təfəkkür təxəyyül toxumasında əmələ gəlir (12, s.129). A.V. Petrovski təfəkkürlə təxəyyülün, necə deyirlər, “dövlət” sərhədlərini şərti ölçülərlə olsa da ayırd etmişdir. Onun fikrincə, obrazları seçmək imkanı təxəyyülün əsasını, məfhumların yeni kombinasiya imkanı təfəkkürün əsasını qaynaqlandırır. Müəllif daha sonra əlavə edir ki, obrazlar və məfhumlar sistemi sıx qaynaqlarla əlaqədardır. Başqa sözlə, onlar gözəgörünməz tellərlə bir-birilə bağlıdırlar, bir-birlərinə şəxsiyyət faktorları ilə, ilk növbədə, emosiyaların dili ilə şərtlənirlər (13, s. 415).

İnsanın dünyaya yaradıcı münasibəti bilavasitə təxəyyüllə şərtlənir. Təfəkkürün yaradıcılıq potensialı ancaq bu sahədədir. Bu kontekstdə müasir məktəbdə təfəkkür - təxəyyül fenomenləri şagirdlərdə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etdirilməlidir. Bu müstəvidə dərsin öz möcüzələrini koqnitivlik və kreativlik sərhədində reallaşdırılması üçün perspektivlər açılır.

Yaradıcılığı inkişaf etdirən tapşırıqlar.

Dərsdə təxəyyülü inkişaf etdirmək üçün özünəməxsus tapşırıqlar müəyyən edilib. Bu tapşırıqlardan artıq uzun müddətdir ki, istifadə olunur. Hətta qabaqcıl müəllimlər 70-ci illərdən etibarən belə tapşırıqlardan məharətlə yararlanmışlar. Həmin illərin təxəyyül tapşırıqları aşağıdakı kimi olub. Onlardan bəzilərini xatırlayaq.

1. Şagirdlərə tamamlanmamış hekayə təklif olunurdu: “Hava qaralırdı. Yağış yağırdı. Qarşısındakı ağacın qənsərində iki qız şirin söhbət

edirdi. Birdən...” Şagirdlərə hekayəni tamamlamaq təklif olunurdu.

2. Şagirdə sözlər təklif olunur: açar, şlyapa, qayıq, gözətçi, yol, yağış. Bu kontekstdə hekayə yazmaq təklif olunurdu.

Şagirdə hekayəni tamamlamaq üçün 10 dəqiqə vaxt verilirdi.

Şagirdlərin yazdığı “hekayə” aşağıdakı meyarlarla qiymətləndirilirdi: hekayənin tamamlanması, obrazların orijinallaşması, süjetin inkişafı ...

Bu tapşırıqların başqa variantları da tətbiq edilirdi. Məsələn, müəllim şagirdlərin təxəyyülünü oyatmaq üçün onlara təklif edirdi ki, başqa planetə səfərə gedərkən özləri ilə götürəcəkləri əşyaların adlarını desinlər və başqalarının gözü ilə dünyanın mənzərəsini görməyə çalışsınlar. Müxtəlif cavablar alınır. Müəllim “beyin həmləsi” metodu ilə şagirdlərin təxəyyülünü canlandırır, irəli sürülmüş ehtimalları təhlil etmək üçün zəruri olan meyarların araşdırılmasında və təsvir olunan situasiyaların qiymətləndirilməsində onlara kömək edirdi.

Uzun illər dərsdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri şagirdlərə ifadə və inşa yazılar yazmağı tapşırırdılar və s. Bu tapşırıqlar, şübhəsiz ki, səmərəlidir və təsadüfi deyil ki, müxtəlif variantlarda tətbiq olunurdu, bu gün də bəzi müəllimlər öz pedaqoji təcrübələrində bu tapşırıqlardan məharətlə istifadə edirlər. Təlim prosesində belə tapşırıqlar təxəyyülün inkişafına xidmət edir.

Müasir Amerika məktəblərində daha kreativ tapşırıqlar həyata keçirilir. Bu tapşırıqlardan biri kimi “Balaca bir oğlanın olayları” testini misal göstərmək olar. Bu oğlanın obrazı təxəyyül üsulu kimi məşhur olan hiperbolizasiya üsulu ilə yaradılıb.

“Balaca bir oğlanın olayları” testi:

1. Bir dəfə balaca bir oğlan məktəbdən evə gedirdi. Yola çıxanda qarışqaları tapdalamaq üçün diqqətlə ayaqlarının altına baxırdı. O, çox xeyirxah bir oğlan idi. Heç kəsə, heç nəyə xətdər yetirmək istəmirdi. O, gözlənilmədən dayandı. Onun lap ayaqlarının altında günəş şüalarında işıldayan qəribə bir dəmir pul vardı. “Gör nə qəşəngdir!” – oğlan heyrlənlə pula baxdı və onu götürdü. “Bu gün nə yaxşı gündür?!” – oğlan öz-özünə fikirləşdi. Pul isə doğrudan da çox qəşəng idi. Onun bir üzündə ağac, o biri üzündə

qeyri-adi və emosionaldır, elə bu xüsusiyyətlərlə də uşaq təxəyyülünün alovlanması üçün adekvatdır!

Şagirdlərin yaradıcı təxəyyülü təkcə inşa yazanda və rəsm çəkəndə özünü göstərmir. Hər bir dərstdə özünəməxsus boyalarla, çalarlarla təzahür edir. Təcrübəli müəllim onları vaxtında görür, ayırd edir və qiymətləndirirlər.

Təbiət fənləri üzrə dərstdə də belə tapşırıqları həyata keçirmək olar. G. Lefransuanın təqdimatında tapşırıqlar aşağıdakı nümunə əsasında açıqlanır.

VII sinifdə təbiətsünaslıq dərsi idi. Dərsin mövzusu belə idi: “Şəhin düşməsi”. Müəllim şagirdlərə belə bir sualla müraciət edir:

– Şəh necə əmələ gəlir?

Şagird P. – Mən bilirəm. Yağışdan əmələ gəlir.

Şagird D. – Yox. Yağış olmayanda da şəh olur.

Müəllim: – Suala necə cavab verə bilərik?

Şagirdlər xorla: – Elmi-tədqiqat metodlarının köməyi ilə.

Müəllim şagirdlərin elmi metod anlamını dəqiqləşdirir. O, sonra aydınlaşdırır ki, şəh dəyəndə nə başa düşülür. Şagirdlərə təklif edir ki, müvafiq praktik müşahidələr aparsınlar və faktlar toplansınlar.

Növbəti dərslərin birində onlar özlərinin müşahidələrini ümumiləşdirirlər və bu faktlara söykənən intellektual ehtimallar (və ya fərziyyələr) irəli sürürlər (şəh gündən yaranır, şəh ha-

vadan əmələ gəlir, şəh obyektlərin özlərindən əmələ gəlir).

Müəllim şagirdlərə zəruri müşahidələr aparmaqda kömək edərək istiqamət verir, bəzi hallarda isə o, eksperimentlər fikirləşir: şəh nisbətən soyuq obyektlərdə əmələ gəlir, şəh buludsuz gecələrdə meydana çıxır, şəh əvvəllər tamamilə quru olan obyektlərdə əmələ gəlir...

Şagirdlər, nəhayət, belə bir nəticə ilə razılaşırlar: havada nəmişlik olanda su dənələri əmələ gəlir və onlar obyektin səthində toplaşır. Bundan sonra şagirdlər bu nəticənin doğru olmasını yoxlamaq üçün müxtəlif eksperimentlər fikirləşirlər (14, s. 203-204).

Məktəblərdə yaradıcı tapşırıqlar həmişə olub. Qabaqcıl müəllimlər bu tapşırıqları şagirdin biliyi mənimsəmə yolu kimi dəyərləndiriblər. Müasir dövrdə yaradıcı tapşırıqlar dərstdə yaradıcı təfəkkürün və təxəyyülün inkişafına xidmət edir. Başqa sözlə, koqnitivlik və kreativlik dərslərin müasirliyini təyin edən meyara çevrilmişdi.

Problemin aktuallığı. Dərsin müasirləşdirilməsi bütün dövrlərdə aktual pedaqoji problemlərdən biridir.

Problemin elmi yeniliyi. Müasir dövrdə təlim prosesinə yeni konsepsiyalar tətbiq edilir. Bu konsepsiyaların daha səmərəli tətbiqi yeni-yeni araşdırmalar tələb edir. Koqnitivlik və kreativliyin vəhdətdə həyata keçirilməsi dərslərin daha yüksək səviyyədə təşkilini özündə ehtiva edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə məktəb müəllimlərinin dərsləri daha səmərəli təşkil etməsinə şərait yaradacaq.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə, Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. / Ə.Ə. Əlizadə. – Bakı, Çarşıoğlu, – 1998, – 367 s.
2. Пиаже, Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже – М.: Просвещение, – 1969. – 659 с.
3. Выготский, Л.С. Мышление и речь. – М., 1934, – 362с.
4. Маслоу, А.Г., Мотивация и личность.- СПб. : Евразия, –1999. – 478 с.
5. Əlizadə, Ə.Ə., Sultanova, İ.H. Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. Bakı, 2008, 173 s.
6. Mahmudova, R.M. Təhsilin psixodidaktik problemləri (tarixi müqayisəli təhlil) – Bakı, – 2018, – 312 s.
7. Давыдов, В.В. Проблемы развивающего обучения. – М.: –1986, – 240 с.
8. Гильфорд, Дж. Три стороны интеллекта // Психология мышления. (под. ред.А.М. Матюшкина) – Москва, – 1965, – с. 433-456.
9. Bayramov, Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı: Maarif, – 1967, – 350 s.
10. Эдвард де Боно. Искусство думать: Латеральное мышление как способ решения сложных задач = Lateral Thinking An Introduction. – М.: Альпина Паблишер, – 2015. – 172 с.
11. Veysova, Z.A. Fəal/interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. – Bakı, – 2008, – 149 s.
12. Əlizadə, Ə.Ə., Əlizadə H.Ə., Əlizadə S.H. Psixopedaqogika: Dərs vəsaiti. -Bakı: Ecoprint, n – 2019, – 368 s.

13. Петровский, А.В., Ярошевский, М.Г. Психология, – М., – 1998, – 512 с.
14. Лефрансуа, Г. Психология для учителя. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак; – Москва: Олма-Пресс, – 2005, – 416 с.

E-mail: hikmet56@gmail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,*
ped.ü.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 18.05.2022.

UOT 37.01

Mübariz Tahir oğlu Süleymanov
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

YUXARI SINIF ŞAGİRDƏRİNİN SİSTEMLİ ÖZÜNÜTƏHSİLİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Мубариз Тахир оглы Сулейманов
диссертант по программе доктора философии
Института Образования Азербайджанской Республики

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМОГО САМООБРАЗОВАНИЯ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ

Mubariz Tahir Suleymanov
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Institute Education of the Republic of Azerbaijan

THE MAIN DIRECTIONS OF SYESTAMATIC SELF-EDUCATION OF SENIOR STUDENTS

Xülasə. Məqalədə yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil sisteminin əsas istiqamətləri açıqlanır. Müəllif yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil prosesinin həyata keçirilməsinin məzmununu, forma və üsullarını göstərir. Özünütəhsil mədəniyyətinə, yəni şagirdin birbaşa şəxsi marağını keçəcək elm, texnologiya mədəniyyətin hər hansı bir sahəsində sistematik biliklərin əldə edilməsinə, eləcə də mənəvi tərbiyəyə zərərli təsir göstərəcək materiallara böyük diqqət yetirilir. Məqalədə müəllifin yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil üzrə nəticələri və təklifləri göstərilir.

Açar sözlər: *yuxarı sinif şagirdləri, özünütəhsil, əsas istiqamətlər, sistemli təlim, özünütəhsil mədəniyyəti*

Резюме. В статье раскрываются основные направления системного самообразования старшеклассников. Автор указывает содержание, формы и методы, в процессе которых реализуется самообразование учащихся старших классов. Большое внимание уделяется культуре самообразования, т.е. приобретению систематических знаний в какой-либо области науки, техники, культуры, предполагающее непосредственный личный интерес учащегося, а также удерживающее увлечения материалами, которые отрицательно влияют на моральное воспитание. В статье описываются выводы и предложения автора по самообразованию старшеклассников.

Ключевые слова: *старшеклассники, самообразования, основные направления, систематические знания, культура самообразования*

Summary. The article reveals the main directions of systematic self-education of senior students. The author indicates the content, forms and methods in the process of which self-education of students of senior classes is carried out. Much attention is paid to the culture of self-education, actually acquisition of systematic knowledge in any field of science, technology, culture, assuming indirect personal interest of the student, as well as holding materials of interest that negatively affect morality. The article describes the author's statements and suggestions on the self-education of senior students.

Key words: *seniors, self-education, basic directions, systematic knowledge, culture of self-education*

Müasir dövrdə özünütəhsil fəaliyyəti şəxsiyyətin sosiomədəni müstəqilliyini müəyyən-ləşdirir. Özünütəhsil anlayışı dünya təhsil sisteminin böhranı nəticəsində meydana gəlmişdir.

İndiki pandemiya dövründə (Covid 19) təhsilin bu növü daha böyük aktuallıq kəsb edir. Məhz özünütəhsil bu vəziyyətdən çıxış yolunu göstərir. Bu, intellektin, həmçinin bütövlükdə şəxsiyyətin inkişafına yönələn bir yoldur və daim insanı müşayiət edir.

Yuxarı sinif şagirdlərinin yeni biliklər öyrənməyə, mənəvi etik inkişafa cəhd etməsi, peşəkar sferada kamilləşmək istəyi, yeni vərdişlərin və müəyyən bacarıqları əldə etməsi kimi keyfiyyətləri müasir insana xasdır. *“Müasir sosial-iqtisadi şəraitdə təlimin xarakterinin dəyişilməsinə ehtiyac vardır. Bazar iqtisadiyyatında bilik və peşəkarlıq mütəxəssisin əsas kapitalı hesab edilir. Zamanın tələbinə görə şagird və tələbələrin özlərinin oxumağa can atması əsas şərtidir. Belə olduğu təqdirdə təlim fəaliyyətinin əsasını öyrənmənin müstəqil işi və inkişaf etdirməsi təşkil edir”* [6, s.177]. Qeyd etmək lazımdır ki, özünütəhsil səviyyəsini yüksəldən şagird öz daxili aləmini zənginləşdirir və ətrafdakıların gözündə cəmiyyət üçün daha xeyirli insan olduğunu göstərir. Bununla bəhəm, müasir dövrdə əlavə təhsil əldə etmədən öz yerini tapmaq çətinidir. Bu, o deməkdir ki, özünütəhsil hamıya aiddir.

Forma və müstəqillik amilinə görə özünü-təhsilin iki tipi vardır: sərbəst və sistemli. Sərbəst özünütəhsil dedikdə, biz özünükamilləşmənin və yaxud hər hansı bir məsələnin şagird şəxsiyyətinin maraq və tələblərindən irəli gələn tələbatı kimi başa düşürük. İnsan bu zaman özü özünütəhsilin məqsədini və onun həcmi müəyyən edir.

Sistemli özünütəhsil şagirdin təhsil aldığı məktəb tərəfindən stimullaşdırılır. Təhsilalan marağına uyğun verilən tapşırığı yerinə yetirir və biliklərini zənginləşdirir. Özünütəhsilin bu növündə şagird proqram tələblərindən kənara çıxır və özünü inkişaf səviyyəsinə çatdırır. Apardığımız tədqiqat işində yuxarı sinif şagirdlərinin əsasən sistemli özünütəhsil məsələlərini araşdırmışıq. Bunu aşağıdakı kimi təqdim edirik:

I. Yuxarı sinif şagirdlərinin öz üzərində işləməsi üçün stimullaşdırılması, özünənamə hissənin gücləndirilməsi, dünyagörüşünün genişləndirilməsi üzrə 9-11-ci siniflərdə müəllimlər tərəfindən aparılan işlər (müasir problemlərə münasibət, baş verən hadisələrə mövqeyin formalaşdırılması): “Mən dünyanı sevirəm”, “Mən

özümü dərk edirəm”, “Mən özümü qiymətləndirirəm”, “Mən özümə inanıram”, “Mən bunu bacaracağam”, “Mən qorxunu dəf edəcəyəm”, “Mən insanları təbəssümlə dindirirəm”;

II. Şagirdlərin meyl, maraq və həyati planlarına uyğun olaraq müəyyən fənlərin dərindən öyrənilməsi (müəllim tərəfindən aparılan işlər):

Öyrədici eksperimentin aparılması üçün təlim prosesində və təlimdən kənar vaxtlarda IX-XI siniflərdə aşağıdakı mövzular üzrə işlər aparılmışdır:

“Azərbaycan tarixi” fənni üzrə tətbiq olunan layihələrin siyahısı.

1. “Azərbaycan tarixi” üzrə layihənin mərhələlər üzrə həyata keçirilməsi (9-cu sinif).

2. “Qarabağın tarixi”, ikinci mərhələ (9-10-cu sinif). Materiallar təqdimat formasında verilmişdir.

3. Azərbaycanda Dövlət Müstəqilliyinin bərpa olunması. “Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ” münaqişəsinin Azərbaycanda ictimai-siyasi duruma təsiri. III mərhələ (9-10-cu siniflər).

4. Bakının tarixindən.

5. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanın vəziyyəti. Dövlətçiliyin qorunması uğrunda mübarizə. IV mərhələ. (9-10-cu siniflər).

6. Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası. “Əsrin müqaviləsi”. V mərhələ. (10-11-ci siniflər).

Lakin bütün bunları öz dilinizdə bilmək kifayət etmir. Bu biliklərinizi dünyaya çatdırmaq üçün sizdən xarici dilləri bilmək tələb olunacaq. Bu, zəmanəmizin tələbidir, ölkəmizdə baş verən hadisələrin, o cümlədən Vətən müharibəsi haqqında həqiqətləri söyləməyin əsas yoludur.

“Ədəbiyyat” fənni üzrə fənni üzrə tətbiq olunan layihələrin siyahısı.

1. Şah İsmayıl Xətai tarixi və ədəbi irsimizdə (IX-X siniflər).

2. Molla Pənah Vaqifin Qarabağ xanlığında fəaliyyəti (IX-X siniflər).

3. Qasım bəy Zakirin maarifçilik fəaliyyəti (IX-X siniflər).

4. Milli-demokratik hərəkət, Sovet dönməndə Əhməd Cavadın mübarizəsi haqqında (X siniflər).

5. Almas İldırım yaradıcılığında Azərbaycan həsrəti (IX-X siniflər).

6. Əhməd Cavad yaradıcılığında dövrün əks olunması (X-XI siniflər)

7. Hüseyn Cavid yaradıcılığında milli özünüdərk (XI siniflər)

8. Milli-mənəvi özünüdərk dövründə ədəbiyyat (1961-1990).

9. Rəsul Rza yaradıcılığında milli oyanış məsələləri (X-XI siniflər).

10. İsmayıl Şıxlının yaradıcılığında milli oyanış məsələləri (X-XI siniflər).

11. Müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı. Milli oyanışda Bəxtiyar Vahabzadənin rolu (XI sinif).

12. Xəlil Rza Ulutürk yaradıcılığında Azərbaycanın haqq səsi (X-XI siniflər).

III. Ümumi özünütəhsil. Müəyyən sahələrə maraq göstərərək dünyagörüşünün genişləndirilməsi üzrə şagirdlərin özünütəhsili.

Ümumi dünyagörüşü genişləndirən layihələrin tərtibi.

1. “Vətən deyəndə biz nə düşünürük?” (dərs-səyahət).

2. Vətənimizi tanıyaq (təlimdənkənar səyahət).

3. Dünya birliyində Azərbaycanı necə görürük (biliklərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi).

4. Görkəmli insanların həyatından.... (təlim prosesində mütaliə və müzakirə).

5. İdman sülh rəmzidir (təlimdənkənar idman oyunları).

6. Dünyanın ekoloji problemləri (dərs-konfrans).

IV. Şagirdlərin öz qabiliyyətlərinin inkişafı ilə əlaqədar özünütəhsili. Praktik tapşırıq. Mənbələrdən əldə edilmiş materialın üzərində işləmək bacarığı:

1. Konspektin tərtib edilməsi.

2. Mətnə əsas fikrin göstərilməsi.

3. Mətnə dair sualların qoyulması.

4. Mətnə annotasiyanın yazılması.

5. Şifahi annotasiyanın verilməsi.

Bu tapşırıqları verməzdən əvvəl biz şagirdlərin hansı mənbələrdən istifadə edəcəklərini və nə dərəcədə istifadə edəcəklərini dəqiqləşdirdik:

– müraciət etmirəm;

– hərdən bir müraciət edirəm;

– zəruri hallarda müraciət edirəm;

– tez-tez müraciət edirəm.

Yaradıcı şəxsiyyətin inkişafı əməkdaşlıq şəraitində daha səmərəli nəticə verir. Bu şəraitdə müəllim şagirdlərə öz ideyalarını həyata keçirmə üsullarını və müddətini təyin etməyə imkan verir. İdeyaların şagirdlər üçün ən maraqlısı yaradıcılıqla özünü idarə etmədir. Buna yuxarı sinif şagirdlərinin aşağı sinif şagirdləri ilə birgə fəaliyyətini, yuxarı sinif şagirdlərinin vali-deynlərlə və pedaqoqlarla əməkdaşlığını aid etmək olar. Burada müəllimin inamı da böyük rol oynayır. “*Müəllimin inamı nə qədər yüksək və aydın olarsa, onun şüuruna və hisslərinə daha dərin və doğru biliklər vüsət edər. Yüksək pedaqoji inamı olan, dərrakəsini və axtarışlarını ona tabe edən müəllim mütləq ustad olacaq, öz şagirdlərinə sevinc bəxş edəcək və özü də peşəkarlıq xoşbəxtliyi qazanacaq*” [8, s.17]. Aparılan bu iş demokratik prinsiplərə əsaslanan pedaqogikanın humanist istiqamətidir.

Son dövrlərdə pedaqoq və müəllimlər bəzi şagirdlərlə ümumi dil tapmadıqlarından, onların vaxtlarını daha çox internet saytlarına sərf etmələrindən, dərslə az maraqlandıqlarından, lakin ətrafda baş verənlərə daha çox önəm vermələrindən şikayət edirlər. Bunu nəzərə alaraq eksperiment zamanı yuxarı sinif şagirdlərinə onların marağında olan internet saytlarından istifadə etməklə “Məktəb ekranı” adlı layihənin həyata keçirilməsini təklif etdik. Bu layihə çərçivəsində şagirdlər pedaqoq və valideynlərlə əlaqə saxlamalı, məktəbə lazım olan informasiyanı toplamalı və onlarla əməkdaşlıq edərək öz fikirlərini ekran vasitəsi ilə bütün məktəbin kollektivinə çatdırmalı idilər. Məhz bu yanaşma şagirdlərin özünütəhsilində yaradıcılıq, liderlik, təşəbbüskarlıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə imkan yaratdı.

Təlim prosesində yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilinin nəticələri (IX-XI siniflər)

İllər	Məktəblər	Şagirdlərin sayı 80 n 100%	Təlim prosesində siniflər üzrə özünütəhsil işlərinin nəticələri								
	Kontrol siniflər		IX sinif 25n			X sinif 28n			XI sinif 27		
			A	O	Y	A	O	Y	A	O	Y
2019-2020	Xırdalan 3 №li	27 n	15n	8n	2n	13n	12n	3n	14n	8n	5n
	Tovuz № 1-li	25n	60%	32%	8%	46,4%	42,8%	10,7%	51,8%	29,6%	18,5%
	Qazax №1- li	28n									
	Eksperimental siniflər	83 n 100%	27n			29n			27n		
2019-2020	Xırdalan 3 № li	30 n	3n	11n	13n	4n	14	11n	3n	11n	13n
	Tovuz 1№ li	27 n	11,1%	40,7%	48,1%	13,7%	48,2%	37,9%	11,1%	40,7%	48,1%
	Qazax 1№ li	26 n									

Qeyd: A – aşağı, O – orta, Y – yüksək səviyyələri göstərir.

Cədvəldən görüldüyü kimi, kontrol sinif şagirdlərində özünütəhsil vərdislərinin formalaşması səviyyəsi (80 nəfər) IX sinifdə aşağı səviyyədə 60%, orta səviyyədə 32%, yüksək səviyyədə 8%, X sinifdə aşağı səviyyədə 46,4%, orta səviyyədə 42,8%, yüksək səviyyədə 10,7%, XI sinifdə isə aşağı səviyyədə 51,8%, orta səviyyədə 29,6%, yüksək səviyyədə 18,5% olmuşdusa, eksperimental siniflərdə şagirdlərin özünütəhsil fəaliyyətinin dinamikasında xeyli irəliləyiş müşahidə edildi.

Alınan nəticələrin təhlili göstərir ki, şagirdlərin əksəriyyəti oxuduqları materialı konseptləşdirə bilirlər, əsas fikri göstərilər, materialın təqdimatı üçün plan tərtib etməyi bacarırlar və mətnə dair suallar qoyurlar.

Şagirdlər üç səviyyə üzrə özlərini qiymətləndirdilər:

- bacarıram;
- bacarıram, amma bəzən alınmır;
- bacarmıram.

Şagirdlərin 81%-i müsbət nəticə yazdı.

Təlimdənkənar vaxtlarda yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsili üzrə eksperimentin nəticələri

İllər	Məktəblər	Şagirdlərin sayı 80 n 100%	Təlimdənkənar vaxtlarda siniflər üzrə özünütəhsil işlərinin nəticələri								
	Kontrol siniflər		IX sinif 25n			X sinif 28n			XI sinif 27n		
			A	O	Y	A	O	Y	A	O	Y
2019-2020	Xırdalan 3 №li	27 n	14n	8n	3n	18n	6n	4n	13n	10n	4n
	Tovuz 1№-li	25n	56%	32%	12%	64,2%	21,4%	14,2%	48,1%	37%	14,8%
	Qazax 1№- li	28n									

2019-2020	Eksperimental siniflər	83 n 100%	27n			29n			27n		
	Xırdalan 3 №-li	30 n	3n	13	11n	5n	11n	13n	4n	13n	10n
Tovuz № 1li	27 n	11,1 %	48,1 %	40,7 %	17,2 %	37,9 %	44,8 %	14,8 %	48,1 %	37 %	
Qazax 1№- li	26 n										

Təlimdənkənar vaxtlarda yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyəti üzrə göstəriciləri (80 nəfər) IX sinifdə aşağı səviyyədə 56%, orta səviyyədə 32% yüksək səviyyədə 12%, X sinifdə aşağı səviyyədə 64,2%, orta səviyyədə 21,4%, yüksək səviyyədə 14,2%, XI sinifdə aşağı səviyyədə 48,1%, orta səviyyədə 37%, yüksək səviyyədə 14,8% olmuşdusa, eksperimental siniflərdə inkişaf dinamikasında daha yüksək göstəricilər əldə edildi. Belə ki, eksperimental siniflərdə (83 nəfər olmaqla) inkişaf göstəriciləri bu nisbətdə təzahür etdi: IX sinifdə özünütəhsil fəaliyyəti aşağı səviyyədə 56%-dən 11,1%-ə düşmüşsə, orta səviyyədə 32%-dən 48,1%-ə, yüksək səviyyədə isə 12%-dən 40,7%-ə qalxmışdır.

Alınan nəticələrdən aydın oldu ki, müəyyənəddi eksperimentlə müqayisədə şagirdlərin 81% özünütəhsil fəaliyyətini dəqiq qura bilmişlər. Bunun səbəblərini biz onların özünütəhsil fəaliyyətinin mahiyyətini düzgün təsvir etməsində, onun ardıcıl, planlaşdırılmış şəkildə və müəyyən müddət ərzində keçirilməsi xarakterini nəzərə almaqla həyata keçirilməsində görürük.

Bu mərhələ şagirdlərin özünütəhsili üçün yaradılmış pedaqoji şərait sisteminin və təqdim etdiyimiz modelin səmərəliliyi haqqında fərziyyənin həqiqiliyini sübut etdi. Öyrədicə eksperiment zamanı yuxarı sinif şagirdlərinin 72% özünütəhsil fəaliyyətinin yüksək səviyyəsinə keçdilər. Bu göstərici şəxsiyyətyönlü özünütəhsil fəaliyyətinin nəticəyönlü olması haqqında yekun qərara gəlmək və onun gələcək perspektivlərini müəyyənləşdirməyə imkan verdi.

Eksperiment zamanı o da aşkar edilmişdir ki, eksperimental sinfin şagirdləri (51,5%) özünütəhsil fəaliyyətinin məqsədlərini daha dəqiq müəyyənləşdirmişlər: “yaxşı təhsil almaq”, “mənəvi zənginliyi yüksəltmək”, “karyera qurmaq”, “özümü inkişaf etdirmək”, “cəmiyyətin tələbləri ilə ayaqlaşmaq”, “dünyagörüşünü genişləndirmək” və s. Müəyyənəddi eksperiment zamanı şagirdlərin (17,4%) cavabları belə ol-

muşdur: “universitetə daxil olmaq üçün”, “peşə öyrənmək”, “diplom almaq üçün”.

Eksperimentin nəticələri:

1. Özünütəhsili həyata keçirərkən motivasiya, koqnitiv və fəaliyyətyönlü struktur komponentlərindən istifadə etdikdə şagirdlərin bu fəaliyyətində müsbət nəticə əldə edilir.

2. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsilinin əsasını özünütəhsil mədəniyyətinin formalaşması təşkil edir.

3. Şagirdlərin göstərilən istiqamətlər üzrə təlim prosesində və təlimdənkənar vaxtlarda özünütəhsilinin mərhələlərlə reallaşdırılması şagirdlərdə planlaşdırma və təşkilatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir.

4. Şagirdlərin özünütəhsili aşağıdakı amilləri özündə ehtiva edir:

– özünütəhsil dəyərləri formasında qəbul edilən özünütəhsil fəaliyyətinin motivlərinin formalaşdırılması;

– yuxarı sinif şagirdlərində özünütəhsil, onun məqsədi, vəzifələri, metodları və üsulları haqqında təsvirlərin formalaşması;

– özünütəhsil bacarıqlarının formalaşması.

5. Şagirdlərin özünütəhsili sistemli şəkildə müəllimin və şagirdlərin müxtəlif istiqamətlərdə aparılan işlərin qarşılıqlı əlaqəsi, təlim prosesində və təlimdənkənar vaxtlarda müvafiq metodların tətbiqi vasitəsi ilə reallaşdırılmasıdır.

Beləliklə, tədqiqat prosesində yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil dəyərləri gələcək peşə və karyera qurmaq fikri ilə ömürboyu təhsil kimi formalaşır. Ünsiyyət etmək və mədəni vərdislərə yiyələnmələri isə onların cəmiyyətin nüfuzlu və fəal iştirakçısı olmasına zəmin yaradır. Onlar müasir insanın həyatında özünütəhsilin əhəmiyyətini dərk edir və gələcək fəaliyyətləri üçün qarşıya məqsədlər qoyurlar.

Apardığımız tədqiqat nəticəsində belə nəticəyə gəldik ki, yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəhsil fəaliyyətinin əsas ideyasını öz üzərində işləmək mədəniyyəti təşkil edir. Tədqiqat nəti-

cəsində bir sıra problemlər də meydana çıxmışdır ki, bu da onun davam etdirilməsini tələb edir. Bu, əsasən, müəllimlərin şagirdlərin özünütəhsil fəaliyyətinə rəhbərliyi ilə əlaqədar kifayət qədər hərtərəfli təlim hazırlığının olmamasıdır.

Problemin aktuallığı. Müasir dünyada bütün sahələri əhatə edən yeniliklər yuxarı sinif şagirdlərini yeni formatda bilik və bacarıqlara yiyələnmənin yollarını göstərir. Məhz buna görə də özünütəhsil yüksək aktuallıq kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. // Təhsil xəbərləri, 2009, № 6, səh.12-57
2. Əliyev, T. Azərbaycan tarixi. 10 sinif / P. Ağalarov, N. Quliyev, E. Qasimov, F. Babayev, E Hüseynov, K. Əsədov, R. Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2017. – 204 səh.
3. Hacıyev, T., Bektaşlı S. Azərbaycan dili. 11 sinif. / T.Hacıyev, S. Bektaşlı. – Bakı: Şərq – Qərb, – 2018, – 200 s.
4. Həbibbəyli, İ. Ədəbiyyat. 11-ci sinif. / S. Əliyev, B. Həsənov, A. Mustafayeva. – Bakı: Şərq – Qərb, – 2019. – 207 s.
5. Həsənov, B. Ədəbiyyat. 9-cu sinif / A. Mustafayeva, N. Verdiyeva. – Bakı: Bakı nəşriyyatı, – 2020. –223 s.
6. İbadova, M.A. Təhsilin modernləşdirilməsinin elmi-nəzəri problemləri. – Bakı: Mütərcim, – 2015, – 452 s.
7. Mahmudlu, Y. Azərbaycan tarixi. 9-cu sinif. /Q. Əliyev, M. Abdullayev, L. Hüseynova, H. Cabbarov. – Bakı: Şərq – Qərb, – 2020. – 192 s.
8. Амонашвили, Ш.А. Основы гуманной педагогики. Кн.7/ Ш.А. Амонашвили. Москва: Амрита, – 2014. – 400 с.

Problemin elmi yenliyi. Özünütəbriyə məsələsi bütün dövrlərdə müraciət edilən bir sahə olsa da özünütəhsillə bağlı məsələlərin nisbətən az işıqlandırılması bunun nə dərəcədə vacib olduğunu sübut etdi.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Yuxarı sinif şagirdlərində özünütəhsil biliklərə sistemli yanaşmanı, həyatda müstəqil addımlamağı, qərarlar qəbul etməyi və özünüinkışafı təmin edir.

E-mail: mubariz.suleymanov.74@bk.ru
Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok.* İ.H. Cəbrayilov,
ped.ü.fəls.dok. X.A. Talibova
Redaksiyaya daxil olub: 24.05.2022.

UOT 37.01

Röya Taleh qızı Qarayeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN CƏMİYYƏTDƏKİ ROLU

Роя Талех гызы Гараева
докторант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

РОЛЬ ВУЗОВ В ОБЩЕСТВЕ

Roya Taleh Garayeva
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

THE ROLE OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN SOCIETY

Xülasə. Məqalədə müasir və dinamik dəyişən dünyamızda cəmiyyət üçün ali təhsil müəssisələrinin əhəmiyyəti, onların qarşısında duran məqsədlər, ali təhsil müəssisələrindən, cəmiyyətin çağırışlarına cavab verən gözləntilər haqqında fikirlər, aparılan tədqiqatların nəticələri qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: *təhsil, ali təhsil müəssisələri, global dünya, müasir çağırışlar, cəmiyyətin inkişafı*

Резюме. В статье освещается значение высших учебных заведений для общества в нашем современном и динамично меняющемся мире, стоящие перед ними цели, мнения о высших учебных заведениях, ожидания, отвечающие вызовам общества, результаты исследований.

Ключевые слова: *образование, высшие учебные заведения, глобальный мир, современные вызовы, развитие общества*

Summary. The article highlights the importance of higher education institutions for society in our modern and dynamically changing world, their goals, opinions about higher education institutions, expectations that meet the challenges of society, research results.

Key words: *education, higher educational institutions, global world, modern challenges, development of society.*

Dünyamız dayanmadan və çox sürətlə dəyişir. Texnologiya ən yaradıcı xəyallarımızın belə hədudlarından kənarında irəliləyir və bütün bunların fonunda mürəkkəb biznes, ekoloji və siyasi problemlər cəmiyyətimizə meydan oxumağa davam edir. Cəmiyyətin inkişafının hər bir mərhələsində təhsilin vəziyyəti, sosial əhəmiyyəti və inkişafına önəm verilməsi bir-birindən asılı olan proseslərdir və bu proseslərin əsasında dövlətin milli maraqları, sosial-iqtisadi və texniki artım meylləri durur.

Təhsil hər mənada inkişafın təməl amillərindən biridir. Təhsilə münasibət – bir millətin gələcəyinə nəzər yetirilən münasibətdir. Tanınmış Amerikalı pedaqoq və filosof Corc Dyuinin

də qeyd etdiyi kimi: “Ən geniş anlamda təhsil, həyatın sosial davamı üçün bir vasitədir” (4).

Təhsil insanların həm özləri, həm də dünya haqqında anlayışlarını zənginləşdirir. Təhsil insanların həyatlarının keyfiyyətini yaxşılaşdırır, eləcə də fərdlərə və cəmiyyətə geniş sosial fayda gətirir. Əlbəttə ki, insan kapitalına böyük investisiya qoyulmadan heç bir ölkə davamlı iqtisadi inkişafa nail ola bilməz. Təhsil insanların məhsuldarlığını və yaradıcılığını artırır, sahibkarlığı və texnoloji inkişafı təşviq edir. Əlavə olaraq təhsil, iqtisadi və sosial tərəqqinin təmin edilməsində və gəlir bölgüsünün yaxşılaşdırılmasında çox vacib bir rol oynayır.

Təhsil bu günümüzə və gələcəyimizə əhəmiyyətli təsir göstərə bilən fasiləsiz bir prosesdir, mədəni fəaliyyət növüdür. Ali təhsil isə yetişməkdə olan nəsildə yeni düşüncə tərzini və problem həlletmə bacarıqlarını formalaşdırır. Ali təhsil vasitəsilə onlara tənqidi təfəkkürlə məşğul olmaq, təhlil etmək, problemlərin həllinə fərdi və qrup halında yanaşmaq, tədqiqat aparmaq öyrədilir.

Əlbəttə ki, təhsil prosesinin məhsulu yüksək ixtisaslı, mürəkkəb və keyfiyyətli əməyə qadir olan işçi qüvvəsidir. Ali təhsil insanlarda şəxsi inkişaf və azadlıq keyfiyyətlərini inkişaf etdirir. Ali təhsil tələbələrə əzmkarlıqla və qətiyyətlə çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə hazırlayır. Real olaraq bu perioda bir transformasiya kimi baxmaq olar – var olan potensial, ali təhsil aldıqdan sonra artıq həyata keçirilir.

Ali təhsil cəmiyyətin əsas maraq dairəsində duran sağlamlıq, ətraf mühit, biznes və siyasətlə bağlı mürəkkəb məsələləri araşdırır. Ali təhsilli insanlar cəmiyyət həyatında daha aktiv iştirak edirlər. Təsadüfi deyildir ki, ali təhsil dərəcəsi olanlarla olmayanlar arasında ciddi əməkhaqqı fərqi olur və bu fərqi gələcəkdə daha çox artacağı gözlənilir. ABŞ-ın Corcaun Universitetinin Təhsil və İşçi Qüvvəsi Mərkəzinin apardığı tədqiqatın nəticələrinə görə bakalavr dərəcəsi olan və tam iş günü işləyən insanlar orta məktəb diplomuna sahib olanlara nisbətən həyatları boyu 84% daha çox qazanırlar (1).

Ali təhsil tələbələrə yeni ideyalar açır, onlara tənqidi düşünməyi öyrədir və karyeralarında uğur qazanmaq üçün lazım olan bacarıqlara sahib olmalarına təkan verir. Ali təhsil sadəcə bir dərəcə deyil. Bu vaxtı necə səmərəli idarə etməyi və effektiv ünsiyyət qurmağı öyrədən bir dövrdür. Universitet təcrübəsi daim dəyişən dünyaya necə tez uyğunlaşmağı, komandada işləməyi və başqaları ilə səmərəli ünsiyyət qurmağı öyrədir.

Bu gün hər bir cəmiyyətin milli ali təhsil sistemləri fərqli missiyalar, fərqli sosial və təhsil məqsədləri, fərqli vəzifələr, fərqli ölçülər, fərqli akademik proqram konfiqurasiyaları, fərqli qəbul qaydaları (tələbləri) və ehtiyaclardan asılı olaraq müxtəlif akademik standartlar ilə xarakterizə olunan universitetləri və yüksək dərəcədə fərqlənmiş institutları ehtiva edir.

XXI əsrdə ali təhsil müəssisələri cəmiyyətimizin gələcəyinin formalaşmasında mühüm rollardan birini oynayır. Tədqiqatlar göstərir ki, güclü ali təhsil sistemi ölkənin global bazarda rəqabət qabiliyyətinə mühüm töhfə verir ki, bu da iqtisadi güc, sosial rifah və global liderlik mövqeyi üçün vacibdir. Ancaq bu gün sürətlə dəyişən dünyada, daim inkişafda və hərəkətdə olan bir cəmiyyətlə qarşılaşarkən ali təhsil müəssisələrinin davamlılığını və dayanıqlılığını saxlamaq da kifayət qədər mürəkkəbləşir. Artıq ali təhsil müəssisələrinin digər önəmli vəzifəsi – dinamik və dəyişən cəmiyyətə tarixi ənənələrə riayət edən, eləcə də müasir çağırışlara cavab verən strukturun saxlanması və daim inkişaf etdirilməsidir.

Avropanın ən nüfuzlu dövlət ali təhsil müəssisələrindən olan Edinburq Universitetinin keçmiş rektoru Lord Sazerlend yazır ki, “Biz dəyişən və ali təhsilin müxtəlifliklərlə dolu yeni dünyasında kimliyimizi müəyyən etməliyik. Burada bizim universitetlər olaraq qarşımızda duran ən mühüm vəzifə, kimliyimiz haqqında anlayışımızı - universitet olmağın nə demək olduğunu formalaşdırmaqla “özünə hörmət” yaratmaqdır” (5).

Ali təhsilin və universitetlərin əhəmiyyətini yalnız onların tədris və tədqiqat işlərinin məzmunu, bu işlərin aparılma tərzini və ya qəbul siyasəti ilə müəyyən etmək olmaz. Ali təhsil müəssisələrinin ilk məqsədi təbii və sosial dünyanın dərk edilməsinə töhfə verən, bəşəriyyətin toplanmış elmi və mədəni irsini zənginləşdirən biliklər istehsal etməkdir. Edinburq Universitetinin professoru G. Boulton və Oksford Universitetinin keçmiş rektoru K. Lukas bu baxımdan universitetlərin saysız-hesabsız məsuliyyətlərini qısa şəkildə belə ümumiləşdirirlər: “Universitetlər bir-birini dəstəkləyən kompleks cəbhələrdə fəaliyyət göstərirlər – onlar biliklərin ən nəzəri və həllolunmaz qeyri-müəyyənliklərini araşdırırlar, lakin eyni zamanda kəşflər üçün praktik təbiiqlər axtarırlar; əvvəlki nəsillərdən miras qalmış biliyi sınaqdan keçirir, möhkəmləndirir və gələcək nəsillərə ötürürlər; universitetlər nəsil-nəsil tələbələrə öyrədilən əsaslandırma və fəaliyyət prinsiplərini yaratmağa çalışırlar.” (2)

Beləliklə, universitetlər həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli perspektivdə fəaliyyət göstərirlər. Bir tərəfdən, onlar müasir problemlər üzərində çalışır və yaratdıqları kəşfləri və fikir-

ləri müvafiq hala gətirirlər. Digər tərəfdən isə, universitetlər başqaları üçün dərhal vacibliyi hiss olunmayan, lakin gələcəkdə böyük fayda gətirəcəyi sübut edilmiş potensiala malik olan abstraksiya və tədqiqat sahələri ilə məşğul olurlar.

Ali təhsil müəssisələrinin ikinci məqsədi biliklərin yayılması, tələbələrdə elmi dünyagörüşü formalaşdırmaq və tərbiyə etməkdir. Məqsəd ideal şəkildə – “effektiv və tənqidi düşünməyi bacaran məzunlar yetişdirmək”, “biliklərə dərinliklərlə yiyələnməyə nail olmaq” və “kainat, cəmiyyət və özümüz haqqında bilik və anlayışlar əldə etdiyimiz yolları tənqidi qiymətləndirmək”dir. Məzunlar həm də başqa mədəniyyətlər və digər dövrlər haqqında geniş biliyə yiyələnməli, dünyaya və onu formalaşdıran tarixi qüvvələrə müraciət üçün qərarlar qəbul etmək qabiliyyətinə malik olmalı, əxlaqi problemlər üzərində sistemativ şəkildə düşünmək üçün müəyyən anlayış və təcrübəyə sahib olmalı və inandırıcı şəkildə ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır.

Ali təhsil müəssisələrinin bir qədər yeni olsa da, getdikcə daha çox tanınan digər məqsədi fəaliyyətinə ictimaiyyətin cəlb edilməsidir. Ali təhsil müəssisələri gənc nəsli müvafiq peşə keyfiyyətlərinə sahib, bilikli, bacarıqlı mütəxəssislər hazırlayan bir qurum olaraq, iqtisadi və sosial şəraitə, cəmiyyəti maraqlandıran məsələlərə həssaslıq göstərməlidir, çünki ictimaiyyətdə iştirak üçün bu, zəruri şərtidir. Buraya ictimaiyyətin müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif yollarla və müxtəlif dərəcədə fəaliyyətə cəlb edilməsi, ictimaiyyət ilə əlaqə, tələbə və işçi heyətin könüllülük fəaliyyəti və son vaxtlar “xidmət təlimi” kimi tanınan funksiyalar daxildir.

Ali təhsil müəssisələri öz rolunu yerinə yetirərkən, eyni zamanda, bərabərlik və kompensasiya, keyfiyyət, inkişaf, demokratikləşmə, akademik azadlıq, institusional muxtariyyət, səmərəlilik və cəmiyyət qarşısında hesabatlılıq kimi müəyyən prinsipləri və dəyərləri rəhbər tutmalı və özündə təcəssüm etdirməlidirlər. İspaniyanın keçmiş Təhsil Naziri, sosioloq Manuel Kastells bu haqda düşüncələrini belə qeyd edir: “Universitetlər sosial sistemlər və tarixən yaradılmış qurumlardır və onların bütün funksiyaları eyni vaxtda və eyni struktur çərçivəsində həyata keçirilir. Burada əsl problem, bir neçə ziddiyyətli funksiyanın eyni vaxtda icrası nəti-

cəsində mütləq stressə tab gətirəcək kifayət qədər güclü və dinamik institutlar yaratmaqdır” (3).

Ali təhsil və onun institutları dövlətin, bazarın və vətəndaş cəmiyyətinin əks axını ilə üzleşirlər, yəni onlar geniş spektrli müxtəlif məqsədlər və tələblər, iqtisadi təzyiqlər, ictimai gözləntilər və maraqlı tərəflərin institusional tələblərinin öhdəsindən gəlməlidirlər. Eyni zamanda, onlar ali təhsilin “ictimai rifah” ideallarına sadıq qalmalıdır.

Çoxsaylı gözləntilərin və tələblərin daha açıq və tez-tez eşidilməsi, demək ki, universitetlərin iqtisadi və sosial inkişafın mühüm mühərrikləri kimi daha geniş və dərinliklərlə dərk edilməsindən xəbər verir. Universitetlərin “həddindən artıq tələblə yüklənmə” ilə bağlı prinsiplər, yarıdıcı və strateji şəkildə çıxış etməsi çox vacibdir. Bir tərəfdən, universitetlər onlara qarşı müəyyən iddiaların legitimliyini tanımalı və onları öz fəaliyyət siyasətinin və qərarlarının qəbulunun bir hissəsi kimi qəbul etməlidirlər. Digər tərəfdən, onların əsas kimlik və məqsədlərini sarsıda biləcək və onları universitetdən başqa bir şeyə çevirə biləcək digər iddiaları arqument, səbəb və inandırma yolu ilə təkzib etməlidirlər.

Ali təhsil müəssisələrinin ardıcıl nəsillərin dəyişən dəyərlərinə və ehtiyaclarına uyğunlaşmağa və bu dəyərlərə cavab verməyə qadir olan daha dərin, mühüm rolu vardır. Universitetlərin istər humanitar, istərsə də sosial elmlər üzrə cəmiyyətə və onun fərdinə və ya qrupuna aid olan tədqiqatları elm və texnologiya qədər vacibdir və cəmiyyətin rifahının mərkəzində durur. Universitetlər biliyin universallığı ilə məşğul olur; onlar insanın bütün təzahür formaları - bioloji, psixi, emosional, obyektiv və subyektiv formaları ilə məşğul olur və onların sosial, mədəni və iqtisadi təşkilatlar və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini araşdırır; insanların yaşadığı fiziki dünyanı təhlil edir, öyrənir və yeri gəldikdə də inkişaf etdirir.

Ali təhsil müəssisələri mürəkkəbliyi izah etməyə, bizdən gizli olanı kəşf etməyə çalışırlar. Onlar bizim hamımız üçün ümumi olanı və bizi bir-birimizdən nəyin fərqləndirdiyini müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Bunlar hansı intizam sahəsindən asılı olmayaraq bütün universitet fəaliyyətləri üçün ümumdür. Onların dərin praktik faydaları var.

Ali təhsilin cəmiyyətdəki rolu onun əsas məqsədlərindən irəli gəlməklə yanaşı, bu məq-

sədləri konkret ifadə etməlidir. Ali təhsilin cəmiyyətdəki rolu yerli, milli, regional, kontinental və qlobal kontekstlərin iqtisadi və sosial problemləri səmərəli şəkildə həll etməlidir. Bu çağırışlara – qlobal miqyasda rəqabət qabiliyyətliliyi, iş yerlərinin yaradılması, işsizliyin və yoxsulluğun azaldılması və aradan qaldırılması, effektiv sosial xidmətlərin göstərilməsi və s. kimi iqtisadi artım və inkişafın imperativləri daxildir. Məsələlər həm də ədalət və təzminat imperativlərini əhatə etməlidir ki, bunlara da sosial ədalət, dövlətin və cəmiyyətin demokratikləşməsi, insan hüquqları mədəniyyətinin qurulması, dinamik vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması və aktiv, tənqidi intellektual ictimai diskurs mədəniyyətinin təşviqi daxildir.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə cəmiyyətin bütün üzvləri üçün ali təhsilin əlçatanlığının, ömürboyu təhsilin təmin edilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu baxımdan ali təhsilin cəmiyyətdəki rolunun öyrənilməsi və dünyanın inkişaf etmiş bir sıra ölkələrinin pedaqoq və psixoloqlarının tədqiqatlarının nəticələrinin təhlil olunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına təsir edən əsas faktorlardan biri kimi ali təhsilin və müasir universitetlərin insan həyatındakı rolu ilk dəfə beynəlxalq təcrübəyə istinad edilməklə ətraflı şəkildə araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Sürətlə dəyişən əmək bazarının tələblərinə uyğun ali təhsil infrastrukturunun qurulması XXI əsrdə cəmiyyətimizin gələcəyinin formalaşmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Anthony P. Carnevale, Stephen J. Rose and Ban Cheah, THE GEORGETOWN UNIVERSITY CENTER ON EDUCATION AND THE WORKFORCE – <https://1gyhoq479ufd3yna29x7ubjnwengine.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/collegepayoff-completed.pdf>
2. Boulton, G. and Lucas, C. (2008) What are Universities For? Leuven: League of European Research Universities, September
3. Castells, M. (2001) “Universities as Dynamic Systems of Contradictory Functions”, in Müller, J., Cloete, N, & Badat, S. (eds.) Challenges of Globalisation
4. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления / Пер. с англ. Н.М. Никольской.
5. https://pedlib.ru/Books/2/0136/2_0136-1.shtml
6. Graham, G. (2005) The Institution of Intellectual Values: Realism and Idealism in Higher Education. Exeter: Imprint Academic
7. Research by Lüdrer Wöbman, Professor of Economics, Director of the Center for Economic Research (CES), Faculty of Economics, University of Munich <https://www.ifo.de/en/woessmann-1>
8. The Task Force on Higher Education and Society (2000) Higher Education in Developing Countries: Peril and Promise. Washington: The World Bank

E-mail: royagarayeva@gmail.com

Rəyçi: *ped.ü.fəls.dok. dos. İ. Cavadov*

Redaksiyaya daxil olub: 29.04.2022.

UOT 37.01

Sarıya Matlab gızı Mamedova

учитель начальных классов образовательного комплекса № 132-134 города Баку

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ КОМПЕТЕНЦИИ СОВРЕМЕННОГО УЧИТЕЛЯ

Səriyyə Mətləb qızı Məmmədova

Bakı şəhəri 132-134 nömrəli təhsil kompleksinin ibtidai sinif müəllimi

MÜASİR MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ SƏRİŞTƏLƏRİ

Sariya Matlab Mammadova

teacher of the educational complex No. 132-134 of Baku city

MODERN TEACHER'S PEDAGOGICAL COMPETENCES

Резюме. Под профессиональной компетентностью учителя понимается совокупность профессиональных и личностных качеств, необходимых для успешной педагогической деятельности. Автор статьи подчеркивает, что профессионально компетентным может быть учитель, который на достаточно высоком уровне осуществляет педагогическую деятельность, педагогическое общение, добивается стабильно высоких результатов в обучении и воспитании ученика. В статье также подчеркивается, что профессиональная компетентность – это развитие творческой индивидуальности, формирование восприимчивости к педагогическим нововведениям, способности адаптироваться в меняющейся педагогической среде. В статье перечислены основные пути развития профессиональной компетентности.

Ключевые слова: компетентность, профессиональная деятельность, учащиеся, обучение, мастерство, профессионализм

Xülasə. Müəllimin peşəkar səriştəliliyi dedikdə, uğurlu pedaqoji fəaliyyət üçün zəruri olan peşəkar və şəxsi keyfiyyətlərin məcmusu başa düşülür. Məqalə müəllifi vurğulayır ki, pedaqoji fəaliyyəti, pedaqoji ünsiyyəti kifayət qədər yüksək səviyyədə həyata keçirən, şagirdin tədrisində və tərbiyəsində ardıcıl yüksək nəticələr əldə edən müəllimi peşəkar səriştəli müəllim adlandırmaq olar. Məqalədə o da qeyd olunur ki, peşəkar səriştənin inkişafı yaradıcı fərdiliyin inkişafı, pedaqoji yeniliklərə rəğbətə formalaşması, dəyişən pedaqoji mühitə uyğunlaşma bacarığıdır. Məqalədə peşəkar səriştənin inkişafının əsas yolları sadalanır.

Açar sözlər: səriştə, peşəkar fəaliyyət, şagirdlər, təlim, ustalıq, peşəkarlıq

Summary. Under the professional competence of a teacher is understood the totality of professional and personal qualities necessary for successful pedagogical activity. The author of the article emphasizes that the professionally competent can be called teacher who at a sufficiently high level carries out pedagogical activity, pedagogical communication, achieves consistently high results in teaching and educating student. The article also emphasizes that the development of professional competence is the development of creative individuality, the formation of receptivity to pedagogical innovations, and the ability to adapt in a changing pedagogical environment. The article lists the main ways of developing the professional competence.

Key words: competence, professional activity, pupils, preparation, mastery, professionalism

Профессия учителя одна из самых уважаемых, почетных и ответственных профессий. Можно сказать, что учитель создает будущее страны, т.к. от его труда во многом зависит разносторонность развития знаний молодого поколения, его убеждения, мировоззрение, нравственные качества.

Учитель начальных классов – это самая гуманная, творческая и нужная профессия, являющаяся фундаментом всем остальным профессиям в мире. Специалист этого профиля играет важную роль в формировании личности каждого ученика. Учитель начальных классов – это педагог, воспитатель и

психолог в одном лице. Педагогическая деятельность требует особого призвания. Воспитанием и обучением могут и должны заниматься только люди со склонностью и любовью к этому делу. Учитель должен любить сам процесс передачи знаний, процесс обучения и воспитания человека. Особо следует выделить слова общенационального лидера Гейдара Алиева о профессии учителя: «Я не знаю профессии выше профессии учителя».

В Государственной Стратегии по развитию образования в Азербайджанской Республике отмечается: «Фактор учителя играет решающую роль в процессе обучения и развития, мониторинга успехов лица, получающего образование. Влияние учителя на формирование получающего образование как грамотного и компетентного лица во многом зависит от академических умений, преподавательского опыта и профессионального уровня учителя. Между этими качествами учителя и успехами лиц, получающих образование, существует тесная корреляция. С этой точки зрения в странах, где успешно проводятся реформы образования, особое внимание уделяется созданию стимулов для развития профессионализма и усовершенствованию подготовки учителей».

Компетентность в значительной степени зависит от личных качеств учителя. Поэтому компетентность основывается на профессионализме и личных качествах. К личным качествам учителя относятся: трудолюбие, его способность творчески подходить к процессам, самостоятельное принятие решений, уверенность в себе, оптимистический и гуманистический подход к людям.

Профессиональная компетентность учителя включает высокое педагогическое мастерство, а также способность строить правильное педагогическое общение и организацию отношений с учениками, коллегами и родителями. Все это, в свою очередь, положительно влияет на повышение качества обучения и воспитания и эффективность образования.

Развитие педагогической компетенции – это работа над собой, усвоение педагогических инноваций, повышение профессионального мастерства, совершенствование

профессиональной этики и педагогических умений. Повышение профессионального уровня учителя напрямую зависит от экономического, социального и нравственного развития общества. Именно независимо и творчески мыслящий педагог, который верно оценивает результаты своей педагогической деятельности и прогнозирует будущее, а также правильно моделирует образовательный процесс, может успешно достичь поставленной цели. Под педагогической деятельностью понимается деятельность, направленная на воспитание подрастающего поколения. Иными словами, это – профессиональная активность, направленная на обучение, воспитание и реализацию процесса развития, а также на формирование личности ученика.

Следовательно, в современном, динамично меняющемся мире велика потребность в личности учителя, умеющего творчески мыслить, глубоко знающего свой предмет, конкурентоспособного, который смог бы воспитать активную, всесторонне развитую личность. Успех педагогической деятельности во многом зависит от коммуникативных способностей учителя, от его умения наладить правильные взаимоотношения с детьми. Работа с детьми требует от учителя высокой концентрации внимания, хорошо сформированной оперативной и долговременной памяти. Учитель работает со всем классом, и ему необходимо держать в поле зрения многих учеников. Он должен уметь замечать все изменения в их поведении.

Педагогическая деятельность требует от человека определенных волевых качеств: выдержки, терпения, последовательности, настойчивости, самообладания. Он обязан контролировать свое поведение, управлять им. Очень важны в профессии учителя: развитые коммуникативные качества, хорошая дикция, четкая грамотная речь, громкий голос, умение увлечь своим предметом, эрудиция. Речь учителя должна отличаться выразительностью, эмоциональностью, убедительностью. Также учителю начальных классов важно обладать музыкальными и художественными способностями. Очень важно, что учителю начальных классов должны быть присущи такие личностные качества,

как любовь к детям, доброжелательность и чуткость.

Преимущества профессии: постоянная востребованность на рынке труда, творческий характер труда. Педагогическая компетентность и профессионализм учителя отражается в его нравственных качествах, в национальном и духовном богатстве, общечеловеческих ценностях, широком мировоззрении, в знании своей специальности и умении обучать. Учитель также должен обладать педагогическими, психологическими и методологическими знаниями, глубоко уважать и заботиться о своих воспитанниках, иметь ораторские и исследовательские навыки, отличаться высоким культурным поведением, здоровым, приятным обликом, общительностью и аккуратным внешним видом.

Важным качеством компетентного учителя является его способность быть активным управляющим. Он не только должен уметь управлять классом, но и занимать активную позицию и активно участвовать в управлении школы и общества. Управленческое качество учителя является показателем его профессионализма и компетентности. Существует множество факторов, обуславливающих компетентного учителя. Умение сформировать нормальное общение с учениками является обязательным условием для учителя. Учитель должен проявлять одинаковое, хорошее отношение ко всем ученикам. Как психологическая поддержка обязательным является также уважение и доверие к ученикам. Компетентный учитель уважает личность ученика, считает свое независимые взгляды, критические суждения и творческое мышление очень ценными. Он придает значимость формированию ученика как личности.

Компетентный учитель – это не только учитель, хорошо преподающий свой предмет, но и хороший управляющий класса и коллектива. Он должным образом организует класс, распределяет обязанности среди учеников, поручает ученикам задания в соответствии с их индивидуальными способностями, является везде образцом активности и организаторских способностей. Он поддерживает связь с общественностью, в част-

ности с родительским комитетом и родительскими ассоциациями.

Основу профессиональной компетентности учителя составляют высокие нравственные качества, обладание национально-духовными богатствами и общечеловеческими ценностями, глубокое знание специальности, умение строить правильное общение и отношения со своими воспитанниками. В Стратегии Образования об этом упоминается: «...готовить конкурентоспособных кадров с современным мышлением, сохраняющих и развивающих национально-духовные и общечеловеческие ценности, обладающих широким мировоззрением, могущих оценивать инициативы и новшества, приобщающихся к теоретическим и практическим знаниям».

Исходя из современных требований, можно определить следующие основные пути развития профессиональной компетентности, профессиональной деятельности и педагогического мастерства учителя:

1. Деятельность учителя в методических объединениях, в творческих коллективах.
2. Участие в методических мероприятиях, «Педагогических лекциях», в различных педагогических обществах, в научных семинарах, конференциях.
3. Участие в педагогических лекциях, конкурсах «Учитель года», форумах, конференциях и симпозиумах.
4. Способность учителя обобщать свой опыт, замечать и устранять трудности, проблемы, недостатки.
5. Организация учителем проведения открытых уроков по обмену опытом работы.
6. Привлечение учителей к исследовательской работе, написание статей, занятие научно-творческой деятельностью.
7. Привлечение учителя к различным научным проектам.

Но не один из перечисленных способов не будет эффективным, если педагог сам не осознает необходимости повышения собственной профессиональной компетентности. Отсюда вытекает необходимость мотивации и создания благоприятных условий для педагогического роста. Необходимо создать те условия, в которых педагог самостоятельно осознает важность повышения уровня собст-

венных профессиональных качеств, для достижения дальнейшего успеха и продвижения вперед.

Актуальность проблемы заключается в том, учитывая, что образование является одной из приоритетных областей государственной политики, подготовка компетентных учителей должна иметь общенациональное и общегосударственное значение.

Научная новизна проблемы. Компетентный учитель должен быть в курсе изменений, происходящих в мире, уметь разбираться в постоянно растущем потоке информации, знать обо всех социальных процессах, об экологических катастрофах и т.д. В противном случае нельзя

добиться успеха в педагогическом процессе. Регулярные обновления, происходящие в системе образования, педагогические инновации и технологии обучения сделали обязательным внедрение подготовки учителей.

Практическая значимость проблемы. Практическая подготовка компетентного учителя требует наличия у него организационных, мобилизующих, информирующих, развивающих, образовательных, перцептивных, коммуникативных, дидактических, академических умений и навыков. Статья может быть полезна для диссертантов, докторантов и учителей общеобразовательных школ.

Литература:

1. Гусейнзаде, Р.Л. Профессиональная компетентность и профессионализм учителя // Азербайджанская школа, – 2016, № 3, – с.16-20.
2. Аббасов, А.Н. Проблемы подготовки компетентных учителей // Образование, 26 апреля 2015 г.
3. Пашаев, Т. Оценивание педагогической деятельности. – Баку: Мутарджим, – 2010, – 241 с.
4. Ильясов, М.И. Компетентный учитель. – Баку: АГПУ, – 2016, – 256 с.
5. Мехрабов, А.О. Проблемы подготовки компетентного учителя. – Баку: Мутарджим, – 2016, – 321 с.
6. Назаров, А.М., Мамедов Р. Педагогическое мастерство. – Баку: Учитель, – 2008, – 84 с.

E-mail: sariya514@mail.ru

Рецензенты: *док.филос.по пед.* И.Б. Амиралиева,
док.филос.по пед., доц. Н.Ш. Мурадова
Redaksiyaya daxil olub: 24.05.2022.

UOT-159,9

Nahidə İbrahim qızı Cəfərova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

İSTEDADLI ŞAĞIRDLƏRİN AŞKARLANMASI VƏ ŞƏXSİYYƏT KEYFİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA MÜƏLLİMİN ROLU

Нахида Ибрагим гызы Джафарова
диссертант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

РОЛЬ УЧИТЕЛЯ В ВЫЯВЛЕНИИ ТАЛАНЛИВЫХ УЧАЩИХСЯ И ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ

Nahida Ibrahim Jafarova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Institute Education of the Republic of Azerbaijan

THE TEACHER'S ROLE IN THE DETECTION OF TALENTED STUDENTS AND THE FORMATION OF PERSONAL QUALITIES

Xülasə. İstedadlı şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşmasının mexanizmlərinin öyrənilməsi müasir dövrdə ən aktual mövzulardan biridir. Belə ki, hər bir dövlətin gələcək inkişafı istedadlı şagirdlərlə bilavasitə əlaqədardır. Bu baxımdan istedadlıların vaxtında aşkarlanması, onların şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşdırılması daim diqqət mərkəzində saxlanmalı və müvafiq tədbirlər həyata keçirilməlidir. İlk növbədə, istedadlı şagirdlərlə işləyən müəllimlərin pədaqoji qabiliyyət və bacarıqları öyrənilməli, onların şagirdlərlə ünsiyyət üslubları ətraflı təhlil olunmalıdır. Bu prosesdə qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübəsinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *pədaqoji səriştə, ünsiyyət üslubları, problemlı sual, yenilikçi, özünüqiymətləndirmə*

Резюме. Изучение механизмов формирования личности талантливых учащихся является одной из наиболее актуальных тем современности. Таким образом, будущее развитие любого государства напрямую связано с талантливыми учащимися. В связи с этим своевременное выявление талантливых учащихся, формирование их личностных качеств всегда должно находиться в центре внимания и с этой целью нужно принимать соответствующие меры. В первую очередь, следует изучить педагогические способности и умения учителей, работающих с талантливыми учащимися, а также детально проанализировать их стили общения со школьниками. В этом процессе важно изучить опыт работы ведущих педагогов.

Ключевые слова: *педагогическая компетенция, стили общения, проблемный вопрос, инновационный, самооценка*

Summary. The study of the mechanisms of formation of the personality of talented students is one of the most relevant topics in modern times. Thus, the future development of any state is directly related to talented students. In this regard, the timely identification of talented people, the formation of their personal qualities should always be in the center of attention and appropriate measures should be taken. First of all, the pedagogical abilities and skills of teachers working with talented students should be studied, and their communication methods with students should be analyzed in detail. In this process, it is important to study the work experience of leading teachers.

Key words: *pedagogical skills, communication styles, problem issues, innovative, self-assessment*

İstedadlı şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşdırılması prosesi mürəkkəb və çoxcəhətli bir prosesdir. Bu prosesin müvəffəqiyyətli həyata keçməsinə təmin etmək üçün məsələyə kompleks yanaşılmalıdır. Belə kompleks tədbirlərdən biri istedadlı şagirdlərlə işləyən müəllimlərin şəxsiyyətinə və pedaqoji fəaliyyətinə verilən tələblərin ətraflı təhlil olunması ilə əlaqədardır.

İstedadlı uşaqların vaxtında aşkarlanması, dəstəklənməsi və inkişafını təmin etmək məqsədilə məktəblərdə istedadlı şagirdlərlə aparılan iş təcrübəsinin öyrənilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İstedadlı şagirdlərlə işləyən müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətinə xüsusi tələblər verilir. İstedadlı şagirdlərin idrak maraqlarının təmin olunması məqsədilə müəllimlər mühüm zəruri keyfiyyətlərə malik olmalıdırlar. Müəllimin istedadlı uşaqlarla işi mürəkkəb xarakter daşıyır. Bu iş müəllimin özünün bir şəxsiyyət kimi yüksəlməyini, şagirdlərin psixoloji durumunu anlayıb təhlil etməyi, onların təlim sahəsində daim yeni biliklər əldə etməsini, eləcə də digər müəllimlərlə, psixoloqlarla, rəhbər işçilərlə və valideynlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığını nəzərdə tutur. İstedadlı şagirdlərlə işləyən müəllim daim yenilikçi, öz üzərində çalışan, erudisiyalı, əzmkar, pedaqoji səriştəyə malik müəllimdir. İstedadlı şagirdlər belə müəllimləri daha çox dəyərləndirir. İstedadlı şagird cavab verən yox, daha çox sual verən şagirdir. Bu onun idrak tələbatları, maraqlarının genişliyi ilə əlaqədardır. Bu baxımdan müəllim bu şagirdlərin suallarını düzgün cavablandırmaq üçün daim axtarışda olmalıdır.

Müasir dövrdə istedadlı şagirdlərə daha çox ehtiyac olduğundan onların aşkarlanması istiqamətində ən böyük vəzifə müəllimlərin üzərinə düşür. Bu baxımdan istedadlı şagirdlərlə işləyən müəllimlər ümumi bacarıq və qabiliyyətlərlə yanaşı müvafiq xüsusiyyətlərə də malik olmalıdırlar. Belə xüsusiyyətləri ümumi-ləşdirərək aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

– İlk növbədə, müəllimlər qətiyyətlik, dözümlülük və əzmkarlıq kimi mühüm iradi keyfiyyətlərə sahib olmalıdırlar;

– Yeni ideyalara açıq olmalı və biliklərini daim təkmilləşdirməyə maraqlı olmalıdırlar;

– Təzyiq və məcburiyyət tətbiq etmədən yol göstərən, istiqamətləndirən mövqeyində olmalıdırlar;

– Demokratik, qarşılıqlı əlaqə yaradan, yenilikçi olmalı və praktik təcrübələrə üstünlük verməlidir;

– Yaradıcı, çevik düşüncəyə malik olmalı, yeniliklərə və dəyişikliklərə hazır olmalıdırlar;

– Sınıf fəaliyyətini təşkil etməyi və idarə etməyi bacarmalıdırlar;

– Dərstdə daim optimal psixoloji və demokratik öyrənmə mühiti yaratmalıdırlar;

– Düzgün, ədalətli və obyektiv olmalıdırlar;

– Hər bir şagirdin fəaliyyətinə məsuliyyətlə yanaşmalıdırlar;

– Hər bir istedadlı şagirdi başa düşməli, onlara empatiya göstərməklə ünsiyyət qurmağı bacarmalıdırlar və s.

Təlim strategiyalarının tətbiqi zamanı müvəffəqiyyətli nəticələrin alınması üçün müəllimlər müəyyən cəhətləri nəzərə almalıdırlar:

– Sınıfdə şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarını formalaşdıracaq metodlar tətbiq olunmalıdır;

– Şagirdlərə maraq göstərdiyi fənlər üzrə layihələr hazırlamalarına və sınıfdə digər şagirdlərlə onu müzakirə etmələrinə imkan yaradılmalıdır;

– İstedadlı şagirdlərə nisbətən çətin suallar verilməli və düşüncə çevikliyi təmin etməyə imkan yaradılmalıdır;

– Müəyyən tədbirlərin planlaşdırılması və həyata keçirilməsinə rəhbərlik etmələrinə şərait yaradılmalıdır;

– İstedadlıların irəli sürdükləri maraqlı, qeyri-adi fikirləri alqışlamaq və həddindən artıq tənqid edilməməlidir;

– Orijinal ideyalar dəstəklənməlidir və s. [7, s. 35].

Göstərilən xüsusiyyətlər müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin səmərəliliyini şərtləndirməklə onun müvəffəqiyyət qazanmasına imkan yaradır.

İstedadlı şagirdlərlə işləyən müəllimlər istedadlıların vaxtında aşkarlanması və formalaşdırılması üçün təlimdə fərdiləşdirmə və diferensasiyaya xüsusi önəm verirlər. Belə ki, ümumi proqrama əsasən tədris olunan fənlər və onlara aid olan mövzuların şərh zamanı istedadlı şagirdlər daha çox bilmək, daha çox öyrənmək istəyilə fərqlənilir. Bəzən dərslərdə artıq istedadlıların maraqları ödənməmiş olur. Belə hallar o zaman yaranır ki, digər şagirdlərə mövzunu anlatmaq üçün dəfələrlə təkrarlamaq lazım gəlir. Bu isə istedadlı şagirdləri yorur, dərslər onlar üçün artıq maraqsız olur. Ona görə də müəllimlər şa-

girdlərə fərdi yanaşır, onların potensial imkanlarına müvafiq olaraq tapşırıq verməli olurlar. Lakin belə yanaşmanı həmişə həyata keçirmək olmur. İstedadlı şagirdlərlə işləmək nə qədər maraqlı olsa da, özünəməxsus çətinlikləri ilə də xarakterizə olunur. Belə çətinliklər həm şagirdlərin, həm də müəllimlərin fəaliyyətində mü-şahidə edilir.

Müəllimlər əsasən belə şagirdlərlə işləmək üçün vaxtın çatmamasından şikayətlənirlər. Çünki istedadlı şagirdlərin maraqlarının təmin olunması üçün onlara fərdi yanaşılmalıdır. Digər tərəfdən, istedadlılar problemin həllini daha tez tapdıqları üçün suallara tez cavab verir, başqa şagirdlərə imkan vermirlər. Bəzi hallarda isə istedadlılar digər şagirdlərdən fərqlənməmək üçün, onların gözündən düşməmək üçün, onları pis vəziyyətdə qoymamaq üçün sorğu-sualda iştirak etmir, müəyyən kompleks yaşayırlar.

Sınıf yoldaşlarının passivliyi, ləng cavabları onları narahat edir, ruhdan salır. Eləcə də digər şagirdlərdə istedadlılara qarşı qısqançlıq, ələsalma halları da müşahidə edilir. İstedadlılar yaşdılarından daha artıq düşüncüləri üçün yaşdıları onları düzgün başa düşmür, onlara kinayə ilə yanaşır, onları özünü yaşından böyük kimi aparmaqda ittiham edirlər. Belə münasibət tədricən onların təlim prosesində müvəffəqiyyətini aşağı salır. Bu cür davranış reaksiyaları əsasən uşaqların fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, özünü-qiyətləndirmə və iddia səviyyələri ilə bağlı olur. Belə olan halda istedadlı şagirdlər ya sınıf yoldaşlarını bəyənmir, onların zəif olduğunu düşünərək istehza ilə yanaşırlar. Yaxud da əksinə, digər şagirdlərin kinayəli münasibətləri ilə qarşılaşaraq ruhdan düşürlər. Belə yanaşmalar şagirdlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb olur. Şagirdlərin diqqəti daha çox qarşılıqlı münasibətlərə yönəlir. Nəticədə təlimin keyfiyyəti aşağı düşür. Deməli, müəllim istedadlı şagirdlərlərin təlim prosesini səmərəli təşkil etmək üçün həm də sinifdə şəxsiyyətlər-arası münasibətlərin tənzimlənməsi istiqamətində müvafiq iş aparmalıdır.

Müəllimlərin istedadlılarla pedaqoji fəaliyyətini təmin etmək üçün dərstdən əlavə fərdi məşğələlərə saat ayrılması daha məqsədəuyğundur. Yəni pedaqoji prosesdə fərqlənən, yenilikçi müəllimlərin fəaliyyətini daha çox istedadlılara yönəltməsinə maksimum şərait yaradılmalıdır.

Həmçinin məktəblərin maddi-texniki bazasının yüksək səviyyədə təmin olunması da istedadlıların şəxsiyyətinin formalaşmasına imkan yaradır. İstedadın ayrı-ayrı sahələri üzrə aparılan tədqiqatlar bunu deməyə əsas verir. Məsələn, təsviri sənət sahəsi üzrə rəsm əsərlərinin daha cazibədar alınması istifadə olunan rənglərin, fırçaların, boyaların keyfiyyətindən bilavasitə asılıdır. Şagirdlərin istedadlılığı isə həmin əsərin süjet xətti olan ideyalarla, rəng, boyalardan məharətlə istifadə etmə bacarıqları ilə ifadə olunur. Belə ideyaların yaranması müəyyən sahəyə güclü marağın olması ilə əlaqədardır. İstedadlı şagirdlərlə işləyən müəllim, ilk növbədə, şagirdlərdə motivasiya olaraq güclü maraq yaratmalıdır. Çünki bəzən şagirdə istedad əlaməti olsa da, o öz potensial imkanlarını görə bilmir, yalnız valideynlərin təhriki ilə fəaliyyətə qoşulur. Belə olduğu halda müəllimdən böyük pedaqoji səriştə tələb olunur. Səriştəli müəllim bütün bu cəhətləri nəzərə alır və ilk növbədə, istedadlı şagirdləri duymağa, anlamağa cəhd edir.

Bu baxımdan Lənkəran uşaq və gənclər inkişaf mərkəzinin rəhbəri Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının üzvü A. Qənbərovun fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. 1992-ci ildən “Uşaq yaradıcılıq mərkəzi”, 2017-ci ildən isə “Uşaq və gənclər inkişaf mərkəzi” kimi fəaliyyət göstərən müəssisə hal-hazırda 36 dərnək üzrə istedadlı uşaqların aşkarlanması və inkişafı istiqamətində müvafiq işləri yerinə yetirir. A. Qənbərovun sözlərinə görə, təsviri sənət üzrə istedadlıları aşkarlamaq və şəxsiyyətini formalaşdırmaq üçün ilk növbədə, uşaqlara qayğı ilə yanaşmaq, onları anlamaq, qavramaq, başa düşmək lazımdır. A. Qənbərov qeyd edir ki, şagirdləri dərnəyə üzv seçərkən bir sıra suallarla onlara müraciət edir: “Sən nə üçün şəkil çəkirsən?”, “Şəkil çəkəndə özünü necə hiss edirsən?”, “Şəkil çəkəndə rahat olursan, ya əsəbləşirsən?”, “Əgər əsəbləşirsənsə, onda nə edirsən, işi yarımçıq qoyursan, ya davam edirsən?” və s. belə suallarla uşaqların emosional aləmini, eləcə də onların maraqlarını, onları fəaliyyətə sövq edən motivlərin xüsusiyyətlərini öyrənmək mümkün olur. Motivlərin öyrənilməsi şagirdlərin təlim prosesinin səmərəli təşkil olunmasını şərtləndirməklə yanaşı onların qabiliyyət, bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişafına geniş imkanlar açır.

İstedadı vaxtında və düzgün aşkarlamaq və formalaşdırmaq üçün müəllimlər qeyd edilən mühüm cəhətləri nəzərə almalıdırlar. Qabiliyyət bilik, bacarıq və vərdişlərlə əlaqəli olduğundan, bu məsələyə diqqətlə yanaşılmalıdır. Belə ki, bəzən müəllimlər şagirdlərdə bilik, bacarıq və vərdişləri qabiliyyət kimi dəyərləndirir, ona istedadlı uşaq kimi yanaşırlar. Belə uşaqlar sonradan yüksək nəticələr əldə edə bilmirlər. Yaxud da yalnız ayrı-ayrı fənlər üzrə yüksək nəticələri olan şagirdləri istedadlı hesab edirlər. Məktəblərdə müəllimlərin əksəriyyəti, demək olar ki, şagirdlərdə istedadlılığı bu baxımdan qiymətləndirir. Yəni istedadlıları yalnız əlaçı şagirdlər arasında axtarırlar. Təbii ki, yaxşı oxumaq, əlaçı olmaq hələ istedadlı olmaq deyil. Bu səbəbdən bəzən istedadlıların aşkarlanmasında səhvlərə yol verilir. Yaxşı oxumağa kömək edən vasitələr müxtəlifdir. Ona görə də istedadı yalnız yaxşı oxumaq baxımından dəyərləndirmək düzgün deyil.

Şagirdlərdə zəruri bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması, eləcə də istedadlı şagirdlərin aşkarlanması istiqamətində Lənkəran şəhər 6 saylı məktəb-liseyin biologiya müəllimi Sədaqət Abdullayevanın şagirdlərlə iş metodu maraqlı cəhətləri ilə diqqət çəkir.

Təbiət elmlərinin əsasını məhz işləmə və təcrübə təşkil etdiyini qeyd edən müəllim şagirdləri bilavasitə praktik fəaliyyətə yönəldir. Müəllimin fikrincə, təcrübənin aparılması bir yaradıcılıq və mühəndislik zəkası yaradır. Müəllim şagirdlərlə birlikdə ekoloji və elmi layihələr işləyir. Məsələn, "Lazımsız tullantıların geri dönüşü" layihəsinin işlənilməsi çərçivəsində şagirdlərin hazırladıqları müxtəlif çoxsaylı məhsulların nümayiş etdirildiyi məktəb sərgisi keçirilmişdir. Digər bir layihə "Təbii yuyucu vasitələrin hazırlanması" layihəsi adlanırdı. Biz layihənin həyata keçirilməsini maraqla izlədik. Müəllim şagirdlərə torpağa və bütün canlılara təhlükə törədən yuyucu vasitələrdən istifadənin getdikcə artdığını izah edir və "biz nə edə bilərik?" sualı əsasında diskussiya təşkil edib, şagirdlərlə birlikdə maraqlı fikirlər, mülahizələr irəli sürürdülər. Bu layihəyə əsasən kimya və biologiya fənlərarası inteqrasiyasına istinadən müəyyən kimyəvi məhsullardan istifadə etməklə və bitkilərin təbii tərkibini araşdırmaqla yeni məhsullar yaratmaq qərarına gəlinmişdir.

Yekun olaraq, şagirdlər fantaziyalarına əsaslanaraq öz beyinlərinin məhsulu kimi təbii yuyucu vasitələr və şampun hazırladılar. Layihə nəticə etibarilə şagirdlərdə təbiətdə baş verənlərə laqeyd qalmayıb "bizim atacağımız kiçik addımla dünyanı dəyişə biləcəyimiz" fikrini formalaşdırır. Digər bir layihədə STEAM metodundan yararlanaraq bir neçə ay bitki üzərində işləyərək şagirdlər bitki qalıqları, dəmləmələri və digər vasitələrdən istifadə edərək təbii vasitələrdən gübrələr alına biləcəyini, bitkilərdə artımı və məhsuldarlığı artırma biləcəklərini sübut etdilər. Problemlə sual qaldırılarkən insan sağlamlığı və ətraf mühitdə kimyəvi maddələrin bitkilərə təsiri, torpağın tərkibinin getdikcə zərərli maddələrlə zənginləşməsi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Təcrübə müddətində şagirdlər bitkilərdə həftəlik, aylıq artımı riyazi cədvəl və diaqramlar şəklində qeyd edirdilər. Nəticə olaraq şagirdlər bitkiləri yetişdirir, müqayisə edir, fikir yürüdür, passiv oxucuya, nəzəri biliklər əldə edən subyektə deyil, yarada bilən, kəşf edən, problemin həllində iştirak edən, həyati bacarıqlara yiyələnən, müstəqil düşünə bilən bir şəxsiyyət kimi formalaşmaq imkanı əldə etdilər.

Müəllim fikirlərini ümumiləşdirərək qeyd edir ki, "Şagirdlərdə müstəqil düşünmə bacarıqları formalaşdırılmalıdır. Onları tədqiqatçı ruhunda yetişdirmək amalıdır".

İstedadlı şagirdlərlə iş prosesində müəllimin təkə metodikası deyil, eyni zamanda, onun şagirdlərlə ünsiyyət üslubu da mühüm rol oynayır. Müəllimlərin şagirdlərə olan münasibəti, şagirdlərlə ünsiyyət üslubları psixoloji ədəbiyyatda təhlil olunmuşdur. Belə ki, avtoritar ünsiyyət üslubu, avtokratik ünsiyyət üslubu, demokratik, laqeyd-liberal və qarışıq ünsiyyət üslubları qeyd olunur.

Avtoritar və avtokratik ünsiyyət üslubuna malik olan müəllimlər şagirdlərə söz haqqı vermir, yalnız öz fikirlərinə istinad edirlər, qərar qəbulu zamanı şagirdlərin fikir və arzularını nəzərə almırlar. Belə olan halda şagirdlər həmin müəllimlərlə münasibətdə çox ehtiyatlı davranırlar. Bilmədikləri, eyni zamanda onlara maraqlı olan sualları verməkdən çəkinirlər, öz imkanlarını reallaşdırma bilmirlər.

Laqeyd və yaxud liberal ünsiyyət üslubuna malik olan müəllimlər isə yalnız dərs mövzusunun izahı edir, şagirdin davranışında müşahidə olunan cəhətlər, şagirdin təliminə münasibəti

onları maraqlandırmır, ümumiyyətlə şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına biganə yanaşırlar. Qərar qəbulu zamanı öhdəlikləri, məsuliyyəti şagirdlərin öhdəsinə buraxırlar. Onların qəbul etdiyi fikirləri təhlil etmədən razılaşırlar. Bu zaman yenə şagirdlərin müəllim ilə ünsiyyətində problemlər yaranır, müəllim emosional sferada özünü doğrultmur. Şagird onu maraqlandıran suallara cavab ala bilmir [6, s. 181].

Qarışıq ünsiyyət üslubuna malik olan müəllimlər də şagirdlərlə düzgün münasibət qura bilmirlər. Onlar qeyd olunan ünsiyyət üslublarının, demək olar ki, hamısından istifadə edirlər. Şagirdə qarşı gah tələbkar olurlar, gah laqeyd olurlar, gah da müəyyən məqamlarda güzəştə gedirlər. Belə olduğu zaman şagirdlər qeyri-müəyyən vəziyyətə düşür, müəllimin əhəmiyyətli olan situasiyalarda necə reaksiya göstərəcəyini təyin edə bilmirlər.

Beləliklə, şagird ya sualına cavab ala bilmir, ya da sual verməkdən yan keçir.

Demokratik ünsiyyət üslubuna malik olan müəllimlər hər hansı bir məsələ barədə şagirdlərlə müzakirələr aparır, onları dinləyir, hamının razılaşdığı, hamını qane edən fikirlərə istinadən qərar qəbul edir. Belə şəraitdə şagirdlərin öz potensial imkanlarını reallaşdırmaq üçün geniş imkanlar açılır. Şagirdlər öz düşüncəsini, maraqlarını əsaslandırmaq imkanı əldə edirlər. Beləliklə, şagirdlərin idrak maraqları təmin olunmuş olur, bacarıqları inkişaf edir. Demokratik ünsiyyət üslubu zamanı müəllim humanizm və tələbkarlığı bacarıqla tətbiq edir, şagirdlərin biliyini obyektiv qiymətləndirməyə çalışır, onlarda düzgün özünü-qiymətləndirməni formalaşdırır [6. s. 182].

Göründüyü kimi, şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında müəllimin metodik üsulları ilə yanaşı, onun şagirdlərlə ünsiyyət üslubları, münasibət tərzləri də özünəməxsus rol oynayır. Ona görə də hər bir müəllim bu məsələyə həssaslıqla yanaşmalıdır.

Bir çox hallarda təlim prosesində diqqət çəkən məqamlardan biri də odur ki, müəllimlər bəzən təlimdə geri qalan və yaxud çətin təbiiyə olunan şagirdlərlə müvafiq iş aparır, pedaqoji fəaliyyətini əsasən bu istiqamətə yönəldirlər. İstedadlı şagirdlərə isə sanki o hər şeyi bacarır, istedadı varsa deməli, “o onsuz da uğur qazanacaq” aspektindən yanaşırlar. Lakin bir həqiqəti nəzərə almalıyıq ki, uşağın istedadlı olması onun gələcəkdə də belə qalacağına heç də təminat vermir.

Ümumiyyətlə, istedadlı şagirdlərlə işləyən müəllimlərin iş təcrübəsinin öyrənilməsi, eləcə də müəllim şəxsiyyətini xarakterizə edən keyfiyyətlərin təhlili istedadlıların vaxtında aşkarlanmasına imkan yaradır və istedadlı şagirdlərin şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafını təmin edir.

Problemin aktuallığı. İstedadlı şagirdlər hər bir dövlətin hərtərəfli inkişafına kömək etməyə imkan verən potensial qüvvələrdir. Bu baxımdan istedadlıların aşkarlanması və onların təlim-təbiiyyəsinin səmərəli təşkili daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu istiqamətdə respublikamızda mühüm tədbirlər həyata keçirilir.

Problemin yeniliyi. Məqalədə istedadlı şagirdlərlə işləyən müəllimlərin iş təcrübəsi araşdırılmış və tətbiq etdikləri maraqlı metodları təhlil olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə şərh olunmuş nəzəri biliklər və praktik təcrübələr istedadlı şagirdlərlə işləyən hər bir müəllim üçün yararlı mənbə ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bəylərov E.B. Uşaqlarda istedadın müəyyənəşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası. -Bakı, 2008
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. -Bakı, 2004.
3. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. -Bakı- 2001
4. Əlizadə Ə.Ə., H.Ə. Əlizadə. Pedaqoji psixologiya. -Bakı, 2010.
5. Əzimli Q.E. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. -Bakı, 2006.
6. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. -Bakı, 2003.
7. Özdemir G. Üstün yetenekli öğrencilərə yönelik zenginləşdirilmiş öğretim programının bilimsel süreç becerilerine ve başarıya katkısına ilişkin eylem araştırması. İstanbul: Hacitepe universitesi, 2017

E-mail: nahide.ceferova@gmail.com

Rəyçilər: *psix.ü. fəls.dok., dos. M.H. Mustafayev*
ped. ü. fəls. dok. dos. A.X. Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 03.06.2022.

UOT 37.01

Tamara Şirzad qızı Baxşəliyeva
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun müəllimi

ŞƏXSİYYƏTYÖNLÜ TƏHSİLİN MƏZMUNUNUN YARADILMASI ÜZRƏ İŞİN ALİ MƏKTƏB TƏCRÜBƏSİNDƏ QOYULUŞU

Tamara Şirzad gızı Baxşəliyeva,
преподаватель Нахчыванского Института Учителей

ВНЕДРЕНИЕ РАБОТЫ ПО СОЗДАНИЮ СОДЕРЖАНИЯ ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПРАКТИКУ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Tamara Shirzad Bakhshaliyeva,
lecturer at Nakhchivan Institute of Teachers

IMPLEMENTATION OF WORK ON THE CREATION OF THE CONTENT OF STUDENT-CENTERED EDUCATION IN THE PRACTICE OF HIGHER EDUCATION

Xülasə. Məqalə ali məktəblərdə səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmununun yaradılması probleminin ali məktəb təcrübəsindəki qoyuluşunun vəziyyətinə həsr edilmişdir. Məqalədə səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsilin yeni məzmununun yaradılması Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı ali təhsil müəssisələrinin təcrübəsi əsasında öyrənilərək ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *şəxsiyyətin formalaşması, şəxsiyyətyönlü təhsil, təhsilin məzmunu, tələbəyönlülük, milli dəyərlər*

Резюме. Статья посвящена состоянию проблемы создания содержания личностно-ориентированного образования на основе компетентности в высшей школе. В статье обобщено создание нового содержания компетентностно-личностного образования на основе опыта высших учебных заведений Нахчыванской Автономной Республики.

Ключевые слова: *формирование личности, личностно-ориентированное образование, содержание образования, ориентированность на студента, национальные ценности*

Summary. The article is devoted to the state of the problem of creating the content of personality-oriented education based on competence in higher education in the practice of higher education. The article summarizes the creation of a new content of competency-based personality-based education based on the experience of higher education institutions in the Nakhchivan Autonomous Republic.

Key words: *personality formation, personality-oriented education, content of education, student-oriented, national values*

Ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatlarına dair direktiv sənədlərdə ali məktəblərdə müəllimlər qarşısında biliklərin əsaslarını aşılamaqla yanaşı, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılması da təxirəsalınmaz vəzifələr kimi qoyulur. Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həllindən ötrü haqqında danışılan problemin geniş şəkildə tədqiq olunması zəruri sayılır.

Problemin elmi-pedaqoji ədəbiyyatda qoyuluşunu hərtərəfli araşdırıb təhlilə cəlb etdik-

dən sonra belə qənaət hasil oldu ki, “Azərbaycanda təhsili inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda əsas istiqamətlərdən biri olan səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmununun yaradılması istiqamətində tədqiqatların az olması bu problemin hərtərəfli öyrənilməsinə tələb edir. Bunun üçün problemin elmi, pedaqoji, metodik ədəbiyyatda qoyuluşunun hərtərəfli öyrənilməsi kimi onun ali məktəb təcrübəsindəki qoyuluşu da öyrənilməlidir.

Bu məqsədlə tədqiqat planının tələblərinə müvafiq olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının ali məktəbləri ilə yanaşı ölkəmizin ali pedaqoji təhsil müəssisələrində də müşahidələrin aparılmasını, ali məktəb sənədlərinin araşdırılmasını, bir sözlə, problemin ali məktəb təcrübəsində qoyuluşunu dərinlən öyrənilməsinə məqsədmüvafiq saydıq. Qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən ali məktəblərdə problemin qoyuluşunun öyrənilməsinə üstünlük verdik.

Birincisi, ona görə ki, Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunu ali pedaqoji təhsil müəssisəsi kimi əsas tədqiqat obyektini hesab edirdik. Ona görə də Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda ali pedaqoji təhsil müəssisəsi müstəvisində şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmunu üzrə bilik və bacarıqların sistem halında verilməsi təcrübəsini daha yaxından öyrənmək mümkün hesab etdik. Başqa sözlə desək, Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun təmsalində problemin qoyuluşunun vəziyyətini məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil olaraq öyrənilməsi bizim üçün həm asan, həm sərfəli, həm də çox önəmlidir. İkinci bir tərəfdən, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun tədqiqat planına uyğun olaraq tədqiqat obyektini kimi seçilməsi, ilk növbədə, pedaqoji eksperimentin mərhələlər üzrə aparılmasına müəyyən şərait yaradacaqdır. Ona görə ki, hazırda çalışdığımız Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda oxuduğumuz mühazirələrdə, keçirdiyimiz seminarlarda və digər praktik məşğələlərdə, habelə auditoriyadankənar tədbirlərdə şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmunu üzrə hazırladığımız öyrədici materialların səmərəliliyinin eksperiment vasitəsilə yoxlanılması pedaqoji məntiqə daha uyğundur.

Bütün bunları nəzərə alaraq biz ali pedaqoji təhsil müəssisələrində şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmununun sistemi probleminin ali məktəb təcrübəsində qoyuluşunu Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun təmsalında həyata keçirməyi planlaşdırdıq. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda 10 ildən artıq qazandığımız pedaqoji təcrübə müddətində şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmununun yaradılması ilə bağlı işlərin məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil aparılmaması səbəbindən problemin qoyuluşu vəziyyətini müəyyən edici eksperiment vasitəsilə öyrənməyi qərara aldıq. Bunun

üçün, ilk növbədə, tələbələrin şəxsiyyət anlayışına, şəxsiyyətin formalaşması mövzusunda, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillər probleminə münasibətlərini öyrənmək qərarına gəldik. Sorğumuzun ikinci mərhələsində isə şəxsiyyətyönlü təlim, şəxsiyyətyönlü təhsil, şəxsiyyətyönlü tərbiyə, şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmunu üzrə səmərəli fəaliyyətin vəziyyəti, şəxsiyyətyönlü təhsilin biliklərin və bacarıqların sistem halında öyrənilməsinə təsiri məsələlərinə münasibətlərini öyrəndik. Üçüncü mərhələdə hansı tarixi şəxsiyyətlərin nümunəsində “şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmunu üzrə tələbələrə bilik, bacarıqların sistemini aşılamaq olar?” sualı ilə fənn müəllimlərinə müraciət etdik. Dördüncü mərhələdə isə yuxarı kurs tələbələrinə, yəni yaxın zamanlarda müəllim olacaq tələbələrə “Şagirdlərin şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmunu üzrə hansı bilik, bacarıqların sistemini aşılamaq olar?” sualı ilə müraciət etdik.

Tədqiqat planına uyğun olaraq, pedaqoji eksperimentin müəyyən edici mərhələsində vəziyyətin öyrənilməsi aldığımız nəticələrdən asılı olaraq öyrədici materialların məqsədyönlü şəkildə hazırlanmasına təkan verəcəkdir. Öyrədici materialların tələbələrə öyrədilməsi isə gələcək müəllimlərin şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmunu üzrə bilik və bacarıqların sistem halında öyrənmələrinə və bu sahədə örnək təcrübə qazanmalarına şərait yaradacaqdır. Bunun üçün nəzərdə tutulan bu işlərin Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun hansı fakültələrində aparılması sualını ortaya qoydu.

Tədqiqat planına uyğun olaraq biz pedaqoji eksperimentin birinci mərhələsi üzrə görülən işlərin “İbtidai sinif müəllimliyi”, “Təsviri incəsənət müəllimliyi”, “Biologiya müəllimliyi”, “Psixologiya müəllimliyi” fakültələrində həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab etdik. Sual olunur, nə üçün? Birincisi, ona görə ki, ibtidai sinif müəllimləri, təsviri incəsənət müəllimləri, biologiya müəllimləri, psixologiya müəllimləri şəxsiyyətin formalaşması işində daha münasib, daha aktiv fəaliyyət göstərə bilirlər.

Onların tədris etdiyi fənlərlə bağlı dərslərdə, dərslər vəsaitlərində istifadə etdikləri metodik ədəbiyyatlarda şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmunu üzrə işin təşkilinə istiqamət verən elmi-pedaqoji ideyalar, metodik göstərişlər, tövsiyələr daha çoxdur. Üstəlik ibtidai sinif müəllimlə-

rinə orta ümumtəhsil məktəblərinin I-IV siniflərinin tədris planına daxil olan bütün fənlərini tədris etməyə icazə verilir. Şübhəsiz, ibtidai sinif müəllimləri Azərbaycan dili, həyat bilgisi, texnologiya, riyaziyyat, əmək təlimi, musiqi, təsviri incəsənət, fiziki tərbiyə dərslərində şəxsiyyətyönlü təlimin məzmununu ilə bağlı məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil işləri müvafiq ardıcılıqla həyata keçirə bilirlər. Eyni sözləri təsviri incəsənət, biologiya, psixologiya müəllimləri haqqında da söyləmək olar. Onların da ibtidai sinif müəllimləri kimi şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmununun yaradılması işində çalışmaq imkanları daha genişdir. Məhz ona görə də Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun “İbtidai sinif müəllimliyi”, “Təsviri incəsənət müəllimliyi”, “Biologiya müəllimliyi”, “Psixologiya müəllimliyi” fakültələrində təhsil alan I-IV kurs tələbələri ilə dörd istiqamət üzrə anket sorğusu təşkil etdik.

İbtidai sinif müəllimliyi fakültəsinin I kursları üçün təşkil olunmuş anket sorğusuna aşağıdakı sualları daxil etdik:

“Şəxs kimə deyilir?”, “Şəxsiyyət kimə deyilir?”, “Şəxsiyyət anlayışının fəlsəfi mahiyyətini şərh edin.”, “Şəxsiyyət anlayışının psixoloji mahiyyətini izah edin.”, “Şəxsiyyət anlayışının izahına pedaqoji kontekstdən yanaşa bilərsinizmi?”, “Şəxsiyyətin formalaşması nə vaxt baş verir?”, “Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən irsiyyət amili haqqında fikirlərinizi praktik nümunələr əsasında şərh edin.”, “Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən mühit amili ilə bağlı fikirlərinizi praktik nümunələr əsasında şərh edin.”, “Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən mühit amili ilə bağlı fikirlərinizi praktik nümunələr əsasında şərh edin.”, “Şəxsiyyətyönlülük anlayışını şərh edin.”

Alınan cavabları nəzərdən keçirərkən məlum oldu ki, tələbələrin əksəriyyəti şəxsiyyət anlayışı, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillərə yalnız nəzəri cəhətdən yanaşmış, şəxsiyyətyönlülük, şəxsiyyətyönlü inkişafı ilə bağlı şablon cavablar vermişlər.

Göründüyü kimi, tələbələrin heç birisi biz istədiyimiz səviyyədə cavab verə bilməmişlər. Yəni onların cavablarının heç birisi əla cavablar kimi qeydə alınmamışdır. Suallara cavab verənlərin yalnız 20-25%-i orta səviyyəli cavablarla kifayətlənmişlər. Suallara cavab verən tələbələrin təxminən 50%-i aşağı səviyyəli cavablar ver-

mişlər. Hətta suallara cavab verməyənlər də qeydə alınmışdır. Bir qədər dəqiq desək, verilən sualları cavablandıran 25 tələbədən birinci suala orta səviyyəli cavablar verənlərin sayı 5, aşağı səviyyəli cavab verənlərin sayı 14, cavab verməyənlərin sayı 6 nəfər; ikinci suala orta səviyyəli cavab verənlərin sayı 6, aşağı səviyyəli cavab verənlərin sayı 14, cavab verməyənlərin sayı 5 nəfər; üçüncü suala orta səviyyəli cavab verənlərin sayı 5, aşağı səviyyəli cavab verənlərin sayı 14, cavab verməyənlərin sayı 6 nəfər; dördüncü suala orta səviyyəli cavab verənlərin sayı 6, aşağı səviyyəli cavab verənlərin sayı 14, cavab verməyənlərin sayı 5 nəfər; beşinci suala orta səviyyəli cavab verənlərin sayı 5 nəfər, aşağı səviyyəli cavab verənlərin sayı 16 nəfər, cavab verməyənlərin sayı 4 nəfər olmuşdur. Altıncı suala orta səviyyəli cavab verənlərin sayı 6 nəfər, aşağı səviyyəli cavab verənlərin sayı 14 nəfər, cavab verməyənlərin sayı 5 nəfər olmuşdur.

Göründüyü kimi, 1-ci və 6-cı suallara cavab verən tələbələrin təxminən 75-80%-i suallara orta və aşağı səviyyəli cavablar vermiş, 5%-i isə heç bir cavab verə bilməmişlər. Bütövlükdə götürsək, 1-6-cı suallara cavab verən 25 şagirdin təxminən 85 faizi suallara cavab verməkdə ciddi çətinliklərlə üzləşmişlər. Cədvələ diqqət etsək görürük ki, 7, 8, 9, 10-cu sualları cavablandıran şagirdlərin də heç birisi əla səviyyəli cavablarla fərqlənməmişlər. Onların da böyük əksəriyyəti suallara cavab verməkdə çətinlik çəkmişlər. Hətta 7-ci suala cavab verən 25 şagirddən 18 nəfəri aşağı səviyyəli cavab vermiş, 3 nəfəri cavab verməkdən imtina etmişlər. Yaxud 8-9-cu suallara cavab verənlərin 22 nəfəri, 10-cu suala cavab verənlərin isə 24 nəfəri aşağı səviyyəli cavablar vermişlər.

Yeddinci suala orta səviyyəli cavab verənlərin sayı 4 nəfər, aşağı səviyyəli cavab verənlərin sayı 18 nəfər, cavab verməyənlərin sayı isə 3 nəfər olmuşdur. Səkkizinci suala orta səviyyəli cavab verənlərin sayı 3 nəfər, aşağı səviyyəli cavab verənlərin sayı 15 nəfər, cavab verməyənlərin sayı isə 7 nəfər olmaqla eyni xarakterli cavablarla diqqəti cəlb etmişlər. Bu, o deməkdir ki, gələcəkdə ibtidai sinif müəllimi kimi fəaliyyət göstərəcək bugünkü tələbələr, gələcəyin müəllimləri olanlar şəxsiyyət, şəxsiyyət anlayışının pedaqoji-psixoloji mahiyyəti, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillər, şəxsiyyət-

yönlülük anlayışının şərh kimi məsələlərə ciddi yanaşmamış və primitiv cavablar vermişlər. Tələbələrin cavabları onu göstərir ki, gələcək müəllimlərin şəxsiyyətyönlü təhsil anlayışı haqqında bilikləri aşağı səviyyədədir.

I, II, III, IV kurs tələbələrilə və belə sorğuları həyata keçirdik. Sadəcə olaraq sonrakı kursların sorğu anketinə müvafiq olaraq “Şəxsiyyətyönlü təhsil anlayışını şərh edin”, “Şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmunu üzrə görülən işlərin mahiyyətini aydınlaşdırın” və “Şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmunu üzrə bilik və bacarıqların sistem halında verilməsinə münasibət bildirin” kimi sualları əlavə etdik. Bu cavablardan məlum oldu ki, tələbələr şəxsiyyətyönlülük, şəxsiyyətyönlü təhsil, şəxsiyyətyönlü təhsilin yeni məzmunu verilən biliklərin aydınlaşdırılmasında çətinlik çəkirlər. Məlum oldu ki, tələbələrin şəxsiyyətyönlü təhsilin yeni məzmunu üzrə soykökümüzə əsaslanan milli-mənəvi dəyərlər, ümumtürk mənəvi normaları, əxlaqi normaları özündə ehtiva edən milli-mənəvi dəyərlər, əxlaqi-mənəvi tərbiyəni özündə əks etdirən milli-mənəvi dəyərlər və bu kimi şəxsiyyətyönlü təhsilin yeni məzmununun yaradılması üçün zəruri sayılan biliklər sistemi ilə yaxından tanış olmalarına zəruri ehtiyac duyulur. İstər Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun müəllim hazırlayan fakültələrində, istərsə də Naxçıvan Dövlət Universitetinin humanitar fənlərlə bağlı olan fakültələrində apardığımız sorğuların heç birində tələbələr səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsilin yeni məzmununun yaradılması ilə bağlı verilən sualları qaneedici şəkildə cavablandırmamışlar.

Alınan cavablar təhlilə cəlb edilərkən məlum oldu ki, I-IV kurs tələbələri şəxsiyyət və şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillərlə bağlı sualları nəzəri cəhətdən təhlil edərkən cavablandırmışlar. Tələbələr şəxsiyyətyönlülük və şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmunu üzrə görülən işlərin mahiyyətini aydınlaşdırma bilməmişlər.

Araşdırmalar göstərir ki, III kurs tələbələri də I və II kurs tələbələri kimi verilən sualları primitiv şəkildə cavablandırmışlar. Əslində pedaqoji fakültənin III kurs tələbələrinə verilən sualların əksəriyyəti I və II kurs tələbələri tərəfindən cavablandırılmışdır. Yəni onlara verilən 12 sualdan 11-i təkrarlanan suallardır, sonuncu cavabları bir qədər ağırlaşdırmağa xidmət edən sualların sırasına daxil edilən suallar kimi

dəyərləndirmək olar. Ümumiyyətlə desək, III kurs tələbələrinin I və II kurs tələbələrindən fərqli cavabları yalnız sonuncu suallara verilən cavablarla bağlı olmuşdur. Başqa sözlə desək, III kurs tələbələri də I və II kurs tələbələri kimi verilən sualları qeyri-elmi, qeyri-pedaqoji kontekstdə cavablandırmalı olmuşlar.

Fikrimizi bir qədər dəqiq ifadə etmək üçün suallara alınan cavabları konkret rəqəmlər əsasında şərh etmək istərdik. Belə ki, “Şəxs kimə deyilir?” sualına 23 tələbədən heç birisi əla səviyyəli cavab verməmişdir. Orta səviyyəli cavabların sayı 3, aşağı səviyyəli cavab verənlərin sayı 13, cavab verməyənlərin sayı isə 7 olmuşdur; “Şəxsiyyət kimə deyilir?” sualına 23 tələbədən heç birisi əla səviyyəli cavab verməmiş, onlardan yalnız 2-si orta səviyyəli, 13-ü aşağı səviyyəli cavablar vermiş, 8 nəfər isə cavab verməmişdir. “Şəxsiyyət anlayışının fəlsəfi mahiyyətini şərh edin” sualına 23 tələbədən 3 nəfəri orta, 13 nəfəri aşağı cavablar vermiş, 7 nəfəri isə cavab verə bilməmişdir. “Şəxsiyyət anlayışının psixoloji mahiyyətini izah edin” sualına 23 tələbədən 3 nəfəri orta səviyyəli, 14 nəfəri aşağı səviyyəli cavablar versələr də, qalan 6 nəfər şagird suallara cavab verə bilməmişdir. “Şəxsiyyət anlayışının izahına pedaqoji kontekstdən yanaşa bilərsinizmi?” sualına 23 nəfər tələbədən 2 nəfəri orta səviyyəli, 14 nəfəri aşağı səviyyəli cavablar vermiş, 7 nəfər tələbə isə suala cavab verə bilməmişdir. “Şəxsiyyətin formalaşması nə vaxt baş verir?” sualına 23 tələbənin 3 nəfəri orta, 12 nəfəri aşağı səviyyəli cavab vermiş, 8 nəfər şagird suala cavab verməmişdir; “Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən irsiyyət amili haqqında fikirlərinizi yazın” sualına 23 tələbənin 1 nəfəri orta, 12 nəfəri aşağı səviyyəli cavablar vermiş, 10 nəfər suala cavab verməmişdir; “Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən mühit amili ilə bağlı fikirlərinizi yazın” sualına 23 tələbədən 1 nəfəri orta, 13 nəfəri aşağı səviyyəli cavab vermiş, qalan 9 tələbə suala cavab verməmişdir; Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən tərbiyə amili ilə bağlı fikirlərinizi açıqlayın” sualına 24 nəfər tələbədən 2 nəfəri orta, 13 nəfəri aşağı səviyyəli cavablar vermiş, 9 nəfər tələbə suala cavab verə bilməmişdir. “Şəxsiyyətyönlülük” anlayışını şərh edin” sualına 24 nəfər tələbədən 1 nəfəri orta səviyyəli, 13 nəfəri aşağı səviyyəli cavablar vermiş, 10 nəfər tələbə

suala cavab verməmişdir; “Şəxsiyyətyönlü təhsil anlayışını şərh edin” sualına 24 nəfər tələbədən 1 nəfəri orta səviyyəli, 12 nəfəri aşağı səviyyəli cavablar vermiş, qalan 11 nəfər tələbə suala cavab verə bilməmişdir. III kurs tələbələri ilə aparılan sorğuya əlavə olunan axırıncı “Şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmunu üzrə görülən işlərin mahiyyətini aydınlaşdırın” sualına 24 tələbədən 2 nəfəri orta səviyyəli, 13 nəfəri aşağı səviyyəli cavablar vermiş, 9 nəfər tələbə isə suala cavab verə bilməmişdir.

III kurs tələbələri ilə aparılan anket sorğusunun nəticələri sübut etdi ki, tələbələrin heç birisi şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmunu üzrə müvafiq biliklər qazanmamış və bu sahədə zəruri bacarıqlara yiyələnmişlər. Bütün bunlar isə onu göstərir ki, ali məktəbin pedaqoji fakültəsində təhsil alan tələbələr şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmunu ilə bağlı nəzəri biliklərə və praktik bacarıqlara malik olmadıqları üçün onların gələcəkdə ibtidai sinif müəllimi kimi şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmunu üzrə bilik və bacarıqların sistem halında şagirdlərə aşılması işində çətinlik çəkəcəklər.

Göründüyü kimi, I, II, III kurslara verilən suallardan fərqli olaraq, IV kurs tələbələrinə şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmunu ilə əlaqədar da sual təqdim etmişik. Şəxsiyyət, şəxsiyyətin formalaşması və şəxsiyyətyönlülükə bağlı suallara qaneedic cavab verməyən tələbələr şəxsiyyətyönlü təhsilin məzmunu ilə bağlı da qaneedic cavablar verməkdə çətinlik çəkmişlər. Fikrimizi daha aydın şərh etmək üçün cədvəldəki cavabların müqayisəli şəkildə təhlil edilməsini məqsədmüvafiq hesab etdik.

Göründüyü kimi, Naxçıvan Dövlət Universitetində təhsil alan gələcək Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinə, yəni institutun filoloji fakültəsinin I-IV kurs tələbələrinə “Milli mənəvi dəyərlərə dair biliklərin verilməsinə, bacarıqların aşılmasına necə nail olmaq olar?” sualı əsasında müraciət edərkən aşağıdakı cavabları aldıq. Belə ki, filoloji fakültənin IV kurs tələbələri cədvəldə qeyd olunan heç bir suala əlaqəli cavablar verilməmişlər. Belə ki, “Soykökümü zə əsaslanan milli-mənəvi dəyərlər haqqında nə deyə bilərsiniz?” sualına 19 nəfər tələbədən 2 nəfəri orta, 9 nəfəri aşağı səviyyəli cavablar vermiş, qalan 8 nəfər tələbə suala cavab verə bilməmişdir. “Adətlərimizlə bağlı milli-mənəvi

dəyərləri izah edin” sualına da 19 nəfər tələbədən 2 nəfəri orta, 8 nəfəri aşağı səviyyəli cavablar vermiş, 9 nəfər tələbə suala cavab verə bilməmişdir. “Xalqımızın ənənələri ilə bağlı fikirlərinizi şərh edin” sualına da 19 tələbədən 1 nəfəri orta, 11 nəfəri aşağı səviyyəli cavablar vermiş, qalan 7 nəfər tələbə suala cavab verməmişdir. “Milli-mənəvi dəyərlərimizi təsnif edin” sualına da 19 nəfər tələbədən 2 nəfəri orta, 9 nəfəri aşağı səviyyəli cavablar vermiş, 8 nəfəri suala cavab verə bilməmişdir. “Milli dəyərlərimizlə ümumbəşəri dəyərlərimiz sintez halında təşkil edən nümunələr haqqında fikirlərinizi söyləyin” sualına da 19 tələbədən 3 nəfəri orta, 10 nəfəri aşağı səviyyəli cavablar vermiş, qalan 6 nəfər tələbə suala cavab verə bilməmişdir.

“Azərbaycan və ümumtürk mənəvi normaları və keyfiyyətləri haqqında nə bilirsiniz?” sualına da 19 nəfər tələbədən 2 nəfəri orta, 10 nəfəri aşağı səviyyəli cavab vermiş, 7 nəfər suala cavab verə bilməmişdir. “Əxlaq normaları ilə bağlı mənəvi dəyərləri izah edin” sualına 18 tələbədən 2 nəfəri orta səviyyəli, 7 nəfəri aşağı səviyyəli cavablar vermiş, 9 nəfər tələbə isə suallara cavab verə bilməmişdir. “Əxlaq tərbiyəsi və mənəvi tərbiyəni özündə birləşdirən milli dəyərlər haqqında fikirlərinizi yazın” sualına cavab verən 18 tələbədən 1 nəfəri orta səviyyəli, 7 nəfəri aşağı səviyyəli cavablar vermiş, qalan 10 nəfər tələbə suala cavab verə bilməmişdir. “Klassik ədəbiyyatda milli-mənəvi dəyərlərimiz necə qoyulur?” sualına cədvəldə qeyd olunan 18 tələbədən 1 nəfəri orta səviyyəli, 8 nəfəri aşağı səviyyəli cavablar versələr də, qalan 9 nəfər suala cavab verə bilməmişdir. Sonuncu “Müasir ədəbi nümunələrdə və bədii yaradıcılıq materiallarında milli-mənəvi dəyərlərimiz necə ifadə olunur” sualına 18 tələbədən 1 nəfəri orta səviyyəli, 8 nəfəri aşağı səviyyəli cavablar vermiş, 9 nəfər tələbə isə suala cavab verə bilməmişdir. “Yetişən nəslin şəxsiyyətyönlülük səviyyəsini yüksəldən milli-mənəvi dəyərlərimiz haqqında fikirlərinizi bildirin” sualına da 19 nəfər tələbədən heç biri əla və orta səviyyəli cavablar verə bilməmiş, 8 nəfər tələbə aşağı səviyyəli cavab vermiş, qalan 11 nəfər tələbə isə sualı cavablandırmamışdır. “Dövlət direktivlərindən milli-mənəvi dəyərlərimizin yeri rolu və əhəmiyyəti haqqında fikirlərinizi bildirin” sualına 18 tələbədən 1 nəfəri orta, 7 nəfəri aşağı sə-

viyyəli cavablar vermiş, 10 tələbə isə bu suala cavab verə bilməmişdir. “Şəxsiyyətəyönlü təhsilin məzmununun yaradılması haqqında fikirlərinizi söyləyin” sualına da 18 tələbədən heç biri nə əla səviyyəli, nə də orta səviyyəli cavablar verməmiş, 8 nəfər tələbə bu suala aşağı səviyyəli cavab vermiş, qalan 10 nəfər tələbə isə sualı cavablandırılmamışdır.

Bütün bunlar onu göstərir ki, tələbələr şəxsiyyətəyönlü təhsilin məzmununun yaradılması üçün zəruri sayılan biliklərə yiyələnmişlər. Bu səbəbdən onlar şəxsiyyətəyönlü təhsilin məz-

mun ilə bağlı olan suallara qanəedici şəkildə cavablar verə bilməmişlər.

Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etməliyik ki, ali təhsil müəssisələrində şəxsiyyətəyönlü təhsilin məzmunu üzrə bilik və bacarıqları sistem halında verilməsi təcrübəsi qanəedici səviyyədə olmadığı üçün bu problemin geniş şəkildə tədqiq olunmasına ətraflı öyrənilməsinə zəruri ehtiyac duyulur. Məhz ona görə də ali məktəblər və şəxsiyyətəyönlü təhsilin yeni məzmununun yaradılması üzrə öyrədici materialların hazırlanaraq tətbiq olunmasını məqsədə müvafiq hesab edirik.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika. / A.N. Abbasov H. Əlizadə. – Bakı: Renessans, – 2000.
2. Cəbrayilov, İ.H. Təhsilin təşkilinə müasir pedaqoji yanaşmalar. – Bakı: Mütərcim, – 2019.
3. İlyasov, M.İ. Müasir təhsil: ənənədən innovasiyaya. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2021, – 376 s
4. Hüseynova, G.A. Kurikulum təliminə praktik baxış. – Bakı: Hədəf, III nəşr, – 2017.
5. Qasımova, L.N. Pedaqogika: Dərslik. / L.N. Qasımova, R.M. Mahmudova –Bakı: Çarşıoğlu, – 2019, –548 s
6. Rüstəmov, F.A., Dadaşova, T.Y. Ali məktəb pedaqogikası. –Bakı: Nurlan, – 2007, – 568 s.
7. Nəzərov, M.H., Quliyev N.Z., Nəzərova X.M. Pedaqoji texnologiyalar. – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, – 2020, – 467 s.
8. Nəzərov, M.H. Təhsil fəlsəfəsi: Dərs vəsaiti.– Bakı: ADPU-nəşriyyatı, – 2021,– 496 s.
9. Sadıqov, F.B., Pedaqogika: Dərs vəsaiti. – Bakı: Adiloğlu, – 2012, – 552 s.
10. Sadıqov, F.B. Didaktika. / F.B., Sadıqov, O.Q. Həsənli – Bakı: Elm və Təhsil, – 1971, – 182 s.
11. Sadıqov, F.B. Ümumi pedaqogika, – Bakı: Maarif, – 2018.
12. Sadıqov, F.B. Ali məktəb pedaqogikası. / F.B. Sadıqov, A.M. Mövsümlü. – Bakı: Gənclik,– 2021.

E-mail: tamarabaxsheliyeva@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. F.B. Sadıqov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. V.P. Bəşirov

Redaksiyaya daxil olub: 03.06. 2022.

UOT 37.01

Ülviyyə Fikrət qızı Nağıyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Naxçıvan Dövlət Universiteti

**NAXÇIVAN MÜƏLLİMLƏR İNSTİTUTUNUN SONUNCU TƏDRİS İLİ
TƏLƏBƏLƏRİNDƏ PEDAQOJİ TƏCRÜBƏ DÖVRÜNDƏ PEŞƏ
KOMPETENSİYALARININ FORMALAŞDIRILMASININ İNKİŞAF SƏVİYYƏSİNİN
TƏDQIQI VƏ TƏHLİLİ**

Ульвия Фикрет гызы Нагиева
диссертант по программе доктора философии
Нахчыванский Государственный Университет

**ИССЛЕДОВАНИЕ И АНАЛИЗ УРОВНЯ РАЗВИТИЯ СФОРМИРОВАННОСТИ
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У СТУДЕНТОВ ЧЕТВЕРТОГО КУРСА
НАХЧЫВАНСКОГО УЧИТЕЛЬСКОГО ИНСТИТУТА ВО ВРЕМЯ
ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ**

Ulviya Fikret Naghieva
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Nakhchivan State University

**RESEARCH AND ANALYSIS OF THE LEVEL OF DEVELOPMENT OF THE
FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCIES AMONG FOURTH-YEAR
STUDENTS OF NAKHCHIVAN TEACHERS' INSTITUTE DURING PEDAGOGICAL
PRACTICE**

Xülasə. Pedaqoji təcrübə ali pedaqoji təhsil sisteminin ən vacib mərhələsidir. Peşəkar müəllim kadrlarının hazırlığı pedaqoji təcrübənin məqsəd, məzmun, funksiya və texnologiyalarının səmərəli təşkilindən asılıdır. Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin pedaqoji təcrübəsinin nəticələri həm də gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin pedaqoji səriştə haqqında fikirlərinin inkişaf dinamikasından, pedaqoji peşəyə motivasiya səviyyəsindən, təlim fəaliyyətindən, pedaqoji təcrübə dövründə fərdi pedaqoji bacarıqlarının formalaşdırılmasından asılıdır. Məqalədə gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin peşə səriştəliliyinin aşağıdakı aspektləri eksperimental tədqiqatların köməyi ilə tədqiq və təhlil edilmişdir: 1) pedaqoji səriştə haqqında təsəvvürlərinin inkişaf dinamikası; 2) tədris fəaliyyətinə və müəllim peşəsinin seçilməsinə motivasiyasının inkişaf dinamikası; 3) pedaqoji səriştənin formalaşdırılma səviyyəsi.

Açar sözlər: *pedaqoji praktika, ibtidai sinif müəllimi, peşə kompetensiyası, monitoring, pedaqoji təhsil*

Резюме. Педагогическая практика является важнейшим этапом системы высшего педагогического образования. Подготовка профессиональных педагогов зависит от эффективной организации целей, содержания, функций и технологий педагогической практики. Результаты педагогического опыта будущих учителей начальных классов зависят также от динамики развития взглядов будущих учителей начальных классов на педагогическую компетентность, уровень мотивации к педагогической профессии, учебной деятельности, сформированности индивидуальных педагогических умений в процессе педагогической практики. В статье с помощью экспериментального исследования изучены и проанализированы следующие аспекты профессиональной компетентности будущих учителей начальных классов: 1) динамика развития представлений о педагогической компетентности; 2) динамика развития мотивации педагогической деятельности и выбора педагогической профессии; 3) уровень сформированности педагогической компетентности.

Ключевые слова: *педагогическая практика, учитель начальных классов, профессиональная компетентность, мониторинг, педагогическое образование*

Summary. Pedagogical practice is the most important stage of the system of higher pedagogical education. The training of professional educators depends on the effective organization of goals, content, functions and technologies of pedagogical practice. The results of pedagogical experience of future teachers of primary classes also depend on the dynamics of development of views of future teachers of pedagogical competence, the level of motivation for pedagogical profession, pedagogical practice, educational activity, pedagogical activity. In the article with the help of experimental research studied and analyzed the following aspects of professional competence of future teachers of primary classes: 1) the dynamics of the development of presentations on pedagogical competence; 2) dynamics of development of motivation of pedagogical activity and choice of pedagogical profession; 3) the level of formation of pedagogical competence.

Keywords: *pedagogical practice, teacher of primary classes, professional competence, monitoring, pedagogical education*

Pedaqoji təcrübə ali pedaqoji təhsil sisteminin ən vacib mərhələsidir. Peşəkar müəllim kadrlarının hazırlığı “pedaqoji təcrübənin məqsəd, məzmun, funksiya və texnologiyalarının səmərəli təşkilindən” [3,s.7] asılıdır.

Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin pedaqoji təcrübəsinin nəticələri həm də gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin pedaqoji səriştə haqqında fikirlərinin inkişaf dinamikasından, pedaqoji peşəyə motivasiya səviyyəsindən, təlim fəaliyyətindən, pedaqoji təcrübə dövründə fərdi pedaqoji bacarıqlarının formalaşdırılmasından asılıdır. Tələbələrin peşə səriştəsinin inkişaf dinamikası tərəfimizdən həm təlim prosesində (I-VII semestrlər), həm də pedaqoji təcrübə dövründə (VIII semestr) öyrənilmişdir. Araşdırma zamanı aşağıdakı məsələləri diqqət mərkəzində saxlamış, hər birinin mahiyyətini və məzmunun səciyyələndirməyə çalışmışıq.

1. Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin tədris fəaliyyətinə və müəllim peşəsinin seçilməsinə motivasiyasının səviyyəsi.

Təlim prosesində və pedaqoji təcrübə müddətində müəyyən etdik ki, gələcək ibtidai sinif müəllimlərində pedaqoji səriştəliliyin for-

malaşdırılması və inkişafı onların pedaqoji peşəyə motivasiya ilə sıx bağlıdır. Pedaqoji səriştəliliyin inkişafının müəyyən edilməsində peşə motivasiyası mühüm yer tutur.

Peşə motivləri pedaqoji prosesin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Tədqiqatçılar motivləri “şəxsiyyəti (burada tələbələr – Ü.N.) fəaliyyətə təhrik edən konkret niyyətlər (səbəblər)” [2,s.13] adlandırırlar. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin təlim fəaliyyətinin və pedaqoji təcrübəsinin həyata keçirilməsində motivasiyanın rolunu, pedaqoji fəaliyyətin səmərəli təşkilini təmin edən çox sayda asılılıqları müəyyən etmək üçün təhlillər aparılmışdır. Ümumtəhsil məktəblərində pedaqoji təcrübənin təşkilində tələbələrin peşə səriştəsinin inkişaf dinamikasını öyrənmək məqsədilə anket sorğuları keçirdik.

Anketdə həm də gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin mühazirə və seminar məşğələlərində nəzəri biliklərə yiyələnmə səviyyəsi, peşə motivasiyasının formalaşma səviyyəsi, pedaqoji fəaliyyətə hazırlığın səviyyəsi və pedaqoji təcrübənin sonunda peşə ustalığına yiyələnmə səviyyəsi öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 2

Gələcək ibtidai sinif müəllimlərində peşə motivasiyasının formalaşma səviyyəsi

№	Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinə təqdim edilən suallar	Cavablar	
		Eksp.qrup	Kont.qrup
1.	<i>İbtidai sinif müəlliminin peşə fəaliyyətini necə xarakterizə edə bilərsiniz? Yalnız bir cavab seçin.</i>		
	1) işi çətin və maraqsızdır;	25,6%	48,8%
	2) iş çətin, lakin maraqlıdır;	45,8%	24,5%
	3) işi asan, amma darıxdırıcıdır;	15,7%	21,6%
	4) cavab verməkdə çətinlik çəkirəm	12,9%	5,1%

2.	<i>İbtidai sinif müəllimi üçün hansı biliklər əsasdır? Ardıcılıqla düzün. 1) didaktik biliklər; 2) psixoloji biliklər; 3) multikultural biliklər; 4) yaş və fiziologiya haqqında biliklər; 5) digər cavablar...</i>	47,6% 24,9% 13,9% 10,0% 3,6%	21,3% 21,8% 17,5% 9,8% 29,6%
3.	<i>Azərbaycan dili öyrətməyin tərbiyəvi funksiyası varmı? Əgər varsa, bu funksiyalar hansılardır? 1) Bəli. 2) Xeyr.</i>	95,4% 4,6%	52,1% 47,9%
4.	<i>Pedaqoji fənlərin tədrisində öyrəndiyiniz hansı metodlardan dərstdə istifadə etmişiniz? (açıq sual). 1) kifayət qədər tam cavab verdi; 2) təxmini cavab verdi; 3) suala cavab vermədi.</i>	64,2% 23,8% 12,0%	13,5% 38,4% 48,1%
5.	<i>Niyə bəzi tələbələr ibtidai sinif müəllimi olmaq üçün daha çox çalışır, bəziləri isə bunun üçün xüsusi fəaliyyət göstərmir? 1) ciddi oxumaq istəməzlər, tənbədlirlər; 2) ibtidai sinif müəllimi olmaq istəməzlər; 3) dözümlülük, əzmkarlıq çatışmır; 4) müəllim olmaq üçün motivasiya yoxdur.</i>	22,6% 14,7% 31,9% 30,8%	27,1% 31,3% 22,8% 18,8%
6.	<i>Keyfiyyətli ibtidai sinif müəllimi hazırlığı üçün hansı şərtləri vacib hesab edirsiniz? (açıq sual). 1) kifayət qədər tam cavab verdi; 2) natamam cavab verdi; 3) suala cavab vermədi.</i>	57,4% 32,3% 10,3%	20,3% 39,6% 40,1%

Cədvəlin 1-ci sualı tələbələrin peşə hazırlığının öyrənilməsinin nəticələrinin kəmiyyət məlumatlarını əhatə edir. Eksperimental qruplarda gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin fikrinə: 1) müəllimin işi çətin və maraqsızdır (25,6%); 2) müəllimin iş çətin, lakin maraqlıdır (45,8%); 3) müəllimin işi asan, amma darıxdırıcıdır (15,7%). 12,9%-i suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini etiraf edib. Kontrol qruplarda müəllimin işini çətin və maraqsız hesab edənlər (48,8%), müəllimin işini çətin, lakin maraqlı hesab edənlər (24,5%), müəllimin işini asan, amma darıxdırıcı hesab edənlər (21,6%) olub. 5,1%-i suala cavab verməkdə çətinlik çəkdiyini etiraf edib. Bu cavablarda ən maraqlısı odur ki, eksperimental qruplarda gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin 45,8%-i müəllimin işini çətin, lakin maraqlı hesab etdikləri halda, kontrol qruplarında gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin 48,8%-i müəllimlərin işini həm çətin, lakin maraqsız hesab edibdir.

Anketin ikinci sualı gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin müəllim peşəsi ilə bağlı bilik və bacarıqlarının aydınlaşdırılmasına, nəzəri hazır-

lıqlarının yoxlanılmasına, bu prosesin mahiyyətini dərk etməyə yönəldilmişdir. Onların cavabı ardıcılıqla aşağıdakı kimi olmuşdur: 1) tədris metodları haqqında biliklər (47,6%); 2) psixoloji biliklər (24,9%); 3) didaktik biliklər (13,9%); 4) yaş və fiziologiya haqqında biliklər (10,0%). 3,6%-i isə digər cavablar veriblər.

Kontrol qruplarında isə gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin cavabları ardıcılıqla aşağıdakı kimi olmuşdur: 1) tədris metodları haqqında biliklər (21,3%); 2) psixoloji biliklər (17,5%); 3) didaktik biliklər (21,8%); 4) yaş və fiziologiya haqqında biliklər (9,8%), 29,6%-i isə digər cavablar veriblər.

Eksperimental qruplarında gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin bilik səviyyəsi yüksəkdir, onlar ibtidai sinif müəlliminin səmərəli fəaliyyəti üçün zəruri olan peşə biliklərini müəyyən etməkdə məntiqlidirlər. Belə ki, onların böyük əksəriyyəti (47,6%-i) didaktik bilikləri birinci yerdə yazdıqları halda, kontrol qruplarında isə birinci yerdə psixoloji biliklər (21,8%), ikinci yerdə didaktik biliklər (21,3%) göstərilmişdir.

Azərbaycan dili öyrətməyin tərbiyəvi funksiyası varmı? – sualına eksperimental qruplarda gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin 95,4%-i, kontrol qruplarında isə 52,1%-i müsbət cavab vermişdir.

Anketin 4-cü sualında məqsəd gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin təlim metodları ilə bağlı biliklərini üzə çıxarmaq idi. Təlim metodlarını bilmədən “necə öyrətməyi” bilmək olmaz. Müəyyənləşdirilən məqsədə çatmaq, standartlara uyğun olaraq məzmunu öyrətmək, öyrənənlərin idrak fəaliyyətini təşkil etmək metodların səmərəli təşkilindən asılıdır. Tədqiqatçıların fikrincə, “*metod məqsəd və nəticə arasında vacib birləşdirici həlqədir*” [1, s. 177]. Eksperimental qrupun tələbələrinin 64,2%-i təlim metodlarının müxtəlif əsaslar üzrə təsnifatını vermiş, metodların (müəllimin şərh, müsahibə, illüstrasiya, demonstrasiya, çalışmalar, videometod, laboratoriya metodu, tədris diskussiyaları, kitab üzərində iş və s.) hər birini nümunələr əsasında səciyyələndirə bilmişdirlər. Kontrol qruplarda isə tələbələrin 48,1%-i suala cavab verməmiş, 38,4%-i təxmini cavab vermişdir. Yalnız 13,5% tələbənin cavabı tam və ətraflı olmuşdur.

Anketin “Niyə bəzi tələbələr ibtidai sinif müəllimi olmaq üçün daha çox çalışır, bəziləri isə bunun üçün xüsusi fəaliyyət göstərmir? – sualına eksperimental qrupun tələbələrinin cavabı belə olmuşdur: 1) ciddi oxumaq istəmərlər, tənbəldirlər (22,6%); 2) ibtidai sinif müəllimi olmaq istəmərlər (14,7%); 3) dözümlülük, əzmkarlıq çatışmır (31,9%); 4) müəllim olmaq üçün motivasiya yoxdur (30,8%).

Kontrol qrupun tələbələrinin cavabları da o qədər fərqli olmamışdır: 1) ciddi oxumaq istəmərlər, tənbəldirlər (27,1%); 2) ibtidai sinif

müəllimi olmaq istəmərlər (31,3%); 3) dözümlülük, əzmkarlıq çatışmır (22,8%); 4) müəllim olmaq üçün motivasiya yoxdur (18,8%). Müqayisəli təhlillər göstərir ki, eksperimental qrup tələbələrinin 14,7%-i müəllim olmaq istəmədiyi halda, kontrol qruplarda bu faiz xeyli yüksəkdir (31,3%). Vacib olan odur ki, eksperimental qrupun tələbələri müəllim olmaq üçün motivasiyanın olmasını vacib hesab edirlər. Eksperimental qruplarda tələbələrin 30,8%-i, kontrol qruplarda isə 18,8%-i müəllim olmaq istəməyənlərdə motivasiyanın olmamasını bildirmişdir.

Anketin “Keyfiyyətli ibtidai sinif müəllimi hazırlığı üçün hansı şərtləri vacib hesab edirsiniz?-sualına eksperimental qrupların gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin 57,4%-i kifayət qədər tam və ətraflı, 32,3%-i natamam cavab verdi. 10,3%-i suala cavab vermədi. Kontrol qrupların gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin 20,3%-i kifayət qədər tam və ətraflı, 39,6%-i natamam cavab verdi. 40,1%-i suala cavab vermədi.

3. Gələcək ibtidai sinif müəllimlərində pedaqoji səriştənin formalaşdırılma səviyyəsi.

Gələcək ibtidai sinif müəllimlərində pedaqoji səriştənin formalaşdırılma səviyyəsini pedaqoji təcrübənin son mərhələsində yoxlamalı olduq. Onlar pedaqoji səriştə ilə bağlı pedaqoji fənlərin tədrisində mənimsədikləri nəzəri bilikləri pedaqoji təcrübənin ilk həftələrindən tətbiq etməyə başlayırlar. Müəyyən müddətdən sonra onların özlərində də pedaqoji fəaliyyətlə bağlı müəyyən təcrübə yaranır. Ona görə də gələcək ibtidai sinif müəllimlərində pedaqoji səriştənin formalaşdırılma səviyyəsini pedaqoji təcrübənin son həftəsində yoxlamağı vacib hesab etdik. Nəticələr aşağıdakı cədvəldəki kimi oldu.

Cədvəl 3

Pedagoji təcrübənin son mərhələsində gələcək ibtidai sinif müəllimlərində peşə səriştəsinin səviyyəsi

№	Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinə təqdim edilən suallar	Cavablar	
		Eksp.qrup	Kont.qrup
1.	<i>İbtidai sinif müəllimi hansı keyfiyyətlərə malik olmalıdır?</i>		
	1) ciddi və tələbkar olmalıdır;	12,6%	44,2%
	2) şən və ünsiyyətçil olmalıdır;	31,5%	19,4%
	3) yüksək öyrətmə qabiliyyətinə malik olmalıdır;	46,7%	31,1%
	4) şagirdin psixologiyasını bilməlidir.	9,2%	5,3%

2.	<i>Yaxşı ibtidai sinif müəllimi olmaq üçün özünüzdə hansı keyfiyyətləri inkişaf etdirməlisiniz?</i>		
	1) praktiki biliklərimi təkmilləşdirməliyəm;	24,7%	29,7%
	2) uşaqlarla ünsiyyət qurmağı öyrənməliyəm;	28,6%	8,7 %
	3) zəruri keyfiyyətlərə malikəm;	3,5%	23,2%
	4) fənlərin tədrisi texnologiyasına yiyələnəliyəm;	14,4%	22,1%
	5) sistemli şəkildə özünü təhsillə məşğul olmalıyam	28,8%	16,3%
3.	<i>Pedaqoji təcrübə dövründə ibtidai sinif müəllimi kimi fəaliyyət göstərməkdən zövq aldınızım?</i>		
	1) bəli, əlbəttə	53,7 %	28,5%
	2) o qədər də yox.	29,9%	38,6%
	3) cavab verməkdə çətinlik çəkirəm.	16,4%	32,9%
4.	<i>Məzun olduqdan sonra ibtidai sinif müəllimi işləyəcəksənmi?</i>		
	1) bəli.	78,7 %	40,6%
	2) xeyr.	15,4 %	37,7%
	3) hələ bilmirəm.	5,9 %	21,7%

Eksperimental qruplarda gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin 78,7%-i, kontrol qruplarda isə cəmi 40,6%-i müəllim olmaq arzusunda olduqlarını bildirmişlər. Eksperimental qruplarda tələbələrin 15,4%-i, kontrol qruplarda isə 32,7%-i ibtidai sinif müəllimi olmaq istəmədiyini bildirmişdir.

Eksperimental qruplarda tələbələrin 5,9 %-i, kontrol qruplarda isə 12,7% ibtidai sinif müəllimi peşəsini seçməkdə tərəddüdü olduqlarını bildirmişlər.

Gələcəkdə ibtidai sinif müəllimi olmaq istəməyən tələbələrlə söhbət zamanı məlum oldu ki, eksperimental qruplarda ibtidai sinif müəllimi olmaq istəməyən 15,4% tələbənin 7,2%-i ixtisasını dəyişərək məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsində müəllim-tərbiyəçi (belə cavab verənlərin hamısı qızlar olmuşdur) işləmək istəyirlər. 4 %-i ixtisasını dəyişməklə (və ya təkrar ali təhsil almaqla) Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi, 3 %-i isə tarix müəllimi olmaq istədiklərini bildiriblər. Digər tələbələr (1,2%) isə təkrar ali təhsil almaqla başqa sahədə işləmək arzusunda olduqları bildiriblər.

Anketin “*İbtidai sinif müəllimi hansı keyfiyyətlərə malik olmalıdır?* – sualına eksperimental qruplarda gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin cavabı belə olmuşdur: 1) ciddi və tələbkar olmalıdır (12,6%); 2) şən və ünsiyyətçi olmalıdır (31,5%); 3) yüksək öyrətmə qabiliyyətinə malik olmalıdır (46,7%); 4) şagirdin psixologiyasını bilməlidir (9,2%).

Kontrol qruplarda gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin cavabı belə olmuşdur: 1) ciddi

və tələbkar olmalıdır (44,2%); 2) şən və ünsiyyətçi olmalıdır (19,4%); 3) yüksək öyrətmə qabiliyyətinə malik olmalıdır (31,1%); 4) şagirdin psixologiyasını bilməlidir (5,3%).

Burada diqqəti cəlb edən əsas məsələ odur ki, eksperimental qruplarda gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin cəmi 12,6%-i müəllimin ciddi və tələbkar olmasını bildirdiyi halda, kontrol qruplarda bu 44,2% olmuşdur. Bu onu deməyə əsas verir ki, kontrol qruplardakı tələbələr təhsilin məzmununun, müəllim-şagird, müəllim-valideyn münasibətlərinin humanistləşdirilməsinin təlimin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərdiyini nəzərə almayıblar.

Anketin “*Yaxşı ibtidai sinif müəllimi olmaq üçün özünüzdə hansı keyfiyyətləri inkişaf etdirməlisiniz?*” – sualına verilən cavablar da maraqlıdır. Həmin suala eksperimental qruplardakı gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin cavabı belə olmuşdur: 1) praktiki biliklərimi təkmilləşdirməliyəm (24,7%); 2) uşaqlarla ünsiyyət qurmağı öyrənməliyəm (28,6%); 3) zəruri keyfiyyətlərə malikəm (3,5%); 4) fənlərin tədrisi texnologiyasına yiyələnəliyəm (14,4%); 5) sistemli şəkildə özünü təhsillə məşğul olmalıyam (28,8%).

Kontrol qruplarındakı gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin cavabları isə belə olmuşdur: 1) praktiki biliklərimi təkmilləşdirməliyəm (29,7%); 2) uşaqlarla ünsiyyət qurmağı öyrənməliyəm (8,7%); 3) zəruri keyfiyyətlərə malikəm (23,2%); 4) fənlərin tədrisi texnologiyasına yiyələnəliyəm (22,1%); 5) sistemli şəkildə özünü təhsillə məşğul olmalıyam (16,3%).

Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin 1, 2, 4 və 5-ci suallara verdikləri cavablar onların əksəriyyətinin pedaqoji fəaliyyətə hazırlığın daim təkmilləşdirilməsinin vacib olmasını dərk etdiklərini təsdiq edir. Eksperimental qrup tələbələrindən 3,5%-i, kontrol qrup tələbələrindən isə 23,2 % hesab edir ki, onlar pedaqoji fəaliyyətlə bağlı zəruri keyfiyyətlərə malikdirlər. Bu fakt belə tələbələrdə öz pedaqoji fəaliyyətini təhlil etmək qabiliyyətinin olmamasına, özünütəhsil və özünütəkmilləşdirmə yolu ilə peşəkarlıqlarını artırmaq istəmədiklərini göstərir. Kontrol qruplarda eksperiment qruplarından fərqli olaraq belə tələbələr 19,7% çoxdur.

“Pedaqoji təcrübə dövründə ibtidai sinif müəllimi kimi fəaliyyət göstərməkdən zövq aldınızmı?”- sualına eksperimental qrup tələbələr-

dən 53,7%, kontrol qrup tələbələrindən isə 28,5%-i müsbət cavab vermişdir.

Problemin aktuallığı. Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin peşə fəaliyyətinə hazırlığında pedaqoji təcrübə mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə pedaqoji təcrübəni səmərəli təşkil etmək üçün pedaqoji təcrübənin təşkilat tarixini və onun təkmilləşdirilməsini bilmək çox vacibdir.

Problemin elmi yeniliyi. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun son tədris ili tələbələrində peşə sərəif-təlilinin inkişaf dinamikası tədqiq və təhlil edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Pedaqoji təcrübə zamanı sonuncu tədris ili tələbələrində pedaqoji təcrübə dövründə peşə kompetensiyalarının formalaşdırılmasının inkişaf səviyyəsinin öyrənilməsi onların peşəkarlığının artırılmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Paşayev, Ə. Pedaqogika. / Ə. Paşayev, F. Rüstəmov. – Bakı: Elm və təhsil, –2012, – 465 s.
2. Pedaqoji təcrübə dövründə tələbənin psixologiya üzrə görəcəyi işlərin məzmunu metodik vəsait / E.M. Quliyev, Y. B. Dadaşlı. – Bakı: ADPU, – 2011. –22 s.
3. Tağıyeva, S. \ Ali məktəb tələbələrində pedaqoji peşəyə hazırlanmasında pedaqoji təcrübənin təşkilinin səmərəli yolları. / Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı. – Lənkəran: LDU, –2001, –23 s.

E-mail: ulviyyenagiyeva921@gmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. İ.İ. Əliyev*
ped.elm.dok., prof. F.A. Rüstəmov

İRƏVAN MÜƏLLİMLƏR SEMİNARIYASI – 140
ИРЕВАНСКАЯ УЧИТЕЛЬСКАЯ СЕМИНАРИЯ – 140
IREVAN TEACHER'S SEMINARY – 140

UOT 37.0

Natiq Lyutfiq oğlu Axundov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Əməkdar müəllim
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun baş mütəxəssisi

İRƏVAN MÜƏLLİMLƏR SEMİNARIYASININ
AZƏRBAYCAN XALQININ MAARİFLƏNMƏSİNDƏ ROLU

Натик Лютфи́г о́глы Ахундов
доктор философии по педагогике, Заслуженный учитель,
главный специалист Института Образования Азербайджанской Республики

РОЛЬ ИРЕВАНСКОЙ УЧИТЕЛЬСКОЙ СЕМИНАРИИ
В ПРОСВЕЩЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА

Natik Lutfiq Akhundov
doctor of philosophy in pedagogy, Honored teacher
chief specialist of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

ROLE OF IRVAN TEACHER'S SEMINARY IN THE
EDUCATION OF THE PEOPLE OF AZERBAIJAN

Xülasə. Təhsil tariximizdə özünəməxsus iz qoyan İrəvan müəllimlər seminariyası xalqımızın maariflənməsi yolunda əsl mayak rolunu oynayıb. Xalqımızın mütərəqqi ziyalıları milli ayrı-seçkiliyə qarşı və eyni zamanda, müsəlmanlara seminariyalarda təhsil almaq hüququnun verilməsi uğrunda ləyaqətlə çalışmışlar. Çarizmin yeritdiyi ağır siyasətə rəğmən, bu seminariya bir çox savadlı gənc kadrlar yetişdirməyi bacarıb. Gələcək nəsillərə örnək ola biləcək seminariya bu günümüzəcən kök sala bilib. Prezident Cənab İlham Əliyevin 29 dekabr 2021-ci il Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinin qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə imzaladığı sərəncam da bu təhsil ocağının hələ də xalqımızın maariflənməsinə dair olan aktuallığının qoruyub saxlanılmasının bariz və danılmaz sübutudur!

Açar sözlər: *İrəvan seminariyası, Qori müəllimlər seminariyası, Uluxanlı məktəbi, çarizmin təhsilə təsiri, seminariyanı bitirən məzunlar*

Резюме. Иреванская учительская семинария, оставившая неизгладимый след в истории нашего образования, сыграла роль маяка в деле просвещения нашего народа. Передовая интеллигенция нашего народа достойно выступила против национальной дискриминации и в то же время предоставила мусульманам право учиться в семинариях. Несмотря на сложную политику, проводимую царизмом, семинарии удалось воспитать много образованной молодежи. Семинария и поныне может служить примером для будущих поколений. Указ, подписанный Президентом г-ном Ильхамом Алиевым 29 декабря 2021 года, руководствуясь пунктом 32 статьи 109 Конституции Азербайджанской Республики, об обеспечении празднования 140-летия Иреванской учительской семинарии, все еще сохраняет актуальность этого учебного заведения, что является наглядным и неоспоримым доказательством его сохранности.

Ключевые слова: *Иреванская семинария, Горийская учительская семинария школа Улуханлы, влияние царизма на образование, выпускники семинарии, учителя*

Summary. The Yerevan Teachers' Seminary, which has left an indelible mark on the history of our education, has played the role of a beacon in the education of our people. The advanced intelligentsia of our people stood up with dignity against national discrimination and at the same time gave Muslims the right to study in seminaries. Despite the complex policy pursued by tsarism, the seminary managed to educate many educated youth. The seminary can still serve as an example for future generations. The decree signed by the President Mr. Ilham Aliyev on December 29, 2021, guided by paragraph 32 of Article 109 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, on ensuring the celebration of the 140th anniversary of the Yerevan Teachers' Seminary, still retains the relevance of this educational institution, which is clear and indisputable proof of its safety!

Key words: *Yerevan Seminary, Gori Teachers' Seminary, project of K. D. Ushinsky, Ulukhanly school, influence of tsarism on education, graduates of the seminary*

İrəvan şəhəri tarixən azərbaycanlıların köklü yaşadığı böyük elm, maarif və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi şöhrət tapmışdır. Şəhərdə Azərbaycan xalqına məxsus son dərəcə zəngin ədəbi-mədəni mühit formalaşmışdır. İrəvan xanlığı çar Rusiyasının tərkibinə qatıldıqdan sonra burada dünyəvi təhsilə xüsusi diqqət yetirilməsində həmin mühitin özü əhəmiyyətli rol oynamışdır. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Cənubi Qafqazda maarifçilik hərəkatı geniş vüsət aldı. Regionda dünyəvi təhsil verən yeni tipli məktəbin-İrəvan Müəllimlər Seminariyasının açılması da məhz bu vaxtlara təsadüf edir.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının təntənəli açılışı 1881-ci il noyabrın 8-də olub. Seminariyada digər elmi fənlərlə yanaşı Azərbaycan dili fənninin və şəriət dərslərinin tədris edilməsi üçün müvafiq ştat vahidi nəzərdə tutulmuşdu. İnqilabdan əvvəlki Qafqazın ən qiymətli sorğu nəşrlərindən biri olan və Tiflisdə, Qafqaz Cənubunun Baş İdarəsinin nəzdində dərc edilmiş və Qafqaza aid statistik, sorğu və adres məlumatları toplanmış "Kavkazski kalendar"da dərc olunmuş məlumatlara görə, Axund Məhəmmədbağır Qazızadə 1883-cü ildən başlayaraq, uzun illər ərzində İrəvan müəllimlər seminariyasında Azərbaycan dili fənnini və şəriət dərslərini tədris etmişdir.

K.D. Uşinskinin layihəsi əsasında yaradılmış Qori və İrəvan Seminariyalarının çar hökuməti tərəfindən mürəccə məqsədlərlə açılmasına baxmayaraq bu tədris ocaqlarının Azərbaycanda xalq məktəbi və maarifinin inkişafında müstəsna xidməti olmuşdur. Tarixdən məlumdur ki, keçmiş çar Rusiyasında müsəlmanlara ilk vaxtlarda müəllim seminariyalarında təhsil almaq hüququ verilmirdi. Bu hüququn əldə edilməsi heç də asanlıqla başa gəlməmişdir. Xalqımızın mütərəqqi ziyalıları milli ayrı-seçkiliyə qarşı və mü-

səlmanlara seminariyalarda təhsil almaq hüququnun verilməsi uğrunda çalışmışdılar. Tarixdən məlumdur ki, keçmiş çar Rusiyasında müsəlmanlara ilk vaxtlarda müəllim seminariyalarında təhsil almaq hüququ verilmirdi. Bu hüququn əldə edilməsi heç də asanlıqla başa gəlməmişdir. Xalqımızın mütərəqqi ziyalıları milli ayrı-seçkiliyə qarşı və müsəlmanlara seminariyalarda təhsil almaq hüququnun verilməsi uğrunda çalışmışdılar. Çar hökuməti özünün xüsusi siyasi niyyətlərini əldə rəhbər tutaraq "özgə" xalqların təhsil və maarif işlərinə, demək olar ki, qayğı göstərmirdi.

Çar hakimiyyəti xalqların savadlandırılmasını onların milli oyanışında, özünüdərk və azadlıq yolunda əsas şərtlərdən biri hesab etdiyinə görə məzlum xalqların, o cümlədən müsəlman xalqların dünyəvi təhsil almasına imkan yaratmaq istəmirdi.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda müsəlman müəllim kadrlarına böyük ehtiyac duyulurdu. Lakin müəllim kadrlarına olan tələbatların ödənilməsi üçün təkə Azərbaycan deyil, ümumiyyətlə, bütün Cənubi Qafqaz bölgəsində pedaqoji kadrlar hazırlayacaq xüsusi bir tədris müəssisəsi yox idi.

Azərbaycanın təhsil tarixində əhəmiyyətli rol oynamış təhsil müəssisələrindən sayılan İrəvan Müəllimlər Seminariyası "Kutaisi və İrəvan quberniyalarında müəllimlər seminariyalarının təşkil edilməsi haqqında" Rusiya İmperiyasının Dövlət Şurasının 20 oktyabr 1880-cı il tarixli qərarına uyğun olaraq yaradılmışdır. Üç maddə və qətnamədən ibarət olan həmin qərar qeyd edilirdi: "İmperiyada Müəllimlər Seminariyası və Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası haqqında Əsasnamələr əsasında Kutayisi və İrəvan quberniyalarının hər birində bir Müəllimlər Seminariyası açılın... Ştatların layihələri üzrə Se-

minariyaların saxlanması üçün Kutaisi Seminariyasına 27.800 rubl, İrəvan Seminariyasına 28.350 rubl, yekun olaraq isə Zaqafqaziya diyarının yerli büdcəsinə ildə əlli altı min yüz əlli rubl keçirilsin... ”.

İrəvan müəllimlər seminariyasında digər elmi fənlərlə yanaşı, Azərbaycan dili fənni və şəriət dərslərinin tədris edilməsi üçün seminariyanın ştat cədvəlində müvafiq ştat vahidi nəzərdə tutulmuşdu. İrəvan müəllimlər seminariyasının nəzdində Azərbaycan şöbəsinin yaradılması haqqında tarixi mənbələrdə hər hansı bir məlumat aşkar edilməmişdi. Tarixi mənbələrdə seminariyanın ştat cədvəlində müsəlman dini üzrə şəriət dərsləri və Azərbaycan dili fənnininin tədris edilməsi üçün müvafiq ştat vahidinin ayrıldığı barədə məlumatlar vardır. İncilərdən əvvəlki Qafqazın ən qiymətli sorğu nəşrlərindən biri olan və Tiflisdə, Qafqaz Cənubunun Baş İdarəsinin nəzdində dərc edilmiş və Qafqaza aid statistik, sorğu və adres məlumatları toplanmış “Кавказский Календарь”da dərc olunmuş məlumatlara görə Axund Məmməd Bağır Qazızadə 1883-cü ildən başlayaraq uzun illər ərzində İrəvan müəllimlər seminariyasında Azərbaycan dili fənnini və şəriət dərslərini tədris etmişdir. Qafqazın ayrı-ayrı yerlərində, o cümlədən Kubanda və Kutaisi quberniyasında açılmış seminariyalardan fərqli olaraq, İrəvan müəllimlər seminariyasında Azərbaycan dilinin və şəriətin tədris edilməsi heç də təsadüfi deyildi. Çünki bu seminariya xalqımızın tarixən qədim torpaqlarından sayılan İrəvan mahalında yaradılmışdı. Həmin mahalda yaşayan əhəlinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri, müsəlmanlar təşkil edirdi. Seminariyada Azərbaycan dilinin və şəriətin tədris edilməsi dövrün tələbi idi. Təhsil almaq üçün seminariyaya gəlmiş azərbaycanlı müsəlman gənclər ilk pedaqoji təhsillərini seminariyada aldıqdan sonra həyat fəaliyyətlərini azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə ibtidai məktəblərin yaradılması işinə və yaxud mövcud olan ibtidai kənd məktəblərində müəllimlik peşəsinə həsr edərək xalq kütlələri arasında elm və maarifin yayılması və savadsızlığın aradan qaldırılması işində yaxından iştirak etmişdilər. İrəvan Seminariyasının çar hökuməti tərəfindən mürtəce məqsədlərlə açılmasına baxmayaraq, bu təhsil ocağı mövcud olduğu 37 il ərzində öz fəaliyyəti ilə Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda

xalq məktəbi və təhsilin, mədəni-maarif işinin inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

İrəvan mahalında seminariyanın açılmasından savayı daha iki mühüm hadisə baş vermiş, İrəvan mahalında İrəvan gimnaziyası və yeni tipli Uluxanlı məktəbi də yaradılmışdır. Qori müəllimlər seminariyasının məzunu F. Köçərli 1885-ci ilin iyun ayında İrəvan gimnaziyasına Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin edilmişdir. O, bu tədris ocağında 10 il müddətində pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir. Qori müəllimlər seminariyasının digər məzunu Cəlil Məmmədquluzadə 1887-ci ildə Qori seminariyasını bitirdikdən sonra İrəvan və Yelizavetpol xalq məktəbləri direktorluğunda yerləşən Uluxanlı məktəbinə müəllim təyin edilib və ilk dərslərini həmin məktəbdə demişdir. İlk pedaqoji təhsilini həmin seminariyada almış bir sıra azərbaycanlı gənclər sonralar təhsillərini Rusiya və Avropanın müxtəlif ali təhsil ocaqlarında davam etdirərək təhsillərini başa vurduqdan sonra vətəninə – Azərbaycana qayıtmış və ölkəmizdə elm, mədəni maarif işlərinin, habelə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsində yaxından iştirak etmişdilər. Xalqımızın bir sıra tanınmış nümayəndələri, maarif fədailəri – Həmid bəy Şahtaxtinski, Haşım bəy Nərimanbəyov, Haşım bəy Vəzirov, Tağı bəy Səfiyev, Vahid Musabəyov, Fərrux Ağakışibəyov, İbadulla Muğanlinski, Ş. Mahmudbəyov, C. Məmmədov və başqaları vaxtilə ilk pedaqoji təhsillərini İrəvan müəllimlər seminariyasında almışdılar.

İrəvan quberniyasında fəaliyyət göstərən şəhər məktəbləri ilə yanaşı, ibtidai məktəblər də fəaliyyət göstərmişdir. İbtidai kənd məktəblərinin yaradılması işində Qori müəllimlər seminariyasının məzunları ilə yanaşı İrəvan müəllimlər seminariyasını bitirmiş məzunlar da yaxından iştirak etmişdilər. İlk ibtidai məktəblər XIX əsrin ortalarında meydana gəlmiş və bu məktəblər ilk dəfə Qafqaz məktəblərinin 1853-cü il Nizamnaməsi ilə təsis edilmişdir. Həmin Nizamnaməyə görə, Qafqaz Tədris Dairəsi Tiflis, Kutaisi, Stavropol və Qara dəniz sahilindən ibarət dörd direksiyaya bölünmüşdü ki, Azərbaycandakı məktəblərin əksəriyyəti Tiflis məktəblər direksiyasına, Naxçıvan qəza məktəbi ilə, Ordubad ibtidai məktəbi isə İrəvan quberniyası ilə birlikdə Kutaisi məktəblər direksiyasına tabe edilmişdir. 1854-cü il noyabrın 24-də Ordubad

şəhərində bir sinifdən ibarət ibtidai məktəb açılmışdı.

Milli təhsil tariximizdə Qori və İrəvan müəllimlər seminariyasının olduqca əhəmiyyətli rolu danılmazdır. 1898-ci ildən 1902-ci ilədək İrəvan müəllimlər seminariyasının direktoru vəzifəsini tutmuş Mixail Alekseyeviç Miropiyev 1903-cü ildə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasına yeni direktor təyin edilərkən dekabr ayında Qori şəhərinə gələrək seminariyanın şəxsi həyatı və yetirmələri qarşısında çıxış etmişdir. M.A. Miropiyev öz çıxışında Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının fəaliyyətinə yüksək qiymət vermişdir. O, Seminariyanın 1900-cü ildə Parisdə keçirilən müəllimlər seminariyasının ümumdünya sərgisində layiqincə iştirak etdiyini, seminariyaların Qafqaz yubiley sərgisində isə yüksək mükafata layiq görüldüyünü qeyd etmişdir. M.A. Miropiyev İrəvan Müəllimlər Seminariyasını Qori Müəllimlər Seminariyasının kiçik bacısı adlandırmışdı. Qeyd edirik ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ibtidai məktəblər üçün azərbaycanlı müəllimlər əsasən Qori və İrəvan seminariyalarında hazırlanırdı. Lakin bu təhsil ocaqları Azərbaycan dili müəllimi hazırlamırdılar. Həmin dövrdə Azərbaycan dili müəllimlərinin hazırlanmasında systemsizlik hökm sürürdü.

1905-1907-ci illərdə Azərbaycan dili müəllimlərinin hazırlanması o dövrdə fəaliyyət göstərən mədəni-maarif cəmiyyətlərinin açdıqları kurslarda, Bakı quberniyası və Dağıstan vilayətinin xalq məktəbləri müdiriyyətinin kurslarında, Yelizavetpol mədrəsəsində, habelə Tağıyevin qız məktəbində, həmçinin 1915-ci ildə açılmış qadın pedaqoji kurslarında həyata keçirilirdi. Azərbaycanda xalq maarifi, məktəb, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətin bir çox nümayəndələri ilk pedaqoji təhsillərini Qori və İrəvan müəllimlər seminariyasında almışdılar. Azərbaycanda pedaqogika elminin yayılması və inkişaf etdirilməsi, xalq maarifinin bütöv bir dövrü məhz Qori və İrəvan müəllimlər seminariyasının məzunlarının fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycanda xalq maarifi və məktəbinin, pedaqoji fikir tarixinin mahir tədqiqatçısı, akade-

mik Hüseyn Əhmədov qeyd edir: *“M.V. Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin məzunları Rusiyada elm, mədəniyyət və incəsənətin inkişafında hansı xidmətləri göstərmişdilsə, Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunları da Azərbaycan üçün həmin xidmətləri göstərmişlər.”*

İrəvan Müəllimlər Seminariyası çar hakimiyyətinin bölgədəki maraqları naminə yaradılmasına baxmayaraq, 40 ilə yaxın müddətdə hazırladığı müasir dünyagörüşünə və düşüncə tərzinə malik yüksək ixtisaslı milli müəllim kadrları ilə azərbaycanlıların üstünlük təşkil etdiyi İrəvan mahalında ədəbi-ictimai, elmi-mədəni həyatın ənənəvi dolğunluğunun və canlılığının qorunub saxlanılmasında təqdirəlayiq xidmətlər göstərmiş, pedaqoji fikir salnaməmizə yaddaqalan səhifələr yazmışdır. Xalqımız Qori və İrəvan Müəllimlər seminariyalarının məzunlarının Vətən qarşısındakı tarixi xidmətlərini unutmamışdır. Həmin elm ocaqlarının milli təhsil tariximizdəki yeri və rolu bu gün də öyrənilir, tədqiq edilir, gənc nəslin, tələbələrin elmi-pedaqoji biliyinin artırılmasında istifadə edilir.

Problemin aktuallığı. Azərbaycanda xalq maarifi, məktəb, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətin bir çox nümayəndələri ilk pedaqoji təhsillərini məhz Qori və İrəvan müəllimlər seminariyasında almışlar. Azərbaycanda pedaqogika elminin yayılması və inkişafı, xalq maarifinin bütöv bir dövrü məhz Qori və İrəvan müəllimlər seminariyası məzunlarının fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Günümüzdə bu təhsil ocaqlarının milli təhsil tariximizdəki yeri və rolu bu gün də öyrənilir, tədqiq edilir.

Problemin elmi yeniliyi. İrəvan həm tariximizin, həm mədəniyyətimizin, həm ictimai fikrimizin, həm də milli maarifçiliyimizin inkişafında çox əhəmiyyətli rola malik olduğunu bizlərə sübut etdi. Milli maarifçilik prosesinin başlanması, eyni zamanda, azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafına da təkan verdi.

Problemin praktik əhəmiyyəti. İrəvan Müəllimlər Seminariyasının, bu tarixi zəngin maarif ocağının azərbaycançılıq ideologiyasına böyük töhfələri oldu. Azərbaycanda pedaqogika elminin yayılması və inkişaf etdirilməsi, xalq maarifinin bütöv bir dövrü məhz Qori və İrəvan müəllimlər seminariyasının məzunlarının fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Qori və İrəvan müəllimlər seminariyalarının milli təhsil tariximizdəki yeri və rolu haqqında. – Rafiq Səfərov «Кавказский Календарь» за 1881 г.
2. H.M. Əhmədov “Şərəfli yol”. Xəbərlər (Pedaqoji və psixoloji elmlər seriyası) 2009-cu il. №2.səh.12-21.

3. “İrəvan şəhəri” – “Elm və təhsil” – Nazim Mustafa
4. “İrəvan məktəbləri” – Bakı: Mütərcim, – 2011
5. “İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik” – Bakı, “Nurlan”, – 2010
6. “İrəvanda milli maarifçilik mühiti” – Cəfərov Cəfər Əsəd oğlu, Allahverdiyev Cəlal Vaqif oğlu. – Bakı, – 2017
7. Əhmədov H.H., Bayramov H.B. Çarizmin Azərbaycanı işğalından sonra yeni tarixi-maarifçi transformasiyasının paradigması / “Azərbaycan müəllimi” 15 aprel 2022-ci il

E-mail: natiq_axundov1953@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,*
ped.ü.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 08.06.2022.

**DİSTANT TƏHSİLİN PROBLEMLƏRİ
ПРОБЛЕМЫ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ
PROBLEMS OF DISTANCE EDUCATION**

UOT 37.01

Həsən Əhməd oğlu Hüseynov

*Azərbaycan Texniki Universitetinin elmi məsləhətçisi
texnika elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi*

**DİSTANT TƏHSİL ELMİ-TEKNOLOJİ VƏ SOSIAL İNKİŞAFIN
TƏRKİB HİSSƏSİDİR**

Həsən Axmed oğlu Гусейнов

*научный консультант Азербайджанского Технического Университета
доктор технических наук, профессор, Заслуженный деятель науки*

**ДИСТАНЦИОННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ – НЕОТЪЕМЛЕМАЯ ЧАСТЬ НАУЧНО-
ТЕХНИЧЕСКОГО И СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ**

Hasan Ahmad Huseynov

*scientific consultant of the Azerbaijan Technical University
doctor of technical sciences, professor, Honored doer of science*

**DISTANCE EDUCATION IS AN INTEGRAL PART OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL
AND SOCIAL DEVELOPMENT**

Xülasə. Məqalədə dünya təcrübəsi təhlil olunmuş, distant təhsiln aktualığı əsaslandırılmış, onun reallaşdırılması üçün vacib olan dörd təhsil mühiti: videoteka, mediateka, virtual laboratoriya və onlayn repititorluq müəyyənləşdirilmişdir. Distant təhsilin internetdəki fundamental elementlərindən biri kimi Didaktik kiber məkanın onlayn texnologiyaların tətbiqindəki rolu xüsusilə vurğulanmış, onun tərkibi, funksiyaları və reallaşdırılma mexanizmləri təklif olunmuşdur.

Açar sözlər: *distant təhsil, kiber məkan, didaktik məkan, onlayn təhsil, videoteka, mediateka, virtual*

Резюме. В статье произведен анализ мировой практики и обоснована актуальность дистанционного образования. Были определены четыре образовательные среда, необходимые для реализации дистанционного образования: видеотека, медиатека, виртуальная лаборатория и онлайн репетиторства. Особенно была подчеркнута роль дидактического кибер пространства, как один из фундаментальных элементов дистанционного образования в интернете при применении онлайн технологий.

Ключевые слова: *Дистанционное образование, кибер пространство, дидактическое пространство, онлайн образование, видеотека, медиатека, виртуальная лаборатория*

Summary. The article analyses world practice and justifies the relevance of distance education. Four educational environments necessary for the implementation of distance education were identified: video, media, virtual laboratory and online tutoring. The role of didactic cyber space, as one of the fundamental elements of distance education on the Internet when applying online technologies, was particularly stressed.

Keywords: *Distance education, cyber space, didactic space, online education, video, media, virtual laboratory*

Giriş. Ölkənin elmi-texnoloji inkişafı fəvqündə əhalinin geniş kütlələrinin məsəfədən in- formasiya mübadiləsi vasitələrinə malik onlayn təhsil xidmətləri ilə təmin olunması günün vacib

məsələləri sırasına çıxmışdır. İnsan əməyinin yaradıcı xarakteri gücləndikcə onun tətbiqi üçün məkan sədləri aradan qalxır. Hər bir mütəxəssis planetin bütün nöqtələrindəki informasiyalardan xəbər tuta bildiyi kimi, öz əməyinin nəticəsini də müvafiq informasiya kimi planetin istənilən nöqtəsinə çıxara bilər. Hər hansı bir yaradıcı prosesdə iştirak etmək üçün insanın fiziki olaraq harada olmasının heç bir əhəmiyyəti qalmır.

Elmi-texnoloji və sosial inkişafın tərkib hissəsi kimi təqdim edilən distant təhsil, fasiləsiz təhsil sisteminin bir forması olaraq insanın təhsil və informasiya almaq hüququnun reallaşdırılmasına, öz peşə fəaliyyətindən ayrılmadan əsas və ya əlavə təhsil ala bilməsinə xidmət edir. Ənənəvi təhsil formalarından fərqli olaraq, distant təhsildə təhsil alan biliyə doğru deyil, bilik təhsil alana doğru istiqamətləndirilir. Distant təhsilin hətta əlçatmaz göründüyü ölkələrdə belə, müvafiq dil təminatına malik öyrəncinin dünyanın istənilən universitetində onlayn təhsil almaq imkanları yaranır.

Texnoloji inkişaf etmiş bir sıra ölkələrdə distant təhsil milli prioritet elan edilmişdir. Amerikada çox saylı distant təhsil xidmətləri fəaliyyət göstərir. Avropa İttifaqında distant təhsil sisteminin fəaliyyəti müvafiq qanunvericiliklə tənzimlənir və dövlət fondları tərəfindən maliyələşdirilir. Distant təhsil proqramlarına malik universitetlər Distant Təhsil Universitetlərinin Avropa Assosiasiyasının (European Association of Distance Teaching Universities, EADTU) tərkibinə daxildir. Fransa, Almaniya, İspaniya, İtaliya kimi dövlətlər özlərinin on-layn platformalarına malikdirlər.

Rusiyada da son illərdə distant təhsil sisteminin yaradılması istiqamətində aktivlik müşahidə olunur, məsələn, Beynəlxalq Təhsil Assosiasiyası və Distant Təhsil Sisteminin İnformasiya-Analitik Təminat Mərkəzi yaradılmış, Böyük Britaniyanın Open University-nin filialı açılmışdır. Krasnoyarsk, Tomsk, Novosibirsk universitetlərinin bazasında distant təhsil universitetləri fəaliyyət göstərir.

“Təhsil haqqında” Azərbaycanın Respublikasının Qanununda distant təhsil forması nəzərdə tutulsa da, bu günə qədər onun hüquqi-normativ bazası formalaşmamışdır. Bizim universitetlərdə distant təhsilin ayrı-ayrı elementləri pilot layihələr kimi TEMPUS, Erasmus plus

proqramları çərçivəsində on-layn təhsil xidmətləri kimi tətbiq tapmışdır. Bu baxımdan AzTU-nun regional koordinatorluğu ilə son illərdə icra edilmiş Avropa layihələri, xüsusilə də “Rusiya Federasiyası, Çin və Azərbaycanda binaların enerji səmərəliliyi və ekolojiliyi üzrə distant və açıq təhsil formatında peşə bakalavri” Erasmus + LPEB №561732-EPP-1-FR-EPPKA2-CBHE-JP Erasmus plus layihəsi çox xarakterikdir. Layihənin beynəlxalq pilot qrupuna distant təhsil platformasına malik aparıcı Avropa universitetləri: Fransanın CNAM və Grenobl Akademiyası, İtaliyanın UNINETTUNO-TELEMATİKA, İspaniyanın Sevilya, Almaniyanın Leypsik texniki universiteti və digər universitetlər daxildir. Layihədə distant təhsil üzrə Avropa eksperti kimi İtaliyanın UNINETTUNO-TELEMATİKA universiteti çıxış edir. Bu universitet distant təhsil üzrə ixtisaslaşmış dünya şəbəkəsinə və özünün satellitinə malikdir. Layihə çərçivəsində aparılmış qarşılıqlı əməkdaşlıq AzTU-nun e.universitet sistemində distant təhsil platformasının yaradılması üçün çox səmərəli imkanlar açmışdır.

Problem. Azərbaycanda artıq əlavə təhsil xidmətləri bazarı fəaliyyət göstərir. Elm və texnologiyaların ən son nailiyyətləri üzrə öz iş yerini itirmədən ödənişli əsaslarla təkmilləşmə, ixtisasartırma, ikinci ixtisasalma, fasiləsiz təhsil, ömür boyu təhsil, yaşlıların təhsili kimi əlavə onlayn təhsil xidmətlərinə böyük ehtiyac yaranmışdır. Bu bazarda xarici ölkə universitetlərinin aktiv intervensiyası və güclü rəqabət hiss olunur. Yerli universitetlərin hər bir bakalavr, magistrant, doktorant, mühəndis-texniki işçi uğrunda mübarizə aparması lazım gəlir. Distant təhsilin ölkə üçün yüksək aktuallıq kəsb etdiyi bərdə son günlərdə UNEC rektoru, hörmətli professor Ədalət Muradovun çağırışının ictimaiyyət, xüsusilə də təhsil ekspertləri tərəfindən birmənalı dəstəklənməsi distant təhsilə keçidin aktuallığının bariz nümunəsidir. Distant təhsil platformasının yaradılması istiqamətində AzTU-da toplanmış qabaqcıl təcrübəni media vasitəsilə ölkə universitetləri və təhsil ekspertlərinin müzakirəsinə çıxarmaqda məqsəd qarşıda duran vəzifələr və onların icra mexanizmləri bərdə müəyyən təsəvvür yaratmaq və məsələnin hansı dərəcədə ciddi və məsuliyyətli olduğunu bir daha vurğulamaqdır.

Distans təhsilin hansı dildə aparılacağı bu gün ən mübahisəli məsələlərdən biridir. Bu baxımdan mühazirələrin ingilis dilində aparılması beynəlxalq tələbə kontingenti üçün daha əlverişli sayılır. Bu baxımdan, magistraturada oxuyan tələbə daha dərin biliklər almaq istəyirsə, o əlbəttə ki, beynəlxalq elmi ünsiyyət dili olan ingilis dilinə üstünlük verəcəkdir, çünki bu halda, 24 milyon istifadəçisini, 2000-dən artıq kursu, 160 ixtisaslaşmanı və 149 təhsil müəssisəsini təmsil edən Coursera-da MIT (CIHA) professorunun müvafiq mövzu üzrə mühazirəsini dinləmək imkanlarına malik olacaqdır. Bununla belə hər bir ölkə öz dili və mədəni irsi ilə fəxr edir və tədrisin öz dilində aparılmasında maraqlıdır.

Distans təhsil mühiti. Distans təhsil platformasında təhsil mühiti (LMS – Learning Management System), video və audio mühazirələrdən, elektron dərsliklərdən, interaktiv testlərdən, forumdan, tələbə-tədris materialları – müəllim arasında qarşılıqlı fəaliyyəti təmin edə bilən texnologiyalardan bəhrələnir. Adətən, bu mühit özündə dörd təhsil məkanını birləşdirir: videoteka, mediateka, virtual laboratoriya və onlayn repetitorluq.

Videotekada rəqəmsal video dərslər, elektron təqdimatlar və elektron təhsil kontentlərinin informasiya daşıyıcıları saxlanılır. Rəqəmsal video dərslərdən istifadə etməklə klassik təhsil ənənələrinə uyğun olaraq simvolik-rekonstruktiv təlim prosesi təmin edilir. Videotekadan istifadə öyrənmə prosesinin səmərəliliyini yüksəldir, təlim üsullarını fərdiləşdirilməklə müasir təhsil texnologiyaları ilə zənginləşdirir və gücləndirir. Hər bir videodərs mövzuların indeksləşdirilməsi ilə həyata keçirilir və hiper-mətnli olur. Hiper istinadlar videodərslərin məzmununu elektron kitabxanada olan didaktik materiallarla: elektron dərsliklər, məqalələr, multimedya materialları, bibliografiyalar, saytografiyalar, interaktiv çalışmalar, virtual laboratoriyalarla əlaqələndirir. İnteraktiv dərslər vasitəsilə materialların kontekstual dərinləşməsi, praktiki tətbiq vasitələrindən istifadə etməklə isə nəzəri biliklərin daha səmərəli mənimsənilməsi təmin edilir.

Medioteka videostudiya, səs yazma studiyası, kompüter təqdimatlarının yaradılması və baxışı üçün vacib olan texniki vasitələrlə: kompüter, videokamera, maqnitofon, videomaqnitofon, pro-

yektor və s. ilə təchiz edilmiş qurumdur. Burada elektron təhsil kontentlərinin hazırlanması üçün vacib olan multiagentli texnologiyalar, hiper-mətn və multimedya texnologiyalarının proqram-Sofhtware və aparat-Hardware vasitələri və onlardan istifadə metodikaları saxlanılır.

Virtual kitabxana intellektual bibliografik sistemin tərkib hissəsi olaraq mövcud video dərslərlə bağlı tədris materiallarına: filmlər, şəkil və eskizlər, diaqramlar, animasiyalar və veb-saytlara keçid linglərini bibliografik arayışlar şəklində arxivləşdirir və müvafiq naviqasiya vasitələri ilə təmin edir. Virtual kitabxananın tərkib hissəsi olan bu növ obyektlər videodərslərin məzmununu daha dərinləndirir, müəyyən bir mövzunu, bir fəslə, videodərsi, videodərslər komplektini və hətta bütöv bir kursun tədrisini zənginləşdirir. Elektron kitabxanada tələbə videodərslər ilə əlaqəli tədris materiallarına və hiper-mətn istinadlarına müraciət edə bilər. Tədris filminin məzmununa adətən, tədris proqramının bir və ya bir neçə mövzusu daxil olur. Filmin interaktiv xüsusiyyətləri: video təqdimat üçün seçilmiş bir və ya bir neçə sual və yaradıcı tapşırığı, axtarılan mövzuya və ya bölməyə keçid lingini, məşğələdən əvvəl, məşğələ vaxtı və məşğələdən sonra yerinə yetirilməli olan tapşırıqları əhatə edir. Tədris filmlərindən istifadə təcrübəsi göstərir ki, audiovizual tədris vasitələrinin köməyi ilə tələbə zaman vahidi ərzində ənənəvi üsullardan daha çox informasiya mənimsəmək imkanlarına malik olur. Filmdən istifadə təhsil alanda motivasiya və öyrəndiyi fənin ictimai mahiyyətini dərk etmə xüsusiyyətlərini formalaşdırır. Tədris filmlərinin motivasiya, illüstrasiya, səsli müşayiət olunma, reallıq və s. kimi danılmaz üstünlükləri ilə bərabər, bir-sıra çatışmazlıqları da mövcuddur, məsələn, filmə baxarkən tələbənin passivliyi, bəzi informasiyaların onun səviyyəsinə uyğun gəlməməsi, interaktiv fəaliyyətin olmaması və s..

Virtual laboratoriya real laboratoriya qurğusu ilə təmasda olmadan və yaxud ümumiyyətlə qurğusuz təcrübə aparmağa imkan verən proqram-aparat kompleksidir. Virtual laboratoriya dedikdə iki növ proqram-aparat kompleksi başa düşülür:

– Məsafədən idarə olunan laboratoriya qurğusu, belə komplekslərə distans laboratoriyalar deyilir.

– Laboratoriya təcrübələrini modelləşdirməyə imkan verən proqram (Software)-aparat (Hardware) vasitələri.

Virtual Laboratoriyada tələbə “bilik əldə etməklə öyrənmə” prinsipinə əsaslanaraq əldə etdiyi biliyi praktikada tətbiq edə bilir: tyutor onun qarşısına çıxan anlaşılmaqları izah edir və yaxud interaktiv dərs və ya forum vasitəsilə məsləhətlər verir. Tələbə interaktiv dərstdə verilmiş çalışmanı həll edir və qarşısına çıxan çətinliklər, çalışmanın həll üsulları, alqoritmləri və mümkün səhvlər barəsində öz rəyini bildirir. Didaktik kiber məkana daxil edilmiş interaktiv çalışmalardan istifadə edərək tələbə real vaxt vahidində özünü yoxlama aparır və videodərslər vasitəsilə öyrəndiyi nəzəri prinsipləri sınaqdan keçirir. İnteraktiv çalışmaları köməyi ilə simvolik-konstruktiv və qavranış-inkişaf üsulları tələbəni kreativ düşünməyə, eyni bir məsələyə müxtəlif prizmalardan baxmağa və arqumentləşdirilmiş axtarış aparmağa sövq edir.

Distant təhsil texnologiyaları. Distant təhsilin internetdəki fundamental elementlərindən biri də Didaktik kiber məkan(DKM) anlayışdır. DKM distant təhsil universitetinin İnternetdəki təlim məkanıdır. Onun vasitəsilə təlim prosesinin hər bir iştirakçısının, yəni tələbə, müəllim və tyutorun fərdi məkanları və didaktik materialları əlaqələndirilir. DKM-də təhsil və təlim prosesləri bilik ünsiyyətinin yeni bir formasından istifadə etməklə həyata keçirilir. DKM-ə giriş fərdi istifadəçinin adından və açar sözündən istifadə etməklə, distant təhsil prosesinin iştirakçıları olan: müəllim, tyutor və tələbəyə müxtəlif daxil olma imkanları təklif edir. Bu halda istifadəçilərin hər üç kateqoriyası tədris prosesində eyni materialdan istifadə edə bilirlər. Müəllim və tyutor təhsil kursu boyunca didaktik materialları yeniləşdirə və ya dəyişdirə bilirlər. Tələbə isə öz şəxsi məkanında müvafiq məlumatlar, faktlar və şəxsi qeydlər saxlaya bilər. DKM-də hər bir kurs üçün tələbə aşağıdakılardan istifadə edə bilər: dəstək vasitələri və təlimin planlaşdırılması (fənn proqramı, konseptual plan, didaktik planlaşdırma, imtahan kitabçası, gündəlik); Simvolik anlayışlar və hipermətn təlimi üçün didaktik materiallar (videoteka və ağıllı kitabxana kimi təlim məkanları); Virtual Laboratoriya üçün didaktik materiallar; əməkdaşlıq təlimi üçün qarşılıqlı təsir vasitələri (forumlar, interak-

tiv dərslər, 3D virtual dərslər, onlayn re-pe-titorluq); tələbənin və qrupun fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi və hesabat.

On-layn repetitorluq mövcud kommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə tələbələrə tyutor-müəllimin dəstəyi ilə öz biliklərini daha da dərinləşdirmək, qarşılıqlı informasiya mübadiləsi aparmaq, əldə etdikləri bilikləri geniş tələbə auditoriyasında yaymaq və biliyin yayılması üçün qarşılıqlı əməkdaşlıq mühiti formalaşdırmaq imkanları verir. Müəllim və tələbələrin istifadəsi üçün forum, interaktiv siniflər və interaktiv 3D virtual məkan təqdim olunur.

Kommunikasiya imkanları tələbələrə bir-biri ilə və müəllim-tyutorlarla informasiya mübadiləsi aparmaq üçün şərait yaradır, nəticədə, alınmış biliklərin daha da dərinləşməsinə və yayılmasına xidmət edən ortaqlıq bir təhsil məkanı formalaşır. Müəllim və tələbələr əlavə olaraq (Second Life) forumdan, interaktiv dərslərdən və 3D virtual dərslərdən istifadə edə bilirlər. İnteraktiv dərslərdə müəllim və tələbələr interaktiv vasitələrdən istifadə edərək praktiki işlər yerinə yetirir, aralıq qiymətləndirmə testlərinə cavab verir, imtahanların simulyasiyasını aparır, dialoq qurur və öyrənmə prosesində birgə əməkdaşlıq edirlər.

Forum, asinxron ünsiyyət vasitəsidir və tələbələrə vaxt və məkan baxımından tamamilə müstəqil informasiya mübadiləsi aparmaq imkanları verir. Forumda mətn formasında göndərilmiş köhnə və yeni ismarıcları cavablandırmaq üçün sahələr nəzərdə tutulur. Hər sahəyə diskussiyanın mahiyyətini əks etdirən müvafiq ad verilir. Forumda tyutor tərəfindən nəzarət edilir. O, mövzuya aid olmayan ismarıcları bloklamaq, rədd etmək və yeni qəbul olunanları dəstəkləmək səlahiyyətlərinə malik moderator funksiyasını yerinə yetirir.

Müəllimin səhifəsində onun funksiyalarının icrasını təmin edən aşağıdakı sahələr nəzərdə tutulur: curriculum vitae (CV), kursun proqramı, konsepsiya kartı, didaktik material, didaktik planlaşdırma; imtahan xartiyası, imtahanların təqvimini, tədris məkanı, kurs tyutorlarının səhifələri ilə əlaqə. Müəllimin səhifəsindən dörd tədris məkanına daxil olmaq mümkündür: videoteka, mediateka, virtual laboratoriya və onlayn tyutorluq. Kursun proqramı aşağıdakı kimi strukturlaşdırılır: kursun təsviri, məqsədi və məzmunu;

zəruri şərtlərin müəyyən edilməsi; videodərslərə bağlı olan çalışmalara istinad; biblioqrafik göstərişlər; kursun açar sözləri; metodoloji göstərişlər və mövzunu öyrənmək üçün təkliflər. Kursun konsepsiya kartı müzakirə edilən müxtəlif mövzularla əlaqəli dərslərin mövzularını, hər bir dərstdə subyektlərin açıqlanmasını və didaktik materialları (kitab və məqalələr, CD-ROM, biblioqrafiya, sitologiya, çalışmalar, virtual laboratoriyalar) təqdim etməlidir. Didaktik materiallar kimi müəllim tərəfindən hazırlanmış məqalələr, dərsliklər, çalışmalar, CD-ROM, DVD və slaydlardan istifadə edilir. Didaktik planlaşdırma tələbənin sərmayəsinə uyğun olaraq ECTS kreditlərinin sayından asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Didaktik planlaşdırmada kurs üzrə məsul şəxs təhsil şərtlərini və müddətini, tələbələrə kreditlərin verilməsi şərtlərini, eləcə də digər məlumatları göstərir. İmtahan Xartiyasına: imtahanın keçirilməsi qaydaları, imtahana buraxılış üçün ilkin şərtlər, imtahan üçün qeydiyyatdan keçmə qaydaları, imtahan günü təqdim edilməli olan sənədlər, nəticələrin bildirilməsi və protokolların tərtib edilməsi qaydaları daxildir. İmtahanların təqvimində: imtahanların tarixləri, yerləri, saatları və münisflər heyətinin tərkibi göstərilir. Müvafiq qaydalarla tyutorun və tələbənin səhifələri də tərtib olunur.

Distant təhsil sisteminin psixopedaqojik modeli üzrə tələbə təhsil prosesinin mərkəzində yerləşir və ehtiyaclarına görə inkişaf edir. Müəllim, tyutor və tələbə arasında güclü interaktiv əlaqə təhsil prosesinin yüksək səmərəliliyini təmin edir. Hər bir tələbənin ixtiyarında “Mənim tələbə səhifəm” adlı bir səhifə olur və tələbə bu səhifədə müxtəlif didaktik materialları öz tələblərinə uyğunlaşdıraraq tədris prosesində fəal iştirak edir. Tələbələrin tədris prosesində iştirakı kəmiyyətə tyutor tərəfindən qiymətləndirilir. Tyutor tərəfindən tələbənin didaktik kiber məkanadakı işi (navigasiya), yəni təhsil məkanına daxilolmaların sayı və müddəti, onlayn repetitorluq vasitələrindən istifadə, yerinə yetirilən çalışmaların sayı və qiymətləndirilməsi /özünü qiymətləndirmə də daxil olmaqla statistik təhlil əsasında həyata keçirilir. Gündəlik (didaktik fəaliyyətin planlaşdırılması): tyutor və ya müəllim tərəfindən çatda, forumda və ya virtual sınıfdə təyin edilmiş məşğələlərdə iştirakı təmin edir. Qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldır-

maq, şəxsi qeydiyyatlar aparmaq və ya tyutor-dan kömək istəmək lazım gəldikdə də gündəlikdən istifadə edilir.

Distant təhsil proqramı təhsil alana müvafiq biliklərə malik fayl şəklində təqdim olunur. Tələbə bu bilikləri öyrəndikdən sonra müvafiq suallar verən özünü yoxlama proqramına müraciət edir. Cavablardan asılı olaraq tələbəyə növbəti səviyyəyə keçməyə icazə verilir və ya biliyin qane edici olmadığı bildirilir. Əgər ali məktəb bir ölkədə tələbə isə başqa ölkədə yerləşirsə, onda mütləq yazılı formada imtahan verilməsi lazım gəlir. Müvafiq fənnin tədris materialları serverə yüklənir, modullar üzrə öyrənilir və yoxlama işi yazılır. Yoxlama işi müsbət qiymətləndirildikdən və imtahana buraxılmaq üçün vacib olan digər şərtlər ödənildikdən sonra təşkilatçılar imtahan vaxtını müəyyən edirlər. İmtahana dair təlimata aşağıdakı sənədlər daxildir: imtahanın gedişi üsulları, imtahana buraxılmaq üçün şərtlər, imtahan sifarişi üsulları, imtahan vermək üçün təqdim ediləcək sənədlər, nəticələri tələbələrə çatdırılma üsulları, nəticələr üzrə hesabatların hazırlanma prosedurları.

Distant təhsildə nəzarət forması kimi, adətən, distant təşkil olunmuş imtahanlar, müsahibələr, kurs və buraxılış işi layihələri, eksternat və intellektual kompüter test sistemlərindən istifadə edilir. Bu halda keyfiyyət probleminin müvəffəqiyyətlə və müasir təhsil standartları səviyyəsində həlli üçün Vahid Dövlət Test Sisteminin yaradılması prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Müasir intensiv texnoloji inkişaf tempi ilə əlaqədar olaraq informasiyanın və biliyin mübadilə kanalları da şaxələnmə bilər. Belə olan şəraitdə distant təhsil daha geniş tətbiq imkanlarına malik olur.

Nəticə. Distant təhsil üzrə dünyanın aparıcı universitetlərin təcrübələrinin təhlilindən göründüyü kimi Azərbaycan təhsil sisteminin qarşısında yüksək peşəkarlıq tələb edən, mütərəqqi təhsil və İT texnologiyalarına söykənən sistemli və məqsədyönlü fəaliyyət durur. Belə bir fəaliyyətin baza prinsipləri, o cümlədən də təhsil sistemində ictimai-dövlət idarəçilik modellərinin tətbiqi, təhsil sisteminin açıqlığının, sadəliyinin və investisiya cazibədarlığının təmini, təhsil və əlavə təhsil proqramlarının saylarının artırılması, ali təhsil sisteminin bütün dünya üçün açıq olması, ali təhsil müəssisələrinin ərazi baxımından nizamla paylanması, ali təhsilin inkişafında

marafı olan bütün tərəfdaşların koordinasiya prosesində iştirakı və s. Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında artıq öz əksini tapmış və reallaşdırılma mexanizmlərini müəyyənləşdir-

mişdir. Digər spesifik məsələlərin həlli üçün isə ölkə universitetlərinin elmi-pedaqoji potensialının səfərbər olunması, sistemli və məqsədyönlü fəaliyyəti lazım gələcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. <https://scicenter.online/psihologiya-pedagogika-scicenter/tehnologii-distantsionnogo-obrazovaniyaosnovnyi-50852.html>
2. Обыденкова В.К. Предпосылки становления киберпедагогике как наука XXIвека, Философские проблемы информационных технологий и киберпространства. М., 2015.

E-mail: tk_xt2001@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 10.05.2022

**PSIXOLOGİYA, YAŞ FİZİOLOGİYASI VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ПСИХОЛОГИЯ, ВОЗРАСТНАЯ ФИЗИОЛОГИЯ
И ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
PSYCHOLOGY, AGE PHYSIOLOGY AND ISSUES OF INCLUSIVE EDUCATION**

UOT 376.

Elmira Mahmud qızı Kərimova

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

<https://orcid.org/0000-0003-1378-8472>

**ENNEAQRAM ƏSASINDA PEŞƏ SEÇİMİ İLƏ BAĞLI APARILAN
SORĞULARIN NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ**

Эльмира Махмуд гызы Керимова

доктор философии по педагогике

ведущий научный сотрудник

Института Образования Республики Азербайджан

**АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ОПРОСОВ ПО ВЫБОРУ ПРОФЕССИИ
НА ОСНОВАНИИ ЭННЕАГРАММЫ**

Elmira Mahmud Karimova

doctor of philosophy in pedagogy

leading scientific worker

at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

**ANALYSIS OF THE RESULTS OF SURVEYS ON THE CHOICE
OF PROFESSION BASED ON THE ENNEAGRAM**

Xülasə. Enneagram insanın şəxsi transformasiyasına və inkişafına yönəlmiş dərin şüuraltı motivasiyasının ayrılmaz modelidir. Bu modeldə ən önəmlisi odur ki, o, yalnız şəxsiyyətin tipini (Enneatip) müəyyən etmək üsulu deyil, həm də inkişaf modelidir. Enneaqram gənclərin peşəkar oriyentasiyasında, gələcək peşəni və seçilmiş peşədən məmnunluq hissi gətirəcək daha uyğun olan fəaliyyət sahəsini seçməkdə, karyera yüksəlişində faydalı bir vasitə kimi istifadə oluna bilər. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, Enneagram peşə seçimində həlledici amil ola bilməz, o, yalnız bu işdə vasitə kimi çıxış edir. Şagirdlər arasında apardığımız sorğuların nəticələrinin təhlili bir daha peşə seçimi probleminin nə dərəcədə vacib olduğunu və şüuraltı motivasiyanın psixoloji modeli olan Enneagramın bu prosesə nə dərəcədə təsir etdiyini göstərdi.

Açar sözlər: *Enneaqram, Enneatip, şəxsi transformasiya, peşə seçimi, karyera, şəxsiyyət strukturu*

Резюме. Эннеаграмма представляет собой интегральную модель глубокой, подсознательной мотивации человека к личному преобразованию и развитию. Самое главное в этой модели то, что это не только способ определения типа личности (Эннеатип), но и модель развития. Эннеаграмма может быть использована как полезный инструмент в профессиональной ориентации молодежи, в выборе более подходящей сферы деятельности, которая принесет чувство удовлетворенности будущей профессией и продвижение по карьерной лестнице. В то же время следует отметить, что Эннеаграмма не может быть решающим фактором в выборе профессии, она выступает в данном случае лишь как инструмент. Анализ результатов опроса учащихся еще раз выявил важность проблемы выбора профессии и степень влияния на этот процесс Эннеаграммы.

Ключевые слова: *Эннеаграмма, Эннеатип, трансформация личности, выбор профессии, карьера, структура личности*

Summary. Enneagram represents its own integrated model of deep, subconscious motivation of a person to personal transformation and development. The most important thing in this model is that it is not only a way of defining the type of personality (Enneatip), but also a model of development. Enneagram can be used as a useful tool in the professional orientation of youth, in choosing the most suitable areas of activity, which will bring a sense of satisfaction to the future profession and career advancement. At the same time, it should be noted that Enneagram can not be a decisive factor in the choice of profession, it acts only as an instrument. The analysis of the results of the survey of students once again revealed the importance of the problem of choosing a profession and the degree of influence on this process in the Enneagram.

Key words: *Enneagram, Enneatype, personality transformation, profession choice, career, personality structure*

Bakı şəhərinin 82 sayılı ümumtəhsil məktəbi “Partadan iş masasına” adlı layihədə iştirak etmişdir (sentyabr 2021-fevral 2022). Layihəyə aid “Təhsildə inkişaf və innovasiyalar üzrə qrantların məbləği və ayrılması şərtləri, o cümlədən vəsaitlərin verilmə prosedurları, monitorinqin aparılması, hesabat və qiymətləndirmə üzrə tələblər”ə 2 nömrəli əlavədə qeyd olunur ki, bir neçə mərhələdən ibarət olan layihənin “ən vacib məsələlərindən biri peşənin tələb etdiyi şəxsiyyət tipi ilə tələblərin karyera dəyərləri arasında oxşar və fərqli cəhətləri araşdırmaqdır. Yəni bu şəxsiyyət tipi şagird seçdiyi peşədə nə qədər uğurlu ola bilər.” Məktəbdə keçirilmiş təlimlər nəticəsində şagirdlərin xüsusiyyətləri və onların əsasında hərəsinin Enneatipi müəyyən edilməsidir. Enneatip ilə tanış olduqdan və öz xarakter tipini başa düşdükdən sonra şagird gələcək peşəkar və karyera perspektivlərini nəzərdən keçirərək gələcək peşəsini seçməkdə daha məlumatlı olmuşdur.

Enneagram modelinin və Enneatipin peşə seçimində şagirdlərə nə dərəcədə kömək etdiyini müəyyən etmək üçün biz məktəbdə bir neçə dəfə sorğular keçirdik. Təqdim olunan məqalədə biz, həmçinin şagirdlərin müstəqil peşə seçimi ilə Enneatip əsasında seçim arasında qeydə alınan uyğunsuzluq aspektini də nəzərdən keçirəcəyik. Sorğuların nəticələrinin təhlilini sizə təqdim edirik. Əldə edilmiş məlumatların emalı üçün qruplaşdırma və təsnifat üsullarından istifadə edilmişdir.

Peşəkar fəaliyyət insanın həyatının böyük bir hissəsini təşkil edir. O, insanın əsas dolanışqı mənbəyi olmaqla yanaşı, həm də onun gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir, mənəvi və fiziki həyatında mühüm rol oynayır. Bir sıra tədqiqatçılar hesab edirlər ki, peşə seçimi probleminin belə yüksək əhəmiyyəti ilə əlaqədar olaraq, Enneagramdan istifadə edilərsə, gələcək

abituriyentlərin qabiliyyət və meyllərini müəyyən etmək, yanlış peşə seçimi riskini azaltmaq, onları effektiv karyeranın qurulmasına istiqamətləndirmək mümkündür.

82 nömrəli ümumtəhsil məktəbində Enneagram əsasında aparılan belə bir araşdırma və təlimlər nəticəsində 79 şagirdin fərdi Enneatipi müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, şagirdlər arasında qrup (79 şagird) və seçmə (33 şagird) anket sorğusu da aparılmışdır.

Qrup şəklində keçirilən sorğunun ümumi nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur:

1) şagirdlərin peşədə öz müqəddəratının təyinetməsi prosesi cəmiyyətdə baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri ilə müəyyən edilir; məsələn, peşə fəaliyyətinin və həyatın, demək olar ki, bütün sahələrində kompüter texnologiyalarının inkişafı, yayılması və tətbiqi sorğuda iştirak edən bir çox şagirdlərin proqramçı peşəsini seçməsinə səbəb oldu;

2) şagirdlər tərəfindən peşə seçimi prosesi peşə fəaliyyətinin mahiyyəti və şəraiti, habelə respublikada əmək bazarındakı vəziyyəti bilmədən, gələcəkdə məşğulluğun real imkanları barədə məlumatın olmaması şəraitində həyata keçirilir;

3) şagirdlərin əksəriyyəti ali təhsil müəssisəsini bitirdikdən sonra ixtisasları üzrə işləmədiyini mümkün sayırlar;

4) müasir gənclər gələcəkdə öz peşələrinə uyğunlaşmamaq ehtimalından qətiyyətlə qorxurlar; ona görə də bir çoxları gələcəkdə özlərinə başqa peşəyə yiyələnməyi mümkün bilirlər;

5) şüurlu peşə seçimi insanın öz sosial dəyərlərinə istiqamətlənməsi əsasında baş verir; aparılan sorğular göstərdi ki, şagirdlər çox vaxt peşəni deyil, hansısa peşənin təsvirlərini, daha doğrusu, müəyyən bir peşəkar qrupdakı mütəxəssis obrazlarını (həkim, jurnalist, genetik və s.) seçirlər;

6) şagirdlərin peşə haqqında və peşədə gələcəkləri haqqında təsəvvürləri qeyri-müəyyən-dir; onlar peşəni fəaliyyət növü kimi deyil, mənsubiyyət qrupu və ümumiyyətlə, gələcək sosial status, gələcəyin arzulanı modelini kimi seçirlər.

7) şagirdlərin əksəriyyətini, ilk növbədə, seçdikləri peşənin gələcəkdə verə biləcəyi maddi rifah, daha sonra peşənin imici və prestiji maraqlandırır;

8) şagirdlərin hamısı ali təhsil müəssisələrində ixtisas əldə etməyə yönəlib, heç biri orta ixtisas təhsili müəssisələrində tədris olunan peşəni seçməyib;

9) sorğudan keçən şagirdlərin əksəriyyəti öz gücü və intellektual qabiliyyətlərinə şübhə etmədilər və əmin idilər ki, bu onlara seçdikləri peşəyə tam yiyələnməyə imkan verəcək.

Ən məlumatlandırıcı isə şagirdin özünün peşə seçimi ilə Enneatip əsasında ona təklif edilən peşənin üst-üstə düşməsi ilə bağlı seçmə sorğu oldu. Seçmə sorğuda 33 şagird iştirak etmişdir. Beləliklə, təhlil göstərdi:

1. “Enneagram nədir? Enneagram haqda təsəvvürünüz var?” sualına 21 şagird müsbət cavab vermişdir; 12 şagird qeyd etmişdir ki, Enneagram haqqında dolğun təsəvvürü yoxdur;

2. yalnız 14 nəfərdə müstəqil olaraq seçilmiş və Enneatip əsasında təklif olunan peşənin üst-üstə düşməsi qeyd edilmişdir;

3. 9 nəfərdə müstəqil olaraq seçilmiş peşə Enneatip əsasında tövsiyə edilmiş peşə ilə uyğun gəlməmişdi;

4. 10 nəfər, ümumiyyətlə, Enneatip əsasında peşə seçimi ilə maraqlanmayıb və yalnız öz istək, maraq və biliklərinə arxalanaraq peşələrini seçmişdir;

5. Enneagram və öz Enneatipi haqqında məlumat yalnız 21 şagirdə var idi; 12 şagird Enneagram barədə məlumatsız idi və öz Enneatipi haqda hesabatı oxumamışdı;

6. “Əvvəldən seçdiyiniz DİM Qrupu və ya ixtisasla bağlı dəyişiklik etməyə zərurət duydu-nuzmu?” sualına 29 şagird belə zərurətin olmadığını, yalnız 4 şagird bu barədə fikirləşəcəyindən dedi.

Seçmə sorğuda şagirdlərə “Enneatipinizlə tanış olandan sonra peşə seçiminizdə bir dəyişiklik etmək istəyirsinizmi?” sualı verilmişdir və bu sual şagirdin öz Enneatipi ilə tanış olduqdan sonra seçimdə dəyişiklik edib-etməməsini nə-

zərdə tuturdu. 31 şagirdə 2-si dəyişiklik edəcəyini, 21-i etməyəcəyini (bu, şagirdlərin peşə seçiminə şüurlu yanaşmalarından xəbər verir) və 8-i bu barədə düşünmədiyini söyləmişdir.

Müasir şagirdlər təşəbbüskarlığı daha yüksək qiymətləndirir, uğur və təsadüfə daha çox inanırlar. Bunlar isə müstəqilliyin və öz biznesini təşkil etmək imkanının bariz əlamətləridir. Eyni zamanda, sorğuda iştirak edən 31 şagirdin hamısı təhsilin vacibliyini qeyd edərək, gələcəkdə pullu təhsil almaq məcburiyyətində olduqda, əsasən, ailənin dəstəyinə ehtiyac duyduğunu qeyd etdilər.

Sorğular zamanı o da müəyyən edilib ki, şagirdlərin peşə seçimi prosesi peşə fəaliyyətinin mahiyyəti və şəraiti, əmək bazarındakı vəziyyət, real məşğulluq imkanları öyrənilmədən həyata keçirilir. Hesab edirik ki, bu, məktəbin ali təhsil və orta ixtisas təhsili müəssisələri və s. ilə birgə həyata keçirilməsi vacib olan maarifləndirici işlərin aşağı səviyyədə olmasından irəli gəlir. Məktəbdə peşəyönümü işinə kifayət qədər diqqət yetirilməlidir. Yanlış peşə seçimi gələcəkdə narazılıq yaradır, əmək fəallığını azaldır, gənclərin işsizliyini şərtləndirən amillərdən birinə çevrilir. Sorğuda iştirak edən şagirdlərin əksəriyyəti ən az xərclə tez gəlir əldə etmək üçün peşə seçir. Şagirdlərdə özünə inamı artırmaq, düzgün peşə seçimi etmək üçün müxtəlif təlimlər, peşənin uğurlu təmsilçiləri və yüksək karyera yüksəlişinə nail olmuş və karyerasına uğurlu start verən məzunlarla görüşlər və s. keçirmək bu işdə köməklik edə bilər.

Problemin aktuallığı. Cəmiyyətin dinamik inkişafı təlim prosesinin iştirakçıları qarşısında yeni tələblər qoyur: yüksək təfəkkür və davranış çevikliyi, dözümlülük, böyük həcmli məlumatlarla işləmək, tanış olmayan situasiyadan çıxış yolu tapmaq, düzgün qərarlar qəbul etmək bacarığı, məsuliyyətli olmaq, təşkilatçılıq və liderlik keyfiyyətlərinə malik olmaq. Bununla əlaqədar təlim proqramları daim dəyişdirilir, məlumat axınının sürəti və sıxlığı artır, qeyri-müəyyən vəziyyətlərin sayı artır ki, bu da şagird və tələbələrin yüklənməsinə, stress reaksiyalarının kəskinləşməsinə səbəb olur. Belə şəraitdə öz daxili imkanlarını bilmək, potensialını üzə çıxarmaq və bunun əsasında düzgün peşə seçimi edərək mövcud qabiliyyətləri inkişaf etdirmək son dərəcədə zəruri olur. Şüuraltı motivasiyanın psixoloji modeli olan və insanın fərdi inkişafına yönəlmiş Enneagram (və ya şəxsiyyətin Enneagramı) bu problemin həllinə kömək edə bilər.

Problemin elmi yeniliyi. Başqa ölkələrdən fərqli olaraq, Azərbaycanda Enneaqram modeli biznesdə, psixologiya və pedaqogikada, demək olar ki, heç tətbiq olunmayıb. Lakin bir sıra xarici təlimçilər özəl mərkəzlərin dəvəti ilə respublikada təlimlər keçirir. 82 saylı ümumtəhsil məktəbində ilk dəfə keçirilən belə təlimlər, sonrakı monitorinq və sorğuların nəticələrinin təhlili Enneaqramın peşə seçimində necə rol oynadığını göstərdi. Aparılan işin nəticələri bu məqalədə əksini tapıb.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Şagirdlər öz karakter tipini – Enneatipini başa düşdükdən sonra

gələcək peşəkar və karyera perspektivlərini nəzərdən keçirərək özünə uyğun peşəni seçməkdə daha uğurlu olurlar. Eyni zamanda, Enneagram modelinin xüsusi olaraq pedaqoji fəaliyyət çərçivəsində tətbiqini nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, müəllim və məktəb psixoloqunun məktəblilərin Enneatipi haqqında məlumatlı olması onlarla ümumi dil tapmağa, mənfi karakter vərdişlərini aradan qaldırmağa, uşaqların karakter xüsusiyyətlərindən istifadə edərək, sinfdə müsbət atmosfer yaratmağa və s. kömək edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Гингер, А., Гингер, С. Гештальт-терапия контакта. -СПб.: Специальная Литература, 1999. – 287 с.
2. Наранхо, К. Изменим образование, чтобы изменить мир. -М.: Независимая фирма «Класс», 2013. – 400 с.
3. Макани, Х.К. Эннеаграмма: Ваш путь личностного развития, пересмотренное и дополненное. –М.: Ганга, 2012. – 288 с.
4. Таллон, Р., Сикора, М. Осознанность в действии: эннеаграмма, коучинг и развитие эмоционального интеллекта. – М.: Ориенталия, – 2015. – 432 с.
5. Рисо, Д. Определение Вашего Типа Личности: важное введение в теорию Эннеаграммы, пересмотренное и расширенное. – М., 2015. -С. 17.
6. Климов, Е.А. Психологическая подготовка к профессии, специальности. //«Энциклопедия профессионального образования» / Под ред. С.Я. Батышева. – М.: Ассоциация «Профессиональное образование» РАО, – 1999. Т.2. С.432.

E-mail: ema.umudova@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok. M.S. Kazımov,*
ped.ü.fəls.dok. L.H. İmanova

Redaksiyaya daxil olub: 16.05.2022.

UOT 159.9

Mehriban Cəlal qızı İsmayılova

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

<https://orcid.org/0000-0002-5241-0250>

Leyla Həsən qızı Seyidova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

SOSIALLAŞMADA PSIXOLOJİ ÇƏTİNLİKLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI ÜÇÜN KONSTRUKTİV STRATEGİYALAR

Мехрибан Джалал гызы Исмаилова

доктор философии по психологии

доцент Азербайджанского Государственного

Педагогического Университета

Лейла Гасан гызы Сеидова

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

КОНСТРУКТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ ПРЕОДОЛЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ БАРЬЕРОВ СОЦИАЛИЗАЦИИ

Mehriban Jalal Ismayilova

PhD in psychology, associate professor of the Azerbaijan State

Pedagogical University

Leyla Hasan Seidova

Azerbaijan State Pedagogical University

CONSTRUCTIVE STRATEGIES FOR OVERCOMING PSYCHOLOGICAL BARRIERS OF SOCIALIZATION

Xülasə. Elmi məqalədə sosiallaşmada psixoloji maneələri aradan qaldırmaq üçün konstruktiv strategiyalar işlənmiş və onların spesifik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Müəllifin fikrincə, rasionel terapiya metoduna əsaslanaraq hazırlanmış proqram insanı cəmiyyətdə ümumi qəbul edilmiş qaydaların, dəyərlərin, əsas münasibətlərin normalarının inkişafını istiqamətləndirər, eyni zamanda sosial maraqların və istəklərin inkişafına kömək edə bilər. Məqalədə qeyd edilir ki, strategiya şəxsiyyətlə olmalı, gəncin şəxsi maraqları, dəyərləri, potensialları nəzərə alınmaqla qurulmalıdır.

Açar sözlər: *sosiallaşma, psixoloji maneə, rasionel terapiya, dəyərlər, sosial davranış, spesifik xüsusiyyətlər*

Резюме. В научной статье разработаны конструктивные стратегии преодоления психологических барьеров социализации и рассмотрены их особенности. По мнению автора, программа, разработанная на основе рациональной терапии, может направлять выработку общепринятых правил, ценностей, норм базовых установок в обществе, а также способствовать развитию социальных интересов и желаний. В статье говорится о том, что стратегия должна быть личной, с учетом личных интересов, ценностей и потенциала молодежи.

Ключевые слова: *социализация, психологический барьер, рациональная терапия, ценности, социальное поведение, специфические особенности*

Summary. In the scientific article, constructive strategies for overcoming the psychological barriers of socialization are developed and their features are considered. According to the author, the program, developed on the basis of rational therapy, can guide the development of common rules, values, norms of basic installations in society, as well as contribute to the development of social interests and desires. The article says that the strategy should be personal, taking into account the personal interests, values and potential of young people.

Key words: socialization, psychological barrier, rational therapy, values, social behavior, specific features

Sosiallaşmanın psixoloji maneələrini aradan qaldırmaq üçün konstruktiv strategiyanın seçimi nəzəri prinsiplərə əsaslanır. Maneələrin psixoloji mahiyyəti kritik vəziyyətin həyata keçirilməsi, təcrübənin yaranması, çətinliklərin sosiallaşma prosesinə təsirinin qiymətləndirilməsi və onların aradan qaldırılması daxili iş ilə xarakterizə olunur. Psixoloji maneələrin təzahürünün birinci spesifik xüsusiyyəti subyekt üçün əlverişli və ya əlverişsiz nəticənin müəyyən edildiyi kritik vəziyyətlərin sosiallaşma prosesində aşkar edilməsidir.

İkincisi, əsas çətinlik psixoloji maneələrin məzmun xüsusiyyətlərinin dərk edilməsidir. Sistem formalaşdırıcı məzmunun xarakterik xüsusiyyəti qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılmasına və ya əksinə, mövcud maneələrin gücləndirilməsinə, psixikada dəyişikliklərlə əlaqəli şəxsiyyətin semantik strukturlarının yenidən qurulmasına yönəlmiş daxili zehni fəaliyyətdir.

Psixoloji maneələrin təzahürünün üçüncü spesifik xüsusiyyəti sosiallaşma maneələrinin mexanizmlərinin dərk edilməsidir. Qarşıya çıxan maneələrin əks olunması, onun prosesə təsirinin dərk edilməsi, daxili psixoloji resursların aktualaşdırılması, aradan qaldırmaq və ya istifadə etmək imkanlarının qiymətləndirilməsi, işləniləcək strategiyaların müəyyən edilməsidir. Psixoloji maneələrin təzahürünün dördüncü spesifik xüsusiyyəti maneələrin funksiyaları haqqında söylənilmiş müsbət və ya mənfi fikirlərdir.

Yuxarıda göstərilən psixoloji maneələrin təzahürünün spesifik xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilmiş bir istiqamətdə inkişafı çətinliklərin meyarlarını müəyyən etmək tələbatının zəruriliyini bir daha göstərdi. N.A. Podimov psixoloji maneələrin meyarlarını belə müəyyən etmişdir: psixoloji maneələrin obyektiv, subyektiv, mənalı və effektiv xüsusiyyətləri [2]. *Obyektiv xüsusiyyətlərə* tədqiqatçı maneələrin yaranmasının zəruri şərtlərini (müxtəlif sahələrdə çətinliklərin yaranma mənbəyi və inkişafı) aid edir. *Subyektiv xüsusiyyətlər* N.A. Podimova görə, müxtəlif

amillərin (özündən narazılıq, daxili narahatçılıq) yaratdığı xüsusi psixi gərginliklə ifadə olunur. Psixoloji maneələrin məzmun xarakteristikası, alimin fikrincə, dəyərlər sistemində aktivliyə, şüur və varlıq arasında semantik tarazlığın qorunmasına, emosional psixi vəziyyətlərin yaşanması prosesinə yönəldilməsi ilə müəyyən edilir.

Psixoloji maneələrin dinamik xüsusiyyətləri N.A. Podimova görə, təcrübənin gücü və dərinliyində, onun başvermə tezliyində özünü göstərir. Səmərəli xüsusiyyətlər maneələri aradan qaldırmaq yolları ilə müəyyən edilir. Tədqiqatımızda sosiallaşmanın psixoloji maneələrinin aradan qaldırmaq strategiyasının əsasını rasionallaşdırma metodu, yaxud rasionallıq təşkil edəcəkdir. Strategiya seçimi yuxarıda vurğulanan maneələrin xüsusiyyətləri, N.A. Podimov tərəfindən hazırlanmış konstruktivlik meyarı ilə müəyyən edilir.

Buraya insanın psixi inkişafına və özünü-inkişafına maneə olanlara müəyyən dərəcədə müqavimət göstərmək bacarığı, konformizmə deyil, asılılıqdan asılı olmamaq, özünə inam, müstəqillik, özünü həyata keçirmə ehtiyacını ödəmək, məqsədə uğurla çatmaq bacarığı, qrup tərəfindən qəbul edilmiş normaları, tələbləri təhlil etmək və gələcək planlardan, məqsədlərdən asılı olaraq onları qəbul etmək və ya qəbul etməmək bacarığı, şəxsi strategiya və fərdi üslub axtarmaq üçün davranış taktikalarına yiyələnmək bacarığı daxildir.

Sosiallaşma maneəsinə səbəb olan vəziyyətin təhlili psixoloji maneələrin aradan qaldırılması strategiyasının konstruktivliyi meyarına əsaslanaraq belə bir strategiyanın işlənilməsi zəruri etdi. Psixoloji təhlilin məqsədi ümumi qəbul edilmiş normaların, tələblərin, dəyərlərin seçilməsi, qəbul edilməsi və daha sonra onlara riayət edilməsi, sosial qrupda qəbul edilsə belə, qəbul edilməz olanların aradan qaldırılmasıdır.

Rasionallaşdırma, bir qayda olaraq, Z. Freyd, A. Freyd, M.A. Qulina, A.L. Kozlovun tədqiqatlarında psixoloji müdafiə anlayışı ilə

araşdırılır. Rasionallaşdırma həm də korreksiyaedici texnika hesab olunur. Biz daha çox rasiona terapiya anlayışından istifadə edəcəyik. Rasiona terapiya mənsub olduğu sosial qrupun normalarını qəbul etməyən və ya əksinə, yeniyetmənin düşdüyü vəziyyətdən çıxış yolu tapmağa yönəlmiş bir texnika kimi nəzərdən keçiriləcəkdir. Digər mənbələrdə o, belə səciyyəlandırilir: rasiona terapiya müqayisələr aparmaq, nəticə çıxarmaq və onların əsaslandırılmasını sübut etmək üçün pasiyentin məntiqi qabiliyyətlərindən istifadə edən üsuldur [3, s.382].

Pasiyentin yanlış təsəvvürlərinin dəyişdirilməsi müxtəlif metodoloji üsullarla əldə edilir, lakin əsas keyfiyyət onları məntiqi sübutlar üzərində qurmaqdır. Rasiona terapiya pasiyentin ideya dünyasına təsir etmək üçün əsas vasitə kimi məntiqi inamdan istifadə edən psixoterapiyanın metod və metodologiyasıdır [4, s.532].

Bu istiqamətdə tədqiqatçılar hesab edirlər ki, pasiyentə öz mülahizələrində səhvlərini aşkara çıxarmaq və nümayiş etdirmək üçün əsaslandırılmış məntiqi təsir effektiv və zəruridir. Y. Şərbatıx bu üsulu belə xarakterizə edir: "Ağılı köməyə çağırın." Bu, müəllifə görə, rasiona terapiya məntiq və ağılın köməyi ilə inandırma yolu ilə düzəlişdir [5, s. 257].

Sosiallaşmada maneələrin aradan qaldırılması nöqtəy-nəzərindən korreksiya məsələsinin qarşıya qoyulmasını düzgün hesab edirik. Fikrimizcə, bir sıra hallarda sosiallaşmada maneələrdən xilas olmaq lazım deyil, çünki onlar yeniyetmələrin həyatında sabitləşdirici, düzəldici, tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirirlər.

Biz hesab edirik ki, P. Dübya tərəfindən əsas qoyulmuş yanaşma daha da inkişaf etdirilməlidir. O, sosiallaşma maneələrini islah etmək sahəsində geniş imkanları ortaya qoyur, çünki rasionallaşdırma metodunun köməyi ilə yeniyetmələrə sosial normaları öyrənməyə və cəmiyyət tərəfindən rədd edilən normalardan qaçmağa kömək edəcək bir davranış nümunəsini inkişaf etdirmək mümkündür.

Bəzi xarici müəlliflərin araşdırmalarına görə, sosiallaşmada maneələrin aradan qaldırılması strategiyası konstruktiv uyğunlaşma prosesi kimi başa düşülməlidir ki, bunun nəticəsində insan belə bir vəziyyətdə ona təqdim olunan tələblərin öhdəsindən gələ bilsin. Hər bir yeniyetmə adi davranış formalarının köməyi ilə həll

edilə bilməyən yeni tələblərlə qarşılaşdıqda strategiyanın zəruriliyinə ehtiyac duyulur. O, yeniyetməlik dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri ilə ən yaxşı uyğunluqdur.

Sosiallaşmada yaranmış maneələrin aradan qaldırılması prosesi növbəti obrazda aparılmalıdır. O, vəziyyətin ilkin qiymətləndirilməsi ilə başlayır. Sonra başqalarının potensial dəstəyi daxil olmaqla fərdin öz imkanlarının qiymətləndirilməsi nəzərdən keçirilir. Sonrakı mərhələdə yeni məlumatlar əsasında problemin nəzəri qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Məhz bu mərhələdə yeni davranış alternativləri qurulur və keyfiyyət üçün sınaqdan keçirilir, yeni şərtlərlə əlaqədar tanış proqramların tətbiqi və ya yeni şərtlərə uyğun davranış proqramlarının hazırlanmasına başlanılır.

Sosiallaşmada maneələrin aradan qaldırılması mexanizmi assimilyasiya və akkomodasiya baxımından nəzərdən keçirilir. Assimilyasiya adı altında fərdin ətraf aləm haqqında təcrübəsinin dərk edilməsi və inteqrasiyası kimi başa düşülür. O mövcud biliyə, reaksiya növlərinə və davranış proqramlarına əsaslanır. Akkomodasiya isə ətraf aləmin xüsusiyyətlərinə və baş verən hadisələrə uyğun olaraq təcrübənin dəyişməsi, genişlənməsi və fərqləndirilməsini nəzərdə tutur.

Təqdim etdiyimiz strategiyanın əsas məqsədi bu hadisələr arasında tarazlığı bərpa etməkdir. Strategiya gənclər üçün nəzərdə tutulmuşdur, çünki o tənqidiliyə, obyektivliyə, zəkaya, praktikliyə, tolerantlığa, empatiyaya və düşüncəyə əsaslanır. Gənclər artıq konkretədən mücərrədləşməyə qadirdirlər, onlar fərziyyələr qura və sınaqdan keçirə, özlərinin və başqalarının davranışlarının xüsusiyyətlərini əks etdirə bilər, bütün iştirakçıların mümkün hərəkətlərini zehni olaraq qabaqcadan görə bilirlər.

Bir sözlə, təklif etdiyimiz strategiya aşağıdakıları əhatə edir: oxşar vəziyyətdə keçmiş davranış təcrübəsinin təhlili və belə bir vəziyyətdə necə hərəkət etmək barədə bilik, tələb olunan hərəkətlə görülən tədbirlər, ətraf mühitə cavab olaraq atılan addımlar arasında uyğunsuzluq barədə məlumatlılıq; habelə "Niyə bu baş verir?" sualına cavab vermək zərurəti yaranır. Seçimdə, qərarların qəbulunda istiqamət verən faktların anlaşılması, mövcud məlumatların, təəssüratların, reaksiyaların təhlili və müqayisəsi; seçim normalarından (məqbul, qəbul edilməz)

asılı olaraq qərar qəbul edilir. Seçim ümumi qəbul edilmiş normalara uyğundursa, o zaman qərarın icrası, refleksiya baş verənlərin dərk edilməsini, şəxsi təəssüratları, baş verənlərə görə fərdi məsuliyyət ölçülərini öz fəaliyyətlərində, davranışlarında, başqaları ilə münasibətlərinin təbiətində dəyişikliklər etməyi müşayiət edir.

Beləliklə, ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqənin bir səviyyəsindən digərinə keçid baş verir və insanın sosial davranış təcrübəsinin mürəkkəbləşməsi və ya genişlənməsi kifayət qədər qısa müddət ərzində həyata keçirilir. Sosiallaşma prosesi həm kortəbii sosiallaşmanın (sosial mühitin təsiri altında), həm də xüsusi təşkil olunmuş təhsilin şəxsiyyətə qarşılıqlı təsirində baş verir. Bu proses zamanı gəncə kömək etmək, onu təmin etmək, qorumaq üçün müxtəlif imkanlar yaradılır.

Birincilər təbii potensiala, ikincilər ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə təcrübəsinə üstünlük verirlər. Üçüncülər sosial təcrübə obyektini kimi gəncin davranış və hərəkətini əhatə etməklə “nə yaxşıdır?” və “nə pisdirdir?” sualı ətrafında hər cür hekayələri ehtiva edirlər. Dördüncülər gəncə müəyyən bir fəaliyyətin subyektini kimi baxır və onun sosial təcrübəni mənimsəməsinə əmin olurlar.

Gənci həyat problemləri ilə üzləşdirən cəhətlər olmalıdır - onu müstəqil həll üçün yeni, qeyri-standart variantlar axtarmaq ehtiyacının ödənilməsi üçün müəyyən bir mühitin və onun vəziyyətlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq yeniyetməyə öz maraqlarına uyğun davranışını şüurlu şəkildə idarə etməyə məcbur edir. Bütün bunlar rəasional terapiya sayəsində mümkündür. Rəasional terapiya metoduna əsaslanaraq tərəfimizdən hazırlanmış proqram insanı cəmiyyətdə ümumi qəbul edilmiş qaydaların, dəyərlərin, əsas münasibətlərin normalarının inkişafına istiqamətləndirir, eyni zamanda, sosial maraqların və istəklərin inkişafına kömək edə bilər.

Davranış sxeminin işlənilib hazırlanması zamanı aşağıdakı vəzifələrin həllini məqsəduyğun hesab edirik: 1) gənci həyat çətinliklərinin öhdəsindən uğurla gəlməyə istiqamətləndirmək;

2) indi və gələcəkdə qarşıya çıxan çətinlikləri dəf etməyə hazırlamaq; 3) mümkün çətinliklərlə qarşılaşmağa və onları həll etməyə hazır olmaq; 4) şəxsi həyat dəyərlərini və qaydalarını genişləndirmək, dərinləşdirmək, zənginləşdirmək, aydınlaşdırmaq.

Beləliklə, bizim hazırladığımız strategiyanın iki əsas sahəni əhatə edəcək:

1) sosial təhsilin köməyi ilə sosial problemlər, ziddiyyətlər haqqında təsəvvürlər formalaşır, gənclər sivil cəmiyyətdə bilik və onların həlli yolları ilə silahlanır;

2) sosial məsuliyyətin formalaşması tək cə vəziyyəti adekvat qiymətləndirmək deyil, həm də özü və başqaları üçün nəticələrini nəzərə alaraq qərar qəbul etmək bacarığını formalaşdırılır.

Beləliklə, hazırlanmış strategiyanın effektivliyi aşağıdakılarla müəyyən edilə bilər: a) sosial baxımdan çətin vəziyyətləri həll etmək bacarıqlarının formalaşdırılması. Bu çətinlik insanın nə edəcəyini bilməsində özünü göstərir: necə etmək daha yaxşıdır, qərarınızın nəticələrinin hesablanması, hərəkət etməyə hazır olmaq; b) müstəqil qərar qəbuletmənin sürəti.

Təklif olunan strategiyanın şəxsiyyətə uyğun olmalı, yeniyetmənin şəxsi maraqları, dəyərləri, potensialları nəzərə alınmaqla qurulmalıdır. Bu mürəkkəb prosesin uğurunun başqa bir şərti şəxsiyyətə uyğun qarşılıqlı əlaqə, gözdən-gözə tipli ünsiyyət, böyüklərin mövqeyinin məsləhət xarakteri hesab edilə bilər.

Problemin aktuallığı. Rəasional terapiya metoduna əsaslanaraq hazırlanmış proqram qaydaların, dəyərlərin inkişafını istiqamətləndirir, sosial maraqların və istəklərin inkişafına kömək edir.

Problemin elmi yeniliyi. Sosiallaşmada psixoloji maneələri aradan qaldırmaq üçün konstruktiv strategiyalar işlənilmiş və onların spesifik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Подымов, Н.А. Психологические барьеры в педагогической деятельности. – М.: Прометей, – 1998. – 239с.
2. Подымов, Н.А. Психологические барьеры в педагогической деятельности. Диссертация доктора психологических наук. – М. – 1999. – 390 с.
3. Психологический словарь. /Под ред. Ю.Л. Неймерова. – Ростов-на-Дону: Феникс, – 2003. – 640с.

4. Психотерапевтическая энциклопедия / Под ред. Б.Д. Карвасарского. – СПб: Издательство «Питер», – 1999. – 752 с.
5. Щербатых, Ю. Психология страха. – М.: ЭКСМО-Пресс, – 1999. – 416с.

E-mail: mehriban_ismayilova_1962@mail.ru

E-mail: leyla.seyidli98@gmail.com

Rəyçilər: *psix.ü.fəls.dok., dos. N.T. Rzayeva,*
psix.ü.fəls.dok., dos. U.M. Qəzvini

Redaksiyaya daxil olub: 13.05.2022.

UOT 376.

Nərgiz Firdovsi Sultan
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Dillər Universiteti
ORCID 0000-0003-4776-959X

AUTİST UŞAQLARIN VALİDEYNLƏRİNİN QARŞILAŞDIĞI PROBLEMLƏRƏ DAİR

Наргиз Фирдовси Султан
докторант по программе доктора философии
Азербайджанский Университет Языков

О ПРОБЛЕМАХ, С КОТОРЫМИ СТАЛКИВАЮТСЯ РОДИТЕЛИ ДЕТЕЙ С АУТИЗМОМ

Nargiz Firdovsi Sultan
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Azerbaijan University of Languages

ON THE PROBLEMS FACED BY PARENTS OF CHILDREN WITH AUTISM

Xülasə. Spesifik xüsusiyyətlərə malik autizmlı insanların sosial və kommunikasiya bacarıqlarının formalaşması problemlidir, maraqları məhduddur, davranışları stereotipdir. Ailədə autizm sindromlu uşaq varsa valideynlər erkən yaşlardan bu patologiyayı diqqət mərkəzində saxlamalı, diqqətli olmalı və uşağın inkişafını yaxından izləməlidirlər. Uşaqda bu patologiyanın, pozuntunun aşkarlanması valideynlərin həyatında mühüm və ağır problemlərin yaranmasına səbəb olur. Məqalədə bu çətinliklərin həlli yolunda köməyi ola biləcək tövsiyələr təqdim olunur.

Açar sözlər: *psixi pozuntular, sosial davranış, sağlam mühitə inteqrasiya, kommunikativ vərdişlər, ailənin köməyi*

Резюме. Развитие социальных и коммуникативных навыков у людей с аутизмом со специфическими особенностями затруднено, их интересы ограничены, а поведение стереотипно. Если в семье есть ребенок с аутизмом, родители должны обращать внимание на эту патологию с раннего возраста, быть внимательными и бдительно следить за развитием ребенка. Обнаружение данной патологии и расстройства у ребенка вызывает важные и серьезные проблемы в жизни родителей. В статье даны рекомендации, которые могут помочь решить эти проблемы.

Ключевые слова: *психические расстройства, социальное поведение, интеграция, в здоровую среду, коммуникативные навыки, поддержка семьи*

Summary. The paper deals with development problems of social and communication skills of children with autism spectrum disorder, specific characteristics, their limited interests, and their stereotyped behavior. If there is a child with autism in the family, parents should pay attention to this pathology from an early age, and be careful about the child's development. Identification of this pathology and disorder in a child causes important and serious problems in the life of the parents. The article provides recommendations that can help solve these problems.

Key words: *psychic disorder, social behavior, integration to the healthy environment communicative skills, family support*

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) dünyanın istənilən ölkəsində, hər iki cinsdə və illik hesabatında deyilir ki, psixi pozuntular istənilən yaşda, sosial və etnik qruplardan asılı

olmayaraq yaranır və ayrı-ayrı insanlara və onların yaxınlarına böyük əzab verir. Eyni zamanda, psixi pozuntular bütövlükdə cəmiyyət üçün ağır yüküdür və mütəxəssislərin fikrincə, bu yük getdikcə artır. Belə ki, dünya statistikasına görə, əgər 2000-ci ildə psixi pozuntular xəstəliklərinin qlobal yükü 12,1% olmuşdursa, 2020-ci ildə bu xəstəlik 15% təşkil etmişdir. Psixi və davranış pozuntusu yalnız iqtisadi deyil, həm də böyük sosial itkilərlə – intihar, zorakılıq, narkotik vasitələr, yoxsulluq, evsizlik, stiqma (psixi xəstəliyin əlamət kimi qavranılması), ayrı-seçkiliklə bağlıdır [1, s.3].

Uşaq və yeniyetmələrdə psixi pozuntuların vaxtında aşkar edilməməsi və müvafiq sosial-psixoloji xidmətlərin təqdim edilməməsi zamanla ölkədə insan resurslarının azalmasına, həmçinin əhali arasında əlilliyin artmasına səbəb ola bilər. Belə psixi pozuntulardan biri “autizm spektr pozuntusu” (ASP) adlanır.

Son zamanlar uşaq autizmi geniş yayılmışdır. ASP olan insanların sayı durmadan artır. Əgər hələ XX əsrin sonlarında 1600 nəfərdən biri autist idisə, indi hər 68 nəfərə bir autist düşür. Hər şeydən əvvəl, autizm xəstəlik deyil, inkişaf pozuntusudur. “Autizm” (autism) terminini E. Bleyler 1911-ci ildə sosial əlaqələrin pozulmasının ifrat formalarını və realıqdan öz dünyasına qapılmağı müəyyənləşdirmək üçün təqdim etmişdir.

Autizmlı insanlar spesifik xüsusiyyətlərə malikdirlər: onların sosial və kommunikasiya bacarıqlarının inkişafı çətinləşir, maraqları məhduddur, davranışları stereotipdir. Həmçinin onlar xüsusi həssaslıqla fərqlənə bilər və sensor stimulyasiyadan, məsələn, müəyyən növlərə və ya səslərə görə narahatlıq hiss edə bilərlər. Autizm, erkən uşaqlarda autizm və autizm spektr pozuntusu halları çox oxşar olsa da, onların arasında ən geniş yayılmış forma məhz erkən uşaq autizmi olaraq qalır. “Autizm” və ya ASP şərtləri mərkəzi sinir sisteminin inkişafına təsir edən iğtişəşlər qrupları tərəfindən təyin edilir. Bununla yanaşı, “erkən uşaq autizmi” psixikanın təhrif olunmuş inkişafı, ətrafla təmasların pozulmasının, maraqların, emosional sferada problemlərin, hərəkət stereotiplərinin dəyişməsinin səciyyəvi olduğu pozuntulardan xəbər verir.

ASP sosial və kommunikatativ sahələrdə pozuntular, eləcə də məhdud və təkrarlanan dav-

ranışın xas olduğu neyro-inkişaf pozuntuları kateqoriyasına daxildir [11, s.8]. ASP əsasən üç sahədə pozuntular şəklində ortaya çıxır:

– Sosiumla qarşılıqlı əlaqədə pozuntular (uşağın ünsiyyəti ilə bağlı özünü göstərir);

– Kommunikasiya sahəsində pozuntular (uşağın verbal şəkildə fikrini ifadə etdiyi, jest və ya üz ifadələri istifadə etdiyi şəkildə ortaya çıxır);

– Davranış pozuntuları (maraqların və fəaliyyətin özünəməxsusluğu, stereotipi və məhdudluğunda özünü göstərir) [4, s.15].

Heç bir ailə onda autizmlı uşağın olmasından sığortalınamayıb. Belə uşağın yaranması nə firavanlıqdan, nə savad səviyyəsindən, nə də valideynlərin sosial statusundan asılı deyil. Uşağın autizmlı olmasında isə heç kimin günahı yoxdur. Bu pozuntunu erkən aşkarlamaq və ixtisaslı dəstək almaq uşağa və ailənizə kömək edəcəkdir. Çox vaxt, hətta açıq simptomlar başlamazdan əvvəl, uşağın davranışında qəribəliklər mümkündür, bu da yüksək dərəcədə autizm ehtimalını göstərir. Autizmlı uşaqların inkişafı üzrə tədqiqatlar zamanı uşaqlarda autizm riskinin yüksək olmasını göstərən simptomlar aşkar edilmişdir. Bəzən belə simptomlar autizmin “qırmızı bayraqlar”ı adlandırılır. Aşağıdakı simptomlar əsasında, uşağın autizm riski yüksək olduğuna dair nəticələr əldə etmək olar. Bunlar aşağıdakılardır:

– Uşaqlıqda bəzi sosial, ünsiyyət bacarıqlarını itirmişdir;

– Öz adına heç bir reaksiya vermir və ya nadir hallarda reaksiya verir;

– Həmişə və ya çox vaxt ona deyilənləri eşitmirmiş kimi davranır.

– 24 aya qədərki yaşa iki sözün birləşməsindən ibarət nitqin olmaması;

– Gülmür və ya digər insanlara nadir hallarda bunu edir;

– 12 aya qədərki yaşa kəkələmir, 16 aya isə söz deyə bilmir;

– 12 aylığında işarə və ya başqa jestlərdən istifadə etmir.

Bir uşağın autizmlı olduğunu bilmək ailə həyatınızda böyük dəyişiklik yarada bilər.

Uşağınıza olan dərin məhəbbətinizə baxmayaraq, siz kədər, qəzəb, qorxu və stress hissələrini yaşaya bilərsiniz. Valideynlər gələcək uşağa ümidlərini itirdiklərindən, həyat yoldaşı ilə münasibətlərinin gərginləşəcəyindən, ailənin

artan maddi təzyiqlə üzləşəcəyindən narahat ola bilirlər. Depressiya hissi təbiidir.

Əgər uşağa autizm diaqnozu qoyulubsa, nə etmək lazımdır?

Uşağın ilk illəri onların inkişafında mühüm bir pəncərədir, buna görə də sığorta təminatı və davranış terapiyalarını mümkün qədər tez bir mütəxəssislə araşdırmaq vacibdir. Davranış analizi və loqopediya terapiyası tətbiq edilə bilər. Yerli dəstək qrupu ilə əlaqə yaratmaq təsəlliverici ola bilər, çünki bu, sizinlə eyni təcrübələri yaşayan valideynlərlə əlaqə saxlamaq imkanı verir. Qrup emosiyaları, qorxuları, kəşfləri və resursları, xüsusən də onların icmasında xidmətlərlə bağlı olanları paylaşa bilər. Körpənin müxtəlif mərhələlərində tam təsvirini əldə etmək üçün həkimə müraciətlərin sistemik qeydini aparmaq da faydalı olardı. Həmçinin inkişaf mərhələləri, təkmilləşdirmələr və sağlamlıq vəziyyəti haqqında qeydlər aparmaq olar.

Uşağınızla hətta uşaq diqqət yetirmirsə belə danışmaq, oxumaq və ya maarifləndirici videolar göstərmək kimi hər hansı bir şəkildə ünsiyyət qurun. Digər valideynlər və autizmlə böyüklər tərəfindən yazılmış hekayələri oxuyun. Özünü də qayğı göstərməyiniz də eyni dərəcədə vacibdir. Yenidən enerji almaq üçün vaxt ayırın. Pozitiv insanlar axtarın və enerjini alanlardan qaçın.

Bir uşağa autizm sindromu diaqnozu qoyulduqdan sonra valideyn münasibətlərinin iki şəkildə dəyişdiyinə dair sübutlar var. Uşağın diaqnozu bəzi valideynləri daha da yaxınlaşdırır və ailədaxili münaqişələr azalır, ailə səfərbər olur, uşağın mənafeyi ön plana çəkilir. Azərbaycan ailəsi üçün çox da xarakterik olmayan digər variant isə gərginliyin çoxalması, münaqişələrin, qarşılıqlı ittihamların artması və nikahın pozulmasıdır [4, s. 245].

Autist uşağın tərbiyəsi ilə bağlı stressin öhdəsindən necə gəlmək olar? Autizmin bir çox xüsusiyyətləri – isterika, nitqdə çatışmazlıq, təcavüz, məhdud imkanlar və müstəqil olma qabiliyyəti – xəstələrə qulluq edən bir çox insanın qarşılaşdığı dərin depressiya və stressin yaranmasına kömək edir. Valideynlər kədər, qəzəb və ümitsizliklə mübarizə edə bilirlər. Onlar uşaqlarının və özlərinin təhlükəsizliyi üçün qorxurlar. Səhiyyə sistemləri üzrə daimi naviqasiya çox vaxt, enerji və pul tələb edir ki, bu da tükənməyə və maliyyə təzyiqinə gətirib çıxarır. Bu

problemləri həll etmək üçün valideynlər bütün mövcud xidmətlərinə müraciət etməlidirlər və daxil olmalıdırlar. Onlar dəstək baxımından ailə və dostlara çox etibar edə bilirlər. Onun üzvləri anlaşma, emosional güc və mühüm məlumat verə bilər, çünki bu, sizə yaxın dəstək qrupu tapmaq üçün əvəzolunmazdır.

Sosial bacarıqların əldə edilməsində autist uşağa necə kömək etmək olar?

Hər bir sevən valideyn övladlarının onlara sevinc gətirən və onları xoşbəxt edən münasibətlər qurmasını istəyir. Autizmlə uşaqlar müxtəlif sosial vəziyyətlərə narahatlıq və məyusluqla yanaşırlar, lakin valideynlər onlara inam qazanmağa kömək edə bilirlər. Valideynlər uşağına sosial davranışı modelləşdirir və izah edə bilirlər. Bəzi qarşılıqlı əlaqədən sonra onlar öz ifadələri, səs tonu və bədən dili də daxil olmaqla davranışlarının ətraflı addım-addım izahını verə bilirlər. Autizmlə uşaqlar təkbəşinə bunu başa düşə bilmədiklərinə görə, müəyyən bir məqamda valideynin nə üçün müəyyən şəkildə davrandığını göstərməyə yönəlmiş izahatlar faydalıdır.

Valideynlər uşağın televizorda və ya internetdə gördüyü, məktəbdə və ya küçədə rastlaşa biləcəyi müxtəlif vəziyyətləri müzakirə edə və oynaya bilər. Valideyn və uşaq növbə ilə rol oyunları oynamalıdırlar ki, uşaq ssenariyə uyğun olaraq hər iki rolu oynamağı öyrənsin. Dəstək qrupunda uşaqlarla belə oyun görüşlərinin təşkili onlara sosial bacarıqları tətbiq etmək üçün imkanlar yaradır.

Valideynlərin qarşılaşdığı problemlərdən biri autizmlə uşaqla onun xəstəliyi barədə danışmağa başlamasının yollarını bilməməsindən ibarətdir. Valideynlər açıq, müsbət və konkret olmalıdırlar. Uşaqlar başqalarının duyğularını və münasibətini hiss edirlər və bu, onların özlərini necə qəbul etmələrinə təsir edə bilər. Valideynlər autizmlə bağlı həddindən artıq ehtiyatlı olmağa, onu gizlətməyə və ya bu barədə danışmaqdan narahat olmağa çalışırlarsa, uşaqlar autizmlərini gizlətmək və ona utancverici bir şey kimi yanaşmaq və ya hətta ondan qorxmağın daha yaxşı olduğuna qərar verə bilirlər. Valideynlər övladlarında problemlərlə yanaşı, güclü tərəflərini də müəyyən edə bilirlər. Autizmlə uşaq insanlarla ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkə bilər, lakin onlar riyaziyyat və kompüter bacarıqlarında da üstün ola bilərlər. Bu, onların

təcrübələrini müzakirə etmək üçün dəyərli amil ola bilər.

Autizmlə uşağın intizamlılığını necə artırmaq olar?

Autizmlə uşaq, ünsiyyətə və ya başqa bir şeyə olan ehtiyacını ödəyə bilmədikdə tez-tez qəzəblənir və digər mürəkkəb davranış formalarını nümayiş etdirir. Bu baxımdan, uşağın niyə belə davrandığını və bununla nə demək istədiyini başa düşmək vacibdir. Bu davranışın səbəblərini başa düşmək intizamın mühüm tərkib hissəsidir. Ola bilsin ki, hansısa tədbirdə uşağı kimsə itələdi və ya ona sevimli oyuncağı ilə oynamağa icazə verilmədi. Uşağın təlimində ilk addım triggeri, yəni potensial triggerləri müşahidə etmək və müəyyən etməkdir. Valideynlər daha sonra yaxşı davranış üçün mükafat və pis davranış üçün cəza sistemi tətbiq etməyə cəhd edə bilərlər. Bu planın metodik, ardıcıl həyata keçirilməsi uşaqda onun bu və ya digər hərəkətlərinin nəticələri haqqında anlayış yarada bilər.

Həmişə olduğu kimi, belə uşaqların valideynləri özlərini günahlandırır ki, bəlkə də onların tərbiyə və ya həyat təzi bu problemə səbəb oldu. Valideynlərin övladlarının autist olduğuna dair "itihamları"nın köhnə bir tarixçəsi mövcuddur. Autizm həтта səhvən soyuq valideynlik təzi ilə əlaqələndirilir. Bu gün məlumdur ki, valideynlik təzi autizmə gətirib çıxarmır – bu xəstəliyin səbəbləri genetikadır və müxtəlif amillərə görə yaranır. Uşağının autizmlə olmasında valideynlərin günahı yoxdur. Lakin buna baxmayaraq, cəmiyyətin çox vaxt yanlış təsəvvürləri ilə hərəkət edən bəzi valideynlər hələ də özlərini tənqid etməklə günahkarlıq hissi keçirirlər. Valideynlər öz emosiyalarını və qorxularını dərk etməli, həmçinin autizmlə uşağın da dəstəklənməli və inkişaf etdirilməli olan güclü tərəflərə malik olduğunu qəbul etməlidirlər [5, s. 29].

Ailədə autizmlə uşağın olması, təbii ki, onun bacı-qardaşlarına da öz təsirini göstərir. Autizmlə uşaq ailə dinamikasını dəyişməyə meyillidir. Onun bacı-qardaşları tez-tez emosiyalardan kənar, qorxu və günahkarlıq hisslərindən utanma və əsəbilik hisslərinə qədər müxtəlif stress və narahatlıqla qarşılaşmalı olurlar. Qardaş-bacılar əlavə yük olmamaq üçün bu hissləri valideynlərindən gizlətməyə çalışa bilərlər. Ancaq xəstələrin qayğısının bir hissəsini də öz

üzərlərinə götürə bilərlər. Bəzən onlar terapiya və tibbi təyinatlara çoxlu vaxt, habelə xəstə uşaq üçün emosional enerji sərf etməli olan valideynləri tərəfindən laqeyd hissə edə bilərlər. Bundan əlavə, bacı-qardaşlar valideynlərin bilik və məlumatlarından məhrum ola bilərlər ki, bu da xəstə bacı-qardaşları üçün qorxuya səbəb ola bilər.

Ailədə autizmlə bir uşağın olması ilə uşaqlar tez-tez "xəstə" və "sağlam" olaraq bölünür və valideynlər müvafiq olaraq onlara fərqli yanaşmağa başlayırlar. Autizm sindromu (AS) olan bir uşaq daha çox diqqət tələb edir ki, bu da autizmlə bir uşağın qardaş və bacısının paxıllığına və qısqançlığına səbəb olur. Ailədəki bu situasiya vəziyyəti daha da gərginləşdirir. Odur ki, valideynlər sağlam uşaqları qayğı sistemində daxil etməli və AS olan uşağa ailə dəstəyi göstərməlidirlər [5, s. 246].

Autizmlə uşaqların valideynləri və onların qayğısına qalanlar AS olan uşaqların normal mühitə ehtiyacı olduğunu başa düşməlidirlər. Autizmlə uşağa adi insan kimi davranmağı nə müəllim, nə də valideyn öyrədə bilməz. Bu davranış yalnız digər uşaqların yanında olmaqla mənimsənilə bilər. Valideynlər tez-tez autizmlə övladının sağlam mühitə inteqrasiyasını gecikdirir, ilk növbədə onu müəyyən səviyyəyə "çəkməyin" lazım olduğuna inanırlar. Ancaq bu, uşağa zərər verən çox böyük psixoloji səhvdir.

Bu münasibətlə Moskva Dövlət Pedaqoji Universiteti İnstitutunun elmi işçisi İ.L. Spitsberq yazır: "Autizmlə uşaq hələ də heç nə başa düşməyəndə, adi uşaqların yanında özünü pis aparanda və ya küncdə oturub heç kimə fikir vermədiyinə baxmayaraq, o, yenə də hər şeyi mənimsəyir və yavaş-yavaş öyrənir" [5, s. 3].

Autizmlə uşaqların tam potensiallarını həyata keçirmək və onlar üçün çətin həyat vəziyyətlərini aradan qaldırmaq üçün köməyə və dəstəyə ehtiyacı var. Onların da bizim kimi insanların xüsusiyyətlərinin tanınmasına və qəbul edilməsinə ehtiyacı var. Onların bir çoxu sadəcə olaraq bizim dəstəyimiz olmadan ləyaqətlə yaşaya bilməz. Bu baxımdan məqaləni autizmlə uşaqlarla qurulmalı olan münasibətlərin mahiyyətini çox dəqiq ifadə edən məşhur kəlamlarla tamamlamaq olar:

– Əgər uşaq heç vaxt gizlənpaç oynamırsa, ondan gizlənməməlisiniz;

– Əgər uşaq gözlərinizə baxmırsa, həqiqətin gözlərinə baxmaq lazımdır;

– Əgər uşağınızda hərəkətlərin koordinasiyası pozulubsa, səylərinizi əlaqələndirin;

– Uşağınız dözülməzdirsə, siz buna dözə biləcəksiniz;

– Onun haqqında sizi daim narahat edən şey uşağınızda baş verən pozuntu ola bilər.

Problemin aktuallığı. Məqalə müasir cəmiyyətdə gənc nəslin tərbiyə olunması sahəsində rast gəldiyimiz mühüm problemlərdən olan autizm

spektr pozuntusu olan uşaqların ailəsində mövcud olan ciddi çətinliklərin aradan götürülməsi üçün çox aktualdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə Autizm spektr pozuntusu olan uşaqların sosial-psixoloji problemlərinin həlli və valideynlərin qarşılaşa biləcəyi çətinliklərin aradan götürülməsi yolları tədqiq olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Autizmlı uşaqların valideynləri həyatda qarşılaşdıqları çətinlikləri həll etməkdə faydalı məsləhətlər tapa bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı – Dünyada səhiyyənin vəziyyəti haqqında hesabat, 2001. Psixi sağlamlıq: yeni anlayış, yeni ümid. WHO, – Geneva, – 2001.
2. Çətin Özbəy. Yalnızlıq ölkəsinə səyahət. – Bakı, Adiloğlu, – 2014, – 248 s.
3. Uşaq inkişafı metodikası. ACİ-YF, Qanun nəşriyyatı, 2011, 572 s.
4. Григоренко Е.Л. «Расстройства аутистического спектра». Вводный курс. Учебное пособие для студентов. М.: Практика, 2018. – 280 с.
5. Шпицберг Игорь. «Аутизм как защита от мира». Harvard Business Review. Россия, 2014.
6. Шпицберг Игорь. «Коррекция нарушений развития сенсорных систем у детей с расстройством аутистического спектра. Аутизм и нарушения». 2 (41). 2013.
7. «Как проявляются симптомы расстройств аутистического спектра (РАС) у детей раннего возраста». Пособие для родителей, семьи и друзей. Москва. Фонд «Выход», 2019. – 36 с.
8. «Выявление, спектра». Клинический отчет Американской Академии Педиатрии.
9. «Абсолют – Помощь» 2020, 115 оценка и коррекция нарушений у детей с расстройством аутистического стр.

E-mail: nargizsultan19@gmail.com

Rəyçilər: dos. G. Babayeva

psixol.ü.fəls.dok., dos. C. Aliyev

Redaksiyaya daxil olub: 29.04.2022.

UOT 376

Səlbi Ağamehdi qızı Abasova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

ORCID 0000-0001-6353-5588

UŞAQ SEREBRAL İFLİCİ ZAMANI PSIXOLOJİ REABİLİTASIYA SİSTEMİNDƏ PSIXODİAQNOSTİKA

Сальби Агамехди гызы Абасова

преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ПСИХОДИАГНОСТИКА В СИСТЕМЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ПРИ ДЕТСКОМ ЦЕРЕБРАЛЬНОМ ПАРАЛИЧЕ

Salbi Agamehdi Abasova

teacher at Azerbaijan State Pedagogical University

PSYCHODIAGNOSTICS IN THE SYSTEM OF PSYCHOLOGICAL REHABILITATION FOR INFANTILE CEREBRAL PALSY

Xülasə. Psixoloji reabilitasiya obyektı kimi nəinki serebral iflicli uşaq, həm də onun yaxın ətrafı, xüsusilə də valideynləri, ailəsi iştirak edir. Bunun üçün də uşağın inkişaf edərək şəxsiyyətinin formalaşdığı mühit olan ailənin psixodiagnostikası vacibdir. Ailənin psixoloji müayinəsi serebral iflicli uşağın erkən ontogenez mərhələlərində xüsusilə aktualdır. Belə ki, 3-5 yaş arası uşaqlarla psixoloji reabilitasiyanın təşkili və keçirilməsi onların valideynlərinin fəal iştirakı olmadan çox çətin olur.

Açar sözlər: *psixoloji reabilitasiya, sosial inteqrasiya, fəaliyyət prinsipi, keyfiyyət təhlili, şəxsi yanaşma, müqayisəli yanaşma*

Резюме. В объект психологической реабилитации вовлечен не только ребенок с ДЦП, но и его ближайшее окружение, особенно его родители и семья. Для этого важна психодиагностика семьи, которая является той средой, в которой формируется развитие и личность ребенка. Психологическое обследование семьи особенно актуально на ранних этапах онтогенеза ребенка с детским церебральным параличом. Таким образом, организация и проведение психологической реабилитации с детьми 3-5 лет очень затруднительны без активного участия их родителей.

Ключевые слова: *психологическая реабилитация, социальная реабилитация, принцип действия, анализ качества, личностный подход, сравнительный подход*

Summary. The object of psychological rehabilitation involves not only a child with cerebral palsy, but also his immediate environment, especially his parents and family. For this, psychodiagnosics of the family is important, which is the environment in which the development and personality of the child is formed. Psychological examination of the family is especially important in the early stages of ontogenesis of a child with cerebral palsy. Thus, the organization and conduct of psychological rehabilitation with children 3-5 years old is very difficult without the active participation of their parents.

Key words: *psychological rehabilitation, social rehabilitation, principle of action, quality analysis, personal approach, comparative approach*

Aktuallıq: USİ zamanı psixoloji reabilitasiya uşağa müxtəlif sosial rolları mənimsəyərək yerinə yetirməyə, cəmiyyətə adaptasiyası üçün (sosial inteqrasiyanın psixoloji mexanizmlərinin inkişafı) proseslərin, xüsusiyyətlərin, bacarıqla-

rın bərpasına (inkişaf və formalaşma) yönəldilən xüsusi tədbirlər sistemini nəzərdə tutur.

Psixoloji reabilitasiya sistemi aşağıdakı tərkibdən ibarətdir: psixodiagnostika, psixokorreksiya, psixoloji müşayiət və psixoloji profes-

sional xidmət. Psixoloji reabilitasiyanın məqsəd-yönlülüyü, onun prioritet istiqamətləri, optimal metodik yolları psixi fəaliyyətin hansı sahələrinin pozulmasından və ilkin olaraq, hansı psixi funksiyaların bərpa olunması ilə müəyyən edilir.

Bunun üçün psixodiyagnostik müayinənin keçirilməsi vacibdir. Psixodiyagnostika aktual psixi vəziyyətin xüsusiyyətlərini və serebral iflicli uşaqların psixi inkişaflarının potensial imkanlarını (yaxın inkişaf zonası) müəyyən etmək imkanını verir.

Serebral iflicli uşaq və yeniyetmələrin psixoloji diaqnostikası prosesində bir sıra əsas prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

1. *Fəaliyyət prinsipi* – psixoloji müayinə serebral iflicli uşağın imkanlarına müvafiq fəaliyyət kontekstinə istiqamətlənir: əşyavi-praktik, oyun, təlim.

2. *Psixoloji müayinənin nəticələrinin keyfiyyət təhlili prinsipi* – L.S. Vıqotskinin uşağın inkişaf prosesində təlimin müəyyənedici rolu konsepsiyasına əsaslanır və inkişaf pozulmalarının psixoloji diaqnostikasında vacib mahiyyət daşıyır. Mütəxəssis üçün test tapşırığının nəinki son nəticələri, həmçinin, uşağın işləmə üsulları, onun əldə mənimsədiyi bacarıqların yeni tapşırıqların üzərinə keçirmə bacarıqları, uşağın tapşırıqlara münasibəti, tapşırıqların nəticələrinin şəxsi qiymətləndirməsi çox vacibdir.

3. *Şəxsi yanaşma prinsipi* – diaqnostika prosesində mütəxəssis ayrılıqda simptomu deyil, bütünlükdə uşağın şəxsiyyətini təhlil edir.

4. *Müqayisəli yanaşma prinsipi* – pozulmuş inkişafı öyrənərkən mütəxəssis sağlam uşağın psixi inkişafının xüsusiyyətlərində düzgün istiqamətlənməlidir.

5. *Kompleks yanaşma prinsipi* – serebral iflicli uşağın pozulmuş inkişafının əsasını təşkil edən psixi inkişafının diaqnostikasına çox sayda amillər daxildir: kliniki, pedaqoji, psixoloji, sosial.

Psixodiyagnostikanın nəticələrinə əsasən:

– psixi fəaliyyətin pozulmaları və reabilitasiya perspektivi üçün onun mexanizmləri müəyyən edilməlidir;

– pozulmuş funksiyanın bərpa olunması imkanları mümkün olmadıqda, kompensator mexanizmləri işə qoşmaq üçün nisbətən qorunmuş psixi funksiyalar müəyyən edilməlidir;

– müxtəlif inkişaf mərhələlərində psixi fəaliyyətin uşağın uğurlu sosial inteqrasiyasına

imkan yaradan xüsusiyyətləri qiymətləndirilməlidir.

Serebral iflicdən əziyyət çəkən uşaqlarda psixi inkişaf pozulmalarının müxtəlifliyi müşahidə olunur. Buna baxmayaraq, serebral iflicli uşaqlar üçün tipik olan fenomenoloji xüsusiyyətləri fərqləndirmək olar:

– həm iri, həm də xırda motorikanın zərər çəkdiyi psixomotor funksiyaların pozulmaları;

– həm ekspressiv, həm də impressiv tərəfin zədələnməsi ilə nitq funksiyalarının pozulmaları;

– məkani bələdləşməni çətinləşdirən sensor-perseptiv funksiyaların pozulmaları;

– iradi (aktiv) yaddaş və aktiv diqqətdə təzahür edən hafizə və diqqətin pozulmaları;

– ümumiləşdirmə, abstraktlaşdırma, induktiv, konseptual və məkan təfəkkür, praktik riyazi təfəkkür proseslərində nəzərə çarpacaq dərəcədə qüsurlu müşahidə olunan verbal və qeyri verbal təfəkkürün funksiyalarının müxtəlif pozulmaları;

– əqli fəaliyyətin ləngliyi, məhsuldarlığının davamsız dinamikası, tez yorulma;

– emosional tonusun davamsızlığı, emosional oyanıqlığın yüksəkliyi (nadir hallarda zəifliyi), əhval-ruhiyyənin labilliyi;

– yüksək narahatlıq, qorxu hisləri;

– müxtəlif formalarda, əsasən astenik və ya depressiv-ipoxondrik simptomatikanın dominantlığında təzahür edən nevrofizasiya;

– aqressiv reaksiyaya və ya autizmə meyillilik;

– şəxsiyyətin psixopatobənzər inkişafı və asosial davranışa meyillilik.

Serebral iflicli uşaqlarda bilavasitə patopsixoloji xüsusiyyətlərə aid olmayan bəzi psixoloji xüsusiyyətləri də tez-tez müşahidə etmək olar. Bu xüsusiyyətlər onların uğurlu sosial adaptasiyasına nəzərəçarpacaq dərəcədə maneə ola bilər:

– özünü tənqidin aşağı səviyyəsi, qeyri-adekvat (çox zaman yüksək) özünü qiymətləndirmə;

– kommunikativ vərdişlərin yetərinə mənimsənilməməsi;

– sosial norma və davranış qaydalarının özünəməxsus seçiciliyi, bir çox qaydaların rədd edilməsi;

– ümumi sosial infantilizm;

– maraq dairəsinin darlığı, motivlər strukturunun iyerarxiyasının “dağınıqlığı”.

Bir qayda olaraq, serebral iflicdən əziyyət çəkən uşaqlarda psixi inkişaf pozulmalarının xarakterik dinamikasının təzahürü müşahidə olunur. Ontogenezin erkən mərhələlərində (həyatın ilk həftələri, ayları) onlarda psixomotor, sensor-perseptiv və nitq pozulmaları, diqqətin funksiyalarının pozulmaları (motor aktların diskoordinasiyası, sensor və nitq stimullarına davranış və emosional reaksiyaların olmaması) təzahür edə bilər. İnkişafın erkən mərhələlərində intellektual funksiyalarda müxtəlif pozulmalar müəyyən olunur.

Eyni zamanda, emosional-motivasiya pozulmaları, şəxsiyyət səviyyəsində pozulmalar 4-5 yaş dövründə təzahür edir. Bu zaman inkişaf prosesində serebral iflicli uşaqların “psixi sağlamlıqlarının” ümumi vəziyyətində yetərinə pozitiv olan dinamika müşahidə olunur. İlk növbədə bu, emosional-motivasiya pozulmalarına, şəxsiyyət səviyyəsində pozulmalara və xarakteroloji disharmoniyalara aiddir. Bir sıra hallarda hətta nisbətən uğurlu bərpa zamanı da, məsələn, intellektual və hərəkət funksiyaların, uşaq fəaliyyətin vacib növlərini mənimsəmək imkanına malik olmur, müxtəlif sosial və şəxsiyyətlərə münasibətlər sisteminə “qoşulurlar”

Serebral iflicli uşağın həyatının ilk ilində valideynlərin çoxu tam və hərtərəfli müalicənin təmin olunmasına istiqamətlənərək psixi inkişafın təmin olunmasını aktual hesab etmirlər.

Artıq uşağın həyatının 5-7-ci ilində uşaq öz yaşadlarının kollektivində kompetentli olmur,

yəni cəmiyyətin uşaq qarşısında qoyduğu norma və qaydalar bir sıra psixoloji səbəblərdən ona çətinliklər yaradır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Bundan irəli gələrək, serebral iflicdən əziyyət çəkən uşağın dərin psixodiagnostik müayinəsi aşağıda qeyd olunanları təmin etməlidir:

a) psixomotor inkişafın qiymətləndirilməsi (xüsusilə də uşağın erkən inkişaf mərhələlərində);

b) intellektual inkişafın hərtərəfli qiymətləndirilməsi (ayrı-ayrı intellektual funksiyaların qiymətləndirilməsindən əqli inkişafın və intellekt strukturunun inteqral qiymətləndirilməsindən);

v) emosional – motivasiya sferasının qiymətləndirilməsi;

q) bütünlükdə şəxsiyyətin xarakter və xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi;

d) davranışın qiymətləndirilməsi və onun psixoloji mexanizmlərinin tənzimlənməsi.

Serebral iflicli uşaqların valideynlərinin, ailəsinin psixoloji müayinəsi:

a) valideynlərin psixi sağlamlığının, ailədə ümumi psixoloji atmosferin qiymətləndirilməsi;

b) valideynlərin psixoloji-pedaqoji, tibbi savadlılığı, onların reabilitasiya kompetentliyinin qiymətləndirilməsi;

c) ailədə qarşılıqlı münasibət üslubunun qiymətləndirilməsi, “ana-uşaq”, “ata-uşaq” diadaları;

ç) uşağın perspektiv proqnozu istiqamətində valideynlərin adekvat qiymətləndirilməsi.

Yuxarıda qeyd olunanlara müvafiq olaraq psixodiagnostik vəzifələri həll edə biləcək metodik üsulları, testləri seçmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Под редакцией Анджела Мариа Сетаро Эрмеллина «Детский Церебральный Паралич Что хотят знать родители» Федрици, – 2016
2. Под редакцией И.В.Добрякова, Т.Г.Щедринной «Детский церебральный паралич: лечение в школьном возрасте», Санкт-Петербург Издательский дом СПбМАПО.
3. Семенова К.А. «Детские церебральные параличи», «Медицина», – 1968

E-mail: s-asadzade@mail.ru

Rəyçilər: *filol.ü.fəls.dok., dos. T.H. Ağayeva*
ped.ü.fəls.dok.,dos. S.R. Aslanova

Redaksiyaya daxil olub: 27.05.2022.

UOT 376

Turan Əlbəndə qızı Şahvələdli Qədimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Xüsusi təhsil kafedrasının müəllimi
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
ORCID 0000-0001-5680-441X

KƏKƏLƏMƏNİN KORREKSİYASINDA LOQORİTMİK MƏŞĞƏLƏLƏRİN, PSIXOTERAPİYANIN VƏ TƏNƏFFÜS GİMNASTİKASININ ROLU

Туран Албанда гызы Шахваладлы Гадимова
преподаватель кафедры Специальное образование,
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета
диссертант по программе доктора философии

РОЛЬ ЛОГОРИТМИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ, ПСИХОТЕРАПИИ И ДЫХАТЕЛЬНОЙ ГИМНАСТИКИ В КОРРЕКЦИИ ЗАИКАНИЯ

Turan Shahvaladli Gadimova Albanda
teacher of Special education department at
Azerbaijan State Pedagogical University
doctorial student in the program of doctor of philosophy

THE ROLE OF LOGORITHMIC EXERCISES, PSYCHOTHERAPY AND RESPIRATORY GYMNASTICS IN THE CORRECTION OF STUTTERING

Xülasə. Kəkələyən uşaqlarda loqoritmik məşğələlər onun emosional vəziyyətinə və davranışına müsbət təsir edərək uşaq şəxsiyyətinin yenidən tərbiyəsi, ümumi və nitq motorikasının məşqi və korreksiyası üçün böyük məna kəsb edir. Bu problemin korreksiyasında əsas yerlərdən birini psixoterapiya tutur. Kəkələyən şəxsə bilavasitə və dolayısı psixoterapiya ilə təsir göstərilir. Dolayısı psixoterapiya dedikdə mühit, ətraf təbiət, kollektiv, xidmət göstərən personal, rejim, oyunlar və bir çox digər məsələlər başa düşülür. Bilavasitə psixoterapiya isə izah, inandırma, təlqin və təlim formasında sözlə müalicəvi təsir deməkdir. Kəkələmənin korreksiyasının metodlarından biri A.N. Strelnikovanın paradoksal tənəffüs gimnastikasıdır. Hal-hazırda Strelnikovanın tənəffüs gimnastikasıdan nəinki müalicə, həm də təhsil müəssisələrində istifadə olunur.

Açar sözlər: *kəkələmə, korreksiya, loqoritmika, medikamentoz, psixoterapiya, tənəffüs gimnastikası, kompleks yanaşma*

Резюме. Логоритмические занятия у заикающихся детей имеют большое значение для перевоспитания личности ребенка, тренировки и коррекции общей и речевой моторики, положительно влияя на его эмоциональное состояние и поведение. Одно из главных мест в коррекции этой проблемы занимает психотерапия. На заикающегося человека оказывают прямое и косвенное воздействие психотерапией. Под косвенной психотерапией понимается окружающая среда, окружающая природа, коллектив, обслуживающий персонал, режим, игры и многие другие вопросы. А непосредственная психотерапия означает буквально лечебное воздействие в форме объяснения, убеждения, ободрения и обучения. Один из методов коррекции заикания по А.Н. Стрельниковой является парадоксальная дыхательная гимнастика. В настоящее время дыхательная гимнастика Стрельниковой используется не только в лечебных, но и в учебных заведениях.

Ключевые слова: *заикание, коррекция, логорitmika, медикаментозное лечение, психотерапия, дыхательная гимнастика, комплексный подход*

Summary. Logarithmic exercises in stuttering children, having a positive effect on his emotional state and behavior, are of great importance for the re-education of the child's personality, training and correction of general and speech motor skills. One of the main places in the correction of this problem is occupied by psychotherapy. The stuttering person is directly and indirectly affected by psychotherapy. Indirectly, psychotherapy is understood to mean the environment, the surrounding nature, the collective, the personnel providing services, the regime, games and many other issues. Direct psychotherapy means a healing effect in words in the form of explanation, persuasion, indoctrination and training. One of the methods of Correction of stuttering is A.N.It is paradoxical respiratory Gymnastics of Strelnikova. Currently, respiratory Gymnastics of Strelnikova is used not only in treatment, but also in educational institutions.

Key words: *stuttering, correction, logarithmics, medicamentous, psychotherapy, respiratory Gymnastics, complex approach*

Kəkələyən uşaqlar üçün fiziki tapşırıqlar müalicəvi xarakter daşıyır. Müalicəvi bədən tərbiyəsinin özünəməxsus hissəsi musiqi müşayiəti altında uşağın nitqi ilə uyğunlaşan hərəkətlər sistemini əks etdirən loqopedik ritmikadır. Musiqili-hərəkətli məşğələlər ümumi motorikanın korreksiyasına, uşağın nitqi ilə uyğunlaşan hərəkətli məşğələlər isə müəyyən əzələ qruplarının hərəkətlərinin koordinasiyasına istiqamətlənir. Belə tapşırıqlar uşağın nitqində əhəmiyyətli əksini tapır. Musiqili müşayiət onun emosional vəziyyətinə və davranışına müsbət təsir edərək uşaq şəxsiyyətinin yenidən tərbiyəsi üçün, ümumi və nitq motorikasının məşqi və korreksiyası üçün böyük məna kəsb edir.

Kəkələyən uşaqlarla işləyərkən loqoritmikanın aşağıdakı vasitələrindən istifadə olunur:

- giriş məşğələləri;
- mimikanın və oral praksisin, eşitmə diqqətinin və hafizənin, məkanda bələdləşmənin və ritm hissənin, təlqin etmə bacarıqlarının inkişafı üçün məşğələ və oyunlar;
- yaradıcı, süjetli-rollu, hərəkətli oyunlar, iradi keyfiyyətlərin inkişafı, aktivlik, müstəqillik, inisiativlik üçün yaradıcı etüdlər;
- ümumi motorika, qol, əl, barmaq motorikaları üçün məşğələlər, hərəkətli oyunlar;
- nəğmə, xor, nitqin prosodik tərəfinin inkişafı üçün musiqili müşayiətlə ram-oyunlar;
- təxəyyülün, yaradıcı bacarıqların, musiqi yaddaşının və musiqi yaradıcılığının inkişafı üçün etüdlər, oyunlar;
- tədbirlər, bayram tədbirlərində çıxışlar.

Kəkələyənlərin medikamentoz müalicəsi mərkəzi və vegetativ sinir sisteminin, nitq hərəkət aparatının fəaliyyətinin normallaşdırılması, qıcolmaların, psixogen izlərin aradan qaldırılması, bütünlükdə orqanizmin sağlamlaşdırılması məqsədini daşıyır. Kəkələmənin müalicəsi za-

manı medikamentoz vasitələr sırasında ümumi möhkəmləndirici, sedativ, spazmolitik, sakitləşdirici və stimulyasiyaedici vasitələrdən istifadə edilir. Ümumi möhkəmləndirici müalicə bütün uşaqlara təyin olunur. Kəkələmənin medikamentoz müalicəsi kompleks metodun vacib komponentlərindən olaraq digər müalicəvi tədbirlərlə bərabər əlverişli terapevtik effekt verir, loqopedik iş üçün yaxşı baza olaraq kəkələmənin residivlərinin profilaktikasında müsbət nəticələr verir. Medikamentoz müalicə kəkələmənin formasından asılı olaraq diferensasiya olunur. Yaş artdıqca medikamentoz müalicənin rolu da artır. Bu pubertat dövrün müəyyən kənarçıxmaları ilə əlaqədar bir sıra əlavə funksional problemlərin yaranması nəticəsində klinikanın mürəkkəbləşməsi ilə izah oluna bilər.

Kəkələmənin kompleks müalicəsində əsas yerlərdən birini psixoterapiya tutur. Psixoterapiyanın əsas vəzifəsi

- kəkələyənin psixi vəziyyətinin normallaşdırılması;
- şəxsiyyətin hərtərəfli tərbiyəsi;
- öz qüsurlarına və sosial mühitə qarşı sağlam münasibətin tərbiyəsi;
- mikrososial mühitə təsir.

Kəkələyən şəxsə bilavasitə və dolayısı psixoterapiya ilə təsir göstərilir. Dolayısı psixoterapiya dedikdə mühit, ətraf təbiət, kollektiv, xidmət göstərən personal, rejim, oyunlar və bir çox digər məsələlər başa düşülür. Bilavasitə psixoterapiya isə izah, inandırma, təlqin və təlim formasında sözlə müalicəvi təsir deməkdir. Müasir psixoterapiyada sözlə təsirin əsas iki forması fərqləndirilir:

1) rasionallıq (Dübuaya görə), və ya izahlı (V.M. Bexterevə görə);

2) suqgestiv terapiya, burada oyaq vəziyyətdə inandırma, yuxulu halda hipnoz və özünü inandırma (autogen məşq).

Rasional psixoterapiya özlüyündə məntiqi əsaslandırılmış izahlar, inandırma və kəkələyən şəxsin təlim sistemini təşkil edən fərdi və kollektiv şəkildə keçirilən xüsusi söhbətlərdən ibarət olur. Onun məqsədi kəkələyən şəxsə müvafiq olan obrazlı və inandırıcı formada kəkələmənin mahiyyətini başa salmaq, onun geri qayıtma ehtimalını, kəkələmənin aradan qaldırılmasında uşağın özünün rolunu, uşağın davranışının tənqidi təhlilini etməkdir. Məntiqi inandırma və nümunə ilə psixoterapevt kəkələyən şəxsə düzgün olmayan davranışın dəyişilməsində kömək etməyə, uşağın öz gücü ilə kəkələməni aradan qaldırma imkanlarını təlqin etməyə çalışır. Bunun üçün əvvəllər kəkələmiş, lakin müalicə kursunu müvəffəqiyyətlə bitirmiş uşaqların müstəqil nitq yazılışının səsləndirilməsindən istifadə oluna bilər. Kiçik yaşlı uşaqlar üçün rasional psixoterapiya müxtəlif oyunlardan, rəngarəng didaktik materialdan, əmək və musiqidən istifadəni nəzərdə tutur. Psixoterapiyanın bu formaları psixoprofilaktika və psixogigiyena ilə sıx bağlıdır.

İnandırma (suqgestiya) – psixoterapiyanın xüsusi metodudur. İnandırma həm kənar şəxs tərəfindən, həm də özünü inandırma formasında ola bilər. İnanma xüsusiyyəti bütün insanlara xas olduğundan bu metodlardan müalicə məqsədilə istifadə onlarla xüsusi tanışlıq tələb edir, əks halda səmərə əvəzinə vəziyyətin ağırlaşması ilə nəticələnə bilər. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda psixikanın və diqqətin mərkəzləşməsinin yetərinə formalaşmaması səbəbindən bu metodlardan istifadə edilmir.

Kəkələmənin korreksiyasının metodlarından biri A.N. Strelnikovanın paradoksal tənəffüs gimnastikasıdır. A.N. Strelnikovanın gimnastikası dünyada yeganə gimnastikadır ki, burada burunla qısa və kəskin nəfəs vermə döş qəfəsini sıxan hərəkətlərlə uyğunlaşır. Bu zaman bütün orqanizmin ümumi fizioloji reaksiyasını yaradaraq geniş spektrli pozitiv təsiri təmin edir. Strelnikovanın tənəffüs gimnastikasının tətbiqi onun bir çox xəstəliklər zamanı səmərəsini göstərir.

Strelnikovanın tənəffüs gimnastikası bədənin bütün hissələrini işə cəlb edir: əllər, ayaqlar, baş, gövdə, qarın qurşağı, çiyin qurşağı və bütün orqanizmin ümumi fizioloji reaksiyasını cəlb edir. Oksigenə tələbat artır. Bu gimnastikada bütün tapşırıqlar burundan qısa və kəskin nəfəs alma ilə (passiv nəfəs vermə ilə) eyni za-

manda yerinə yetirildiyindən nəticədə daxili toxuma tənəffüsü artır və toxumaların oksigeni mənimsəməsi çoxalır.

Gimnastikada əsas diqqət nəfəs almaya verilir. Nəfəs alma çox qısa, ani, emosional və aktiv olur. A.N. Strelnikovanın fikrincə, əsas nəfəsi saxlamağı bacarmaq və nəfəs vermək haqqında tamamilə düşünməməkdir. Nəfəs vermə kortəbii olur.

Hal-hazırda Strelnikovanın tənəffüs gimnastikasından nəinki müalicə, həm də təhsil müəssisələrində istifadə olunur.

A.N. Strelnikovanın sisteminə görə 2-3 ay ərzində gündəlik məşqlərdən sonra uşaqlarda tənəffüsün yeni stereotipi yaranır. Tənəffüs yetərinə dərin olur. Bütün orqanizmi oksigenlə zənginləşdirərək gimnastika əsasən ağciyər toxumalarını, diafraqmanı, qırtlağın, burun-udlağın əzələlərini məşq etdirərək maddələr mübadiləsini aktivləşdirir. Passiv nəfəs vermə zamanı hava axını qırtlaqdan keçərək səs bağlarını titrədir, bununla da onları sanki masaj edərək fonasiya zamanı bütün uzunluqları boyunca bağlanmağa məcbur edir. A.N. Strelnikova kəkələyən şəxslərə nəfəs alma anında müxtəlif səslərin tələffüzü ilə hərəkətləri uyğunlaşdırmağı, yəni səsin qoyuluşu üçün xüsusi səs tapşırıqlarından istifadə etməyi məsləhət edir. Bu tapşırıqların sayəsində ağırlıq dərəcəsindən asılı olmayaraq larinqospazm aradan qaldırılır.

Kəkələyənlərin sosial adaptasiyasının vəzifələri kompleks şəkildə pedaqoji və psixoloji təsir yolları ilə həyata keçirilir. Bu zaman əsas məna kəsb edən həlledici rol ailəyə məxsusdur. Uşağın ailəsinə və valideynlərinə emosional bağlılığı ciddi psixoloji amil olduğundan loqoped valideynlərlə konsultativ-metodik iş apararkən bunu mütləq nəzərə almalıdır. Ailə kəkələyən uşağın şəxsiyyətinin formalaşdırılması və düzgün nitqinin möhkəmləndirilməsində ilkin və möhkəm təməldir.

Tədqiqatçıların müalicənin nəticələrinə fərqli baxışları kəkələmənin korreksiyasına müxtəlif qiymətləndirmə meyarlarından yanaşmaları ilə şərtlənir.

Kəkələmənin korreksiyasının effektivliyi bir sıra amillərlə müəyyən olunur:

1) qüsurun xarakteri və simptomatikanın təzahür dərəcəsi ilə (nitq, motor və sinir-psixi xüsusiyyətlər);

2) korreksiya prosesinin başlanma və davam etmə müddəti ilə;

3) təsirin kompleksliliyi ilə;

4) korreksiya təsiri üçün seçilmiş metodikaların müvafiqliyi, məktəbəqədər yaşlı uşaqların yaş və psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması ilə.

Mərkəzi sinir sisteminin yüksək plastikliyi, təsir vasitə və metodlarının düzgün seçilməsi və digər amillər kəkələmənin korreksiya prosesinin əhəmiyyətli perspektivini müəyyən edir.

Beləliklə, kəkələmənin aradan qaldırılması məsələlərində tədqiqatçılar hələ də müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Təhlil olunan fikirlər içərisində kəkələyənlərin reabilitasiya probleminə

kompleks, tibbi-pedaqoji və psixoloji yanaşma daha düzgün istiqamət kimi qeyd olunur.

Problemin aktuallığı. Bir problem kimi kəkələmənin müxtəlif istiqamətlərdən öyrənilməsi və buna müvafiq olaraq da korreksiya istiqamətlərinin təhlil olunaraq öyrənilməsi, bu sahədə yeni tədqiqatların aparılması öz aktuallığını hər zaman qoruyur.

Problemin elmi yeniliyi. Keçmiş tədqiqatlara istinad edərək, müasir elmi yeniliklərlə kəkələmənin korreksiya istiqamətlərinə daha dəqiq müəyyənləşdirib, təhlil etmək olar.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Müasir dövrdə kəkələmə probleminin korreksiyası və reabilitasiyası istiqamətində aparılmış tədqiqatları bilmək çox əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat:

1. Гегелия, Н.А. Родителям о заикании детей и подростков // Дефектология. – 2000. – №5. – С.66 - 71.
2. Леонова, С.В. Психолого-педагогическая коррекция заикания у дошкольников: Учебное пособие/ Под ред.В.И. Селиверстова. – М.: ВЛАДОС, – 2004. – 128с.
3. Лохов, М.И., Фесенко, Ю.А., Рубина, Л.П. Основные подходы к лечению заикания и логоневроза в контексте общей терапии моносимптоматических пограничных психических расстройств детского возраста // Обозрение психиатрии и медицинской психологии им. В.М. Бехтерева. – 2005. – Т.02, №1. – С.56-61.
4. Карпова, Н.Л. и др. Практически ориентированные исследования в логопсихотерапии/ Н.Л. Карпова, А.А. Кисельников, Н.В. Волкова, Л.М. Пастушкова // Дефектология. – 2006. – №4. – С.18-28.
5. Дубровская, С. Знаменитая дыхательная гимнастика Стрельниковой. – М.: РИПОЛ классик, – 2009. – 3-16 с.

E-mail: 91turan@gmail.com

Rəyçilər: dos. N.T. Hüseynova

dos. S.R. Aslanova

Redaksiyaya daxil olub: 11.05.2022

UOT 159.9.

Gülər Akif qızı Məmmədova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ƏR-ARVAD MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ İXTİLAFLARIN YARANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

Гюляр Акиф гызы Мамедова
диссертант по программе доктора философии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ПРИЧИНЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ КОНФЛИКТОВ В СУПРУЖЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Gular Akif Mammadova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Azerbaijan State Pedagogical University

CAUSES OF CONFLICT IN MARRIAGE AND WAYS TO RESOLVE IT

Xülasə. Məqalədə ər-arvad münasibətlərdə baş verən konfliktlərin psixoloji, maddi və sosioloji səbəbləri araşdırılır. Ailədə ixtilafın baş verməsinin mərhələləri və hər mərhələnin spesifik xüsusiyyətləri təhlil olunur. Göstərilir ki, bir çox hallarda ailədə uşağın dünyaya gəlməsi, ailə həyatı ilə ilkin təsəvvürlər arasında fərqin özünü göstərməsi konfliktə səbəb olur. Ər-arvad münasibətlərində ixtilaf bir sıra hallarda qadının işləyib-ışləməməsi, maddi ehtiyacdən yaranır. Müəyyənləşdirildi ki, ər-arvad münasibətlərində ixtilafın bir neçə səviyyəsi mümkündür. Bura mübahisə, küsmək, laqeydlik və nəhayət boşanma aiddir. Bunların hər biri ailə mühitinə təsir edir.

Açar sözlər: *şəxsiyyət, şəxsiyyətdaxili intellekt, uşaq, ailə ixtilafları, cinsi identifikasiya, davranış, ailə daxili münasibətlər*

Резюме. В статье рассматриваются психологические, материальные и социологические причины конфликтов в супружеских отношениях. Анализируются этапы возникновения конфликта в семье, а также особенности каждого этапа. Отмечается, что рождение ребенка в семье и выявление разницы между семейной жизнью и первичными представлениями о ней часто приводят к конфликту. Конфликты в супружеских отношениях часто вызваны материальными потребностями и зависят от профессиональной занятости женщины. Определяется, что в супружеских отношениях возможны несколько уровней конфликта. Это включает в себя споры, обиды, равнодушие и, наконец, развод. Каждый из них влияет на семейную среду.

Ключевые слова: *личность, внутриличностный интеллект, семейные конфликты, ребенок, половая идентификация, поведение, внутрисемейные отношения*

Summary. Psychological, financial and social causes of wife-husband relationship conflicts are investigated in this article. The stages of conflicts in the families as well as their specifications are analyzed. It is shown that having a new child and the appearance of differences between the initial family life expectations and reality can lead to conflicts. Occasionally, confrontations derive from the employment status of the woman and from financial needs. It is finalized that, there are several levels of wife-husband conflicts in their relationships. These include dispute, resentment, indifference, and eventually divorce, each of which affects the family environment.

Key words: *personality, interpersonal intelligence, family conflicts, child, sexual identification, behavior, family relations*

Şəxsiyyətin psixi və mənəvi inkişafının əsası ailədə qoyulur və demək olar ki, ailədə təşəkkül tapan keyfiyyətlər insanı həyatı boyu izləyir. Ailənin psixoloji mühiti, ailə üzvləri arasındakı münasibət onların əməyinin məhsuldarlığına, səmərəliliyinə, yaradıcı imkanlarına təsir edir. Lakin o da məlumdur ki, ailə həyatı heç də həmişə rahat, rəvan olmur. Başqa sözlə, ailədə ixtilafın olması qaçılmazdır.

Ailə həyatında, ər-arvad münasibətlərində ixtilafın baş verməsini və səbəblərini bir neçə mərhələyə ayırmaq olar. Birinci mərhələ daha çox gənc ailələr üçün xarakterikdir. Ailə həyatı ər və arvadın, ilk növbədə, həyat tərzinin dəyişməsi deməkdir. Ən azı, öyrəşdikləri sərbəstliyin müəyyən qədər məhdudlaşmasıdır. Eyni zamanda, məsuliyyət və cavabdehlikdir. İndi ər də, arvad da bir-birlərinin qarşısında hesabat verirlər. Bu isə sosial əlaqənin müəyyən qədər məhdudlaşdırılmasıdır. Dostlarla əylənmək, istirahət etmək, evə istədikləri vaxt gəlmək ailə həyatı mühitində məhdudlaşdırılır.

Digər bir dəyişiklik xarakterin uyğunlaşdırılmasıdır.

Ər və arvad öz ata evlərində fərqli mühitdə yaşayıblar. Qızın böyüdüüyü ailədə atası ilə anasının münasibəti bir, oğlanın ata-anasının münasibətləri başqa cür olur. Yəni müxtəlif xarakterli ailələrdə böyüyən oğlan və qız birgə həyatları zamanı xarakterlərindəki bəzi xüsusiyyətlərdən imtina etməli, bəzilərini isə əvəz etməlidirlər.

Ər-arvad münasibətlərində ixtilafın yaranması ailədə ilk uşağın doğulması ilə də baş verə bilər.

Aydın məsələdir ki, uşağın doğulması ilə ailə mühiti dəyişir və bu da özlüyündə ər-arvad münasibətlərinə təsir edir. Münasibətlər fərqli olur. Bir çox hallarda münasibətlər daha da yaxşılaşır, ər və arvad uşaqla yanaşı bir-birlərinin də qayğısına qalırlar. Bəzən də münasibətlər korlanır. Bu fərqli düşüncə və yanaşmadan irəli gəlir. Qadın hesab edir ki, onun işi çoxalıb, ona kömək edilməlidir. Bir tərəfdən uşağa qulluq etmək, digər tərəfdən məişət-təsərrüfat işləri və s. Gözləyir ki, ərin heç olmasa ona qarşı tələbkərliliyi azalar və ev işlərində müəyyən qədər ona kömək edər. Hələ gecə ilə gündüzün qarışması, yuxu qıtlığı da öz təsirini göstərir.

Əri isə hesab edir ki, qadının ona münasibəti dəyişib, diqqət və qayğısı azalıb. Yemək vaxtlı-vaxtında hazırlanmır, geyimi səliqəyə salınmır, ev tör-töküntüdür və s.

Təbii ki, ər-arvad arasındakı belə narazılıq tədricən keçib gedir. Əgər vəziyyət qarşidurma həddinə çatdırılmasa. Konflikt, demək olar ki, həyat və fəaliyyətin bütün sahələrində mövcuddur və demək olar ki, qaçılmazdır. Lakin fəaliyyət və onun məzmunundan asılı olaraq fərqli xarakter daşıyır. Bu baxımdan ailədaxili, o cümlədən ər-arvad arasındakı konflikt özünəməxsus səciyyə daşıyır. Lakin bütün sahələri əhatə edən, onların hamısı üçün ümumi olan konflikt də vardır. Buna bir-birlərinin başa düşülməməsi, küsmək, yalnız özünün haqlı olduğunu düşünmək və onu reallaşdırmağa çalışmaq və s.

Bir çox hallarda hesab edirlər ki, ixtilaf yalnız neqativ xarakter daşıyır. Əslində isə onun bir sıra müsbət tərəfləri də vardır. Yəni pozitiv ixtilaf zamanı məsuliyyət hissi güclənir, insan özünü səfərbər edir, üstün olmaq üçün işini daha yaxşı yerinə yetirir. Bu, tədricən xarakter əlamətinə çevrilir. Bu mənada ixtilafı iki qrupa ayırmaq olar: a) pozitiv; b) neqativ.

Neqativ ixtilaf destruktiv, dağıdıcı, pozucu, pozitiv konflikt səfərbəredici mahiyyət daşıyır.

Konfliktin başvermə səbəbləri çoxdur. Lakin ər-arvad münasibətlərində daha çox özünü göstərən psixoloji xüsusiyyətlərin fərqli olmasıdır.

“Hər bir normal insan müəyyən temperament xüsusiyyətlərinə, tələbat, ustanovka, vərdiş və s. malikdir. Hər bir insan özlüyündə bənzərsiz və fərqlidir. Psixoloji fərqlər çoxluq təşkil etdikdə birgə fəaliyyət, birgə yaşayış mümkün olmur” [6, s. 199].

Ər-arvad münasibətlərinə çoxsaylı amillərin təsir etdiyi məlumdur və onlar iqtisadi, sosial, psixoloji, anatomik-fizioloji sahələri əhatə edir və onların təsiri nəticəsində yaranır. Bu amillərin hər biri ixtilafın yaranmasını şərtləndirə bilər. Tədqiqatlar, eləcə də bizim apardığımız müşahidələr, müxtəlif ailələrlə apardığımız söhbətlər nəticəsində məlum olur ki, bu göstərilən amillərdən biri olduqda və ailədə konflikt yandıqda onu həll etmək mümkündür. Lakin bu amillərdən ikisi və ya daha artığı olduqda yaranmış ixtilafın həlli üçün uzun müddət və tərəflərin səbir, təmkin göstərməsi lazım olur.

Təbii ki, tərəflərin özlərinin istəyi burada başlıca şərtidir. Bəzən ər və arvad, hər ikisi konfliktdən qaçmaq istəyir, amma bu baş vermir. Bu isə tərəflərin dünyagörüşü, xarakteri ilə bağlıdır.

Bəzən ilk baxışdan ər və ya arvad konfliktin nədən yarandığını belə başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Bunların içərisində ər və ya arvadın işləməməsi xüsusi yer tutur.

Ər-arvad münasibətlərinə, eləcə də böyüklükdə ailədaxili münasibətlərə kişi və qadının müxtəlif səbəblərdən işləməməsi ciddi şəkildə təsir edir. İşsizlik yalnız münasibətlərə, ailənin maddi vəziyyətinə təsir göstərməklə məhdudlaşmır, onların psixikasının, emosional iradi sferasına, davranışına təsir edir.

Azərbaycan ailələrində adətən işləməyən tərəf qadınlardır. Onları da bir neçə qrupa ayırmaq olar: a) heç vaxt işləməyən qadınlar; b) ailə quranadək işləyib, sonradan işləməyənlər (ailədə uşaqlara baxmaq, ərin qazancının ailənin maddi tələbatını ödəməsi və s.); c) işini itirənlər.

Təbii ki, bunların hər birinin psixoloji təsiri fərqlidir. Ailə quranadək və sonra işləməyən qadınlarda diskomfort özünü çox da göstərmir. Müxtəlif səbəblərdən müvəqqəti işləməyənlər bunun keçici olduğunu düşünür və diskomfort vəziyyəti ötəri xarakter daşıyır. İşini itirənlər isə psixi gərginlik yaşayırlar. Bir tərəfdən işini itirməyin psixoloji, maddi təsiri, digər tərəfdən öyrəşdiyi mühitdən ayrı düşmək.

Psixoloji baxımdan işsizliyin təsirini bir neçə mərhələyə ayırmaq olar.

Birinci mərhələdə işini itirmək vəziyyətinə düşən şəxs və bunun təsiri ilə psixi gərginlik yaşayır. Məlumdur ki, heç də xoş olmayan situasiya ilə üzləşməyi ilə bağlı gözlənti daha mürəkkəb vəziyyətdədir. Qeyri-müəyyənlik daxili ixtilafa səbəb olur. İnam və inamsızlıq vəziyyətində tez-tez əhval-ruhiyyə dəyişir və bu da qarşılıqlı münasibətlərdə öz əksini tapır. Hətta belə qeyri-müəyyənlik vəziyyətinin başa çatmasını və işdən azad olunmasını həmin şəxs daha rahat qəbul edir. Başqa sözlə, baş verə biləcək pis hadisənin gözlənilməsi, işdən çıxarılmadan daha mürəkkəb psixi vəziyyətdir. Belə vəziyyətdə stressogen amil işin itirilməsi ilə bağlı gözlənilən hadisədir. Bu cür gözlənilən vəziyyətdə şəxsiyyətin marginal haləti yaranır.

İşini itirmək təhlükəsi ilə üzləşən, lakin hələ fəaliyyətini davam etdirən işçi aktiv şəkildə

özünə yeni iş yeri axtarır. Nəticədə onun öz işinə marağı azalır, fəaliyyətin səmərəliliyi aşağı düşür. İşində qalan yoldaşları ilə münasibətində soyuqluq yaranır. Belə subyektiv yanaşma bir qədər şişirdilmiş xarakter daşıyır. Bəziləri özlərinə qapanır, bəziləri deyingən olur və söhbətlərinin mövzusu işdən çıxarılmama və onun ədalətsizliyi üzərində qurulur. Onlarda əsəbilik və küskünlük hissi güclənir. Bütün bunların nəticəsində xəstəliklər baş qaldırır, insan sanki uğursuzluq zolağına düşür.

Bu və bundan sonrakı mərhələdə insanda informasiya əldə etmək tələbatı güclənir, başqalarının məsləhətinə ehtiyac artır. Bu mərhələdə verilən savadsız, əsaslandırılmayan məsləhət ziyanlıdır. Təbii ki, bu mərhələdə hadisələrin qavranılması fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərdən, ətrafdakıların reaksiyasından çox asılıdır.

Prosesin ikinci mərhələsi işdən çıxarıldıqdan sonra başlayır. Bir sıra hallarda işdən çıxarılan qısa müddət ərzində yeni iş yeri tapır. Burada müəyyən psixoloji gərginlik yaşanır. Bu, yeni fəaliyyət sahəsinə, kollektivə, iş şəraitinə adaptasiya ilə bağlıdır. Digər hallarda isə işini itirən şəxs hətta sevinir. İndi onun sərbəst vaxtı çoxalır, səhhətinin qayğısına qalır və s.

Psixoloqlar (L. Pelsman, X.S. Toroxin və b.) göstərirlər ki, işini itirən insanlar hətta stress vəziyyətinə düşürlər. Əgər işsizlik müddəti altı ayı keçərsə, insanın psixoloji vəziyyəti yeni mərhələyə keçir. İnsanın fəallığı azalar, ətrafda baş verənlərə marağı itirir. Bu isə, öz növbəsində, sağlamlığa, psixikaya, sosial mövqeyə mənfi təsir göstərir. Hətta bəzi hallarda bu vəziyyət boşanmaya səbəb olur.

Psixi gərginlik işdən azad olunan və yaxın vaxtlarda yeni iş yeri tapacağına inanan, lakin yeni iş yeri tapa bilməyən insanlarda daha yüksək olur. Daha sonra insan işsizlik vəziyyəti ilə barışır, ona uyğunlaşır, lakin özünün lazımsızlığı hissi yaşayır.

İkinci mərhələdə gərginlik sosial-iqtisadi (maaş almamaq, işdən və iş yoldaşlarından ayrı düşmək və s.) və psixoloji (peşə maraqları, vər-dişi və s.) amillərlə bağlıdır. Bu mərhələdə yeni iş yeri axtarmaq həvəsi də azalır. Xüsusilə bu özünü əvvəlkindən aşağı statuslu, az maaşlı iş olduqda daha aydın göstərir.

Üçüncü mərhələdə yeni iş yerinin tapılması ilə bağlıdır. Təbii ki, yeni iş yeri strukturu, tə-

ləb olunan keyfiyyətlər, qarşılıqlı münasibətlər və s. baxımdan əvvəlkindən fərqli olur. Onun özünü də şərti olaraq iki mərhələyə ayırmaq olar. Birinci mərhələ yeni kollektivə, bütövlükdə işin xüsusiyyətlərinə, kollektivə adaptasiya mərhələsidir. Bu, təxminən 1-1,5 ay çəkir. Bu mərhələdə psixi gərginlik azalır. Eyni zamanda, yeni iş yerində təcrübə toplamaq, qaydalara öyrənmək və s. ilə bağlı müəyyən gərginlik qala bilər.

İkinci mərhələdə artıq peşə bilik və bacarıqları yaranır. Peşə ilə bağlı şəxsi keyfiyyətlərdə müəyyən dəyişiklik baş verir. Həm də əvvəlki keyfiyyətlərdən fərqli yeni keyfiyyətlər yaranır və bu da müəyyən psixi gərginliyə səbəb olur. Əgər şəxsin keyfiyyətlər və fəaliyyət sahəsi ilə bağlı fərq çox olarsa, diskomfort yaranır və nəticədə işin səmərəliliyi azalır. Bu isə, öz növbəsində, iş yerinin itirilməsinə səbəb olur və bu vəziyyət daha çox psixi gərginlik yaradır.

İşsizlik probleminin özünü də bir neçə qrupa ayırmaq olar: a) işləyib sonradan işini itirənlər; b) heç vaxt işləməyənlər; c) ailə və-ziyəti ilə bağlı və ya könüllü olaraq işləməyənlər. Təbii olaraq bunların hər birinin psixoloji təsiri fərqlidir. Bu vəziyyət eyni zamanda ailədaxili münasibətlərə, xüsusilə ər-arvad münasibətlərinə əsaslı şəkildə təsir göstərir. Münasibətlərin korlanması daha çox işləyib, sonradan işsiz qalan şəxslərdə özünü göstərir. Bir çox hallarda ailədə mübahisə, münaqişə, hətta boşanma halları meydana çıxır. Aydın ki, burada ər və arvadın şəxsi keyfiyyətləri, fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır.

Ər-arvad münasibətləri sosial mühitdən, onların şəxsi keyfiyyətlərindən, işləyib-ışləməməsindən çox asılıdır. Təbii ki, digər amilləri də nəzərdən qaçırmamaq olmaz. Burada başlıca olanı ailənin maddi təminatı, qayınata, qayınana və digər insanların təsiri ilə bağlıdır.

Ailə münaqişələri, ailədəki psixoloji mühitin pozulması ilə əlaqədar psixoloqa məsləhət üçün müraciət edənlərin 78,0%-i qadınlardır. Bu rəqəm kişilərdə 22% təşkil edir.

Müraciət edənlərlə apardığımız söhbətlər, eləcə də müşahidələr göstərir ki, ailədə ər-arvad münasibətlərindəki destruktivlik əsasən mübahisə, münaqişə, böhran, boşanma formasında özünü göstərir. Psixoloqa müraciət edən 69 qadınlardan 39-u vaxtilə işləyib, sonradan müxtəlif sə-

bəblərdən işləməyən qadınlardır. Əlbəttə, ailədəki narazılıq və narahatlıq müxtəlif səbəblərdən yaranır və fərqli mahiyyət daşıyır. Bunlar isə narazılığın xarakterindən də asılıdır. Mübahisə heç də dərin olmayan, ailə həyatının yalnız bir sahəsini əhatə edən, müəyyən qədər ər-arvad münasibətlərinin pozulmasında özünü göstərir.

İxtilaf ailədaxili münasibətlərin bir çox sahələrində öz əksini tapır və təsirinə görə daha dərinir. İxtilaf həll olunsa belə, işsiz ötürülür. Ailə həyatındakı böhran bütün sahələrə təsir edir, ailə mühitini tamamilə dəyişdirir.

Boşanma ailə münasibətlərinin bitməsi deməkdir. Burada nikahın rəsmi pozulması da vacib deyil. Vacib olan odur ki, ər-arvad münasibəti tamamilə kəsilir və onun bərpa olunacağını demək çətindir.

Bu göstərilənlərin səbəbləri müxtəlifdir, lakin onların içərisində ən çox təsir göstərən ər-arvad münasibətlərinə xəyanətdir. Daha doğrusu, ər və ya arvadın xəyanəti ilə bağlıdır. Ailə mühitinin, xüsusilə ər-arvad münasibətlərinin ən böhranlı vəziyyəti xəyanətdir. Ər-arvad xəyanəti, praktik olaraq, sağlam ailələrdə də baş verə bilər. Xəyanət ər və ya arvadın başqa birisiylə "məhəbbət macərəsidir". Bu hisslərə, tərəflərin birinin ləyaqətinə xəyanətdir. Aydın ki, ailə və nikahın əsasını qarşılıqlı inam, etimad, ümumi məqsədin olması və s. təşkil edir. Ona görə də xəyanət nikahın pozulması və ya münasibətlərin böhran həddinə çatması ilə nəticələnir.

Biz tədqiqatımızda ər və ya arvad xəyanətinin psixoloji təsirlərini araşdırmağa çalışdıq. Kifayət qədər mürəkkəb, şəxsi və qapalı olan bu problem adətən aşağıdakı hallara səbəb olur:

- 1) ailənin bütövlüyünə təhlükə yaranır;
- 2) ər-arvad hissləri nifrətə çevrilir;
- 3) ailənin digər sahələri, asudə vaxtın keçirilməsi, məişət işlərinin pozulması, maddi vəziyyətin pisləşməsi və s.;
- 4) qısqanclığın yaranması, ailəyə dağıdıcı təsir göstərən affekt, stress vəziyyəti;
- 5) əks tərəfdən qisas almaq üçün oxşar addımın atılması və s.

Ər-arvad xəyanətini təhlil edərkən onların psixoloji xüsusiyyətləri, şərait, ər və arvadın ailə tərbiyəsi və s. amillərin təsiri müəyyənləşdirildi. Bunları ümumiləşdirərkən aşağıdakı amillər meydana çıxdı:

1. Yeni məhəbbət. Bu tip səbəbləri araşdıran mən məlum oldu ki, ailə quran tərəflərdən biri, bəzən hər ikisi bu izdivaca könülsüz, hətta məcburiyyətdən giriblər. Bura tənha qalmamaq, sadəcə ailə qurmaq və s. aiddir.

2. Kimdənsə qisas almaq. Tərəflərdən birinin uğursuz məhəbbəti. Qisas almaq və öz "Mən"ini təsdiq etmək üçün qurulan ailə. Bununla da keçmiş "məhəbbətinə" sübut etmək ki, o kimlər üçünsə qiymətlidir.

3. Alçaldılmış məhəbbət. Ərinə (arvadına) xəyanət edən qadının (ərin) ərinə qarşı heç bir hissini olmaması. Tərəflərdən biri digərini sevir, ona qarşı yüksək hissləri var. Lakin bu birtərəflidir, cavabsızdır. Belədə sevməyən tərəf öz hisslərinin cavabını başqa birisində axtarır. Yəni qadını ərinə bağlayan hiss yoxdursa, o hisslərini, sevgi tələbatını başqa bir məkanda tapmağa çalışır. Və ya əksinə, qadınına bağlı olan hər hisslərinə cavab görmədikdə müəyyən müddətdən sonra ona qarşı olan hisslərini itirir. Boşluğu başqa birisiylə doldurmağa çalışır. Bəzən xəyanət edən qadın (kişi) yeni partnyorunu heç bəyənmir. Bunu özünü təsdiq mənasında edir.

4. Yeni sevgi macərələri. Bu tip xəyanətlər adətən müəyyən qədər ailə həyatı yaşamış şəxslərdə baş verir. Burada tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin hissləri sönür. Başqa bir səbəb isə həyatdan zövq almaq, onun hər üzünü görmək istəyindən yaranır.

Bu elmi ədəbiyyatda "gedonist əxlaq" adlanır. Bu tip davranış əsasən Qərb həyat tərzinə meyl edən, "seksual azadlıq" tərəfdarı olan ailələr üçün xarakterikdir.

5. Boşluğu doldurmaq. Burada tərəflərdən biri ər-arvad münasibətlərindəki boşluğu doldurmağa çalışır. Bu, ər və ya arvadın uzunmüddətli xəstəliyi və ya digər səbəblərdən öz vəzifəsini icra edə bilməməsi səbəbindən baş verir.

6. Təsadüfi tanışlıq. Bir qayda olaraq, belə xəyanət daimi, sistemli xarakter daşımır. Bu müəyyən vəziyyət və şəraitdən irəli gəlir. Məsələn, sərxoş vəziyyətdə olmaq, münbit şəraitin yaranması və ya tərəflərdən birinin inad göstərməsi.

Xəyanət özündə bir sıra mühüm cəhətləri birləşdirir. Bunlardan birincisi psixi gərginlikdən irəli gələn qısqançlıqdır. Bu göstərilənlər isə eyni zamanda, psixiatrik problemdir.

Qısqançlıq keçmiş sevginin itməməsi, izlərinin qalması, dostluq münasibətlərindən də yarana bilər.

Ailədən kənar münasibətləri şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar: a) dostluq, sevgi münasibətləri; b) işgüzar münasibətlər. Dostluq, sevgi münasibətləri həm də əməkdaşlıq münasibətidir. İşgüzar münasibətdən fərqli olaraq bu münasibət bərabərlik və şəxsi istək üzərində qurulur, şəxsi əhəmiyyət daşıyır. Bu, həm də daxili tələbatın ödənilməsi, güclü psixi bağlantıdır. İşgüzar münasibətlərdə isə iyerarxiya və müəyyən mənada asılılıq var.

Qısqançlıq tərəflərdən birinin əks tərəfə qarşı kəskin reaksiyası şəklində özünü göstərir. Göstərilən real və ya təxəyyüldə yaranan təhlükə qısqançlığa zəmin yaradır. Eyni zamanda, rəqabət situasiyası yaranır. Qısqançlıq edən tərəf istər-istəməz psixi gərginlik halı yaşayır və bu da ünsiyyət və münasibətlərdə, davranışda öz əksini tapır. Real rəqib olduqda, qısqançlıq olunan tərəfin itirilməsi təhlükəsi yarandıqda münasibətlər korlanır, nifrət və qisas almaq hissi güclənir. Lakin qısqançlıq yaradan konkret obyekt olmadıqda, şübhənilən şəxsi və ya şəxslərlə münasibətin mahiyyəti aydın olmadıqda əks tərəf haqqında informasiya qeyri-dəqiq olduqda qeyri-adekvat reaksiya başlayır.

Müşahidələr göstərir ki, qısqançlığa səbəb olan konkret obyekt məlum olmadıqda və ya təxəyyüldə yaradılan qısqançlıq daha təhlükəlidir. Yəni istənilən bir hərəkət, hətta söz qısqançlıq yaradır və bu, vaxtaşırı baş verir.

Qısqançlıq və ona verilən reaksiyanın aşağıdakı kimi təsnifatını aparmaq olar: a) məzmununa görə – affektiv, koqnitiv və davranışa; b) reaksiyanın tipinə görə – aktiv, passiv; c) davamlılığına görə – yüngül, dərin və ağır; ç) formasına görə – patoloji, qeyri-patoloji (normal).

Qeyri-patoloji (normal) qısqançlıq reaksiyası situasiyaya adekvatdır, digər insanlar tərəfindən başa düşüləndir və nəzarətdə saxlanılır. Patoloji qısqançlıq isə bu deyilənlərin tamamilə əksinədir.

İstənilən konkret situasiyada qısqançlıq koqnitiv, affektiv və ya davranış formasında təzahür edir. Bəzi hallarda isə bunların hamısı kompleks şəkildə özünü göstərir.

Koqnitiv reaksiya zamanı həmin şəxs (ər və ya arvad) şübhələndiyi xəyanət faktlarını təhlil edir, onun səbəblərini axtarır, günahkarın kim olduğunu müəyyən etməyə çalışır. Hadisələrin sonrakı inkişafını, gözlənilən nəticəni qit-

mətləndirməyə səy göstərir. Özünün üzləşdiyi situasiyanı ümumi planda araşdırır, onun mənəvi, əxlaqi cəhətlərini, aspektlərini qadın və kişi psixologiyası baxımından təhlil edir. Koqnitiv reaksiya özünü daha çox astenik və yüksək intellektə sahib olan insanlarda göstərir.

Affektiv reaksiya emosional gərginlik vəziyyətində üzə çıxır. Bu şəxslərdə qorxu, nifrət hisləri qarşı tərəfə, eləcə də özünə yönəlir. Özünün və ya əks tərəfin sevgiyə, hörmətə layiq olmadığını düşünür.

Şəxsiyyətin tipindən asılı olaraq affektiv reaksiya özünü ya melankolik depressiya və ya nifrət formasında göstərir. Affektiv reaksiya daha çox yaradıcı, isterioid, qeyri-sabit emosionallığa aid edilən insanlarda təcəssümünü tapır.

Davranış reaksiyası zamanı ya aktiv mübarizə və ya ondan imtina yolu seçilir. Mübarizə öz əksini münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına, izah etməyə, başa salmağa yönəlir. Eyni zamanda hədə-qorxu, rəqiblə görüş imkanının məhdudlaşdırılması, diqqətin özünə yönəldilməsi formasında seçilə bilər. Münasibətin bərpa olunmasından imtina məsafənin saxlanılması və rəsmi formaya keçirilməsi kimi də ola bilər.

Qısqançlıq aktiv və ya passiv formada ola bilər. Aktiv reaksiya daha çox stenik və ekstravert şəxslərə aiddir. Onlar öz fikirlərini gizlətmir, açıq bildirir, açıq formada tərəfdaşını qaytarmağa çalışır, rəqibi ilə açıq mübarizə aparır. Passiv reaksiya isə astenik və intrakvert şəxslər üçün xarakterikdir. Onlar hadisələrin gedişinə müdaxilə etməməyə çalışır, qısqançlıq hissini daxilə ötürürlər.

Qısqançlığın davamlılığı bir sıra şərtlərdən asılıdır. Birincisi, ər və arvadın münasibətlərinin konflikt münasibətlər zəminində baş verirsə, tərəflər bunu təbii hal hesab edir. Ağır və dərin forma o zaman baş verir ki, bu hal gözlənilmir. Çünki, hesab edilirdi ki, ər-arvad münasibətləri normaldır. Xəyanət nəticəsində həyəcanlanmanın səviyyəsi eyni zamanda tərəflərin belə situasiya ilə əvvəllər rastlaşıb və ya rastlaşmamalarından da asılıdır. Əgər bu, birinci dəfədirsə, reaksiya dərin və ağır olur. Xəyanət ərinə və ya arvadına inanan, sadıq olan ailələrdə şok vəziyyəti yaradır. Qısqançlıq kəskin olur. Əgər vəziyyət düzəlməsə, əks tərəf müəyyən qərar qəbul etməkdə çətinlik çəkir, qarşıdurma yaranır. Bir çox hallarda xəyanət edən tərəf özünü

günahkar hesab edir, bunun təsadüf olduğunu inandırmaya çalışır. Hadisələrin gedişinə üçüncü tərəf müdaxilə etdikdə vəziyyət bir qədər də gərginləşir. Bu hal artıq şəxsiyyətlərarası yox, sosial-psixoloji mahiyyət kəsb.

Bütün bunlarla yanaşı xəyanətə qarşı yaranan qısqançlıq şəxsiyyətlərdən çox asılıdır. Burada qısqançlıq ərin və ya arvadın əks tərəfə nə dərəcədə bağlı olmasından, onu itirmək istəməməsindən də irəli gəlir. Başqa sözlə, qorxu və məhəbbətin dərinliyi öz təsirini göstərir. İtirmək qorxusu həyatının mənası olduqda, hətta itirməklə bağlı olmayan sahələri də əhatə edir. Qısqançlıq və onun yaratdığı reaksiya daha çox aşağıdakı psixoloji xüsusiyyətləri özündə əks etdirir:

1) Psixi proseslərdə ləngimə yaranır, nə baş verdiyini dərk etmək, necə davranmaq çətinləşir;

2) Ər-arvadın qarşılıqlı münasibətləri kəskinləşir;

3) Belə vəziyyətdə nəinki ər-arvad münasibətləri qırılır, həm də mal-mülk, ona sahiblənmək iddiası başlayır;

4) Özünüqiymətləndirməyə artır, yaxud da aşağı düşür. Xəyanət əks tərəfdə şəxsi ləyaqət hissini gücləndirir. Özünüqiymətləndirmə yüksəldikdə despotik yanaşma artır. Əksinə, özünü qiymətləndirmənin aşağı səviyyəsində qısqanan tərəf özünün günahkar olduğunu düşünür.

Ər-arvad münasibətləri, xüsusilə, o, münaqişə zəminində pozulduqda kifayət qədər müəssisə bir prosesdir. Bunların içərisində qısqançlıq xüsusi yer tutur. O, daha kəskin reaksiyaya səbəb olur və uzunmüddətlidir. Onun həll olunmasında psixoloji, bəzən psixiatrik yardıma ehtiyac yaranır. Çünki qısqançlıq şəxsiyyətin dərin və davamlı reaksiyasıdır. O, insanın həyat və fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsir edir. Bu zaman psixoloji yardım, seçilən metodlar qısqanan tərəfin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən, onu necə həll edib-ətməməsindən çox asılıdır. Burada başlıca olaraq iki variant özünü göstərir: ya boşanma, yaxud da ailə həyatının qorunması. Hər iki halda həll olunma yolları fərqlidir. Boşanma vəziyyətində həmin şəxsin yeni həyat tərzinə hazırlanması vacibdir. Ailə həyatının davam edəcəyi halda qısqançlıq hissini aradan qaldırılması lazım gəlir.

Qısqançlıqdan yaranan redaksiyanın zəiflədilməsi və tədricən yox olması üçün aşağıdakı

üsul və vasitələrdən istifadə olunması məqsədə uyğundur:

– şəxsi maraq kəsb edən işlərlə məşğul olmaq. Bura təhsil almaq, uşaqların qayğısına qalmaq və diqqəti ona yönəltmək, işləmək və s.;

– hadisələrə yeni baxış, bağışlaya bilmək, şüurlu nəzarət, hisslərini idarə edə bilmək, formalaşdırmaq;

– öz səhvlərini analiz etmək, münasibətlərə yenidən baxmaq.

Yüksək səviyyəli qısqanclıq həddində xəyanətin bağışlanması çətin olur. Bir sıra hallarda psixika və davranışda dəyişiklik baş verir.

Ər və arvad münasibətlərində ünsiyyətin rolu əvəzsizdir. Bir çox hallarda ər-arvad münasibətlərində soyuqluğun yaranması ünsiyyət qıtlığından baş verir. Və ya ünsiyyət prosesində qəlbindəkiləri gizlədirlər. Onlar bəzən istənilən mövzuda danışirlar. Yəni onlar bir-birlərinin dediyini eşidirlər. Lakin bu ünsiyyətdə hisslər yoxdur. Birlikdə uzun müddət yaşasalar da, zahirən mehribançılıq olsa da, bir-birlərini tam mənası ilə başa düşə bilmirlər. Özlərinin iç dünyasındakı problemi gizlətməyə çalışırlar.

Ər-arvad münasibətləri hər bir ailə üçün fərdi, təkrarsız və özünəməxsusdur. Bununla yanaşı bütün ailələrə şamil edilə biləcək ümumi qaydalar da vardır. Bunun üçün təərflər bəlkə də onlar üçün çətin olan sualları verməlidirlər:

– Son vaxtlar sənəin xətrinə dəyən söz deməmişəm ki?

– Səni sevindirmək üçün nə etməyimi istərdin?

– Mənim hansı davranışım, hansı vərdişim sənəin xoşuna gəlmir?

Bəzən ər-arvad arasında ünsiyyət mehribançılıqla başlayır, narazılıq, dava-dalaşla başa çatır. Burada səbəblər müxtəlif olsa da, başlıca olanı ər-arvadın öz hisslərini, qəlbindəkiləri gizlətməkdən yaranır.

Ər ya arvad, ola bilsin hər ikisi öz dediyinin üstündə möhkəm dayanır, özünün haqlı olduğunu düşünür, lakin öz nöqsanlarını görə bilmir. Əlbəttə, hər kəs səhv edə bilər. Mübahisə zamanı təərflərdən biri, ər ya arvad qalib çıxma bilər. İstənilən halda belədə itirilən ailə məhəbbəti olur.

Ər və ya arvad niyə və nə zaman qəlbindəkiləri gizlətməyə çalışır? Çünki qorxur ki, düzgün başa düşülməz, gülüş hədəfinə çevrilər.

Ər-arvad ünsiyyətinin baş tutması üçün öz səhvlərini gizlətmək yox, etiraf etmək lazımdır. Dinləmək isə qarşısındakının nə deyəcəklərindən qorxmamaqdır.

Ünsiyyət və münasibətlərin korlanmasını istəmirsinizsə, xırda məsələlərdən ötrü deyinməyin, hər bir situasiyada özünüzdən haqlı olduğunuz sübutuna çalışmayın. Yoldaşınızın davranış və rəftarından məmnun qaldığınızı gizlətməyin.

Ər-arvad münasibətlərinə çox ciddi şəkildə təsir edən amillərdən biri də sosial şəbəkələrdir. Təbii ki, internetdən istifadə indi qaçılmazdır. Lakin ona aludəçilik ciddi fəsadlar törədir. Virtual aləm daha çox təxəyyülə təsir edir, insanı reallıqdan uzaqlaşdırır. Təxəyyülün güclənməsi təfəkkürün zəifləməsinə xidmət edir.

Aytənin 28 yaşı var. Ailəlidir, iki övladı var. Əri hərbiçidir. Peşəsinin xüsusiyyətinə uyğun olaraq bəzən evə gec gəlir, həm də yorğun olduğundan arvadına kifayət qədər diqqət yetirə bilmir. Aytən ünsiyyət və münasibət qıtlığı keçirir. Boşluğu internet vasitəsilə doldurmağa çalışır və tədricən onun aludəçisinə çevrilir. İndi əri ilə bağlı itirdiklərini sanki internetdə tapır. Bu isə nəticədə Aytənin bəyəndiyi bir kişi ilə dostluğa çevrilir. Əvvəlcə, bu tanışlıq onda qorxu hissi yaratsa da, tədricən bağlılığa çevrilir. Aytən romantik hisslərin əsiri olur.

Aytənin dəyişdiyini hiss edən əri onu izləməyə başlayır. Nəhayət, hər şey məlum olur. İş məhkəmə ilə yekunlaşır. Məhkəmənin qərarı ilə boşanırlar. Uşaqlar ataya verilir. Aytən həm ailəsini, həm də ərini itirir. Təbii ki, valideynlərinin yanında da xəcalətli olur. Hətta özünü öldürmək istəyir. Zaman keçdikcə taleyi ilə barışıq. İşə girir, normal həyata qayıtmağa cəhd edir.

Sonralar Aytən özü etiraf edir ki, ətrafda nə baş verdiyini sanki unutmuşdu. Hətta məhkəmə zalında nə baş verdiyini anlaya bilmirdi.

Günahkar təkcə Aytəndirmi? Yox. Təbii ki, burada ərinin laqeydliyi də az rol oynamamışdı.

İnsan həyatının parodoksları çoxdur. Bəzən biz xırda, müəyyən vaxtdan sonra əhəmiyyətini itirəcək şeylərə daha çox diqqət yetiririk. Bütün enerjimizi ev, maşın, geyim, pul, vətəndə qazanmağa sərf edirik. Belədə vacib olan şeyi – sağlamlığımızı, qəlbimizi, sevdiyimiz insanları itiririk. İnsanlar üçün son dövrlərin başlıca probleminə çevrilən ünsiyyət, emosiya və hisslərin qıtlığıdır.

Ər-arvad münasibətlərində isə bunların hər biri kompleks şəkildə, eləcə də ayrılıqda vacibdir.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək istərdik ki, istənilən ailədə, o cümlədən ər-arvad münasibətlərində konflikt qaçılmazdır. Lakin daha yaxşısı onun destruktiv xarakter daşmasına yol verməməkdir.

Problemin aktualığı. İctimai həyatın bütün sahələrində qadınların iştirakı onların maraq dairələrini, mənəvi zənginliyini genişləndirir. Bu isə ailədaxili münasibətlərdə, uşaqların tərbiyəsində öz əksini tapır. Bununla yanaşı psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, peşə fəaliyyəti qadınların ailədə yerinə yetirilməli

olduqları işə mənfi təsir göstərir. Başqa sözlə, ər-arvad münasibətlərində də dəyişikliyə səbəb olur.

Problemin elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ailənin maddi, sosial-iqtisadi vəziyyətinin ailədaxili münasibətlərə, eləcə də əksinə, ailənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin hansı səviyyədə formalaşmasına peşə fəaliyyətinin təsiri vəhdət halında öyrənilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələri təlim-tərbiyə prosesində, ailə tərbiyəsində yararlı ola bilər. Məqalədən magistr, məktəbə-qədər təhsil müəssisələrinin pedaqoqları və tələbələr bəhrələyə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev, R.İ. Mən. Atam-anam. Sevgilim və övladlarım / R.İ. Əliyev. – Bakı: ADPU, – 2019.
2. Əliyev, R.İ. Tərbiyə psixologiyası / R.İ. Əliyev. – Bakı: Nurlan, – 2006.
3. Hüseynov, E.A. Ailənin psixoterapiyası. / E.A. Hüseynov. – Bakı: ADPU, – 2021.
4. Qəhrəmanova, Q.N. Gənclərin sosiallaşmasında fəaliyyət və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin rolu / Q.N. Qəhrəmanova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013.
5. Mirzəyev, R.N. Münasibətlər, konfliktlər və yeniyetmələr / R.N. Mirzəyev. – Bakı: ADPU, – 2018.
6. Практическая психология для преподавателей/ Под ред. М.К. Тутушкиной. – Москва: Филина, – 1997
7. Силаева, Е.Г. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / Е.Г. Силаева.- Москва: АСВДЕМ, – 2005.

E.mail: gulermemmedova@list.ru

Rəyçilər: *psix.ü.elm.dok., prof. R.İ. Əliyev,*
psix.ü.fəls.dok., N.T. Rzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 27.05.2022.

UOT 159.9.

Arzu Kamal qızı Bağırzadə
Gəncə Dövlət Universitetinin müəllimi

DEMOQRAFİK AMİLLƏRİN NEQATİV TƏSİRLƏRİ NƏTİCƏSİNDƏ KİÇİK YENİYETMƏLƏRDƏ YARANAN PSIXOLOJİ PROBLEMLƏR

Арзу Камал гызы Багырзаде
преподаватель Гянджинского Государственного Университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ У ПОДРОСТКОВ МЛАДШЕГО ВОЗРАСТА В РЕЗУЛЬТАТЕ НЕГАТИВНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ

Arzu Kamal Bagirzade
lecturer at Ganja State University

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS IN YOUNG ADOLESCENTS AS A RESULT OF THE NEGATIVE IMPACT OF DEMOGRAPHIC FACTORS

Xülasə. Məqalədə demoqrafik amillərin neqativ təsirlərinə məruz qalmış kiçik yeniyetmələrdə yaranan psixoloji problemlər araşdırılır. Müəllif Gəncə şəhərinin orta məktəblərində həyata keçirdiyi tədqiqatlarında sinif rəhbəri, uşaq birliyi rəhbəri və məktəb psixoloqları ilə birlikdə müxtəlif testlər vasitəsi ilə demoqrafik amillərin neqativ təsirini öyrənmək üçün kiçik yeniyetmələrlə diaqnostik iş həyata keçirmişdir. Məlum olmuşdur ki, müxtəlif demoqrafik xarakteristikaya malik olan kiçik yeniyetmələr fərqli psixoloji problemlərə malik olur.

Açar sözlər: *demoqrafik amillər, kiçik yeniyetmələr, sosiallaşma, sosial inkişaf şəraiti, idraki təlabatlar, motivasiya xüsusiyyətləri*

Резюме. В статье рассматриваются психологические проблемы подростков младшего возраста, подвергающихся негативному воздействию демографических факторов. В своем исследовании в общеобразовательных школах Гянджи автор совместно с классным руководителем, руководителем детского объединения и школьными психологами провела диагностическую работу с младшими подростками по изучению негативного воздействия демографических факторов с помощью различных тестов. Выявлено, что подростки младшего возраста с разными демографическими характеристиками имеют разные психологические проблемы.

Ключевые слова: *демографические факторы, подростки младшего возраста, социализация, условия социального развития, познавательные потребности, мотивационные особенности*

Summary. The article deals with the psychological problems of young adolescents exposed to the negative impact of demographic factors. In her study in general education schools in Ganja, the author, together with the class teacher, the head of the children's association and school psychologists, carried out diagnostic work with younger teenagers to study the negative impact of demographic factors using various tests. It was revealed that young adolescents with different demographic characteristics have different psychological problems.

Key words: *demographic factors, young adolescents, socialization, social development conditions, cognitive needs, motivational characteristics*

Şəxsiyyətin sosiallaşması onun yaşadığı sosial inkişaf şəraiti ilə bilavasitə əlaqəlidir. Sosial inkişaf şəraitinin adekvatlığı şəxsiyyətin sosiallaşması prosesinin dinamikliyini şərtləndirir,

lakin sosial inkişaf şəraiti sabit xarakter daşımır, o müxtəlif amillərin təsiri ilə dəyişə bilər. Müəyyən edilmişdi ki, ailədə sosial inkişaf şəraitinin dəyişməsinə şərtləndirən amillərdən biri də de-

moqrafik proseslərdir (1). Bu ailədə uşaqların sosiallaşmasına ləngidici təsir göstərir.

Sosiallaşma problemi ilk dəfə Amerika tədqiqatçısı Marqaret Mid tərəfindən araşdırılmış, bu istiqamətdə apardığı tədqiqatlarda maraqlı nəticələr əldə olunmuşdur. O müəyyən etmişdir ki, sosiallaşmanın necə getməsi tamamilə sosial mühitlə bağlıdır (2; 3). M. Midin bu qənaəti özündən sonrakı tədqiqatlarda da mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, sosial mühitin, yəni uşağın sosial inkişaf şəraitinin sosiallaşmaya təsiri bu sahədə aparılan tədqiqatlarda daha da möhkəmləndirildi: həm evdə, həm məktəbdə, həm də həmyaşıdlar arasındakı sosial mühit böyüməkdə olan nəslin sosial inkişaf şəraitinə çevrilərək, onun sosiallaşmasının istiqamətini təşkil edir. M. Midin tədqiqatlarından sonra Ç. Kuli şəxsiyyətin qrupda sosiallaşması problemini araşdırdı (4). Bu nəzəriyyə şəxsiyyətin sosiallaşması baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Şəxsiyyətin sosiallaşması müxtəlif sosial institutlarda baş verir. Hər bir sosial institutda fərqli sosial inkişaf şəraiti olduğundan, hətta fərqli sosial normalar hegemon olduğundan şəxsiyyətin sosiallaşması mürəkkəb və ziddiyyətli xarakter daşıyır. İstər ailə, istər sinif, istərsə də həmyaşid uşaqlar qrupu mahiyyəti etibarilə qrup münasibətlərini özündə təzahür etdirir. Hər bir şəxs bu münasibətlərin əhatəsində sosiallaşır. Hətta eyni bir sinif, eyni bir ailə və ya eyni həmyaşıdlar qrupu onun subyektləri üçün forma baxımdan eyni sosial mühit olsa da, məzmunca eyni olmayıb, sosial inkişaf şəraiti fərqli olur.

Şəxsiyyətin sosiallaşmasını “fərdin sosial mühitə daxil olmaq yolu ilə ictimai təcrübəni mənimsəməsi prosesi” kimi dəyərləndirən Q.Y. Abbasova, R.M. Mahmudova və H.Ə. Əlizadə bu prosesin mürəkkəb və ziddiyyətli xarakter daşdığı qeyd edirlər. Müəlliflər onun mürəkkəb və ziddiyyətli olmasını şəxsiyyətin sosiallaşmasında müxtəlif sosial institutlarda tutduqları mövqe ilə əlaqələndirirlər [5, s. 126].

Şəxsiyyətin sosiallaşmasında mürəkkəblik və ziddiyyət yaradan amillərdən biri demokratik proseslərdir. Demografiya (yun: xalq, qida) bir elm kimi XX əsrdə, formalaşmış, əhalinin artımı haqqındakı qanunauyğunluqları, onun sosial-iqtisadi və təbii şərtlərdən asılılığının xarakterini, miqrasiya, qeydiyyat alma, ərazilərdə yerləşmə və əhalinin tərkibi, onun dəyişmələri, bu

dəyişmələrin səbəbləri və yaxşılaşdırılması üçün verilən tövsiyələri ifadə edir (6).

Keçən əsrin ortalarından etibarən dünyanı bürüyən yeni qloballaşma dalğası özü ilə birgə çoxsaylı sosial-psixoloji problemlər yaratmışdır. Nəticədə demokratik problemlərin əhatə dairəsi də genişlənmişdir. Bu səbəbdən insanların həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə demokratik problemlərin neqativ təsirinin aradan qaldırılmasına olan tələbat da gündən-günə artır.

Demokratik proseslərə diqqətin artmasının ilkin səbəbi əhalinin sürətli artımıdır. Əhalinin sürətli artımı təbii ehtiyatların onlar arasında bölgüsündə çətinliklər yaratmış və bu resurslar uğrunda mübarizəni gücləndirmişdi. Bununla bərabər boşanma, ölüm, təkrar nikah, miqrasiya və bu kimi demokratik proseslərin intensivliyini artırmışdı. Prof. H.Ə. Əlizadə boşanma, ölüm, doğum, təkrar nikah, miqrasiya və s. prosesləri zamanın qlobal demokratik problemləri kimi mənalandırır [1, s. 17].

Demokratik proseslər insanların həyat-fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə öz təsirini göstərir. Aparılan tədqiqatların nəticələrindən aydın olur ki, demokratik proseslər şəxsiyyətin sosiallaşmasına ləngidici təsir edir. Bu, ilk növbədə, demokratik proseslərin ailədə mövcud olan sosial inkişaf şəraitində dəyişiklik yaratması nəticəsində baş verir. Bu tədqiqatlara nəzər salmaq.

K. Eyyubova əlilliyi, yetimliyi, ictimai qəyyumluğu, miqrantlıq həyatını, uşaqların aşağı səviyyəli maddi təminatlı, təhsilli və əxlaqlı ailələrdə böyüməsini sosiallaşmanı ləngidən demokratik problemlər kimi dəyərləndirir. Onun fikrincə, insanın bu və digər aspektdən sosiallaşması yalnız cəmiyyətin deyil, həm də ayrı-ayrı konkret qrup və birliklərin tələbidir, lakin o həmişə sosiallaşmanın obyektinə ola bilmir (7, s. 73).

V.Ə. Məmmədovun valideynlərin boşanması, təkrar nikah, miqrasiya, evsizlik problemi, ailənin iqtisadi çətinlikləri, valideynlərdən birinin ailədən uzaqda yaşaması, xəstəlik halları kimi demokratik amillərin neqativ təsirləri ilə üzləşmiş şəxslərdə ünsiyyətə, təhsiləlməyə maraqsızlığın yarandığını, fəallığın aşağı endiyini, çətinliklərə üstüngəlmə yollarını axtarmadıqlarını bildirir (8).

S.A. Məmmədov şəxsiyyətin sosiallaşmasında miqrasiya problemindən bəhs edir. Mühitin dəyişməsinin, münasibətlər sisteminin yeni-

ləşməsinin, yeni sosiomədəni mühitin və s. xüsusən uşaq və yeniyetmələrin sosiallaşmasında çətinliklər yaratdığını aydınlaşdırır (9). G.B. Tağıyeva xüsusi qayğıya ehtiyacı olan gənclərin təhsilinin pedaqoji əsasları (10), X.A. Talıbova kimsəsiz və yetim uşaqlarla tərbiyə işinin təşkili (11) açıqlayırlar.

Göstərilən tədqiqatlarda demoqrafik amillərin şəxsiyyətinin sosiallaşmasına ləngidici təsir göstərdiyi müəyyən edilmişdi. Eyni zamanda, tədqiqatlarda demoqrafik amillərin neqativ təsiri ilə yanaşı yeniyetmənin şəxsi keyfiyyətləri, bu amillərin təsirinə qarşı onların adaptasiya və uyğunlaşması, özünümüəyyənləşdirməsi və özünüreallaşdırması önə çəkilir. Ümumilikdə isə belə nəticəyə gəlmək olur ki, yeniyetməlik yaşı böhran mərhələsi olduğundan, bu dövrdə onların əlavə olaraq demoqrafik amillərin neqativ təsirlərinə məruz qalmaları sosiallaşma prosesinə çoxsaylı maneələr yaradaraq bu prosesi çətinləşdirir. Bu metodoloji yanaşmalar çərçivəsində demoqrafik amillərin neqativ təsirinə məruz qalmış uşaqların sosiallaşmasının özünəməxsusluqlarını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə tədqiqat aparıldı. Tədqiqatda, bizi maraqlandıran məsələ demoqrafik proseslərin kiçik yeniyetmələrin sosiallaşmasına təsirinin nəticələrini aydınlaşdırmaq idi.

Tədqiqatı Gəncə şəhərinin orta məktəblərində həyata keçirdik. Əvvəlcə demoqrafik problemlərə malik olan ailələri müəyyən etmək üçün 482 nəfər valideynlə iki sualdan ibarət sorğu keçirdik.

– Aşağıda göstərilən demoqrafik amillərdən hansılarla üzləşmişiniz? (onlara demoqrafik amillərin siyahısı təqdim edildi)

– Üzləşdiyiniz demoqrafik hadisələr Sizin üçün daha çox hansı çətinliklər yaradır?

Sorğunun nəticələrindən aydın oldu ki, 482 nəfər valideynin 156 nəfəri (32%) bu və digər demoqrafik hadisə ilə üzləşmişdir. Bu ailələrin (156-nəfərdən) 31%-i kirayədə qalır. Onlar Gəncə şəhərinə başqa rayonlardan gəlmiş və kirayə evdə yaşayan gənc ailələrdir.

24% ailədə atanın işləmədiyi məlum oldu. Onların bəziləri o öz işini əhəmiyyətli (gəlirli) hesab etmir, bəziləri isə hətta müqavilə əsasında müxtəlif özəl təşkilatlarda işləyir və hər an işsiz qalmaqla təhlükəsi ilə yaşayırlar.

Sorğuda iştirak edən ailələrin 24%-i boşanma və ölüm nəticəsində natamam 31 ailədə uşaqlar ana ilə, 7 ailədə isə ata ilə qalırdı. Bu uşaqlar ya nənə-baba, ya da qohum ailələrin nəzarətində yaşayırdılar.

Ailələrin 8%-i qaçqınlıq statusu ilə yaşayırdı. 13% ailədə isə xəstəlik kateqoriyasına daxil olan yeniyetmələr yaşayırdı. Bu xəstəliklərə görmə zəifliyi, epilepsiya, hiperaktivlik, autizm və əqli ləngimə (yaxud ağıl kəmliyi) daxildir.

Demoqrafik problemlərə malik olan ailələri müəyyən etmək tədqiqatımızın I mərhələsi idi. II mərhələdə biz sinif rəhbəri, uşaq birliyi rəhbəri və məktəb psixoloqları ilə birlikdə müxtəlif testlər vasitəsi ilə demoqrafik amillərin neqativ təsirini öyrənmək üçün kiçik yeniyetmələrlə ayrılıqda diaqnostik iş həyata keçirməli idik. Bu iş də müxtəlif mərhələlər üzrə aparıldı. I mərhələdə kiçik yeniyetmələrdə sosiallaşmanın ən mühüm göstəricilərindən biri olan idraki tələbat səviyyəsini müəyyənləşdirməyi qərara aldığımız. Bu zaman V.S. Yurkeviçin eyniadlı anket sorğusundan istifadə etdik (12). Sorğu sinif rəhbərləri ilə aparıldı. Sorğunun nəticələrindən bəlli oldu ki, işsizlik problemləri olan, eləcə də qaçqınlıq həyatı yaşayan ailələrdən olan yeniyetmələrin idrak tələbatları yüksək, kirayədə yaşayan və natamam ailələrdən olan yeniyetmələrin idraki tələbatları orta, xəstə yeniyetmələrin idraki tələbatları aşağı səviyyədədir.

II mərhələdə biz C.Renzullinin məktəbli üçün şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin reyting şkalası (13) metodikasını həyata keçirdik. Psixoloq, yaxud müəllimlər tərəfindən işlənilməli olan bu şkalalardan şagirdlərin idrak və motivasiya sahələrindəki xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək üçün istifadə etdik. Əldə etdiyimiz nəticələr I testdəki nəticələrə yaxın oldu. Belə ki, köçkünlük həyatı yaşamış və kirayədə yaşayan yeniyetmələrdə bu göstərici yüksək oldu. Ən aşağı nəticə yenə də xəstə yeniyetmələrdə müəyyən edildi. Ümumilikdə demoqrafik amillərin neqativ təsirləri ilə üzləşmiş kiçik yeniyetmələrin idrak xüsusiyyətlərini verilmiş cavablar əsasında belə səciyyələndirdik:

– Söz ehtiyatları orta səviyyədə idi, anlayışlardan lazım olan yerdə istifadə edə bilirdi, nitqi demək olar ki, onların yaşına uyğun idi. Onları maraqlandıran mövzulara aid informasiyanı tapa bilirdi, anladığı informasiyanı yadında

saxlayırdı, anladığı mövzular və situasiyaların səbəb-nəticə əlaqələrini tapırdı, lazım olduqda suallar verirdi. Müşahidə edə bilirdi, anlaşılıqlı idilər, lakin təəssüratlarını ifadə etməkdə çətinlik çəkirdilər.

II şkalada isə motivasiya xüsusiyyətlərinə görə sınımlanan kiçik yeniyetmələrin bəziləri məsuliyətli idi, nəticə həmişə uğurlu olmasa da verdiyi sözü yerinə yetirməyə cəhd göstərirdilər. Ətrafdakı insanlarla ünsiyyətdə sərbəst olsalar da, inamlı deyildilər. Bacarıqlarını nümayiş etdirmək xahiş olunduqda müxtəlif bəhanələr gətirərək, yayınmağa çalışırdılar. Valideynləri işsiz və qaçqın ailələrindən olan yeniyetmələr buna cəsarətli yanaşırdılar. Bu uşaqlar səmimi olsalar da, ünsiyyətə həvəslə girmirdilər. Dostluq etdikləri həmyaşıdlar onların sosial təbəqəsinə uyğun idi. Bir neçə misal göstərək: natamam ailədən olan yeniyetmələr daha çox xəstə və kirayədə yaşayanlarla, valideynləri işsiz olan yeniyetmələr daha yaxşı təminatlı uşaqlarla yoldaşlıq edirdilər. Ancaq sonuncular dostluq etmək istədikləri qruplarda heç də həmişə qəbul olunmurdular. Bu uşaqlarda dominantlıq üstünlük təşkil etməsə də, onlar yaxşı bildikləri fənlərdə birgəfəaliyyət prosesində qrupun işini isitqamətləndirməyə gücləri çatır.

Sınıf rəhbərləri ilə aparılan sorğulardan sonra növbəti mərhələdə tədqiqatımızı sınımlanlarla apardıq. Yeniyetmələrin üzləşdiyi demografik amillərin neqativ təsirləri fəaliyyətdə və ünsiyyətdə, daha dəqiq desək, hiss və emosionalarda özünü büruzə verir. Bu istiqamətdə biz bu yeniyetmələrin ailəyə, məktəbə (təhsilə) və özünə münasibətini müəyyənləşdirilmək üçün əvvəlcə E.Klessmanın ailədaxili münasibətlər haqqında proyektiv testini həyata keçirdik (14)

Metodikanın tətbiqi fərdi qaydada aparıldı. Əvvəlcə sınımlanların ailəsi, onun tərkibi, ailə üzvlərinin adları, yaşı, peşəsi, iş yeri, ya-şadıqları ev, otaqların sayı, şəraiti və s. soruşuldu. Bundan sonra onlara rəsm vərəqində üfüqi vəziyyətdə yan-yana üç ağac şəkli çəkmək xahiş olundu. Şəkil hazır olduqdan sonra yeniyetmələrdən onları (ağacları) adlandırmaq xahiş edildi. Rəsmindən ağacların adını yazdıqdan sonra daha çox xoşuna gələn ağacın hansı olduğunu ondan soruşduq və bu şəklin altında qeyd apardıq. Daha sonra ona aşağıdakı sualları verdik:

–Hansı ağac daha hündürdür?

- Hansı ağac daha alçaqdır?
- Hansı ağac daha cavandır?
- Hansı ağac daha qocadır?
- Hansı ağac daha gözəldir?

Testin tələbinə əsasən sualların ardıcılığı asandan çətinə doğru istiqamətlənib. Müraciətin əvvəlcə yüksək ağaca edilməsi bağlılıq baxımından daha yüksək qiymətləndirməni ifadə edir. Həmin ardıcılıqla daha alçaq ağac artıq qiymətləndirmənin aşağı səviyyəsini bildirmir, müqayisənin davamı kimi qəbul olunur. Sonra sınımlanlardan ağacın hansının cavan, hansının qoca olduğu soruşulur. Daha sonra müdaxiləedici mənə daşdığından növbəti suallar iki yerə bölünür: Hansı ağacın onun xoşuna gəldiyi, hansı ağacın daha gözəl olduğu soruşulur. Sınımlanların verdiyi cavablara əsasən ağacların bütün xarakteristikaları şəkillərin altında yazılır.

Növbəti tapşırıqda sınımlandan aşağıdakı suala cavab verməsi soruşulur. Bağban olsan hansı ağaca necə qulluq edərsən? Bu zaman sınımlanların cavabları alternativ xarakter daşıya bilər. Məsələn: sulamaq, gübrələmək, istilik vermək, çoxaltmaq, kənarlarını bağlamaq. Sınımlanlar hətta “bəzi ağaclara, ümumiyyətlə qulluq etmək lazım deyil” fikrini də bildirə bilərlər. Bu cavablar da əvvəl olduğu kimi, sınımlanlar tərəfindən çəkilmiş ağac şəkillərinin altında qeyd edilir.

Bundan sonra sınımlanlara meyvə, heyvan, yaxud otaqdakı əşyaların şəkillərini doğru düzmək, sadalamaq tapşırılır. Bu tapşırıqda məqsəd sınımlanların bu əşyalar arasında ardıcılıq əlaqələrini tapmasıdır. Bundan sonra sınımlanın çəkdiyi ağac şəkilləri ilə ailənin hər bir üzvü arasında müqayisə aparmaq tapşırılır və sınımlanın bu şəkli kiminlə müqayisə etməsi ağac şəkillərinin yanında qeyd edilir. Şagirdə bu zaman hər bir ailə üzvünə uyğun rəng seçməsi də təklif olunur. Seçdiyi rənglərə görə onun ailəsinin üzvləri arasındakı qarşılıqlı münasibətləri təhlil olunur. Verdiyi izahlara və qeyd etdiyi rənglərə əsasən bu münasibətlərdə onun mövqeyi öyrənilir. Bu tədqiqatçıya həmçinin uşağın ailədə böyüdüyü sosial mühiti, mədəniyyəti öyrənmək imkanı verir.

Bu testi tətbiq etdikdən sonra əldə etdiyimiz məlumatlara əsasən nəticələr işlənildikdən məlum oldu ki, siniflər üzrə kiçik yeniyetmələr daha çox 3 rəngə üstünlük vermişlər. Şagirdlərin testlərə verdikləri cavabları ümumiləşdirərək,

nəticə çıxarmaq mümkün idi. İlk növbədə, onu qeyd etməliyik ki, problemə görə sınımlanarlarda rəng seçimləri müxtəlif olmuşdu. Müxtəlif problemləli uşaqların verdiyi cavablara əsasən bu testlərin nəticəsində aşağıdakı qənaətlərə gələ bilərik.

Xəstə yeniyetmələrin (onlar testlərə verdiyi cavablarda daha çox soyuq) rəngləri seçmişdilər) ailə üzvlərinə münasibəti:

- pozitiv hisslər: vital başlanğıc, boylanmaq, ümid; açıqlıq, azadlıq, fəallıq, şən-şöhrət, güc; analıq, nəsilartırma, torpaq;

- neqativ hisslər: daxili narahatlıq, həyəcan, üz döndərmə, melankoliya; qısqanclıq, paxıllıq, acgözlük, hiyləgərlik, düşkünlük, sərsəmləmə; çirk, tullantı.

Natamam ailələrdən olan yeniyetmələrin (onlar testlərə verdiyi cavablarda daha çox yaşıl, qara və narıncı rəngləri seçmişdilər) ailə üzvlərinə münasibəti:

- pozitiv hisslər: şəxsiyyətin kamilliyi, sevinc, güc, enerji; ləyaqət, təntənə; şəxsiyyətin kamilliyi, sevinc, güc, enerji;

- neqativ hisslər: mübarizə və müharibə etirəsi; ölüm, matəm, günah.

İşsizlik problemləri olan ailələrdən olan yeniyetmələrin (onlar testlərə verdiyi cavablarda daha çox göy, qırmızı və şabalıdı rəngləri seçmişdilər) ailə üzvlərinə münasibəti:

- pozitiv hisslər: ağıl, nizam-intizam, qayda-qanun, sədaqət; məhəbbət, etiras, həzz-alma; analıq, nəsilartırma, torpaq;

- neqativ hisslər: ağılsızlıq, irrasionallıq; aqressiya, nifrət, təhlükə; çirk, irin, tullantı.

Kirayə həyatı yaşayan yeniyetmələrin onlar testlərə verdiyi cavablarda daha çox sarı, göy və yaşıl rəngləri seçmişdilər) ailə üzvlərinə münasibəti:

- pozitiv hisslər: açıqlıq, azadlıq, fəallıq, şən-şöhrət, güc; ağıl, nizam-intizam, qayda-qanun, sədaqət; vital başlanğıc, boylanmaq, ümid;

- neqativ hisslər: qısqanclıq, paxıllıq, acgözlük, hiyləgərlik, düşkünlük; ağılsızlıq, irrasionallıq; zəhər, xəstəlik, qeyri-kamillik.

Bu testlərin nəticələrini biz birmənalı qəbul etmədik. Biz bu nəticələrdən əlavə yeniyetmələrlə söhbət keçirərək onların ailəyə və ailə üzvlərinə münasibəti haqqında fikirləri öyrəndik. Söhbətlər əsnasında əldə etdiyimiz faktlar göstərdi ki, yeniyetmələr ailədə mövcud olan demoqrafik problemləri, bu problemlərin ailənin

həyatına çətinliklər gətirdiyini başa düşürlər. Buna görə də ailəni və ailə üzvlərini belə problemləri olmayan ailələrdəki yaşadlarından fərqli olaraq adekvat qiymətləndirə bilmir və ya qiymətləndirmədə tərəddüd edirlər. Bu çətinliklərə baxmayaraq, onlar valideynlərini sevirlər. Onların təxminən 3/4 hissəsi ananı, qalanları atanı daha çox sevdiyini bildirmişdi. Ataya bağlılıq kirayədə yaşayan və eləcə də qaçqın ailələrdən olan yeniyetmələrdə daha çox üstünlük təşkil edirdi. Natamam ailələrdə isə təbii olaraq, hansı valideyn ilə yaşayarsa, yeniyetmə ona bağlı idi. Onların digər valideynləri haqqında düşüncələri qarışıq idi. Erkən yaşlardan atasını itirmiş iki yeniyetmədə bu qarışıqlıq daha çox idi, onlardan biri babasını, digəri isə dayısını ata obrazı kimi dəyərləndirirdi.

Üç ağac proyektiv metodikasının nəticələri göstərdi ki, müxtəlif demoqrafik amillərin neqativ təsirləri ilə üzləşmiş kiçik yeniyetmələrin ailə, ailənin digər üzvləri ilə münasibətləri və s. haqqında yetkin təsəvvürləri yoxdur. Bu demoqrafik amillərin neqativ təsirlərinin nəticəsidir. Amma buna baxmayaraq, bu uşaqlarda ailə üzvlərinə qarşı emosional bağlılıq var. Demoqrafik amillərin təsirləri neqativ xarakter daşdığı hallarda ailədə sosial inkişaf şəraitinin pisləşməsinin nəticəsində kiçik yeniyetmələrin sosiallaşması üçün şərait qənaətbəxş olmur. Təbii ki, kiçik yeniyetmələrin valideynləri və ailə üzvlərinə münasibəti valideynlərin və digər ailə üzvlərinin ona münasibətdən qaynaqlanır. Kiçik yeniyetmə dövründə uşaqların həmyaşıd uşaqlar qrupunda ünsiyyətinin təzə-təzə yarıldığını nəzərə alsaq məlum olar ki, bu dövrdə onun ailə üzvləri ilə ünsiyyəti nə qədər vacibdir. Əksər hallarda bu dövrdə valideyn (o cümlədən ailənin digər üzvlərinin) biganəliyi həmyaşıd uşaqlar qrupunun onun sosiallaşmasında rolunu artırır. Bu fakt kiçik yeniyetmələrlə valideynlərin və ailənin digər üzvlərinin ünsiyyətinin nə qədər vacib olduğunu təsdiqləyir.

Testin nəticələrindən, həmçinin məlum oldu ki, demoqrafik amillərin təsiri nəticəsində sevilmək, qəbul olunmaq, müdafiə və təhlükəsizlik kimi tələbatlar aktual olaraq qalır. Bunun nəticəsi olaraq, demoqrafik amillərin neqativ təsirinə məruz qalmış kiçik yeniyetmələrdə özünüqiymətləndirmə və özünərealaşdırma tələbatları ləngimış olur. Bu kiçik yeniyetmələrin sosiallaşmasına mənfi təsir göstərən əsas məqamlardan biridir.

Bu testlərdən sonra, növbəti mərhələdə tədqiqatımızda əldə etdiyimiz nəticələrin etibarlılığını artırmaq üçün kiçik yeniyetmələrlə daha 2 test-tapşırığı həyata keçirdik. I tapşırıq vasitəsi ilə kiçik yeniyetmələrin sosial maraqları, özünün və ailə üzvlərinin məişəti, sosial həyatı, təhsili ilə bağlı olan, onlardan birgə fəaliyyət tələb edən işlərə münasibəti öyrənilir. Tapşırığın təlimatına görə sınıqlanlarla fərdi söhbətlər aparılır və onlarla “keçirdiyin günü, zamanı bölək” istiqamətində tapşırıqlar həll edilir. Əvvəlcə kiçik yeniyetmədən “vaxtınızı necə keçirirsiniz?” sualına cavab istənilir. Tədqiqatda iştirak edən kiçik yeniyetmələr bu suala aşağıdakı cavabları verdilər:

- 1) gün ərzində yuxu saati – 30%;
- 2) dərslə hazırlaşmağa, öyrənməyə – 13%;
- 3) ailə üzvləri və həmyaşıdlarla ünsiyyətə – 20%;
- 4) müxtəlif əyləncələrə – 25%;
- 5) boş-boşuna keçirdiyiniz vaxt – 12%.

Verilmiş cavablarda kiçik yeniyetmələrin gün ərzində fəaliyyətinin mənzərəsi aydın olur. Daha sonra E.İ. Roqovun metodikası (15) əsasında demografik problemlərin içində yaşayan kiçik yeniyetmələrin qorxu hissi keçirib-keçirmədiyini aydınlaşdırdıq. Təlimata əsasən sınıqlanlara müxtəlif situasiyalar sadalanır və bu situasiyalardan hansında qorxub-qorxmadığı onlardan soruşulur. Kiçik yeniyetmənin hansı situasiyalarda qorxduğunu müəyyən etdikdən sonra onunla söhbət apararaq bunun səbəbləri aydınlaşdırılır.

Sorğu və söhbət əsnasında məlum oldu ki, kiçik yeniyetmələrin qorxduqları hadisələr onun təlimə və məktəbə münasibətindən, eləcə də demografik problemlərindən asılı olaraq dəyişir. Məsələn, müəyyən edildi ki, xəstə və natamam ailələrdən olan kiçik yeniyetmələrdə qorxular daha çoxdur. Onlar xəstəlik, fəvqəl varlıqlar və qaranlıqdan çox qorxurlar. Kirayədə qalan və valideynləri işsiz olan yeniyetmələr daha çox ləyaqət hissəinə toxunulmasından qorxurlar. qaçqın ailədən olanlar yad insanlardan çox qorxurlar. Bu neqativ emosional hallar yalnız onu əmələ gətirən (daxili və xarici) səbəbləri zəiflətməklə, zərərsizləşdirmək mümkündür.

Kiçik yeniyetmələrlə apardığımız tədqiqat göstərdi ki, demografik amillər yeniyetmələrə təsir göstərir. Bu təsir yeniyetmələrin fərdi xüsusiyyətlərindən və ailə mədəniyyətlərindən asılı olaraq dəyişir. Demografik amillərin xarakteri də bu təsirdə fərqli məzmun yaradır. Demografik amilin neqativ təsiri kiçik yeniyetmələrin sosiallaşmasını ləngidir. Ləngimələr psixikanın bir sıra sahələrinin (emosional sahənin, motivasiya sahəsinin, koqnitiv sahənin) inkişafında çətinliklər yaradır.

Kiçik yeniyetmələrin sosiallaşmasını ləngidən demografik amillərin neqativ təsiri özünü onların ailədaxili və qrupdaxili münasibətlərində də göstərir. Belə ki, onların ailə üzvləri ilə bağlılığında etibarlılıq və əminlik qismən zəifdir. Məsələn, oğlanlar atasını o qədər də güclü kişi hesab etmirlər. Analarla emosional bağlılıq da yeniyetmələri qane etmir. Düşüncələr ki, ana onları anlamır, tez-tez acılayır, tənbeh edir, istədiyini almır və s.

Kiçik yeniyetmələrin ailədəki sosial rolu haqqında təsəvvürləri bəsitdir. Onlar ailə üzvlərində, qayğılarında özlərini kənarında saxlamağa üstünlük verir və bunu təbii hesab edirlər. Valideynlərin də onlara yetərincə tələbkə yanaşmaması kiçik yeniyetmələrin ailədəki sosial rolu barədə anlayışlarının inkişafını ləngidir.

Problemin aktuallığı. Məqalədə demografik amillərin neqativ təsirinə məruz qalmış kiçik yeniyetmələrdə yaranmış psixoloji problemlərdən bəhs edilir. Yaranmış psixoloji problemlərin öyrənilməsi kiçik yeniyetmələrinin sosiallaşmasına mənfi təsirlərin aradan qaldırılması baxımından aktual məsələ kimi dəyərləndirilir.

Problemin elmi yeniliyi. Həm demografik problemlər, həm də şəxsiyyətin sosiallaşması dinamik dəyişən prosesdir. Bu istiqamətdə dövrün tələbləri nəzərə alınaraq baş verən demografik amillərin kiçik yeniyetmələrdə yaratdığı psixoloji problemlərin öyrənilməsi onları sosiallaşması prosesində yaratdığı ləngimələrin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Demografik amillərin kiçik yeniyetmələrdə yaratdığı psixoloji problemlərin öyrənilməsi məktəb müəllimlərinə və psixoloqlara onların sosiallaşmasında yaranmış ləngimələrin aradan qaldırılması üçün yararlı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə, H.Ə. Tərbiyənin demografik problemləri. – Bakı, – Maarif, –1993.– 230 s.
2. <http://www.texts.news/obschaya...knigi/teorii/> Социологические теории
3. Мид, М. Культура и мир детства. – М.: Прогресс, – 1988, – 236 с.
4. Кули, Ч. Социальная самость //Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И. Добренкова.– М.: Изд-во МГУ, –1994, – с. 316-329.
5. Abbasova, Q.Y., Mahmudova R.M., Əlizadə H.Ə. Təhsilin sosial-pedaqoji məsələləri. – Bakı: – Turan evi, 2008.– 202 s.
6. https://kpfu.ru/docs/F358637734/1_Xamidlek1.pdf/ Демография.
7. Эюбова, К. Человек в процессе социализации // Psixologiya, – 2003, №1, – с. 72-75
8. Məmmədov, V.Ə. Demografik amillərin tələbələrə neqativ təsiri // “Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində” mövzusunda respublika elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı, – 2010, – s. 322-325
9. Məmmədov, S.A. Tələbə şəxsiyyətinin sosiallaşmasında miqrasiya problemi: // ped. elm.nam. dis. avtoref. / – Bakı. – 2004. – 32 s.
10. Tağıyeva, G.B. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan gənclərin təhsilinin pedaqoji əsasları // “Müasirlik və pedaqogikanın aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. –Bakı. – 2009, – 150-156 s.
11. Talıbova, X.A. Kimsəsiz və yetim uşaqlarla tərbiyə işinin təşkili // Elmi-tədqiqat işi, TPI-nin kitabxanası, – 2008, – 53 s.
12. <https://studwood.net/981315/psixologiya/test/> В.С. Юркевич. Тест «Познавательные потребности».
13. <https://psy.wikireading.ru/10292/> С.Рензулли. Тест рейтинговая шкала личностных особенностей.
14. <http://testoteka.narod.ru/pm/1/08.html/> Е.Клессман. Тест «Три дерева».
15. <https://studfile.net/preview/6489161/> Е.И.Рогов. Тест «Страхи».

E-mail: hikmet56@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. H. Ə. Əlizadə*

ped.ü.fəls.dok., dos. S. A. Allahyarova

Redaksiyaya daxil olub: 24.05.2022.

UOT 159.9.

Инара Самидали гызы Джафарова

*преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Колледжа при
Азербайджанском Государственном Педагогическом Университете*

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ У ДЕТЕЙ С ПРОБЛЕМАМИ В РАЗВИТИИ В ГРУППАХ ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА

İnarə Səmidəli qızı Cəfərova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin müəllimi*

KİÇİK YAŞLI UŞAQLARDA İNKİŞAF PROBLEMLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASI İLƏ BAĞLI TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ

Inara Samidali Jafarova

teacher at the Azerbaijan State Pedagogical College at the Azerbaijan State Pedagogical University

APPLICATION OF LEARNING METHODS TO CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL PROBLEMS IN YOUNG CHILDREN GROUPS

Резюме: Цель инклюзивного учителя – обеспечить, чтобы каждый ребенок был вовлечен в учебный процесс на протяжении всего урока, а чтоб его работа была интересной и поучительной. Существуют различные методы обучения для детей с нарушениями развития, чтобы они могли проявить участие и достичь положительных результатов в процессе обучения. Проанализировав целесообразность учебного материала, учитель должен попытаться определить, является ли выбранный метод обучения целесообразным. Применение любого из методов предполагает наличие у детей определенных знаний и навыков в качестве обязательного условия. Учителя должны определить, с какими потенциальными проблемами могут столкнуться дети при применении методов, которые они решат использовать в классе.

Ключевые слова: *инклюзивное образование, дифференцированный подход, среда обучения, методы обучения, дошкольный возраст*

Xülasə: İnküziv müəllimin hədəfi hər bir uşağın dərs boyu məşğul olması və gördüyü işinin maraqlı və öyrədici olmasını təmin etməkdir. İnküşafında problemlər olan uşaqların təlim prosesinə cəlb olunması, iştirakı və nailiyyət əldə etməsi üçün müxtəlif təlim üsulları var. Müəllim tədris materialının uyğunluğunu təhlil etdikdən sonra seçdiyi təlim metodunun uyğun olub-olmadığını müəyyənləşdirməyə çalışmalıdır. İstənilən metodların tətbiqi ilkin şərt kimi uşaqlarda müəyyən bilik və bacarıqların olmasını nəzərdə tutur. Müəllimlər dərsdə istifadə etmək üçün seçdikləri metodların tətbiqi zamanı uşaqların hansı potensial çətinliklərlə üzləşə biləcəklərini müəyyən etməlidirlər.

Açar sözlər: *inküziv təhsil, differensial yanaşma, öyrənmə mühiti, təlim metodları, məktəbəqədər yaş dövrü.*

Summary: The goal of an inclusive teacher is to ensure that every child is involved in the learning process throughout the lesson, and that his work is interesting and instructive. There are various teaching methods for children with developmental disabilities so that they can participate and achieve positive results in the learning process. After analyzing the appropriateness of the educational material, the teacher should try to determine whether the chosen teaching method is appropriate. The use of any of the methods assumes that children have certain knowledge and skills as a prerequisite. Teachers should determine what potential problems children may encounter in applying the methods they choose to use in the classroom.

Key words: *inclusive education, differentiated approach, learning environment, teaching methods, preschool age*

Дошкольные учреждения осуществляют право ребенка на образование, хорошие инклюзивные дошкольные учреждения также направлены на реализацию многих других прав ребенка, и самое главное - права на участие. Активное участие во всех областях развития в рамках комплексной программы помогает детям в становлении их личности. Высококачественное инклюзивное дошкольное учреждение обеспечивает безопасную и защитную среду для всех детей.

Учебный план инклюзивного дошкольного учреждения содержит несколько важных характеристик. Он включает в себя сферы, имеющие отношение ко всем областям развития ребенка. В нем признается, что развитие в младшем детском возрасте имеет ярко выраженный интегрированный характер, и ни один навык или деятельность не относятся только к одной сфере развития. В дальнейшем развитие становится более дифференцированным, и навыки можно идентифицировать как относящиеся к одной области.

Педагоги, которые успешно включают в свои группы маленьких детей с проблемами в развитии, используют разнообразные эффективные методы обучения. По мере необходимости они также осуществляют адаптацию и модификации при обучении. Несмотря на то, что практика, соответствующая уровню развития, требуется детям с проблемами в развитии для достижения высоких уровней, которые определены в стандартах, для многих из них ее может оказаться недостаточно. Для того чтобы дать детям с проблемами в развитии возможность участвовать и реализовывать свой потенциал, при работе в группе может потребоваться дополнительная, иногда специализированная, поддержка при обучении. Далее следует отметить, что характер такой поддержки при обучении детей с проблемами в развитии – изменение среды или поведения. Педагоги, работающие с детьми в раннем детстве, часто обнаруживают, что спектр характеристик ребенка, особенно когда речь идет о детях трех-шести лет с проблемами в развитии, делает дифференцирование необходимой и сложной задачей. При планировании работы с различными детьми педагоги анализируют

свою преподавательскую деятельность, чтобы определить, все ли дети окажутся вовлеченными в работу и смогут добиться успехов. Этот процесс включает в себя анализ учебных целей и методов обучения с целью выявить возможные препятствия или сложности на пути детей к успеху.

Планирование уроков для различных групп учащихся требует упреждающего подхода. Цели и задачи должны отражать весь спектр способностей учащегося к обучению и давать всем детям возможность осмысленно участвовать во всех занятиях. Педагоги обязаны добиться, чтобы их манера обучения была доступна всем детям. Для этого они должны:

➤ Осуществлять учебную адаптацию и модификацию учебного материала.

➤ Применять методы обучения, которые доказали свою эффективность в различных группах обучаемых, включая детей с проблемами в развитии.

Но для того, чтобы осуществить эффективные адаптации и модификации, педагоги сначала должны проанализировать, чего они требуют от детей. Это необходимо для того, чтобы выяснить, могут ли они добиться успеха. Сначала педагоги выясняют, правильно ли определены учебные цели и задачи. Задача состоит в том, чтобы проанализировать, что требуется от учащегося, и определить, способен ли учащийся овладеть содержанием. Педагоги часто используют анализ задачи для того, чтобы разбить занятие на умения и выяснить, какие шаги необходимо сделать для достижения ребенком успеха.

Как правило, сложности возникают, когда содержание учебной программы оказывается на слишком высоком когнитивном уровне, требует навыков, которыми учащийся не располагает, или предполагает наличие базы знаний, которая отсутствует. В процессе пересмотра целей учебной программы и определения задач для различных групп учащихся педагоги должны:

– Наметить первоочередные задачи и попытаться найти какие-либо подтверждения того, что дети выполнили эти задачи.

– Подумать, не будет ли детям полезно попрактиковаться в решении ранее выполненных задач до начала нового урока.

– Ознакомиться с ИПО детей и выяснить, не отличаются ли цели их учебной программы от целей общей программы.

В отдельных случаях в ИПО могут также быть указаны цели и задачи учебной программы, которые отличаются от существующих в области общего образования. В любом случае, для ребенка с проблемами в развитии содержание может нуждаться в следующем видоизменении:

- Ребенок способен усвоить такой же учебный материал, но при этом ему требуется учебная адаптация. В этом случае ребенок работает для достижения тех же результатов что и его сверстники, но усваивать содержание может по-другому.

- Ребенок способен усвоить только часть содержания учебного материала. В этом случае ребенок может сосредоточить усилия лишь на некоторых целях и задачах, которые отвечают его потребностям.

В настоящее время ребенок не способен усвоить содержание учебного материала, и для него необходимо определить иные цели. В этом случае педагог все равно находит содержательные пути вовлечения ребенка в ход урока или занятия. Педагог может составить параллельную учебную программу, по которой ребенок будет работать над достижением целей в той же самой области содержания, но на ином концептуальном уровне. Или же педагог может составить такую параллельную программу, при которой ребенок участвует в занятии, но выполняет другую цель. Несоответствующее содержание учебной программы способно свести на

нет даже самые искренние усилия педагога. Если ребенок оказывается не в состоянии выполнить задание, педагог обязан дифференцировать результаты.

Таким образом, в процессе планирования педагоги анализируют свои учебные и преподавательские требования к сильным сторонам и потребностям учащихся. Рассматривая сильные стороны и потребности, педагоги обращаются к ИПО детей с проблемами в развитии. После проведения анализа педагоги направляют свои усилия на области обучения, которые могут представлять ненужные сложности для общего и индивидуального участия в работе.

Актуальность проблемы: Анализ обучения является первым шагом при осуществлении дифференцирования обучения детей с проблемами в развитии. Он дает педагогам исходную точку для определения соответствующей аккомодации и модификаций.

Научная новизна проблемы: Дифференцирование обучения можно осуществлять на общем уровне, обеспечивая охват многих детей, или на уровне индивидуального ребенка. В обоих случаях цель состоит в повышении уровня участия и достижений детей.

Практическая значимость проблемы заключается в том, что статья позволит сосредоточить внимание на тех направлениях, которые нуждаются в дальнейшем изучении. Помочь специалистам, работающим в этой области определить детей, которые нуждаются в помощи и выявить причины, по которым дети могут испытывать трудности, для того, чтобы они могли соответствующим образом изменить свое преподавание.

Литература:

1. Государственная программа развития инклюзивного образования для людей с ограниченными возможностями в Азербайджанской Республике на 2018-2024 годы, 14 декабря 2017
2. Гусейнов Г., Шарафханова Л., Мамедова С., У.Микаилова, Ю.Каримова – Инклюзивное образование (методические пособия для профессионалов) – 2010
3. Организация обучения в инклюзивных классах (материал для чтения), – 2018
4. Джафарова Л., Гасымова А., И. Расулова, Азимзаде А., Алекперов Ф., Гасанова Т. Организация инклюзивного обучения в дошкольных группах. Методические пособия для учителей. – 2021.

E-mail: inara-asadova@mail.ru

Рецензенты: док. фил. по пед., доц. **Б.О. Ибадова**,
док. фил. по пед., доц. **Л.К. Джафарова**

Redaksiyaya daxil olub: 08.06.2022

UOT 159.9.

Cəmilə Arif qızı Fətiyeva

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
"Turkologiya" jurnalının korrektoru*

AZYAŞLI MƏKTƏBLİLƏR: UYGUNLAŞMA MEYARI VƏ GÖSTƏRİCİLƏR

Джамиля Ариф гызы Фатиева

корректор журнала «Туркология»

Института Языкознания имени И. Насими Азербайджанской Национальной Академии Наук

МЛАДШИЕ ШКОЛЬНИКИ: КРИТЕРИИ И ПОКАЗАТЕЛИ СООТВЕТСТВИЯ

Jamila Arif Fatiyeva

*proofreader of the journal "Turkology" of the Institute of
Linguistics named after I. Nasimi of Azerbaijan National Academy of Sciences*

PRIMARY SCHOOLCHILDREN: CONVERGENCE CRITERIA AND INDICATORS

Xülasə. Həssaslığı və ətraf mühit faktorlarından təsirlənmə xüsusiyyəti ilə seçilən azyaşlı məktəbli "müəllim – şagird" və "valideyn – şagird" münasibətlər sistemini yaradan bir şəxsdir. Bu mənada, məqalədə azyaşlı məktəblilərin ilk təhsil illərində bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir göstərən əsas amillər tədqiq olunur. Bununla bağlı olaraq, onların qarşılaşdıqları təhsil çətinlikləri, davranışı və düşdüyü şəraitlə əlaqədar özünütəhlil prosesi nəzəri baxımdan təhlil edilir.

Açar sözlər: *azyaşlı məktəbli, ətraf mühit, şərait, özünütəhlil, münasibətlər sistemi*

Резюме. Школьник младшего возраста, отличающийся особенностями воздействия факторов чувствительности и окружающей среды, это личность, создающая систему отношений «учитель - ученик» и «родитель - ученик». В связи с этим, в статье проведено исследование основных фактов, воздействующих на формирование личности в младшем школьном возрасте в первые годы образования. С теоретической точки зрения проанализированы трудности, с которыми сталкиваются школьники младшего возраста, их поведение и самооценка в связи с окружающими условиями.

Ключевые слова: *младший школьный возраст, окружающая среда, условия, самоанализ, система отношения*

Summary. Primary schoolchildren, distinguished by the sensitivity and affected by the features of environmental factors are people who create a system of "teacher-pupil" and "parent-pupil" relationships. In this sense, the main factors influencing the formation of primary schoolchildren as a personality during their first academic year, are investigated in this article. In this regard, challenges they faced, their behavior and self-analysis connected with the atmosphere where they fall are theoretically analyzed.

Key words: *primary schoolchildren, environment, atmosphere, self-analysis, system of relationships*

Konkret təhsil müəssisələri, ələlxusus, məktəbdə ilk təhsil həm sosial-psixoloji, həm də fizioloji planda uyğunlaşmaya öyrədən mürəkkəb və məsuliyyətli bir mərhələdir. Bu mərhələdə həssaslığı və ətraf mühit amillərindən təsirlənmə xüsusiyyəti ilə seçilən azyaşlı məktəbli "müəllim-şagird" və "valideyn-şagird" münasibətlər sistemini yaradan bir şəxs olaraq formalaşır.

İlk günlərdən məktəb (təhsil) uşağın qarşısına bir çox öhdəliklər qoyur ki, bunlar da bilavasitə təcrübədən asılı olmayan, lakin maksimal dərəcədə intellekt, bacarıq və fiziki güc ehtiyatının aşkarlanmasına şərait yaradan yeni bir həyat tərzidir ki, azyaşlı məktəbli yeni rejimə, reqlament xarakterli bir biçimdə yaşamağa məcbur edir. Bütün bunlar həlledici şəkildə formalaşmağa və yeni bir münasibətin əhatə dairəsinə mü-

nasibət sisteminin yaranmasına – özünə, başqa insanlara, təhsilə, mənəviyyata əsaslanan dünya-baxışın emosional istiqamətdə inkişafına, davranış və xarakterinə həlledici təsir göstərir (12).

Bu mənada, R.V. Ovçarova qeyd edir ki, individual, fizioloji və intellektual səviyyələrindən asılı olmayaraq, bütün ibtidai sinif şagirdləri mövcud ənənəvi təhsil sistemində bu və ya digər çətinliklərlə qarşılaşırlar.

R.V. Ovçarovanın qeyd etdiyi kimi, “məktəbə daxil olan uşağın müvəffəqiyyətli təhsil alması üçün o, fiziki və sosial baxımdan yetkinləşməlidir; belə ki, istənilən əqli və emosional inkişaf səviyyəsinə çatmaq üçün müəyyən dünyagörüşü və elementar anlayışların olması əsas şərtidir. Eyni zamanda, davranış qaydaları, pozitiv münasibət, özünüidarə, təhsil zamanı tapşırıqların yerinə yetirilməsi və görüləcək işlər üçün hərəkət planını hazırlamaq bacarığının olması vacibdir. Bu keyfiyyətlərin lazımı səviyyədə olmaması uşağın məktəbə, təhsil sistemində uyğunlaşmasını çətinləşdirir” (7).

Bu cür individual xüsusiyyətlərdən başqa azyaşlı məktəblilərin uyğunlaşmasına məktəbdəki təhsilin təsirinin qaçılmazlığını əsas amil kimi qiymətləndirən M. Tışkovaya görə, “balanslaşdırılmayan, məqsədsiz sistem və şərait subyektin imkanlarını çətinləşdirir” (11, s. 150). Bu mənada müəllif 2 növ çətin şəraiti xüsusi qeyd edir:

1. Yorucu şərait (yorğunluq, yüklənmə);

2. Təhlükə yaradan şərait (təlatüm keçirmə, psixoloji gərginlik).

Həlli çətin olan tapşırıqların yerinə yetirilməsi və azyaşlı məktəblinin qarşısına qoyulan tələb *yorucu şəraiti* yaradan əsas amillərdəndir; əgər müəllim şagirdin bacarıq və qavrama imkanlarını (zehni inkişafı, astagəlliyi və s.) nəzərə almadan onu çətin tapşırıqlarla yorursa, bu, uşaqda süstlük (məyusluq) yaradır ki, bu da şagirdin özünə, sinif şagirdlərinə, müəllimə, bəzən isə, ümumiyyətlə, təhsilə qarşı aqressiyası ilə nəticələnir. Davamlı “müvəffəqiyyətsizlik” şagirdin psixoloji sabitliyini pozur və onun şəxsiyyət kimi formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Müəllim və valideyn təzyiqi ilə uşaqda ciddi psixoloji sarsıntılar yaranır (11). İ.M. Pikenonun fikrincə, “Məktəbdə ilk təhsil zamanı uşaqların 15-40 faizi dərslər və ünsiyyət ilə bağlı çətinlik çəkir”(8).

Təhlükə yaradan şərait birmənalı olaraq, ictimaiyyət qarşısında sorğu-sual etmə, sosial dəyərləndirmə, müxtəlif tənbeh metodları, konflikt yaradan kəskin xarakterli sözlər, neqativ emosiyaların (qorxu, utancaqlıq, əsəb, qəzəb, xof) artması ilə müşayiət olunur ki, bu da stress mənbəyi olaraq (11) uşağın sosial vəzifəsinə – şagirdliyinə hər mənada xələl gətirir.

M. Tışkovanın tədqiqatlarının nəticəsi olaraq çətin şəraitlərə qarşı reaksiya müxtəlifliyi yaş həddinin fərqi ilə izah olunur (11, s. 151). 10 yaşına qədər olan uşaqlarda hərəkətə meyillik, bir növ, çətin şəraitin yaranmasına rəvac verir. Lakin bu tələbatın qarşısını almaq, (uşaq hərəkətini daim nəzarətdə, qapalı saxlamaq) əzələ gərginliyini artırır, diqqət yayınması ilə, işləmə qabiliyyətinin aşağı düşməsi ilə, son olaraq isə yorğunluq ilə nəticələnir. Ümumiyyətlə, hər iki şərait bir-birini tamamlayır, daha dəqiq, yorucu şəraitin təhlükə yaradan şəraitə keçməsi danılmazdır – yorucu şərait ilkin mərhələ, təhlükə yaradan şərait isə son mərhələ kimi ortaya çıxır.

11-12 yaşlı məktəblilər daha çox sosial dəyərləndirmədən təsirlənirlər. Onları “mən” olaraq özünü təsdiq və iradə motivizə edir.

A.S. Belkinanın qənaətinə, “Azyaşlı məktəblilər psixoloji uyğunlaşma zamanı müəyyən çətinliklər yaşayırlar:

1. **Yeni həyat rejimini qəbul etmə çətinliyi.** Davranış (vaxtında yuxudan oyanmaq, lazımı əşyaları toplamaq, özünü dərslərdə nizamlı aparmaq, müəllimin bütün tapşırıqlarını dəqiqliklə yerinə yetirmək, ev tapşırıqlarına ciddi yanaşmaq, ictimai vəzifələr və s.) nəzərdə tutulur. Fiziki, psixoloji və pedaqoji baxımdan tam hazırlıqlı olmayan uşaqlar bütün bunlara çətinliklə alışır. Hətta bu “alışqanlıq” bəzən “konflikt” ilə nəticələnə bilər.

2. **Qarşılıqlı münasibətlər spesifikasiyasının (sinif yoldaşları və müəllim ilə) qəbulu.** Müəllim azyaşlı məktəbli üçün (əsasən ilk 2 il təhsil müddətində) ən böyük şəxsiyyətdir; onun müzakirələri, qiyməti heç bir izahat və şərhə ehtiyac duyulmadan qəbul olunur. Uşaqda xeyirxahlıq, mehribanlıq, nəvaziş və diqqət görə bir insan olaraq (*daha dəqiq, bu cür görmək istərdik – F.C*) müəllimə qarşı xüsusi bir meyli olur. Digər tərəfdən isə hiss edir və başa düşür ki, müəllim çox bilən və çox tələb edən, bağışlamağı və tənbeh etməyi bacaran, müəyyən həyat və yaradı-

cılıq atmosferi yaradan, kollektivə rəhbərlik etməyi bacaran bir şəxsdir. Bu mənada uşaq öz müəlliminə, ilkin olaraq, insanlığın başlanğıcı kimi baxır və qarşısında əsl pedaqoq görür. Burada hər şey təcrübə ilə müəyyən olunur; bunu azyaşlı məktəbli (uşaq bağçasından sonra şagird adı qazanan insan) müəyyən edir.

3. **Uşağın ailəyə münasibətinin dəyişməsi.** Məktəbə daxil olmaqla uşaq öz statusunu dəyişir; o artıq uşaq deyil, ömür boyu müşayiət edəcək “məsuliyyətli münasibətlər” (A.S. Makarenko) sisteminə qədəm qoyur. Bu mənada müxtəlif şəraitin yaranması mümkündür.

4. **Təhsil prosesi ilə əlaqədar çətinliklərin yaranması.** Bu, A.S. Belkinanın fikrincə, “əsas çətinlik növlərindən biridir” (1).

M.V. Maksimovanın tədqiqatlarının nəticələrinə görə, təhsil ilinin başlanğıcında birinci sinif şagirdləri üçün çətinlik yaradan əsas səbəb dərs proqramının qəbulu, keçilən dərslər dərək etmə problemi və astagəllik ilə bağlı olur. Dərs ilinin sonuna yaxın çətinliklər dəyişir: belə ki, ilin əvvəlində sadalanan səbəblər üzündən çətinlik çəkən uşaqların sayı 10% təşkil edərsə, ilin sonu bu rəqəm 4 dəfə artaraq 40%-ə çatır. Tədris olunan predmetlərə münasibət dəyişir, maraq azalır, bir növ, şagird dərslərə (ələlxüsus, oxu və qrammatika fənninə) ikrah hissi ilə yanaşır, işləmə (oxuma) qabiliyyətində qeyri-sabitlik hiss olunur, xroniki yorğunluq, həyəcan hissini artıq olması ilə məktəbə qarşı qəribə bir qorxu hiss edir.

III sinif şagirdləri üçün yaranmış çətinliklər bir qədər fərqlidir; davamiyyət və dərsləri qavrama probleminin olmadığı halda, məktəbə marağın azalması aşkar nəzərə çarpır. M.V. Maksimovanın qeydinə görə, 70% uşaqların dərslərə, daha dəqiq, predmetə qarşı diqqətsizlik, emosionallıq, ünsiyyət qurma problemi (çox vaxt uşaqlar öz yaşadları ilə belə ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkirlər), özünə qarşı qeyri-adekvat yanaşma, həyəcan hissini həddən ziyadə olması qaçılmazdır.

V.V. Sorokina qeyd edir ki, məktəb çətinlikləri ilə bağlı aparılan tədqiqatlar müəllim və valideyn münasibətlərinə əsaslanır (10, s. 30). Keçən əsrin 30-cu illərində L.S. Vıqotski həyəcan kateqoriyasını dərketmənin şəxsiyyət və mühiti öyrənmə vahidi olaraq qeyd edir (3). Həyəcan dedikdə, o, uşağın reallığa münasibətini nəzərdə tutsa da, çətinlik probleminin təhlilində

şəraiti deyil, uşağın həmin şəraiti necə yaşamasını əsas götürürdü: “Uşaq sosial şəraitin bir hissəsidir: onun ətraf mühitə münasibəti və ətraf mühitin ona münasibəti məhz narahatçılıq vasitəsilə özünü büruzə verir. Bu zaman ətraf mühitin gücü narahatçılıq ilə müşahidə olunan özünü-təhlil ilə nəticələnir” (3, s. 383). Müəllifin fikrincə, məktəbdə təhsilə uyğunlaşma ikinci dərəcəli keyfiyyətlərdən əvvəl individual-şəxsi keyfiyyətlərin formalaşması üçündür.

A.M. Pıxojanın qənaətinə, məktəbə daxil olan uşağın daxili faktorların roluna əsasən yeniləşməsi şagirdin iç dünyasının formalaşmasında təzahür edir: “Daxili mövqe (uşağın iç dünyası) uşağı tədrisə istiqamətləndirən mərkəz olaraq “yaxşı şagird” nümunəsini formalaşdırır” (9, s. 15).

A.M. Pıxojan qeyd edir ki, təhsildəki uğursuzluq, həmyaşadları ilə ünsiyyət qurmaq qabiliyyətinin olmaması, ətraf mühitin neqativ təsiri ilə əlaqədar şagirdin keçirdiyi hiss-həyəcan müxtəlif forma və intensivlikdə özünü göstərir: bu, məktəb həyəcanı ilə başlanıb məktəb nevrozu, yaxud da məktəb fobiyası ilə nəticələnmə bilər.

Məktəb həyəcanı müvəffəqiyyətsizliyin emosional səpkidə təzahürü kimi dəyərləndirilir. Bu, narahatçılıq ilə başlanıb, müxtəlif şəraitlərdə (istər müəllim, istərsə sinif yoldaşları ilə, istərsə də özü-özünə) qeyri-adekvatlıq hissi ilə yaşanır ki, nəticə etibarilə özünə-qapanma, davranışlarda məntiqsizlik və özünə inamsızlıq aşkar nəzərə çarpır.

Məktəb nevrozu (*xofu – F.C.*) simptomlar ilə (qusma, qızdırma, başağrısı, temperatur və s.) müşahidə olunan bir hal kimi ortaya çıxır.

Məktəb fobiyası isə qorxunun müxtəlif formaları ilə nəticələnir və ağır fəsadlar törədir.

L.S. İvanova qeyd edir ki, məktəbə uyğunlaşma ilə bağlı yaranan bütün bu çətinliklərin yeganə səbəbi “uşaq həyəcanı”dır (5). Bu mənada, ibtidai təhsil zamanı qarşılaşan hər növ çətinlik zahiri təsir ilə yanaşı (dərslərə davamiyyət, ünsiyyət, predmetləri dərketmə və s.), daxili təsirlər (həyəcan, qorxu, yorğunluq, təlatüm və s.) malik faktor olaraq uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında böyük rol oynayır.

Problemin aktuallığı. Azyaşlı məktəblilərin ibtidai təhsil alarkən sosial-psixoloji planda təhsil müəssisəsinə uyğunlaşması zamanı rast gəlinən çə-

tinliklər, müəllim-şagird münasibətlərinin öyrənilməsi, araşdırılması aktual məsələdir.

Problemin elmi yeniliyi. Azyaşlı məktəblilərin təhsil müəssisəsinə uyğunlaşma meyarları və göstəriciləri araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticəsindən ibtidai təhsil sistemində müəllimlərə məktəblilərin təhsilə uyğunlaşmasında, şagirdlərlə ünsiyyət qurmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Белкин А.С. Основы возрастной педагогики: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», – 2000. – 192 с.
2. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. – Л.: Наука, –1988. – 267 с.
3. Выготский Л.С. Кризис семи лет. //Собрание сочинений. Т.А.– М.: Педагогика. – 1984.-с. 376-385.
4. Выготский Л.С.– Педагогическая психология. – М.: АСТ, –2008. – 672 с
5. Иванова Л.С. Эмоционально-личностная дезадаптация: проблемы диагностики и коррекции / Проблемы психологии здоровья: сб. научных статей / Под ред. Н.Б. Парфеновой. – Псков: ПТУ, –2002. – С. 307-308.
6. Максимова М.В. Психологические условия школьной адаптации (I-III классы): Дисс. канд. психол. наук. – М., 1994 . – 262 с.
7. Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе. – М.: ТЦ Сфера, – 2002. – 240 с.
8. Пихенько И. Н. Педагогическая адаптация первоклассников к обучению в школе. Дис. канд. пед. Наук. – Брянск, – 2003. – 190 с.
9. Прихожан А.М. Под гнетом школьных требований // Школьный психолог. – 2001.– М 12. – С.15-18.
10. Сорокина В.В. Психологическое неблагополучие детей в начальной школе. Диагностика и пути преодоления. – М.: Генезис, – 2007 – 191 с.
11. Тышкова М. Поведение школьников в трудных ситуациях. – Варшава, –1986. –374 с.
12. Федорова Ю.П. Психологическое сопровождение личностного развития младших школьников в частной школе Дис. канд. психол. Наук. – Курск, – 2003. – 190 с.

E-mail: cema_5@mail.ru

Rəyçilər: *filol.ü.elm.dok., prof. İ.O. Məmmədli*
filol.ü.elm.dok. N.F. Seyidəliyev

Redaksiyaya daxil olub: 03.06.2022.

MƏKTƏBİN İDARƏ OLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ ШКОЛ
SCHOOL MANAGEMENT ISSUES

UOT: 37.01

Bibixanım Orucəli qızı İbadova
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun şöbə müdiri
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ORCID-0000-0003-0768-9990

SİNFİN İDARƏOLUNMASI: VƏZİFƏLƏR, TƏLƏBLƏR

Бибиханым Оруджали гызы Ибадова
заведующий отделом
Института Образования Азербайджанской Республики
доктор философии по педагогике, доцент,

УПРАВЛЕНИЕ КЛАССОМ: ЗАДАЧИ, ТРЕБОВАНИЯ

Bibikhanım Orucəli İbadova
head of department at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor

CLASS MANAGEMENT: TASKS, REQUIREMENTS

Xülasə. Məqalədə müəllif qeyd edir ki, sinfin idarəolunmasında təlimin təşkili, müəllim-şagird ünsiyyəti, şagirdlərin təlim motivasiyasının stimullaşdırılması, nizam-intizamın qorunub saxlanması, valideynlərin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə qeyd olunan məsələlərin hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti ətraflı izah olunur, müəllimlərə müvafiq tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: *sinfin idarəolunması, müəllim-şagird ünsiyyəti, arzuolunmaz davranışlar, dəstəkləyici mühit*

Резюме. В статье автор указывает, что особое значение имеют организация обучения, общение учитель-ученик, стимуляция мотивации учащихся к обучению, поддержание дисциплины, роль родителей в управлении классом. В статье подробно разъясняются специфика и важность каждого из упомянутых вопросов и даются соответствующие рекомендации учителям.

Ключевые слова: *управление классом, общение учителя и ученика, нежелательное поведение, поддерживающая среда*

Summary. In the article, the author points out that, the organization of training, teacher-student communication, stimulation of students' motivation for learning, maintaining discipline, and the role of parents are of particular importance in class management. The article explains in detail the specifics and importance of each of the mentioned issues and gives appropriate recommendations to teachers.

Keywords: *class management, teacher-student communication, undesirable behavior, supportive environment*

Təhsil hər bir şəxsin həyatında önəmli rol malikdir. Uşaqlıqdan yetkinlik dövrünə qədər inkişaf yolu keçən, pərvazlanıb müstəqil həyata qədəm qoyan hər bir kəsin yaddaşına həmişəlik həkk olunan məktəb illərinin əsas memarı müəllimdir.

Sinfi bir orkestrə bənzətsək, müəllim onu idarədən dirijordur.

Müəllim sinifdə fəal tədris mühiti yaradan, bu prosesi idarə edən yaradıcı şəxs, eyni zamanda şagirdləri real həyata hazırlayan, onla-

ra zəruri bilik və bacarıqlar aşılaraq, sosiallaşmasına yardım göstərən liderdir. Buna görə də o, ilk növbədə, şagirdlərin psixologiyasını, maraq və meyllərini öyrənməli, güclü, zəif tərəflərini müəyyən etməli və buna uyğun təlim forması və iş üsulları seçməlidir.

Müəllimin vəzifəsi şagirdlər arasında ən yaxşısını seçib onları yetişdirmək deyil, sinifdəki hər bir uşaqla çalışıb inkişafına nail olmaq, potensial imkanlarını üzə çıxarmaqdır. Ona görə də sinfin idarə olunmasında əsas hədəf sinfin nailiyyəti götürülməlidir.

Təcrübə göstərir ki, sinfin idarə olunmasında diqqət yetirilməli ən mühüm məsələlər kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Təlimin təşkili
2. Müəllim-şagird ünsiyyəti
3. Şagirdləri öyrənməyə sövq edən motivasiya
4. Nizam-intizamın qorunması
5. Sinfin idarə olunmasında valideynin rolu

1. Təlimin təşkili

Sinfin idarə olunması 45 dəqiqəlik dərslər hər bir saniyəsindən səmərəli istifadə olunmasından başlayır. Bu iş müəllimdən dərslər hazırlıqlı olmağı, strategiyalardan düzgün istifadə etməyi tələb edir. 45 dəqiqəlik dərslərdə müəllim əvvəlcə sinifdə öyrədici mühiti təşkil etməlidir. Bura məzmunun mənimsənilməsi üçün istifadə olunan texnologiyalar, müəllim-şagird, şagird-şagird əməkdaşlığı və s. daxildir. Həmçinin öyrədici mühit elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdlərə fikir mübadiləsi aparmağa, müəyyən bir məsələni müzakirə etməyə və münasibət bildirməyə, fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməyə imkan yansın. Müəllimin mövqeyi şagirdlərin fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq, onlarda özlərinə inam hissini artırmaqdır.

Deyənlər belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, sinfin idarə olunması – müəllimin dərslər vaxtından səmərəli yararlanmaq, şagirdlərdə müsbət davranışlar formalaşdırıb inkişaf etdirmək üçün sinifdə həyata keçirdiyi tənzimləmə fəaliyyətidir. Ancaq bu fəaliyyət zamanı müəyyən pedaqoji tələblər nəzərə alınmalıdır. Təlimin təşkilində aşağıdakı ümumi pedaqoji tələblərin nəzərə alınması vacibdir:

- pedaqoji prosesin tamlığı;
- təlimdə bərabər imkanların yaradılması;
- şagirdyönlülük;

- inkişafyönlülük;
- fəaliyyətin stimullaşdırılması;
- dəstəkləyici mühitin yaradılması;
- inklüzivlik;
- məktəb-valideyn əlaqələrinin tənzimlənməsi (1).

Sadalanan tələblər təlim prosesində kompleks şəkildə tətbiq olunduqda şagirdlər həm fənn proqramlarında nəzərdə tutulan zəruri bilik və bacarıqlara yiyələnir, həm də onların öyrənmə motivasiyası artır və nəticədə hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşır.

2. Müəllim-şagird ünsiyyəti

Sinfin idarə olunmasında əsas göstəricilər müəllimin pedaqoji qabiliyyətlərinin inkişafından asılıdır. Pedaqoji qabiliyyətlər dedikdə, şəxsi pedaqoji, didaktik və təşkilati-kommunikativ qabiliyyətlər nəzərdə tutulur. Şəxsi pedaqoji qabiliyyətlərə uşaqlara hüsn-rəğbət bəsləmək, dözümlülük və özünə sahib olmaq (özünü ələ ala bilmək), həmişə dərslər zamanı şagirdlərlə iş aparmaq üçün optimal psixi vəziyyət yarada bilmək; didaktik qabiliyyətlərə müəllimin izah edə bilmək, ekspressiv nitq (natiqlik), nəzəri (akademik) biliklər; təşkilati-kommunikativ qabiliyyətlərə təşkilatçılıq, kommunikativlik, perseptiv (daxili ələminə nüfuz edə bilmək), pedaqoji mərifət, pedaqoji təxəyyül, diqqəti paylaya bilmək qabiliyyəti, pedaqoji refleksiya və s. daxildir (2). Bu pedaqoji qabiliyyətlər kompleks şəkildə tətbiq olunduqda şagirdlər bilik və bacarıqlarla yanaşı, həm də əxlaqi-tərbiyəvi, milli-mənəvi dəyərlərə yiyələnmiş olurlar.

Müşahidələr göstərir ki, eyni sinifdə dərslər deyən müəllimlərdən bəziləri sinfi digər həmkarlarından daha yaxşı idarə edir. Həmçinin eyni sinifdəki şagirdlər müəllim dəyişərkən, yəni digəri ilə əvəz olunarkən əvvəlkindən fərqli davranış nümayiş etdirirlər. Maraqlısı budur ki, müəllim də, şagird də özünə qarşı sevgi, hörmət gözləyir. Lakin şagirdlərdən fərqli olaraq müəllim gözlənilən sevgini, hörmət hissini özü yaratmalıdır. Şagird sevgisi müəllimin bu sahədə qazandığı uğurun nəticəsidir.

Sinfin idarə olunmasında uğurun əldə olunması müəllimin geyim tərzinə diqqət yetirməsi, baş verə biləcək situasiyalara psixoloji cəhətdən hazır olması, səbir, təmkin göstərməsi, düzgün qərar qəbul etməsi, istər şagirdlər, istərsə də ətrafındakılarla mədəni ünsiyyət qurması,

tədris etdiyi fənni dərindən bilməsi və onu şagirdlərə aydın şəkildə çatdırmaq üçün əlverişli üsullardan istifadə bacarığına malik olmasından asılıdır.

Məktəbin ilk iki həftəsi müəllimlərin tətbiq edəcəyi qaydaları və gözləntilərini müəyyən etmək üçün həlledici vaxt hesab olunur. Şagirdlərlə dəstəkləyici və tərbiyəedici münasibətlərin inkişaf etdirilməsi (buraya öz emosiyalarını idarəetmə, qərar verərkən səbirli və məsuliyyətli olmaq, müəllim tərəfindən yaradılan qaydaların şagirdlər tərəfindən dəstəklənməsi və s. daxildir) müəllimin idarəetmədə qazandığı uğurdur.

İdarəetmədə humanizm müəllim fəaliyyətinin leytmotivi olmalıdır. O, nəzərə almalıdır ki, hər bir şagird şəxsiyyətdir və ayrı-ayrılıqda onların hər birinə şəxsiyyət kimi yanaşılmalıdır. Belə bir hərəkət müəllim-şagird münasibətlərində müəllimə hörmət qazandırır və onun nüfuzunu artırır.

“Təhsilalanlarda fəal vətəndaş mövqeyi formalaşdırmaq, onları vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ruhunda tərbiyə etmək, müstəqil həyata və əmək fəaliyyətinə hazırlamaq; Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə, Konstitusiyasına və qanunlarına, dövlət rəmzlərinə, Azərbaycan xalqının tarixinə, mədəniyyətinə, dilinə, adət və ənənələrinə, milli və ümumbəşəri dəyərlərə, cəmiyyətə, ətraf mühitə hörmət və qayğı hissələri aşılamaq” müəllimin vəzifələrindəndir (3). Deməli, müəllim dəyər daşıyıcıdır və o, bu dəyərləri şagirdlərinə ötürməyi bacarmalıdır. Təlim prosesində hər bir şagirdin qavraya biləcəyi şəkildə bu vəzifələri yerinə yetirmək müəllimdən yüksək peşəkarlıq tələb edir.

Müəllim bu gün fəaliyyət göstərməklə gələcəyi qurur, gələcəyin təməl daşlarını qoyur. O, öz fəaliyyəti ilə keçmişin sınaqlarından süzülüb gələn elmi, mədəniyyəti yeni nəslə ötürür və gələcəyi nəzərə almaqla onlarda yeni bilik, bacarıq və vərdislər formalaşdırır. Keçmiş nəsillərdən miras qalan yaxşılıqları, dəyərləri gənc nəslə aşılamaqla yanaşı, onların yerinə yetirə bilmədikləri, lakin Vətən, millət, xalq üçün gərəkli olan bir çox problemlərin gələcəkdə həll edilməsi məqsədilə onlarda ən zəruri qabiliyyətlər yaradır. Həm də təkcə bununla kifayətlənməyib, onları mənimsəmək motivləri də formalaşdırır. Bu motivlərə daxildir:

– Mən sizə güvənirəm.

– Özünüzlə öyünə bilərsiniz, çünki...

– Sizin köməyinizə ehtiyacım var.

– Sən mənim üçün önəmli sən.

– Bu barədə nə düşünürsünüz?

Şəxslərarası münasibətlər və ünsiyyət həm təlim-tədris prosesi, həm də şagirdlərin sosial-emosional inkişafı üçün vacibdir. Müəllim şagirdlərin fərqli xüsusiyyətlərini olduğu kimi qəbul edir və tədricən öz idarəetmə strategiyası ilə onları vahid məcraya gətirir. Bu, qarşılıqlı anlaşma və hörmət əsasında olmalıdır. Müəllimlərin etik davranış qaydalarına pədaqoji etika və əxlaq normalarına riayət etmək, müəllim nüfuzunu yüksək tutmaq, ziyalılıq nümunəsi göstərmək, təhsilalanların şərəf və ləyaqətinə hörmət etmək və s. daxildir.

Müəllim təhsilalanların şərəf və ləyaqətinə hörmətlə yanaşmalı, əsassız mühakimələrə yol verməməli, obyektivlik və qərəzsizlik nümayiş etdirməlidir. Bu məsələ qanunlarımızda, dövlət sənədlərində də əsaslandırılmışdır. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda (“Təhsilverənlərin vəzifələri”ndə) təhsilalanların şərəf və ləyaqətinə hörmət etmək, uşaq və gəncləri fiziki və psixi zorakılığın bütün formalarından qorumaq, onları zərərli vərdislərdən çəkindirmək, təhsilalanların təhlükəsizliyinin və sağlamlığının mühafizəsində iştirak etmək diqqət mərkəzində saxlanılır (4).

3. Şagirdləri öyrənməyə sövq edən motivasiya

Sinfin idarə olunmasında şagirdləri öyrənməyə sövq edən motivasiyanın rolu olduqca vacibdir. Motivasiya – insanı aktiv olmağa sövq edən mühüm amillər toplusudur. Müəllimlər tərəfindən tez-tez belə suallar səsləndirilir: Motivasiya nə üçün lazımdır? Motivasiyasız dərslər başlamaq olmazmı? Müşahidələr göstərir ki, müəllim tərəfindən məqsədli və düzgün qurulan motivasiya şagirdi məsuliyyətli olmağa, dərslər hazırlıqlı gəlməyə, dərslərdə fəallıq göstərməyə, suallar verməyə, müzakirələrdə iştirak etməyə sövq edir. Düzgün motivasiya olunmayan şagird mütəmadi olaraq dərslərdən yayınır, keçilən dərslər diqqətlə qulaq asmır, diqqətini yayındırır və ya kənar hadisələrə yönəlir, ev tapşırığını yerinə yetirərkən çətinliklə qarşılaşdıqda cavab axtarmaq istəmir. Buna görə də dərslər ona maraqsız görünür.

Təlimdə uğur qazanmaq üçün müəllim sinfindəki şagirdlərə yaxşı bələd olmalı, onları

hərtərəfli tanınmalıdır. Bunun üçün məktəb psixoloqunun köməyi ilə şagirdlərlə diaqnostik testin keçirilməsi də məqsədəuyğundur. Şagirdlərin maraq dünyası, asudə vaxtlarda məşğuliyyəti və s. bu kimi suallardan tərtib olunan testlər vasitəsilə şagirdlərin iç dünyasına daxil olmaq mümkündür. Testin nəticələrinə əsasən şagirdləri təxminən bu şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- 1) dərslərə oxumağa meyli olanlar;
- 2) telefona sosial şəbəkələrə meyl salanlar;
- 3) sinif həyatı darıxdırıcı göründüyü üçün küçüyə, dostlarla vaxt keçirməyə meyl göstərənlər və s.

Belə qruplaşma bunu deməyə əsas verir ki, sinifdəki 30 nəfər şagirdi vahid məxrəcə gətirmək, yeni dərslərə cəlb etmək üçün motivasiyanın yaradılması zəruridir.

Motivasiya davamlı proses olmalı, dərslərin müəyyən bir mərhələsi ilə yekunlaşmamalıdır. Çünki 45 dəqiqə ərzində şagirdin diqqəti yayına bilər. Məsələn, şagird tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı ətrafındakılara baxır, onların nəticələri ilə maraqlanır. Özünə uyğun, özündən artıq və özündən aşağı nəticələr gördükdə motivasiya enir, yəni şagird ruhdan düşür.

Şagirdlərinizə dünyanın ən yaxşı dərslərini təklif etsəniz də, kifayət qədər motivasiya olmasa, onlar oxumağa və zəhmətə həvəs göstərməyəcəklər. Hər bir şagirdin öz motivasiya üsulu var. Şagirdlər arasında fərdi fərqlər nəzərə alınmaqla onlar motivasiya edilməlidir. Müəllimlər buna nəzarət etməli və şəxsi motivasiyanı təmin etməlidirlər.

“Güclü ol”, ”Bacarıqlı ol” deməklə yaradılan motivasiyada da şagirdin potensialı, qavrama gücü nəzərə alınmalıdır. Bilmək lazımdır ki, motivasiya çox yüksək olduqda əks-təsir göstərə bilər. Motivasiya zamanı şagird “Mən nə üçün bunu bilməliyəm?”, “Bu mənə nə üçün lazımdır?” suallarına cavab tapmalıdır. Bu sualları cavablandırmaq üçün müəllim sinfə müraciət etməli, müzakirə aparmalı və bu zaman şagirdlər üçün öyrənilən mövzunun gərəkliliyi, əhəmiyyətliyi aydın olmalı, aşkarlanmalıdır. Şagirdin diqqəti daim təlim materiallarına yönəldilməlidir. Müəllim şagirdlərdə özlərinə inam yaratmaqla onu təlimə həvəsləndirməyə çalışmalıdır. Şagirdin dərslərə həvəslənməsi ilkin şərtidir.

Müəllimin sözləri ilə davranışları arasında uyumsuzluq motivasiyanın azalmasına səbəb

olur. Müşahidələr göstərir ki, dəstəkləyici sinif mühiti şagirdlərin akademik nailiyyətlərinə kömək edir.

Dərslərdə motivasiyanın artmasında, nizam-intizamla bağlı arzuolunmaz halların qarşısının alınmasında qiymətləndirmənin obyektivliyi də təsir göstərir. Qiymətləndirmə aparılarkən əvvəlcə müsbət cəhətlər qeyd edilməli, daha sonra isə səhvlərin başvermə səbəbləri müəyyən edilməli və üzərində şagirdlərlə birgə iş aparılmalıdır. Müəllimin məqsədi şagirdi uğura həvəsləndirmək, onda öyrənməyə maraq yaratmaq olmalıdır.

4. Nizam-intizamın qorunması

Sinfin idarə olunması müəllimin təlim prosesində şagirdlərlə davranış strategiyasıdır. Strategiyaların həyata keçirilməsində məqsəd şagirdlərin dərslərdə iştirakını və ictimai davranışını yaxşılaşdırmaqdır. Bu strategiyaların tətbiqi təlim mühitindən, şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsindən, psixoloji durumundan asılıdır.

Sinfi səmərəli idarə edən müəllim nizam-intizamı yaradır və davamlılığını təmin edir, öyrənmənin dəyərini artırır və sosial-emosional inkişafı təşviq edir. Mənfəi davranışı isə azaldır və dərslərə sərf olunan vaxtı artırır.

Sinfin tələb olunan səviyyədə idarə olunması üçün aşağıdakı məsələləri də nəzərdə saxlamaq lazımdır:

- Müsbət sinif mühiti yaratmaq və təşviq etmək.
- Şagirdlərin dərslərə marağını artırmaq üçün bağlılığını artırmaq.
- Şagirdlərə fərdi sosial bacarıqları öyrətmək və həvəsləndirmək.
- Qeyri-sosial davranışların və qarşılıqlı əlaqələrin qarşısını almaq və idarə etmək.

Sinfin idarə olunmasında yol verilən nöqsanlar problemlə nəticələrə səbəb ola bilər. Məsələn, həddindən artıq nəzarət antisosial davranışa təhrik edər və onu daha da şiddətləndirər, müəllim-şagird münasibətini dəyərsizləşdirər, öyrənmə və davranış arasındakı əlaqəni zəiflədər, bununla da dərslərə marağı, məsuliyyəti azaldar.

Şagirdlərin sinifdə davranışlarını tənzimləmək sinif idarəçiliyində mühüm ölçüdür. Dərs yükünün ağırlığı, müəllimin izahının aydın olmaması, öyrənmə potensialının zəifliyi, ev mühiti, həmyaşıdları ilə münasibəti, sosial mühitin mənfəi təsiri və s. kimi amillər sinifdə arzuolunmaz şagird davranışlarının yaranmasına gətirib

çıxarır. Arzuolunmaz davranışları yaradan səbəblərlə bağlı müəllim tərəfindən atılan səhv addımlar bunlardır:

1. Fərdi fərqləri nəzərə almaması;
2. Cəza tətbiq etməsi;
3. Gözlənilən davranışlara əməl etməməsi;
4. Demokratik sinif mühiti yarada bilməməsi;
5. Şagirdin yaradıcılığının qarşısını alması;
6. Fiziki zorakılıq və təhdidlər göstərməsi;
7. Şagirdlər arasında ayrı-seçkiliyə yol verməsi, haqsızlıq etməsi;
8. Şagirdləri tənqid etməsi, danlaması, həvəsdən salması;
9. Şagirdlərin qabiliyyətlərindən yüksək fəaliyyət gözləməsi;
11. Vaxtdan düzgün istifadə etməməsi;
12. Təcrübəsiz olması, təlim metodlarından məqsədəuyğun istifadə etməməsi;
13. Şagirdlərlə ünsiyyət qura bilməməsi;
14. Uğursuzluq qorxusu və özünə inamın olmaması;
15. Qiymətləndirmə zamanı obyektivliyi nəzərə almaması.

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq, aşağıdakılara əməl edilməsini müəllimlər üçün faydalı bilirik:

- Şagirdlərin məktəb və ya sinif qaydalarını pozan davranışlarına biganə qalmayın.
- Həddindən artıq sərt və ya fiziki cəzalarından istifadə etməyin.
- Şagirdlə ciddi narahatlığınız varsa, problemləri təkbəşinə həll etməyə çalışmayın. Məktəb psixoloqu və ya xüsusi təhsil mütəxəssisi ilə məsləhətləşin.

5. Sinfin idarə olunmasında valideynin rolu

Valideyn-müəllim arasında qarşılıqlı anlaşma yolu ilə yaranan əməkdaşlıq sinif idarəçiliyinin effektivliyinin artırılmasına təsir edir, uşaqlar üçün faydalı öyrənmə mühitinin yaranmasına səbəb olur.

Valideynlərin sinfin idarə olunmasında iştirakı şagirdin təhsildə uğur qazanmasında,

Ədəbiyyat:

1. “Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları) <https://e-qanun.az/framework/46052>
2. Psixologiya. Ali məktəblərin bakalavr pilləsi üçün dərslik. (Prof. S.İ. Seyidov və prof. M.Ə. Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə) Bakı, 2007

eləcə də davranışlarının korreksiya olunmasında, tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Çünki həm müəllimlər, həm də valideynlər şagirdin uğurunda maraqlıdırlar.

Valideynlərin könüllü olaraq sinfin idarə olunmasında iştirakı həm də ailə və məktəb arasındakı əlaqəni mülayimləşdirir. Valideynlər nə qədər çox bilsələr, övladlarının təhsilinə bir o qədər lazımi şəkildə dəstək verəcəklər. “Ünsiyyətin davamlılığı, açıqlığı və faydalılığı valideynləri fəal saxlamaq üçün çox vacibdir. Müəllimlər uşaqları üçün planlaşdırılan fəaliyyətlər haqqında fikir almaq və rəy istəmək üçün mütəmadi olaraq valideynlərlə əlaqə saxlamalıdırlar” (5).

Valideynləri təhsili dəstəkləməyə cəlb etmək üçün onları övladının nailiyyətləri barədə məlumatlandırmaq lazımdır. Bu, şagirdlərin gündəliklərində formativ qiymətləndirmənin nəticələrinin qeyd olunması, telefonla əlaqə, təkbətək görüş, maarifləndirici seminarların təşkili və s. kimi üsullardan istifadə etməklə mümkündür.

Onu da xüsusilə qeyd etmək istərdik ki, artıq valideyn iclaslarının da mahiyyəti dəyişməlidir. Şagirdin təlim nəticələri və ya davranışları barədə valideynə fərdi şəkildə məlumat verilməlidir.

Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq “Şagirdlərdə iradənin formalaşdırılması yolları”, “Ailənin mədəni dəyərləri və onların uşaq üçün əhəmiyyəti”, “Uşaq aqressivliyi”, “Yeniyyət-məlik dövründə uşaqların yaş və psixoloji xüsusiyyətləri” və s. mövzularla bağlı valideyn iclaslarının keçirilməsi məqsədəuyğundur (6).

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə sinfin idarə olunmasına dair yeni yanaşmalar zamanın tələbidir. Bu baxımdan məqalə aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Sinfin idarə olunmasında təlimin təşkili, müəllim-şagird ünsiyyəti, şagirdləri öyrənməyə sövq edən motivasiya, nizam-intizamın qorunması və valideynin rolu kompleks şəkildə təqdim olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə təhsil menecmentləri, müəllimlər və gənc tədqiqatçılar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

3. Ümumi təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu <https://president.az/az/articles/view/33288/print>
4. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu <https://e-qanun.az/framework/18343>
5. Q. Məhərrəmov Sinfin idarəolunmasında valideynlərlə əməkdaşlıq. Sinfin idarəolunması. Müəllimin əl kitabı. – Bakı: 2022, – s.151
6. Təhsilin idarəedilməsinə yeni yanaşmalar. / P.B. Əliyev, M.S. Kazımov, Ş.H. Qəribov [və b.] – Bakı: Mütərcim, – 2018. –180 s.
7. Müəllimlərin etik davranışları <https://e-qanun.az/framework/28869>
8. https://www.researchgate.net/publication/335964588_sinif_yonetimi_kitabi_ESARI
9. <http://www.scielo.org.za/pdf/saje/v38s2/10.pdf>

E-mail: b.ibadova@arti.edu.az

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. Ə.M. Abbasov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. İ.A. Cavadov

Redaksiyaya daxil olub: 18.05.2022

UOT 371

Oktay Cilovxan oğlu Səmədov
Bakı Qızlar Universitetinin müəllimi
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-7614-5183>

Şükür Hacıbala oğlu Qəribov
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
Təhsilin iqtisadiyyatı və idarə olunması şöbəsinin böyük elmi işçisi
<https://orcid.org/0000-0003-0323-6302>

PEDAQOJİ İDARƏETMƏDƏ DAVAMLI İNKİŞAF SİSTEMİ

Октай Джилловхан оглы Самедов
преподаватель Бакинского Университета для Девушек
доктор философии по педагогике,

Шюкур Гаджибала оглы Гарибов
старший научный сотрудник отдела экономики и управления образованием Института
Образования Азербайджанской Республики

СИСТЕМА УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ УПРАВЛЕНИИ

Oktay Cilovkhan Samedov
teacher at Baku Girls' University
doctor of philosophy in pedagogy

Shukur Hajibala Garibov
senior research of department of economics and management of education at
the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

SUSTAINABLE DEVELOPMENT SYSTEM IN PEDAGOGICAL MANAGEMENT

Xülasə. Məqalə pedaqoji idarəetmədə davamlı inkişafa həsr olunmuşdur. Burada idarəetmənin sistemləşməsindən, həlledici amillərdən, beynəlxalq proqramlardan və ümumtəhsil məktəblərində müasir təcrübədən bəhs edilir. Dünya təcrübəsində davamlı inkişafın idarəetmə metodlarından, təhsilin bəşər sivilizasiyasından, sosial-iqtisadi sahədə strategiyasının tətbiqindən və istehlak mədəniyyətinin davamlılığından danışılır.

Açar sözlər: *davamlı inkişaf, təhsil, idarəetmə, strategiya, sivilizasiya, təcrübə, iqtisadi inkişaf, informasiya, texnologiyalar, maliyyə, ümumtəhsil məktəbi*

Резюме. Статья посвящена устойчивому развитию педагогического управления. В ней обсуждаются систематизация управления, решающие факторы, международные программы и современный опыт в общеобразовательных школах. В мировом опыте повествуется о методах управления устойчивым развитием, общечеловеческой цивилизации образования, применении социально-экономической стратегии и устойчивости культуры потребления.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, образование, управление, стратегия, цивилизация, опыт, экономическое развитие, информация, технологии, финансы, общеобразовательная школа*

Summary. The article is dedicated to the sustainable development of pedagogical management. It discusses the systematization of governance, decisive factors, international programs and modern experience

in secondary schools. World experience speaks of management methods of sustainable development, human civilization of education, application of socio-economic strategy and sustainability of consumer culture.

Key words: *sustainable development, education, management, strategy, civilization, experience, economic development, information, technology, finance, general education school*

Pedaqoji idarəetmədə davamlı inkişaf ən vacib və həlledici amillərdən biri olaraq qalmaqdadır. Təhsildə idarəetmə dünya təhsil sistemində əsas məsələ kimi formalaşmaqdadır. Davamlı inkişafı yüksək dəyərləndirən BMT təhsil üzrə dekada elan etmişdir. Rumıniyanın Konstanta şəhərinin Ovidius Universitetində Qara Dəniz Hövzəsi Ölkələri Universitetləri Assosiasiyası tərəfindən təşkil olunmuş “Davamlı inkişaf üçün təhsil və idarəetmə” mövzusunda beynəlxalq konfrans da keçirilmişdir.

BMT-nin Akademik Təsir üzrə “Davamlı inkişaf üçün təhsil və idarəetmə” proqramı da mövcuddur. Bu proqramda insan haqları, savadlılıq, davamlı inkişaf və münaqişələrin həll edilməsi ilə bağlı BMT tərəfindən 10 prinsip aktiv dəstəklənir. Bu prinsiplər təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində kömək məqsədi daşıyır. Proqramın strategiyası müasir cəmiyyətdə yaşamaq üçün lazım olan bilik və təcrübənin adi şəkildə ötürülməsindən sürətlə dəyişən şərtlərə uyğunlaşmağa keçmək, sosial inkişafın planlaşdırılmasında iştirak etmək və atılan addımların nəticələrini əvvəlcədən görməyi öyrənməkdir.

Təhsildə davamlı inkişafa nail olmaq üçün ilkin şərtlərdən biri və demokratiyanın inkişafı, idarə olunması üçün önəmli vasitədir. Təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi insanlarda ağır vəziyyətlərdə daha kreativ düşünmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edəcək. İnsanların bir-birlərinə qarşılıqlı hörmət və tolerantlıq göstərməyin öyrədilməsindən sonra dünya birliyi nəzərdə tutulan planlarını reallaşdırmağa bilər.

Bir çox ölkələrdə davamlı və iqtisadi inkişaf üçün təhsilin milli strategiyasını hazırlayaraq, bu strategiyanın həyata keçirilməsi üçün müəyyən plan qəbul edərək təhsil sistemini müasirləşdirmək məqsədilə normativ sənədlər hazırlanır. Prezident İlham Əliyev təhsil işçiləri qarşısına qoyduğu “Azərbaycanın iqtisadi potensialını intellekt kapitalına çevirək” demişdir. Bu baxımdan təhsilimizi, elmi inkişaf etdirməklə Avropa təhsil sistemində uyğunlaşdırılması istiqamətində böyük işlər görülməkdədir. Azərbaycan, başqa ölkələr kimi, davamlı inkişafa keçmək üçün öz fəaliyyətini gücləndirməkdədir.

Bu fəaliyyətin əsas istiqamətini həm də təhsil sisteminin məqsədyönlü şəkildə müasirləşdirilməsi təşkil edir. İnkişafın Azərbaycan modeli baxımından yüksək texnologiyalı iqtisadiyyatın intellektual çəkisinin artırılması, elmin və təhsilin tərəqqisinə dövlətin xüsusi diqqəti ayrılmaqdadır. Dünyanın aparıcı universitetlərinə çoxlu sayda tələbə göndərilməsi, texnoparkların formalaşdırılması, yeni texnologiya sistemlərinin yaradılmasının dövlət tərəfindən dəstəklənir. Azərbaycanda davamlı inkişafı ilə bağlı təhsil sisteminə köklü dəyişikliklər aparılmasına başlanmışdır. Müstəqilliyin bərpasından sonra davamlı insan inkişafına dair bir çox işlər görülməkdədir. İnsan inkişafına dair hesabatlar hazırlanır, monitorinqlər müstəqilliyin bərpasından sonrakı illərdən başlayaraq davamlı insan inkişafı üzrə göstəricilər il-ildən yüksəlməkdədir. Bu prosesin daha geniş vüsət almasına ölkənin sürətli inkişafı, müxtəlif islahatların həyata keçirilməsi və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın güclənməsi də böyük təkan vermişdir. Nəticədə Azərbaycan dövləti də dünya ölkələri sırasında “yüksək insan inkişafı” kateqoriyasına daxil olmuşdur.

Bu gün insan fəaliyyətinin aparıcı sahələrində – iqtisadiyyat, informasiya, texnologiyalar, maliyyə, elm sahələrində durmadan güclənən qloballaşma prosesi gedir. Dünya ölkələrində yeni təhsil modelinin intensiv axtarışları getməkdədir. Təhsilin inkişafı yeni modeli formalaşdırılmaqdadır. Yeni təhsil modeli indiki və gələcək nəsillərin inkişaf tələblərinə cavab verəcəkdir. Yeni təhsil modelində insanlarda tənqidi və yaradıcı təfəkkür vərdislərinin inkişaf etdirilməsi, fərqli düşünməyə hörmətlə yanaşmaq və tolerantlıq, qərarların qəbulunun demokratik formalarını dərinlən mənimsəmə kimi təkliflər öz əksini tapır. Davamlı inkişaf üçün təhsil metodologiyası nəzərdə tutulur, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində disproporsionun və sosial-iqtisadi sahədə təbəqələşmənin aradan qaldırılması əsasında sosial tərəfdaşlıq, təhsilin davamlı inkişafın maraqlarına cavab verməsi dərəcəsini əks etdirən indikatorlar sisteminin işlənilməsi hazırlanması əsas şərtidir. Bu zaman problemlərin araşdırıl-

ması və onların mümkün həlli variantlarının tətbiqinə istiqamətləndirilir. Ənənəvi fənlərin tədrisi və proqramlarının strukturu dəyişdirilməsi, fənlərarası sintezin həyata keçirilməsi, davamlı inkişafın səmərəli olması üçün onun problemlərinin bütün tədris fənlərinə, proqram inteqrasiyası, davamlı inkişaf problemlərinə həsr olunur. Tədris metodlarının yaradıcılıq vərdişlərini inkişaf etdirən geniş diapazondan istifadə olunur. Hər bir ölkədə davamlı inkişafın təşkili, maliyyələşdirilməsi, qiymətləndirilməsi üçün zəruri tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi və təhsil prosesinin bu yeni istiqamətdə milli fəaliyyət planı və strategiyasının hazırlanması zəruridir.

Industrial cəmiyyətin inkişafı, elmin möhtəşəm inkişafı əsas şərtidir. Həmin inkişaf insanların həyat şəraitinin pisləşməsi, ətraf mühitin sürətlə aşılınması kimi mənfi nəticələr də doğura bilər. Davamlı inkişaf konsepsiyası insanın iqtisadi fəaliyyətinin, biosferin imkanları ilə harmonikləşdirilməsini nəzərdə tutur. Təhsillə davamlı inkişafın əlaqəsi müstəvisində onların əlaqəsi birmənalı olmaya da bilər. Burada söhbət təhsilin bəşər sivilizasiyasının xilasındakı həlledici rolundan gedir. Çünki qlobal ekoloji böhranın səbəblərini dərk etmək, antropogen ekoloji fəlakətin qarşısını almaq üçün müvafiq təhlillər aparmağa, problemin köklərini üzə çıxarmağa məhz təhsil və elm qadirdir. Bu baxımdan, davamlı inkişaf üçün təhsildə ekoloji məsələlər ön plana çəkilir. Yaşıl kimya, yaşıl biologiya, bütövlükdə yaşıl istehsal üzrə mütəxəssislər hazırlamaq, alternativ, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə üzrə kadrlar yetişdirmək zəruridir. Müasir dövr elmin, yeni texnologiyaların görünməmiş bir sürətlə inkişafı zəmanəsidir. Artıq yeniləşən dünyanın tələblərinə cavab vermək, davamlı inkişafı təmin etməyə qadir olan mütəxəssislər yetişməkdədir. Hal-hazırda təhsilin inkişafı elm və texnologiyaların inkişafı ilə ayaqlaşma bilməlidir. Üstəlik, dünyanın aparıcı dövlətlərində elmi tədqiqatların inkişafı da başqa ölkələrdəkindən xeyli irəlidedir.

Amerika Birləşmiş Ştatları təkcə elmi tədqiqatlar və innovasiyalar üçün müvafiq vəsait ayrılır. Avropada isə elmin inkişafına, yeni innovasiyalar üçün müvafiq vəsaitlər sərf olunması nəzərdə tutulur. Elmlə təhsilin maliyyələşdirilməsində tarazlıq yaradılması zəruridir. Son nəticədə bu, təhsilin elmdən geri qalmasını da

aradan götürməyə, elmlə təhsilin daha sıx inteqrasiyasına xidmət edəcəkdir. Bu, hər bir Azərbaycan vətəndaşının sosial rifahının təmin edilməsinə yönəlidir. Ölkəmizdə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın, təhsilin və elmin təmin edilməsi Azərbaycan hökumətinin qarşıya qoyduğu və çox böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirdiyi mühüm prioritetlərdən biridir. Bəlli olduğu kimi, bu, ölkə iqtisadiyyatının hərtərəfli, şaxələndirilmiş şəkildə inkişafını nəzərdə tutur. Burada əldə edilən gəlirlər hesabına, təhsilə və elmə sərmayələri nyatırılması, beləliklə də, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin davamlı şəkildə inkişaf etdirilməsi başlıca hədəf kimi götürülür. Bu baxımdan, bilavasitə, Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı hazırlanan və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən dövlət proqramları olduqca təqdirəlayiqdir. Bütün incəliklərinə görə, yüksək dəqiqliklə işlənib hazırlanan, məntiqi ardıcılıqla biri digərini tamamlayan bu proqramlar əhalinin yüksək iqtisadi fəallığını stimullaşdırır, bölgələrdə yaşayış səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına, Azərbaycanın regionlarının hərtərəfli tərəqqisinə yol açır. Prinsip etibarını ilə, ölkədə təhsilin və elmin davamlı, sürətli inkişafının reallaşması təkcə iqtisadi deyil, həm də mədəni məsələdir. Başqa sözlə, burada insan amili öz həlledici təsirini göstərir, insanların sosial-iqtisadi fəallığı və təşəbbüskarlığı mühüm rol oynayır. Müvafiq məqamlar regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilən hər iki Dövlət Proqramında təhsil və elm də ciddi nəzərə alınır. Burada bölgələrdə işgüzar sahibkarlıq təşəbbüslərinin yüksək səviyyədə dəstəklənməsi, təhsilin və elmin ən yeni texnologiyalara söykənən komplekslərinin yaradılması, sənayesinin inkişaf etdirilməsi, əhalinin yüksək məşğulluğun təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası sosial-iqtisadi inkişafı icrasında hər bir bölgənin özünəməxsusluğuna, regionların sosial-iqtisadi inkişaf potensialını şərtləndirən mühüm meyar kimi insan amilinə xüsusi diqqət yetirilir. Burada insanların iqtisadi təşəbbüslərinin – insan kapitalı amilinin adekvat şəkildə qiymətləndirilməsinə sosial-iqtisadi inkişafını şərtləndirən mühüm meyarlardan biri insan kapitalının əhəmiyyətinin lazımı şəkildə dəyərləndirilməsidir. Ümumilikdə, sosial-

iqtisadi inkişafı ilə bağlı uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində ölkədə makro iqtisadi göstəricilər əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir. Eyni zamanda, hal-hazırda "Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyası" davamlı inkişafı tərəqqinin, inkişafın bütün parametrlərinin və prioritetlərinin harmonik şəkildə əlaqələndirilməsini tələb edir. Hazırda ölkəmizin davamlı inkişaf sahəsində əldə etdiyi böyük uğurlar inkişafın Azərbaycan modelindən danışmağa imkan verir. Davamlı, dinamik inkişaf məntiqinə əsaslanan bu modelin strateji istiqamətləri aşağıdakı kimi səciyyələndirilə bilər:

– sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanan, sosial yönümlü bütöv iqtisadi sistemin – müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması;

– ölkədə mövcud olan təbii-iqtisadi, texniki-istehsal və elmi-texniki potensialın fəal sürətdə təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması;

– milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiyası.

Bu model hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı, sürəkli və sürətli inkişafının əsasını təşkil edir. Burada prioritet sahələr üzrə iqtisadi siyasətin həyata keçirilmə taktikasının fərqləndirici xüsusiyyətlərini – göstərilən istiqamətlərin hər biri üzrə fəaliyyətin paralel şəkildə həyata keçirilən əlaqələndirilmiş proqramlar üzrə aparılması olduqca önəmlidir. Belə olan halda qeyri-standart, lakin iqtisadi inkişafın obyektiv qanunauyğunluqlarını nəzərə alan, gələcəyə hesablanan və cəsarətli qərarların qəbul olunması olduqca vacibdir. Müvafiq qərarların qəbulu prosesində sosialyönlülüynün gözlənilməsi, milli mentalitetin nəzərə alınması, mütərəqqi dünya təcrübəsinə arxalanma mütərəqqi meyarlar kimi bir-birini tamamlayır. Ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlər Azərbaycanda iqtisadi islahatlar və inkişaf modelinin həyat qabiliyyətli, səmərəli olmasının ən yaxşı sübutu, isbatı sayıla bilər.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq hər il Azərbaycan Respublikasının növbəti və gələn üç il üzrə iqtisadi-davamlı sosial inkişaf konsepsiyası hazırlanır. Bu, iqtisadi və davamlı sosial inkişafının əsas istiqamətlərini və proqnoz göstəricilərini müəyyən etməklə Azərbaycan Respublikasının dövlət və icmal büdcələrinin tərtibi əsaslandırır. Bütün bunlar onu göstərir ki, ölkə-

mizin iqtisadi inkişafı artıq yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olur. Yeni mərhələnin əsas hədəfi, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə və dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyasına nail olmaqla, uzunmüddətli perspektivə ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı fərmanlarda, təsdiq etdiyi iqtisadi siyasət sənədlərində bu hədəfin reallaşması üçün yerinə yetirilməsi zəruri olan əsas vəzifələr müəyyənləşdirilir. Bu sıraya ölkənin malik olduğu iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və bu potensialın kompleks şəkildə səmərəli reallaşdırılması, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, hər bir regionun malik olduğu potensialdan tam və səmərəli istifadə olunması, regionların inkişafının tarazlaşdırılması, çoxlu sayda yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradılması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sosial xidmətlərin həcmi, keyfiyyətin və ünvanlılığın əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, yoxsulluğun azaldılmasını və s. bu kimi vəzifələri aid etmək mümkündür.

Davamlı inkişaf XXI əsrin əsas prioritet sahələrindən biridir və davamlı inkişafın təmin olunması, insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması məhz səmərəli dövlət idarəçiliyindən asılıdır. Buna görə də səmərəli dövlət idarəçiliyi bütün sferaları əhatə etməlidir. Yəni həm iqtisadi, həm siyasi, həm də mədəni sahədə davamlı inkişafın təmin edilməsində dövlət idarəçiliyi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müasir davamlı inkişaf yanaşmasında səmərəli dövlət idarəetməsi təhsil, səhiyyə və digər sosial xidmətlərdən yararlanan vətəndaşları və bazar iqtisadiyyatından müxtəlif səbəblərdən yararlana bilməyənləri təmin etmək üçündür. Bu o deməkdir ki, dövlət idarəçiliyi təkmilləşərək əsasən elektron hökumət anlayışıdır. Elektron hökumət idarəçilik mexanizmlərini təkmilləşdirərək vətəndaşlara təklif olunan xidmətin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün informasiya texnologiyaları dövlət və hökumət orqanlarına tətbiq olunur. Hökumət ölkə biznes və iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün müsbət və dəstəkləyici rol oynayır. Bu müxtəlif metodlarla özəl sektorün asanlaşdırılması nəzərdə tutur. Buna daxildir:

- qənaət dərəcəsinin dəstəklənməsi;
- investisiyaların stimullaşdırılması;

- planlaşdırılma və təhsil mərkəzlərində insan resursları inkişafına nail olma;
- texnoloji adaptasiyanın həvəsləndirilməsi;
- əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması;
- orta və kiçik sahibkarlığın inkişafının dəstəkləmə;
- inflyasiya sabitləşdirilməsi dərəcəsi;
- daxili bazarların genişləndirilməsi;
- idarəetmə, dürüst və sadıq siyasət;
- sülhün, qanun və asayişin qorunması;
- beynəlxalq eko-siyasi münasibətlər.

İdarəetmədə davamlı inkişafın həyata keçirilməsində dövlətin qarşısında duran əsas vəzifə inkişafın formalaşdırılmasından ibarətdir. İdarəetmədə davamlı inkişaf planlaşdırma və idarəetmənin elə bir üsuludur ki, o, çağdaş nəsillərin maraqlarına xidmət edir. Bu arada gələcək nəsillərin imkanları məhdudlaşır. Belə planlaşdırma və idarəetmə prinsipləri bir çox hallarda nəinki gələcək nəsilləri, hətta çağdaş nəsillərin inkişaf perspektivlərini də nəzərə alır. Təsvir edilən və ya oxşar hadisənin baş verməsi cəmiyyətin istehlak mədəniyyətinin aşağı olmasından, bəzi ölkələr və ölkədaxili qruplarda istehlak səviyyəsinin həddən artıq yüksək, hətta israfçılıq səviyyəsində formalaşmasından irəli gəlir. Eyni zamanda, hər hansı bir ölkədə reallaşdırılan siyasətin kifayət dərəcədə sosial yönümlü olması, vətəndaş cəmiyyətinin və fərdi sektorun sosial məsuliyyət prinsiplərini əsas məram kimi qəbul etməsi gələcəksiz inkişaf ehtimalını artırır.

Ümumi təhsil məktəblərində bir çox hallarda iqtisadi inkişafın düzgün planlaşdırılması məktəblərdə inkişafa böyük təkan verir. Bu zaman davamlı inkişafın idarə olunmasında xüsusi şərait yaratmış olur. Yeni texnologiyaları tətbiq etmək üçün imkan yaranır. Perspektivlər yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik olur. Təhsildə yüksək nəticələr əldə etmək üçün pedaqoji idarəetməyə davamlı inkişafın tətbiqinə geniş meydan verilir. Bu zaman geriləmələrin, əngəllərin, bütövlükdə mövcud nöqsanların aradan qaldırılmasına nail olunacaqdır. Davamlı inkişafda elm, insan potensialı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Davamlı inkişafda riskin kifayət dərəcədə nəzərə alınması idarəetmədə səmərəli istifadəyə gətirib çıxarır. Davamlı inkişaf naminə ətraf mühitin, keyfiyyətin qorunmasını və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəsini təmin edir. Bu vacib problemlərin həll yolu isə davamlı inkişaf sahəsində

müasir biliklərə yiyələnmək və müvafiq bacarıqlar əldə etməkdən ibarətdir.

Bu məsələnin vacibliyi BMT və UNESCO tərəfindən hazırlanmış 2005-2014-cü illəri əhatə edən “Davamlı inkişaf üçün təhsil” haqda onillik planda da öz əksini tapmışdır.

Təhsilin idarə edilməsində davamlı inkişafı səciyyələndirən və bu istiqamətdə baş verən prosesləri təhlil etmək, onların planlaşdırılması və idarə edilməsini qiymətləndirmək, göstərilən fəaliyyətin effektivliyini yüksəltmək üçün xüsusi indikatorlardan istifadə olunur. Beynəlxalq statistikada bu məqsədlər üçün bir neçə indikatorun xüsusi əhəmiyyəti var. Bunlara təhsilin məzmunundan səmərəli istifadə, konkretlikdən və statistikadan istifadə, orijinallığın mövcudluğundan istifadə kimi göstəricilərdən əldə edilə bilər. Təhsildə rəşional idarəetmədə davamlı inkişaf bərpaolunan və bərpaolunmayan resurslar əsas indikatorlardır. Bu strategiyanın bir hissəsi kimi məzmun resurslarından effektiv istifadə davamlı inkişaf üçün çox vacibdir və bunun bir çox metodları vardır. Beynəlxalq təcrübələrdə təhsil institutları arasında ən geniş yayılan metodlardan biri resursların istifadəsinin səmərəli ölçüsünü göstərən indekslərdir.

Digər bir metod isə resursları istifadə edən ölkələr və regionlar arasında müqayisə aparmaqdan ibarətdir. Səmərəli idarəçiliyin tətbiqi sahəsində korrupsiyaya qarşı mübarizə də mühüm istiqamətlərdəndir. Tarixin hər dövründə və hər coğrafiyasında korrupsiyanın ola biləcəyi mümkünlüyünə baxmayaraq, əhəmiyyətli düzgün mübarizə üsullarının seçilməsi ilə korrupsiyanın ölçülərinin azalmasıdır. Ölkəmizdə də bu sahədə qanunvericilik və təşkilatı mexanizmlərin yaradılması qeyd edilir.

Pedaqoji idarəetmədə davamlı inkişaf universitetlərdə, institutlarda və kolleclərdə olduğu kimi, ümumtəhsil məktəblərində, gimnaziyalarda, liseylərdə də tətbiq etmək mümkündür. Ümumtəhsil məktəblərində davamlı inkişafın idarə edilməsində əlavə maliyyə xərcləri tələb oluna bilər. Bu baxımdan ümumtəhsil məktəblərinin dövlət büdcəsindən maliyyələşməsinə xüsusi üstünlük verilməsinə baxmayaraq, məktəb büdcədən kənar maliyyə hesablarına da diqqət artırılmalıdır. Hər bir məktəbin özünün idarə olunmasında liderlik keyfiyyətinin daşıyıcısı direktordur, bu hal çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məktəb direktoru təkcə texniki-inzibatçı funksiya daşımır, əksinə, şagirdin şəxsiyyətinin və davranışın formalaşmasında kifayət qədər ciddi rol oynayır. Lider direktor başa düşür ki, məktəbin idarə olunmasında kollegiallıq əsas götürülür. Bu baxımdan məktəb rəhbərliyi Pedaqoji Şuraya, məktəb şurasına, məktəb icmasına, himayədarlar şurasına, məktəb məzunlar şəbəkəsinə, ictimai şagird özünüidarə təşkilatına və s. diqqət artırılır və kollegiallıq işləri canlandırılır.

Pedaqoji idarəetmədə davamlı inkişafın təşkili və onun müntəzəmliyinin formalaşdırılması baxımından tənzimlənməsi məktəb direktorundan çox asılıdır. Bu baxımdan Ümumi təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 20.6.maddəsinə uyğun olaraq “Ümumi təhsil müəssisəsinin idarə olunmasında demokratikliyi və şəffaflığı təmin etmək məqsədi ilə təhsil müəssisəsində digər özünüidarə orqanları (himayəçilər, qəyyumlar, valideynlər və s. şuralar) yaradıla bilər” və “Ümumtəhsil məktəbinin Nümunəvi Nizamnaməsi”nin 5.3. maddəsinə əsasən “Ümumtəhsil məktəbinin idarə olunmasının demokratikliyini və şəffaflığını təmin etmək məqsədi ilə məktəbdə idarə və özünüidarə orqanları (ümumi yığıncaq, himayəçilər, pedaqoji, elmi-metodiki, valideynlər, təhsilalanlar,

valideyn şuraları və s.) yaradıla bilər”. Bütün bu qanunauyğunluqlara uyğun olaraq, ilk növbədə, məktəb rəhbərliyi məktəbdə müvafiq bankda büdcədən kənar hesab açmağa bilər və bu hesaba müəyyən vəsait köçürmək arzusunda olan valideynlər, müəyyən bir karyera qurmuş məzunlar vəsait köçürə bilər. Məktəbdə yaradılmış “Məktəb şuraları” kollegial şəkildə bu vəsaitdən pedaqoji idarəetmənin davamlı inkişafında demokratiklik və şəffaflıq gözlənilməklə istifadə edə bilərlər.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu metodla davamlı inkişafını yüksəltməyə, müəllimləri təlimlərə cəlb etməyə, şagirdlərin dünya təcrübəsinin artırılmasında ekskursiyalarda iştirakının təşkilində istifadə oluna bilər. Məktəblərdə növbəti illərdə təkrarlanmasına çox ehtiyac olan layihələrin davamı da mümkündür.

Problemin aktuallığı. Müasir idarəetmədə əsas məsələlərdən biri təhsilin davamlı inkişafının aktuallığıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məktəblərin idarə edilməsində davamlı inkişafın tətbiqi müasir sivilizasiyanın yeni metodlarından biridir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Təhsilin idarə olunmasında davamlı inkişafın tətbiqinin böyük əhəmiyyət daşıması faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Ümumi təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 29 mart, 2019. // “Azərbaycan müəllimi” qəz. – 2019, 30 oktyabr <https://e-qanun.az/framework/42543>
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin Nümunəvi Nizamnaməsi // Təhsil xəbərləri – № 1, – 2011, – s. 15-35
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. // “Azərbaycan müəllimi” qəz., – 2013, 24 oktyabr
4. Urxan Ələkbərov Azərbaycan Respublikasının Davamlı İnkişafı. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.
5. Ş. Qəribov, İ Əsədova. Təhsilin sistemli idarə olunması (ümumtəhsil məktəbləri əsasında), Bakı: “Hacıoğlu E”, MMC, – 2018. – 228s.

E-mail: oktaysd@mail.ru

E-mail: sukur.qeribov@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov

ped.ü.fəls.dok., dos. A.X. Hacıyev

Redaksiyaya daxil olub: 05.05.2022.

**ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ
METHODS OF TEACHING LITERATURE**

UOT 372.882

Yədulla Beydulla oğlu Dadaşlı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Cəlilabad filialının dosenti

**ORTA MƏKTƏBDƏ C. MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ
M.Ə. SABİR YARADICILIĞININ MÜQAYİSƏLİ TƏDRİSİ**

Ядулла Бейдулла оглы Дадашлы
доктор философии по филологии
доцент Джалилабадского филиала Азербайджанского
Государственного Педагогического Университета

**СРАВНИТЕЛЬНОЕ ПРЕПОДАВАНИЕ ТВОРЧЕСТВА М.А. САБИРА
И ДЖ. МАМЕДГУЛУЗАДЕ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ**

Yadulla Beydulla Dadashly
PhD in Philology
associate professor of the Jalilabad branch of the
Azerbaijan State Pedagogical University,

**COMPARATIVE TEACHING OF CREATIVITY M.A. SABIRA
AND J.MAMEDGULUZADE AT THE SECONDARY SCHOOL**

Xülasə. Məqalə XX əsrin görkəmli yazıçıları C. Məmmədquluzadə və M.Ə. Sabir yaradıcılığının müqayisəli öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Burada hər bir yazıçının mövzu haqqında yazdığı satirik əsərləri, elm, məktəb, maarif, azadlıq ideyaları araşdırılır. Müəllimlər hər iki yazıçının məzmun və ideyaca oxşar əsərlərinin orta məktəb şagirdlərinə öyrədilməsi ilə bağlı məsləhətlər verirlər. O zaman fənlərarası əlaqələrin M. Cəlillə Sabirin dünyagörüşünün, şəxsiyyətinin və yaradıcılığının yüksək səviyyədə öyrənilməsində müsbət əhəmiyyəti göstərilir. Həmçinin ədəbiyyat müəllimlərinə fənlərarası əlaqələrdən istifadə etməyi məsləhət görür. M. Cəlil və Sabir öz xalqının azadlığı uğrunda mübarizə aparan xadimlər kimi göstərilir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının əsas müəllifləri olan M. Cəlil və Sabir ideologiyasının inkişafında əsas xidmətləri aydınlaşdırılır. Vətən, millət, iqtisadiyyat mövzusu M. Cəlil və Sabir yaradıcılığında mühüm yer tutur.

Açar sözlər: *azərbaycançılıq, milli mətbuat, milli azadlıq hərəkatı, dil və üslub, fəndaxili əlaqələr*

Резюме. Статья посвящена сравнительному изучению творчества выдающихся писателей XX века Дж.Мамедкулузаде и Сабир. Здесь разбираются сатирические произведения каждого писателя, посвященные науке, школе, просвещению, свободе. Учителям даются советы, связанные с изучением учениками средних школ произведений обоих писателей, сходных по содержанию и идее. В то же время указывается положительное значение межпредметных связей в изучении на высоком уровне мировоззрения, личности и творчества М. Джалила и Сабир. Также рекомендуется учителям литературы целесообразно использовать межпредметные связи. М. Джалил и Сабир изображаются как деятели, которые боролись за освобождение своего народа. Объясняются основные заслуги в развитии идеологии азербайджанства М. Джалила и Сабир, которые были основателями журнала «Молла Насреддин». Важное место в творчестве М. Джалила и Сабир занимают тема Родины, нации, экономики.

Ключевые слова: *азербайджанство, национальная пресса, народное освободительное движение, язык и стилистика, межпредметные связи*

Summary. The article is devoted to a comparative study of the works of the outstanding writers of the twentieth century J. Mammadquluzade and Sabir. Here, the satirical works of each writer, dedicated to science, school, education, freedom, are analyzed. Teachers are given advice related to the study by secondary school students of the works of both writers, similar in content and idea. At the same time, the positive value of interdisciplinary connections in the study of the worldview, personality and creativity of M. Jalil and Sabir is indicated. It is also recommended that teachers of literature should use interdisciplinary connections. M. Jalil and Sabir are portrayed as figures who fought for the liberation of their people. The main merits in the development of the ideology of azerbaijanism M. Jalil and Sabir, who were the founders of the magazine "Molla Nasreddin", are explained. An important place in the work of M. Jalil and Sabir is occupied by the theme of the Motherland, nation, economy.

Keywords: Azerbaijanism, national press, people's liberation movement, language and style, interdisciplinary connections

Tam orta məktəbdə ədəbiyyat fənninin müasir pedaqoji tələblərə uyğun öyrədilməsi bir sıra başlıca amillərlə bağlıdır. Bu amillər sırasında fəndaxili əlaqələr mühüm yer tutur. Hər hansı sənətkarın həyat və yaradıcılığının, ədəbiyyat proqramı və dərsliyində ayrıca tədrisi nəzərdə tutulmuş bədii əsərinin müxtəlif xarakterli obrazlar sisteminin, janr, dil, üslub və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin öyrədilməsində fəndaxili əlaqələrdən istifadə olunması verilmiş bilik və bacarıqların şagirdlərin təfəkküründə yenidən canlandırılmasında, yeni biliklərin şüurlu mənimsənilməsində də olduqca faydalıdır. ADPU-nun dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru B. Həsəni "IX sinifdə ədəbiyyat tədrisi" (2006) adlı metodik vəsaitində dərketməyə yönəlmə məsələsi ilə bağlı yazır: "Dərketməyə yönəlmə məsələsi şagirdlərin mövzu üzrə mənimsəmiş olduğu əvvəlki biliklərin üzə çıxarılmasını, məktəblilərin nəyi bilmədiklərini, bilmək istədiklərini aşkara çıxarmaq məqsədi izləyir. Bu mərhələdə əsərin, problemin öyrədilməsinə maraq oyadılır, mövzunun şüurlu mənimsənilməsi üçün zəmin yaradılır" [3,5]. Bu metodik mülahizələri ədəbiyyatın tədrisi zamanı fəndaxili əlaqələrdən istifadə olunmasına da şamil etmək mümkündür. Metodist alimin düzgün müşahidə etdiyi kimi, müəyyən bədii əsərin və bu əsərdə qaldırılan problemin şüurlu mənimsədilməsi şagirdlərin əvvəllər qazandıqları biliklərlə yeni əldə edəcəkləri biliklərin sintezi fonunda aparıldıqda daha uğurlu pedaqoji nailiyyətlərin alınmasına stimül yaradır.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, eyni tarixi şəraitdə yaşamış, sosial-siyasi hadisələrin müşahidəçisinə çevrilmiş sənətkarların şəxsiyyətinin və dünyagörüşünün, həyatı və ədəbi-ictimai fəaliyyətinin öyrədilməsi zamanı fəndaxili əlaqələrə

söykənilməsi yeni biliklərin şagirdlər tərəfindən asanlıqla qavranılmasına, uzun müddət onların yaddaşında saxlanılmasına, şagirdlərin yeni bacarıqlara yiyələnməsinə imkan yaradır. Fəndaxili əlaqələr orta məktəbdə ədəbiyyat fənninin asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə, mücərrəddən konkretə düsturu üzrə öyrədilməsində də başlıca şərtidir. Odur ki, ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat müəllimləri proqramda tədrisi nəzərdə tutulmuş eyni dövr yazıçı və şairlərinin, eyni ədəbi cərəyanın yetirdiyi qüdrətli söz sənətkarlarının, əqidə və məslək silahdaşlarının həyat və yaradıcılıqlarının öyrədilməsində fəndaxili əlaqələrdən məqsədəuyğun faydalanmalı, bu metodik üsulla təlim keyfiyyətlərinin yüksəldilməsinə nail olmalıdır. Bu baxımdan C. Məmmədquluzadə (1869-1932) və M.Ə. Sabir (1862-1911) kimi ədəbiyyat korifeylərinin həyat və fəaliyyətinin ədəbi müqayisə və paralellər aparılmaqla tədris prosesinə çəkilməsi olduqca faydalıdır.

Məlumdur ki, 11-ci sinfin "Ədəbiyyat" proqramında (2007) C. Məmmədquluzadənin tədrisinə 6 saat, M.Ə. Sabirin tədrisinə isə 7 saat vaxt ayrılmışdır. Ümumtəhsil məktəblərinin XI sinfi üçün nəşr olunmuş "Ədəbiyyat" dərsliyində isə (2006; müəlliflər: N. Cəfərov, İ. Həbibbəyli, N. Əliyeva, A. Bakıxanova) adı çəkilən hər iki demokrat ədibin həyat və yaradıcılığının öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdur. C. Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı" tragikomediyasının, M.Ə. Sabirin isə "Amalımız, əfkarımız ifnayı-vətəndir" satirası ilə "Səttərxana" şeirinin ideya məzmunu və bədii xüsusiyyətlərinin təhlilinə ayrıca dərs saatlarında öyrədilməsi məqsədəuyğun sayılmışdır. Deməli, tam orta məktəblərin XI sinflərində əvvəlcə C. Məmmədquluzadənin, daha sonra isə M.Ə. Sabirin həyatı və yaradıcılığı tədris olunur. Bu pedaqoji yanaşma

uzun illərdir ki, orta məktəb təcrübəsində özünü doğruldu. Ona görə də M.Ə. Sabirin həyat və yaradıcılığının, satiralarında qaldırdığı milli və ümumbəşəri problemlərin şagirdlərə mükəmməl şəkildə öyrədilməsi C. Məmmədquluzadənin həyatı və ədəbi-ictimai fəaliyyətinin müasir elmi-metodik tələblər gözlənilməklə öyrədilməsi ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Fəndaxili əlaqələr də bu bağlılıq əsasında yaradılmalıdır. Unudulmamalıdır ki, fəndaxili əlaqələr təlim prosesində xronoloji ardıcılığı gözləyən metodik vasitə olub, oxşar ədəbi taleli sənətkarların ömür yolunun, ədəbi-bədii irsinin, obrazlar sisteminin, poetika məsələlərinin şagirdlərə müqayisələr aparmaqla çatdırılması amalına xidmət edir. M.Ə. Sabir yaradıcılığının tədrisinə başlamazdan öncə “Ədəbiyyat” dərslərindəki elmi materiallara əsaslanıb C. Məmmədquluzadə və M.Ə. Sabir şəxsiyyətlərini birləşdirən başlıca amillər şagirdlərin diqqətinə çatdırılmalıdır. Şagirdlər bilməli və yadda saxlamalıdır ki, milli ədəbiyyatda tənqidi realizmin əsas yaradıcılarından olan hər iki demokrat ədib milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizə aparmış, “bədii fikirdə humanizmin və demokratik ideyaların, milli oyanış və dirçəlişin ən fədakar carçılarından” biri kimi öz şərəfli adlarını ədəbiyyat tariximizdə əbədiləşdirmişlər. C. Məmmədquluzadənin “zəngin yaradıcılığı, Azərbaycan ədəbiyyatının milli iftixarı, dünya ədəbi mədəniyyətinin böyük hadisəsidir” (1, 21), M.Ə. Sabir isə “türk müsəlman dünyasında satirik şeirin qüdrətli təmsilçisi kimi tanınır” (1, s. 39). C. Məmmədquluzadə və M.Ə. Sabir qüdrətli vətəndaş yazıçı, publisist və ictimai xadim kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şərəfli yer tutur və xalqımızın qəlbində əbədi yaşayır. Onlar pedaqoji fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti ilə yanaşı, Şərqi tarixi, dilləri və ədəbiyyatını da mükəmməl mənimsəmiş, Şərqi xalqlarının milli oyanış tarixinə şanlı səhifələr yazmışlar. Müəllim giriş sözündə C. Məmmədquluzadə ilə müqayisəli biçimdə M.Ə. Sabirin dünyagörüşü, ədəbi-pedaqoji xidmətlərinin öyrənilməsinə güclü maraq oyadır.

Sənətkarın yaradıcılığındakı taleyüklü problemlərin, mühüm sosial-siyasi hadisələrin şagirdlərin diqqətinə daha yaxşı çatdırılması, onlarda milli-mənəvi dəyərlərimizə sayğı yaradılması sənətkar şəxsiyyətinin tanınmasından

başlanır. Sənətkar şəxsiyyətinin onun yaradıcılığında “gizləndiyini” göz önünə gətirsək, bu yaradıcılığın mükəmməl öyrədilməsində şəxsiyyətin əqidəsi, məsləki, amalı haqqında verilən bilgilərin mahiyyəti bir daha aşkara çıxar.

Mirzə Cəlil və Sabir şəxsiyyətinin böyüklüyü, vətənçi və millətçi amalı, müqəddəs məslək uğrunda mübarizədə dönməzliyi, vətən və millət qeyrəti çəkməsi onların özləri, yaxud molla-nəsrəddinçi şairlərin və çağdaş ədəbiyyatşünasların onlar haqqında söylədikləri fikirlərdə ifadəsini tapmışdır. “Qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqın xoşbəxtliyi yolunda xidmət etməkdir. Bu ola gərək hər bir qələm sahibinin amalı!” – deyən böyük demokrat ədib C. Məmmədquluzadə müasiri olan yazıçı və şairləri “beş gün yağlı bozbaş yeməkdən ötrü millətin evini yıxmamağa, həyat həqiqətlərini xalqa çatdırmağa, tənqidi realizm ədəbi ənənələrinə sadıq qalmağa səsləyirdi. Mirzə Cəlillə eyni əsrdə yaşayan, ürəyində vətən və millət yükü daşıyan böyük mütəfəkkir Sabir də eyni inamla yoğrularaq, müqəddəs amalını içərisində hər cür zümrənin yaşadığı xalqa çatdırır: “Mən vücudumda olan ətimi xalqımın yolunda çürütdüm. Əgər ömür vəfa etsəydi, sümüklərimi də xalqımın yolunda qoyardım” [5, s. 220]. C. Məmmədquluzadə və M.Ə. Sabirdən gətirilən nümunələr hər iki milli qeyrətli vətəndaşın həyat amalını səciyyələndirir. Bu deyimlər onların ədəbi-bədii fəaliyyətinin, məslək dostluqlarının, bədii əsərlərində qaldırılan problemlərin sosial mahiyyətinin dərkində mühüm bir açardır. Bu açırdan faydalanmağı bacarmaq isə müəllimdən yüksək pedaqoji ustalığ tələb edir.

Şagirdlər bilməlidirlər ki, C. Məmmədquluzadə və Sabirin mətbuata gəlişi “Şərqi-Rus” qəzeti ilə, ilk tanışlığı və Sabirin həyatının sonuna qədər davam edən, məfkurə dostluğuna çevrilən yaradıcılıq əlaqələri isə “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə başlanır. 1903-cü ildə məşhur şərqişünas və publisist Məhəmməd ağa Şahtaxtının redaktorluğu ilə Tiflisdə nəşrə başlayan “Şərqi-Rus” qəzetində 1904-cü ilin yazından işləməyə başlayan C. Məmmədquluzadə XX əsrin ilk milli mətbu orqanında jurnalistika məktəbi keçir. “Poçt qutusu” və “Kişmiş oyunu” hekayələrini ilk dəfə bu qəzetdə nəşr etdirir. Sabir isə “Şükr lillah ki, afitabi-süxən” müsrəsi ilə başlanan şeirini qəzetin 27 iyun 1903-cü il tarixli 37-ci sayında “Ələkbər Tahirov” imzası ilə çap etdirir.

məklə mətbuat aləminə qədəm qoymuşdur. Şagirdlərə anladılması olduqca zəruri olan ədəbi-ictimai məsələlərdən biri də “Molla Nəsrəddin” dərgisinin nəşri və bu dərgidə adı çəkilən mədəniyyət xadimlərinin birgə əməkdaşlığıdır. C. Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə nəşrə başlayan, Şərq mədəniyyəti tarixində satirik mətbuatın təməl daşlarını qoyan “Molla Nəsrəddin” dərgisi, M.Ə. Sabir (1862-1911), Ö.F. Nemanzadə (1872-1941), M.S. Ordubadi (1872-1950), Ə. Nəzmi (1878-1946), Ə. Haqverdiyev (1870-1933), Mirzə Əli Möcüz (1873-1934) kimi fədakar şair, yazıçı və publisistləri öz ətrafına toplayaraq, zülm və istibdad, mövhumat və fanatizm əleyhinə amansız mübarizə aparmış, xalqın hüriyyət və istiqlal mübarizəsinin alovlu carçısına çevrilmişdir. XX yüzil Azərbaycan milli mədəniyyətinin böyük abidəsi sayılan dünyaşöhrətli “Molla Nəsrəddin” jurnalında nəşr və publisistika məktəbinin yaradıcısı C. Məmmədquluzadə, satirik poeziya məktəbinin yaradıcısı isə M.Ə. Sabirdir. C. Məmmədquluzadə Sabirlə ilk tanışlığının “Molla Nəsrəddinin” jurnalı vasitəsilə yarandığını “Sabir barəsində xatiratım” məqaləsində açıqlayır: “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi 1906-cı il aprel ayının yeddisində nəşrə başlayanda biz Sabiri tanımazdıq və Sabir adlı şairin varlığını eşitməmişdik: əgər bizim şivəmizə yaraşan belə bir ləzzətli şairin dünyada olduğunu daha zənn etsə idik, birinci nömrəmizi onun qələmi ilə bəzənməmiş meydana qoymazdıq” [4,583].

“Molla Nəsrəddin” dərgisinin C. Məmmədquluzadə və M.Ə. Sabiri yaradıcılıq və məslək baxımından birləşdirməsi hər iki yazıçının dünyagörüşündəki qabaqcıl ideyaların məntiqi nəticəsi, ədəbi-ictimai fəaliyyətinin uyarlılığı kimi dəyərləndirilməlidir. Onların arasında ədəbi-mənəvi birləşikliyin yaranmasının ən ümdə əlaməti azərbaycançılıq ideologiyasına bağlılıqda və ideologiyanın həyatda öz həqiqi təsdiqini tapmasında özünü göstərirdi.

C. Məmmədquluzadə və M.Ə. Sabirin azərbaycançılıq ideologiyası uğrunda mübarizəsi “Molla Nəsrəddin” səhifələrində elm, məktəb, maarif, təlim və tərbiyə məsələlərinin işıqlandırılması ilə başlamış, birinci rus inqilabından (1905-1907) təsirlənərək milli azadlıq və demokratiya uğrunda, xalqın milli mənlük düşüncəsinin oyadılması və özünə qaytarılması yolun-

da apardıqları mübarizə ilə sonuclanmışdır. Hər iki ədibin azərbaycançılıq ideologiyasının nüvəsində, şübhəsiz ki, Azərbaycana və Azərbaycan xalqına sonsuz sevgi motivləri dururdu. C. Məmmədquluzadə və Sabirin böyüklüyü bir də onda idi ki, molla-nəsrəddinçi şair, yazıçı və publisistləri öz ətrafına toplayıb, milli istiqlal uğrunda mübarizə aparmaq yönündə birləşdirməyi ustalıqla bacarmışlar.

C. Məmmədquluzadə ilə Sabir arasında qarşılıqlı əbədi bağlılıqları təsdiqləyən amillər, hər iki sənətkarın yaradıcılığında mühüm yer tutan sosial-siyasi və ədəbi-mədəni məsələlər “Molla Nəsrəddin” dərgisinin eyni saylarında buraxılan əsərlərində özünə yer tapır. Təsadüfi deyil ki, Sabirin “Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!” misrası ilə başlanan satirası ilk dəfə “Molla Nəsrəddin” jurnalında (28 aprel 1906, № 4) C. Məmmədquluzadənin “Niyə məni döyürsünüz?” adlı felyetonunun altında yerləşdirilmişdir. Böyük ədibin “Niyə mən dərsdən qaçdım?”, “Qarnıyoğunlar”, “Həmsəri”, “Həqiqət”, “Tərəqqi əlamətləri” felyetonları ilə Sabirin “Olgün ki, sənə xalq edər lütf bir övlad”, “Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqda?!” “Cəhd eylə sən ancaq nəzəri xəlqdə pak ol”, “Zahida, gəl soyunaq bir kərə paltarımızı”, “Nolur şirinməzaq etsə məni həlvayi-hüriyyət” kimi ideya məzmunu baxımından bir-birini tamamlayan satiraları qarşılıqlı yaradıcılıq və məfkurə əməkdaşlığı əsasında yaranan əsərlərdir.

Xatırlatmaq lazımdır ki, vətən, millət və istiqlaliyyət motivləri C. Məmmədquluzadə və Sabir yaradıcılığının qayəsini təşkil edir və bədii əsərlərindən qırmızı xətlə keçir. Hər iki ədibi vətənin və millətin azadlığı düşündürürdü. Onlar “Vətən” dedikdə Rusiya və İran dövlətlərinin işğalçılıq müharibəsi (1826-1828) nəticəsində ikiyə bölünən, şimal hissəsi Çar Rusiyasının, cənub hissəsi İranın əsarətində inildəyən Azərbaycanın taleyini düşünür, vətənin bütövlüyü ideyasını yayımlayırdılar. “Millət” dedikdə çarizm və İran şahlıq istibdadı tərəfindən hüquqları tapdanan, azadlıqları əlindən alınan, milli mənlük şüuru buxovlanan quzeyli-güneyli qan qardaşlarımızı, bütövlükdə məzlum Şərq xalqlarını göz önünə gətirir, milli birlik amalını aşılayırdılar. Onlar “dil” dedikdə Azərbaycan dilinin əcnəbi təsirlərdən qorunub, dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməsini, Azərbaycan türkləri üçün anlaşılıq bir

dilə çevrilməsini nəzərdə tuturdular. Nəhayət, vətən, dil, millət probleminin ədəbi və sosial-siyasi həllini vətənin və millətin hüriyyət nəticəsində istiqlal qovuşmasında görürdülər.

Müəllim M.Ə. Sabirin “Amalımız, əfkarımız ifnayı-vətəndir” misrası ilə başlanan satirasının təhlili zamanı C. Məmmədquluzadənin “Azərbaycan” məqaləsindən də söz açmalı, hər iki əsərin vətən və millət motivləri üzərində kökləndiyini şagirdlərin diqqətinə çatdırmalıdır. “Azərbaycan” məqaləsinin satirik publisistika, “Amalımız, əfkarımız ifnayı-vətəndir” şeirinin isə satirik poeziya nümunəsi olması, vətənin oyanış və millətin mənəvi dirçəlişi problemlərinin hər iki əsərdə qoyulması, vətənin tərəqqi etməməsinin, millətin geri qalmasının səbəbləri şagirdlərə izah olunmalıdır. Hər iki demokrat yazıçı millətin inkişafdan qalmasının səbəblərini araşdıraraq bu nəticəyə gəlir ki, millətin istiqlalı geniş mənada maariflənməkdə, elmə, təhsilə yiyələnməkdə, öz hüquq və vəzifələrini aparmaqda, tərəqqiyə qovuşmaq uğrunda mübarizədədir. Dərslik müəlliflərinin də düzgün yazdıqları kimi, hər iki ədibə görə: “...avropalılar maariflə öz millətlərini tərəqqiyə çatdırdıqları halda, bizim millətin qəflətdə yatması, vəhşi adətlərdən hələ də əl çəkməməsi böyük faciədir” [1,53]. Onlar milləti bu faciədən qurtarmağın yolunu məktəbə, maarifə geniş meydan açılmasında, millətin kütləvi savadlandırılmasında görür, milli tərəqqiyə əngəl törədən imtiyaz sahiblərini satira atəşinə tuturdular.

C. Məmmədquluzadə və Sabir vətənin və millətin nicatını liberal burjuaziya içərisindən çıxmış məsləksiz yarımçıq oxumuşlarda deyil, vətənin və millətin qeyrətini çəkən qabaqcıl dünyagörüşlü, milli düşüncəli ziyalılarda görürdü. XX əsrin ilk onilliklərində – inqilabi hərəkatın yüksəlişi ilə bağlı sinfi mənafehlərin toqquşduğu bir dövrdə C. Məmmədquluzadə Novruzəli, Usta Zeynal kimi simalı avam, sadə zəhmət adamlarının, Hacı Həsən, Məşədi Oruc, Məşədi Baxşəli, Mir Bağır ağa kimi “diri ölümlərin”, Kərbəlayı Fatma kimi “yazıq anaların”, fanatizm və cəhalət burulğanında boğulan minlərlə günahsız insanların acımacılı taleyini düşünür, mənəvi əsarətdən xilasına çalışırdı. Sabir isə xalqın “aşağı” təbəqələrinin – hüquq və azadlıqları əllərindən alınan fəhlə və kəndlilərin, “göz yaşları dərya olacaq” məzlumların siyasi-mənəvi faciə-

lərini yaşayır, cəhalətin aradan qaldırılmasını xalqın milli istiqlal mübarizəsində görürdü. C. Məmmədquluzadə ilə Sabir xalqdan uzaq düşmüş amalsız ziyalıları, doğma ana dillərini xoşlamayan, Azərbaycan dilində danışmağı özlərinə layiq bilməyən, müsəlman qadınları ilə ailə qurub bir yerdə yaşamağı nadanlıq sayan, xalqa heç bir fayda verməyən, nəhayət, özgə əqidələrlə gün keçirən “itilgetləri” deyil, Azərbaycan cəmiyyətindəki milli düşüncəli vətən oğullarını millətin öndəri saymaqda tamamilə haqlıydılar. Hər iki demokrat yazıçı xalqa anlatmağa çalışırdı ki, hüriyyət verilməz, hüriyyət alınar. Bunun üçün vətən sevgisi, millət yanğısı, istiqlal savaşı başlıca şərtlərdir.

Prof. M. Məmmədov “M.Ə. Sabir: mübahisələr, həqiqətlər” monoqrafiyasında (1990) C. Məmmədquluzadə və Sabirin yaradıcılıq əməkdaşlığı ilə bağlı yazır: “Qarşılıqlı yaradıcılıq əməkdaşlığının məhsulu olan əsərləri öz mövzusu və ideya məzmununa görə üç qrupa bölmək olar. a) Gənc nəslin təlim-tərbiyəsi məsələsi, köhnəlmiş təlim metodlarının tənqidi; b) Çar məmurları və yerli istismarçılar əleyhinə mübarizə; v) İranda baş verən ictimai-siyasi hadisələrə və milli azadlıq hərəkatına münasibət” [5,47].

Dövrün qabaqcıl ictimai xadimləri simasında C. Məmmədquluzadə ilə Sabir 1906-1911-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda baş vermiş Məşrutə inqilabını diqqət mərkəzində saxlamışlar. C. Məmmədquluzadə “İranda hüriyyət” hekayəsi və “Həmşəri” felyetonunda, Sabir “İran özümündür”, “Səttarxana”, “Mir Haşım Təbrizi”, “Satıram”, “İstiqbalımız lağlağıdır” və bu qəbildən olan bir sıra başqa satiralarında Cənubi Azərbaycandakı milli azadlıq hərəkatını, bu hərəkatın başçısı, Azərbaycan xalqının milli qəhrəmanı Səttarxanın hünərini alqışlamış, İran istibdadına öldürücü zərbələr endirmişdir. Buna görə də müasiri və amal dostu Abbas Səhhət Sabiri İran məşrutəsinə bir ordudan artıq xidmət göstərən şair kimi yüksək qiymətləndirmişdir. Təlim prosesində C. Məmmədquluzadə və Sabirin Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı mövzusunda yazdığı adını əsərlərinin ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlilinin aparılması sözü gedən mövzunun şagirdlər tərəfindən mükəmməl mənimsənilməsində həlledici amillərdəndir.

C. Məmmədquluzadə və Sabir yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətlərinin oxşar əlamətləri vurğulanmalı, hər iki sənətkar kamil portret ustası kimi şagirdlərə tanidilməlidir. Prof. C. Əhmədov haqlı olaraq yazır: “Bədii portret haqqında şagirdlərə daha yaxşı məlumat vermək üçün M.Ə. Sabirin satiralarından da geniş istifadə etmək lazımdır. Öz satiralarında tipik və canlı xarakter yaratmış böyük şair portret yaratmağa xüsusi fikir vermişdir” [2, s. 51]. C. Məmmədquluzadə “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb və Xudayar bəyin, hekayələrində Novruzəli, Qurbanəli bəy və Usta Zeynalın, “Ölülər”də Şeyx Nəsrullah və Şeyx Əhməd kimi fırlıdaqçı din xadimlərinin portretini yaratmışdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, “Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti” satirasında Sabir yaşadığı cəmiyyəti təmsil edən vəkil, həkim, tacir, rövzəxan, molla və başqa tiplərin portretini çəkmiş, onların hər birinin xarakterini tipin öz sözləri ilə açmışdır.

C. Məmmədquluzadə və M.Ə. Sabir yaradıcılığının daha uğurlu öyrədilməsi üçün onların əsərlərindəki eyni zümrəyə məxsus obrazların xarakterik cəhətlərinin müqayisəli təhlilinə böyük önəm verilməlidir. Prof. A. Babayevin doğru müşahidə etdiyi kimi, təlim prosesində müəllim birbaşa müəllif xarakteristikasından başlayıb, qəhrəmanın əsas sifətlərini aydınlaşdırır və bu sifətlər qəhrəmanın hərəkətlərində, davranışında axtarılıb müəyyənləşdirilir. Bundan sonra müəllim müəllif xarakteristikasına müraciət edir və oradan əlavə material tapır [6, s. 41].

C. Məmmədquluzadə və M.Ə. Sabir yaradıcılığının müqayisəli təhlili üzərində iş aparan

müəllim təhlilin başlıca elementlərindən faydalanmaqla, hər iki yazıcının oxşar mövzulu əsərlərinin kompozisiyası, bədii dili, üslubu, obrazlar sistemi və janr xüsusiyyətlərinin müasir pedaqoji tələblərə uyğun öyrədilməsinə nail olmalıdır. Fəndaxili əlaqələrə söykənməklə təlim prosesinə gətirilən təhlil hər iki sənətkarın ədəbi mübarizəsinin, Azərbaycan və Şərqi milli azadlıq hərəkatı tarixindəki xidmətlərinin və azərbaycançılıq ideologiyasına sonsuz sevgiylə bağlılığının şagirdlərə öyrədilməsi baxımından bütün zamanlar üçün aktuallığını saxlayır.

Problemə aktuallığı. Eyni tarixi şəraitdə yaşamış, sosial-siyasi hadisələrin müşahidəçisinə çevrilmiş sənətkarların şəxsiyyətinin və dünyagörüşünün, həyatı və ədəbi-ictimai fəaliyyətinin öyrədilməsi zamanı fəndaxili əlaqələrə söykənilməsi yeni biliklərin şagirdlər tərəfindən asanlıqla qavranılmasına, uzun müddət onların yaddaşında saxlanılmasına, şagirdlərin yeni bacarıqlara yiyələnməsinə imkan yaradır.

Problemə elmi yeniliyi. Vətən, millət və ictimaiyyət motivləri C. Məmmədquluzadə və Sabir yaradıcılığının qayəsini təşkil edir və bədii əsərlərdən qırmızı xətlə keçir. Hər iki ədəbi vətənin və millətin azadlığı düşündürürdü. Onlar “Vətən” dedikdə Rusiya və İran dövlətlərinin işğalçılıq müharibəsi nəticəsində ikiye bölünən, şimal hissəsi Çar Rusiyasının, cənub hissəsi İranın əsarətində inildəyən Azərbaycanın taleyini düşünür, vətənin bütövlüyü ideyasını yayımlayırdılar.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat fənnini tədris edən müəllim və şagirdlər, həm də geniş oxucu kütləsi istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov N., Həbibbəyli İ., Əliyeva N., Bakıxanova A. Ədəbiyyat. XI sinif üçün dərslik. – Bakı: Çapaş oğlu, – 2006.
2. Əhmədov C. Ədəbiyyat tədrisində bədii təhlil. – Bakı: Maarif, – 1983.
3. Həsənlı B. IX sinifdə ədəbiyyat tədrisi. – Bakı: Müəllim, – 2006.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 3 cildə, III cild. – Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, – 1967.
5. Məmmədov M. Mirzə Ələkbər Sabir: mübahisələr, həqiqətlər. – Bakı: Yazıçı, – 1990.
6. Mikayılov Ş., Babayev A., Aslanov M., Mustafayeva R. Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi. İki hissədə, II hissə. – Bakı: Maarif, – 1976.

E-mail: elvin.dadasli@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.fəls.dok., dos. **B. Həsənlı,**
ped.ü.fəls.dok., dos. **A.X. Hacıyev**

Redaksiyaya daxil olub: 20.05.2022.

UOT 372.882

Айнур Али гызы Алиева
преподаватель кафедры языков
Азербайджанского университета туризма и менеджмента

ВНУТРИПРЕДМЕТНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ЛИТЕРАТУРЕ В ВУЗЕ

Aynur Əli qızı Əliyeva
Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin
Dillər kafedrasının müəllimi

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ FƏNDAXİLİ İNTEQRASIYA

Aynur Ali Ahyeva
teacher of the department of Languages
Azerbaijan University of Tourism and Management

INTRASUBJECT INTEGRATION IN LITERATURE LESSONS AT THE UNIVERSITY

Резюме. В статье анализируются произведения, вышедшие из-под пера выдающихся представителей отечественной драматургии первой половины XX века. Дж. Джаббарлы, Х. Джавид, С. Вургун. В них тема историзма выступает объединяющим началом для изучения творчества этих авторов на уроках литературы в вузе. Преподаватель должен акцентировать внимание учащихся на отражении темы гражданства в драматургии Дж. Джаббарлы, на воплощении трагизма ситуаций в произведениях Х. Джавида и на характере романтики и героики в исторической драматургии. пьесы С. Вургуна. Подача литературного материала, предусмотренного программой литературы, на основе внутрипредметной интеграции может служить важным условием последовательного формирования у учащихся целостного понимания литературных связей, литературного процесса. Такой ракурс подачи литературного материала является ярким примером реализации внутрипредметной интеграции на уроках литературы.

Ключевые слова: *литературное образование, историзм, драматургия Азербайджана, Джафар Джаббарлы, Гусейн Джавид, Самед Вургун, методика преподавания литературы*

Xülasə. Məqalədə XX əsrin birinci yarısı milli dramaturgiyamızın görkəmli nümayəndələri: C. Cabbarlı, H. Cavid, S. Vurğunun qələmə aldığı əsərlər təhlil edilir. Həmin əsərlərdə tarixçilik mövzusu adları çəkilən müəlliflərin yaradıcılığının ali məktəblərdə ədəbiyyat dərslərində öyrənilməsi üçün birləşdirici prinsip kimi çıxış edir. Müəllim tələbələrin diqqətini C. Cabbarlının dramaturgiyasında vətəndaşlıq mövzusunun əks olunmasına, H. Cavidin yaradıcılığında situasiyalar faciəsinin təcəssümünə və S. Vurğunun tarixi pyeslərində romantika və qəhrəmanlıq mahiyyətinə yönəltməlidir. Ədəbiyyat programında nəzərdə tutulmuş ədəbi materialın fəndaxili inteqrasiya əsasında təqdim edilməsi tələbələrdə ədəbi əlaqələr və ədəbi proses haqqında vahid anlayışın ardıcıl formalaşdırılması baxımından mühüm şərt kimi çıxış edə bilər. Ədəbi materialın təqdim edilməsinin bu perspektivi ədəbiyyat dərslərində fəndaxili inteqrasiyanın həyata keçirilməsinin parlaq nümunəsidir.

Açar sözlər: *ədəbiyyatın tədrisi, tarixilik, Azərbaycan dramaturgiyası, Cəfər Cabbarlı, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, ədəbiyyatın tədrisi metodikası*

Summary. The article analyzes the works that came from the pen of outstanding representatives of the national dramaturgy of the first half of the xx century. J. Jabbarli, H. Javid, S. Vurghun in them, the theme of historicism acts as a unifying beginning for studying the work of these authors in literature classes at the

university. The teacher should focus the students' attention on the reflection of the topic of citizenship in the dramaturgy of J. Jabbarli, on the embodiment of the tragedy of situations in the works of H. Javid and on the character of romance and heroics in the historical plays of S. Vurghun. The presentation of the literary material provided by the literature program, based on intrasubject integration, can serve as an important condition for the consistent formation of students' holistic understanding of literary connections, the literary process. Such a perspective of the presentation of literary material is a vivid example of the implementation of intrasubject integration in literature classes.

Key words: *literary education, historicism, dramaturgy of Azerbaijan, Jafar Jabbarli, Huseyn Javid, Samad Vurghun, methods of teaching literature*

Изучение литературного текста как искусства слова является одним из перспективных направлений в современном литературоведении и методике преподавания литературы в вузе. Это обстоятельство предполагает реализацию наиболее эффективных дидактических ресурсов в отборе и презентации литературных текстов в процессе литературного образования студентов вузов Азербайджана. К числу таких эффективных рычагов оптимизации литературного образования в современной дидактике и методике преподавания литературы в вузе является интегративная подача учебного материала. Цель интеграции, проявляющейся во внутрипредметной и межпредметной формах, – это формирование у студентов целостного представления о литературном процессе, о той и ли иной литературно-дидактических единицах, которые могут быть представлены в виде определённых проблемных тем. Подобный ракурс изучения литературных текстов предусматривает выявление основных принципов отбора и презентации образцов азербайджанской драматургии русскоязычной аудитории вузов с целью формирования гуманистического мировоззрения, национального самосознания, гражданской позиции, чувства патриотизма, любви и уважения к литературе и ценностям азербайджанской культуры.

Исходя из вышеотмеченного, попытаемся рассмотреть возможности внутрипредметной интеграции в процессе изучения произведений представителей азербайджанской драматургии первой половины XX века – Джафара Джаббарлы, Гусейна Джавида и Самеда Вургуну в рамках концепции истории.

Тема историзма проходит красной нитью сквозь всё творчество Дж. Джаббарлы – основоположника азербайджанской советс-

кой драматургии, продолжившего славные традиции М.Ф. Ахундова, Н. Везирова, А. Ахвердиева и других [5, с. 68].

В драме «Невеста огня» драматург обращается к одному из славных, героических эпизодов далёкого прошлого. Дж. Джаббарлы подчёркивает, что и тогда азербайджанский народ был свободолюбивым. В образе центрального героя пьесы – Эльхана, который почти четверть века боролся против арабского халифата, автором воплощена преданная любовь к родине.

Широко известна драма Дж. Джаббарлы «В 1905 году», где наблюдается прямая историко-тематическая параллель с событиями в России. Дж. Джаббарлы удалось в своей драматургии осветить самые различные вопросы, в том числе непосредственно связанные с жизнью трудового народа в Азербайджане. Об этом его последние прижизненные пьесы «Алмаз» и «Яшар». Это по существу дела летопись ожесточённой классово-борьбы в республике в период коллективизации.

Произведения Дж. Джаббарлы – яркие, немеркнущие образцы реализма и народности в литературе. Боевая партийность тех лет была святой и незыблемой, гона составляла самый дух, плоть и кровь его наследия. Именно поэтому Дж. Джаббарлы и его творения завоевали широкую популярность, подлинную славу ещё при жизни писателя. Каждое его новое произведение встречалось с большим интересом, волновало умы и чувства современников.

В ранних пьесах Дж. Джаббарлы ставит очень серьёзные вопросы и стремится ответить на них. В духе гражданственности писателя занимает важнейшая нравственная проблема: какая связь существует между знанием и совестью, между честью и разумом человека? Такая жизненная позиция от-

разилась в его ранней пьесе – «Насреддин-шах», посвящённой истории Ирана, в последующих драмах «Падение Адирны», «Траблисской войне», «Улдуз», в которых была затронута историческая тема национально-освободительной войны на Балканах.

Поздний период драматургии Дж. Джаббарлы тем более совершенен, так как он предоставляет собой своеобразный конгломерат различных тем, сплав нравственно-эстетических, гражданских и исторических проблем.

Дж. Джаббарлы ещё при жизни называли драматургомб-«обществоведом». Так, совершенно новым героем для всей азербайджанской драматургии, и в частности трагедии, явился Эльхан, герой «Невесты огня». Дж. Джаббарлы берёт этот образ из самой гущи трудовых угнетённых масс. Трагизм положения Эльхана обусловлен противоречиями исторического и социального развития. Впервые тема освободительного движения становится у Дж. Джаббарлы центром исторической трагедии. Некоторые учёные полагают, что нельзя оставаться современным, разрабатывая историческую тему. Считаем, что до студентов важно довести мысль о том, что это глубоко неверное, поверхностное суждение. И примером тому является гражданская драматургия Дж. Джаббарлы. Он, по нашим представлениям, современен и в произведениях на историческую тему. В образе Эльхана – Бабека писателю удалось воплотить волю, мужество, нравственную красоту и высокое сознание своего народа. Бабек показан не только как воин, полководец, но и как мыслитель, духовно богатая личность, причём это богатство он черпает в народных массах. В борьбе против сил мрака и зла, угнетения и агрессии драматург обращается к романтической масштабности азербайджанской женщины, о её достижениях в современных автору условиях и в то же время нарисовать очень типичные «портреты» девушек 1920-х – начала 1930-х годов.

Необходимо донести до сведения студентов, что в своей драматургии Дж. Джаббарлы ставил самые разнообразные проблемы, которые выходили за рамки одной конкретной области. Вот почему в историю азербайджанской культуры он вошёл не только

как драматург, но и как режиссёр, талантливый театровед, литературный критик, разносторонний театральный деятель.

Известный азербайджанский литератор Г. Джавид вошёл в историю азербайджанской советской драматургии, прежде всего, как автор трагедий. Поэтическое кредо Джавида-романтика и писателя-реалиста одновременно позволило ему с двояких позиций рассматривать историческое прошлое восточных народов. На этом своеобразном стиле эклектизма построен сюжет таких трагедий, как «Хромой Теймур» и «Хайям»; трагедия «Шейх-Санан», которая буквально соткана из ряда восточных легенд; «Иблис», целиком и полностью построенная на мифологическом материале; «Пропасть», «Марал». «Афет», «Мать» и некоторые другие.

Сюжет для «Шейх-Санана» был взят из широко распространённой во всём мусульманском мире народной легенды об известном шейхе, которая обычно служила пропаганде суфийских идей. Но избранная Г. Джавидом тема преподносится совершенно в ином свете. Используя так называемую тифлискую версию легенды, драматург приводит своего героя в Грузию. Находясь в краю с христианско-православным мировоззрением, герой призывает служить не мнимым кумирам, а вполне реальной земной любви.

Национальная критика порою была резка и необъективна по отношению к драматургии Г. Джавида. Вместе с тем были и вполне объективные отзывы. Вот почему в создании исторических образов Г. Джавид не мог не учитывать также и справедливых упреков в свой адрес. В ранних пьесах он руководствовался собственной философией истории, в индивидуальной концепции которой непроизвольно иногда опускались важные художественные детали, связанные с духовной атмосферой эпохи прошлых веков. В более поздних сочинениях Джавид направляет главное внимание на борьбу убеждений. И это, на наш взгляд, была его победа над самим собой. Он понял, что при изображении прошлого целесообразнее описывать не столько ужасы злодеяний или кровавые схватки, территориальные притязания, сколько пытаться показывать столкновения различных взглядов.

Уникальным оказался подход Г. Джавида и к легендарным личностям. Г. Джавид прекрасно знал историю и философию Ислама, поэтому он весьма убедительно мог показывать общечеловеческую значимость исламского учения в целом. В драме «Пророк» образ Мухаммеда исторически верно отражает характер великой личности, которая вот уже почти полтора тысячелетия притягивает внимание людей всего мира, и не только мусульманского.

Особое место в творчестве Г. Джавида занимает женская тематика, точнее сказать, проблема материнства как нравственно-духовная и эстетическая категория. Не случайно первая же пьеса Джавида была им названа «Мать». Пьесы «Марал» и «Афет» целиком и полностью посвящены судьбе женщины. В пьесах женские образы романтизированы и соответственно идеализированы Г. Джавидом. Так, центральная героиня Марал – это красавица, созданная, по мысли автора, исключительно для любви. Она показана автором как честная и целомудренная женщина, верная национальным традициям и своему женскому долгу. Однако юная женщина волею судеб попадает в руки старого и нелюбимого ею Турхан бека, который в буквальном смысле убивает её молодость и красоту. Трагедия красавицы в том, что она не может разделить судьбу любимого ею человека. Оставаясь в плену азербайджанских традиций, она не в силах как бы переступить через менталитет, убежать с Арслан беком и погибает, становясь жертвой собственной верности. Аналогичная драматическая судьба постигает и Афет из одноимённой пьесы.

В процессе изучения драматургического наследия Джавида учащимся немаловажно показать, какова разница между двумя пьесами. Так, в отличие от Марал, Афет характеризуется как более раскованная и свободная в своих действиях личность. Г. Джавид показывает Афет как жертву не столько тирана, сколько неадекватного отношения к ней. В общий контекст пьесы вписывается большое мужское окружение Афет и тем самым усиливается социальный аспект.

Считаем необходимым дать в русской аудитории некоторые сведения о переводах

трагедий Г. Джавида на русский язык. Наиболее известны переводы следующих пьес Г. Джавида – «Иблис» и «Шейх Санан» в переводе Г. Шарифа; «Мать» в переводе С. Мамедзаде (из сборника «Женщины Востока»). Пьесу «Князь» перевёл В. Зайцев. Приступая к переводам пьес, переводчикам следует непременно учитывать некоторые характерологические особенности авторской стилистики манеры письма.

Здесь нужно обратить внимание студентов на некоторые особенности, затрудняющие перевод: 1. Сложность лексико-семантического порядка; 2. Лирическое начало; 3. Ритмико-интонационный рисунок; 4. Синтез древневосточного слога «хеджа» с русской традиционной тоникой; 5. «Слом» композиционной структуры; 6. Воссоздание романтического героя в авторской трактовке. Эти особенности драматургии Г. Джавида вызывают затруднения в переводе и их необходимо учитывать [4, с. 8].

К наиболее известным историческим пьесам С. Вургуна относятся «Вагиф» и «Фархад и Ширин».

Пьеса «Вагиф» – это подлинно народно-героическая драма из жизни классика азербайджанской литературы М.П. Вагифа, одного из самых близких Вургуну поэтов прошлого. Пьеса повествует о последних годах жизни поэта, связанных с одним из поворотных этапов в истории азербайджанского народа. Студентам русскоязычной аудитории необходимо давать верное историческое толкование сути этого произведения.

Следует объяснить студентам, что между мировоззрением Вагифа и Низами была некоторая разница во взглядах поэтов на шахский двор. Это немаловажно в связи с тем, что по программе в русскоязычной аудитории после пьесы «Вагиф» преподаватель должен остановиться на критическом анализе «Фархада» и Ширин», которая написана по мотивам одноимённой поэмы Низами Гянджеви. Разъяснению подлежит тот факт, что Низами Гянджеви не был придворным поэтом, а Вагиф входил в ханскую свиту, являлся визирем много лет, но при этом оставался человеком чуждым дворцово-феодалской среде. В конце жизни он погиб от

руки захватившего в Карабахе власть феодала, и этот трагический финал был отнюдь не случаен [3].

В пьесе С. Вургун стремился нарисовать обобщённую картину исторической эпохи и на её фоне раскрыть истинное величие и патриотическое значение деятельности Вагифа. Говоря о многогранной личности поэта, в аудитории следует зафиксировать внимание на том, что Вагиф показан и как поэт-патриот, и как остроумный полемист-просветитель, крупный политический деятель, тонкий дипломат, философ-гуманист. Вагифа волнует судьба народа, он напоминает Ибрагимхану о тяжёлом положении крестьян, устанавливает связь с Грузией, высказывается о необходимости дружбы с Россией, предвидит угрозу со стороны шахской Персии. Всё это близко к историческим фактам, и должно быть объективно донесено до студентов [3].

Следует отметить, что перед студентами должен предстать образ Вагифа в подлинном свете, а не только в романтико-героическом ореоле. Особенностью романтического стиля здесь следует считать то, что с центральным героем соотнесены все важнейшие узловые нити происходящих в пьесе событий, поведение всех персонажей, их судьбы. Исторический Вагиф в пьесе выступает как мудрый визирь и одновременно как великий поэт, тайный руководитель народно-освободительной борьбы. В силу авторской фантазии автора он показан и как безупречный друг, отец, муж, хотя документальных фактов или свидетельств об этом мало.

В основу драмы «Фархад и Ширин» положена легенда о прекрасной, возвышающей и облагораживающей любви Хосрова и Ширин в переработке гениального Низами Гянджеви. Разница заключается, прежде всего, в выражении самой этой любви. У Низами показана облагораживающая сила любви Хосрова к Ширин. А у С. Вургуна страсть иранского шаха к азербайджанской красавице носит оттенок грубой похоти. Любовь шаха хищническая. У Низами Гянджеви Фархад и Хосров – соперники в любви. У С. Вургуна они враги. В пьесе эта тема развита с особенной силой в противостоянии двух героев. Для времени, в котором жил Низами Гянд-

жеви, было вполне приемлемо описание Ширин в мягких лирических тонах. Она умна, но при этом в меру скромна и относительно спокойна в своей любви. У С. Вургуна страсть женщины выражены гораздо ярче. Драматург XX века уже мог позволить себе показать женский образ более активным, волевым и самостоятельным. Настоящее описание – дань времени.

Легче проводить сравнение по линии композиции. Так, С. Вургун значительно расширяет круг действующих лиц. Он вводит в пьесу ряд новых персонажей, которых нет в поэмах Низами и других классиков Востока. Среди них царица Азербайджана Мехинбану, Азер-баба, отец Фархада, выразитель народной мудрости. Есть предположение, что Вургун вывел образ старца не без влияния огузского эпоса «Китаби-Деде-Горкуд».

Герой пьесы Фархад – это, безусловно, романтическая фигура. Сила у него поистине сказочная, богатырская. Эту мощь к тому же умножает единство с народом. «Я сын своей страны, я верю в силу своего народа», – говорит Фархад [1].

Великолепно выписаны в пьесе С. Вургуна женские образы. Среди них следует подробно остановиться на образе Ширин. Необходимо сообщить, что в создании облика восточной красавицы С. Вургун также следовал тексту поэмы Низами Гянджеви. Ширин в пьесе, хотя и дочь царицы Азербайджана Мехинбану, она скромна, проста и мечтательна. Именно в мечтательности, по мысли автора, заключены как её сила, так и слабость. Раздвоение в любви между Хосровом и Фархадом – начало её трагедии.

Анализируя главные образы пьесы С. Вургуна «Фархад и Ширин» в русской аудитории, преподаватель подводит студентов к мысли о синтезе нескольких проблем [6]. Эта пьеса – итог серьёзных философских исканий, помноженных на выраженную социальную и интернациональную тематику с гражданской мотивировкой.

Краткий анализ произведений, вышедших из-под пера выдающихся представителей национальной драматургии первой половины XX столетия Дж. Джабарлы, Г. Джавида, С. Вургуна показал, что тема историзма

выступает объединяющим началом для изучения творчества этих авторов на занятиях по литературе в вузе. Преподаватель должен заострять внимание студентов на отражении темы гражданственности в драматургии Дж. Джабарлы, на воплощении трагизма ситуаций в произведениях Г. Джавида и на характере романтики и героики в исторических пьесах С. Вургунa [356].

Итак, презентация литературоведческого материала, предусмотренного программой по литературе, на основе внутрипредметной интеграции, может служить важным условием последовательного формирования у студентов целостного представления о литературных связях, литературном процессе. Подобный ракурс подачи литературоведческого материала является ярким примером реализации внутрипредметной интеграции на занятиях по литературе.

Актуальность настоящего исследования заключается в том, что тема историзма выступа-

ет объединяющим началом для изучения творчества Дж. Джабарлы, Г. Джавида, С. Вургунa на занятиях по литературе в вузе с заострением внимания студентов на отражении темы гражданственности в драматургии Дж. Джабарлы, на воплощении трагизма ситуаций в произведениях Г. Джавида и на характере романтики и героики в исторических пьесах С. Вургунa.

Научная новизна исследования заключается в выявлении основных принципов отбора и презентации образцов азербайджанской драматургии в русскоязычной аудитории вузов с целью формирования гуманистического мировоззрения, национального самосознания, гражданской позиции, чувства патриотизма, любви и уважения к литературе и ценностям азербайджанской культуры.

Практическая значимость работы заключается в реализации наиболее эффективных дидактических ресурсов в отборе и презентации литературных текстов в процессе литературного образования студентов вузов Азербайджана.

Литература:

1. Qarayev, Y. Hüseyn Cavid // Azərbaycan, – 1962. № 12, – s. 144-154.
2. Qasımzadə, F.A. Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi / F.A. Qasımzadə. – Bakı: Maarif, – 1974. – 486 s.
3. Бабаев, Г.Б. Пьесы С. Вургунa, их переводы и постановки // Узы дружбы (Статьи и публикации). – Баку: Язычы, – 1981, – с. 101-112.
4. Джарчиева, И.М. Пьесы Гусейна Джавида в русских переводах: / автореферат дисс. канд. Филол. наук. / – Баку, 1994. – 19 с.
5. Керимова, К.Т. Проблема историзма и историчности в драмах русских и азербайджанских авторов 20-30-х годов XX века: / дисс. канд. филол. наук. / – Баку, 2005. –179 с.
6. Программа по литературе для студентов филологического факультета Бакинского славянского университета. – Баку, 2018. – 45 с.

E-mail: aynur.aliyeva69@mail.ru

Рецензенты: *док. филос. наук, проф. Н. Т. Мамедов,*
док. филос. по пед. Я.К. Алхасов

Redaksiyaya daxil olub: 24.05.2022.

HƏYAT BİLGİSİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ПОЗНАНИЯ МИРА
METHODS OF TEACHING KNOWLEDGE OF THE WORLD

Aida Əhliman qızı Əliyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Gəncə Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN PEDAQOQLARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ TƏHSİLALANLARIN
MÜSTƏQİL İŞLƏRİNƏ AYRILAN YER

Аида Ахлиман гызы Алиева
диссертант по программе доктора философии
Гянджинский государственный университет

МЕСТО, ВЫДЕЛЕННОЕ ДЛЯ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ РАБОТ УЧАЩИХСЯ В
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПЕДАГОГОВ

Aida Ahliman Aliyeva
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Ganja State University

PLACE ALLOCATED FOR INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN
THE WORKS OF PEDAGOGUES

Xülasə. Müstəqil işin başlıca məqsədi yalnız qazanılmış bilikləri, əldə olunmuş bacarıq və vərdişləri möhkəmləndirmək və dərinləşdirməkdən ibarət deyildir, eyni zamanda müəllimin köməyi olmadan yeni tədris materialını müstəqil şəkildə öyrənməkdən və mənimsəməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: *pedaqoq, Azərbaycan pedaqoqu, müəllim, şagird, müstəqil iş, əsərlər*

Резюме. Основной целью самостоятельной работы является не только закрепление и углубление полученных знаний, умений и навыков, но и самостоятельное изучение и освоение нового учебного материала без помощи учителя.

Ключевые слова: *педагог, азербайджанский педагог, учитель, ученик, самостоятельная работа, произведения*

Summary. The main goal of independent work is not only to consolidate and deepen the acquired knowledge, skills and abilities, but also to independently study and master new educational material without the help of a teacher.

Keywords: *pedagogue, Azerbaijani pedagogues, teacher, student, independent work, Works*

Müstəqil işin başlıca məqsədi yalnız qazanılmış bilikləri, əldə olunmuş bacarıq və vərdişləri möhkəmləndirmək və dərinləşdirməkdən ibarət deyildir, eyni zamanda müəllimin köməyi olmadan yeni tədris materialını müstəqil şəkildə öyrənməkdən və mənimsəməkdən ibarətdir.

Bu fikir şagirdlərə də, tələbələrə də aid olan bir məsələdir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin müstəqil işləri:

– araşdırılan problemin mahiyyətini hərtərəfli öyrənməyə, onu dərinlənən anlamağa imkan verir;

– şagirdlərə sərbəst düşünmə, çeviklik, iradəlilik, mütəşəkkillik, təşəbbüskarlıq, fəallıq, dəqiqlik, məqsədyönlülük, işə yaradıcı yanaşma kimi mühüm keyfiyyətlər aşılayır;

– ibtidai sinif şagirdlərinin əqli əmək mədəniyyətini formalaşdırır, məktəblilərdə müstəqil biliklərə sahib olmaq və onları möhkəmləndirmək dərinləşdirmək qabiliyyətlərinin inkişafına şərait yaradır.

Kiçikyaşlı şagirdlər mövcud ədəbiyyatla, müxtəlif mənbələrlə müstəqil şəkildə tanış olmaq, onları saf-çürük etmək, təhlil süzgəcindən

keçirmək və ümumiləşdirmək əsasında müvafiq nəticəyə gəlirlər.

MDB məkanında E.V.Zaxarova, N.P.Qrekova, N.Q. Lukinova, İ.Q. Jivuşko, V.A. Karsonov, N.Y. Leykina, A.S. Qorodenskaya, A.F. Muslimova, T.V. Kolesova, S. Samudinov və b. ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində, müxtəlif yaş dövrləri üzrə, başqa sözlə, şagirdlərin, orta ixtisas və ali məktəb tələbələrinin müstəqil işlərini tədqiqat obyektinə kimi seçmişlər.

Bizim tədqiqatımız isə, kiçikyaşlı məktəbliləri, I-IV siniflərin həyat bilgisi fənnini əhatə edir.

Bu məqalədə yalnız Azərbaycan pedaqoqlarının öz əsərlərində təhsilalanların müstəqil işlərinə hansı səviyyədə diqqət yetirdikləri kimi mühüm bir məsələnin üzərində dayanmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Azərbaycan pedaqoqları və psixoloqları öz yaradıcılıqlarında bilavasitə, yaxud bilvasitə təhsilalanların müstəqil işlərinə münasibət bildirmiş, onun qarşısında duran vəzifələri, müstəqil işlərin növlərini aydınlaşdırmışlar.

M.M. Əmirov hələ 1985-ci ilin may ayının 25-də "Hüquqi biliklərin verilməsi prosesində şagirdlərin müstəqil işlərinin səmərəli təşkili" mövzusunda namizədlik dissertasiyası (1) müdafiə etmişdir. Deməli, hazırda pedaqoji elmlər doktoru, professor olan M.M. Əmirov respublikamızda təhsilalanların müstəqil işlərini tədqiqat obyektinə kimi seçən ilk tədqiqatçılardandır. Bu günümüzdə M.M. Əmirovun elmi rəhbərliyi ilə S.N. Məmmədova fəlsəfə doktoru proqramı üzrə Azərbaycan tarixinin tədrisində tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili ilə bağlı tədqiqat aparır.

Respublikamızda M.Ə. Qafarova "Biologiyanın tədrisinin istehsalatla əlaqələndirilməsinin imkan və yolları: müstəqil işlər əsasında" (2001); R.M. Mahmudova "Ali məktəbdə tələbə müstəqil işinin imkanları və yolları (pedaqoji fənlərin tədris materialları əsasında)" (2003); Z.Y. Babayeva "Biologiyanın tədrisində şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkili yolları" (2007); N.E. Zeynalova "Pedaqoji-psixoloji fənlərin tədrisi prosesində tələbələrin müstəqil işinin təşkili" (2015); İ.İ. Nağıyeva "Ümumtəhsil məktəblərində coğrafiyanın tədrisində şagirdlərin müstəqil işinin təşkili" (2016) mövzularında dissertasiyalar müdafiə etmişlər.

Hazırda F.Ə. Rzayeva pedaqogika üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün "Ali

təhsil müəssisələrində ingilis dilinin tədrisi prosesində tələbələrin müstəqil işlərinin təşkilinin elmi-pedaqoji əsasları"; S.N. Məmmədova pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün "Ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan tarixinin tədrisində tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili üzrə işin sistemi" mövzularında dissertasiyalar üzərində işləyirlər.

S.N. Məmmədova "Azərbaycan tarixinin tədrisində tələbələrin müstəqil işlərinin təşkilinin didaktik və psixoloji əsaslarına dair" adlı məqaləsində bu qənaətə gəlir ki, "müstəqilliyin əsas göstəricisi fəallıqdır. İdraki fəallıq, zehni fəallıq olmadan müstəqilliyi təyini çətindir. Uşaqlarda hələ erkən yaşlarda müstəqilliyin müəyyən komponentləri mərhələ-mərhələ yarıdılmalıdır. Məhz belə olduqda ali məktəbə daxil olan gənclərə onlar üçün yad olan seminar məşğələlərinə müstəqil olaraq hazırlaşmaq çətin olur. Əks təqdirdə bu prosesi tələbələr çox çətinliklə adlayırlar" (1, 181).

Həmin sözlərdə dərin həqiqət vardır.

S.N. Məmmədova problemin psixoloji məsələlərinə də aydınlıq gətirmişdir. Oxuyuruq: "Tələbələrin müstəqil işlərinin psixoloji əsaslarının öyrənilməsi üçün şəxsiyyətin psixoloji xarakteristikası, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin psixologiyası, şəxsiyyətin fəaliyyətinin ümumi xarakteristikası, diqqət, nitq və ünsiyyət məsələlərinə aydınlıq gətirmək zərurəti yaranırdı. Tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili şəxsiyyətin idrak proseslərinin inkişafından asılıdır. Əlbəttə, burada duyğular, qavrayış, hafizə, təfəkkür və təxəyyülün inkişafından yan keçə bilmərik" (2, s. 180).

F.Ə. Rzayeva öz məqaləsində "müstəqil iş"ə tərif verir. Diqqət yetirək: "Müstəqil iş dedikdə, onun tətbiqi imkanları təkcə "pedaqoji proses" dairəsində, təlim-tərbiyə məsələlərində, öyrənilib-öyrətmə prosesində məhdudlaşmır. "Müstəqillik" dedikdə, bu, yaşadığımız dövrdə həyatın bütün sahələrində şəxsiyyətin özfəaliyyətini təmin etmək kimi də nəzərdə tutulur. Məsələyə didaktik cəhətdən nəzər yetirsək aydın olur ki, insan öz biliklərini müstəqil surətdə artırmaq vərdişinə yiyələnərsə, onun uğuru daha bol, görəcəyi işlər isə çox müvəffəqiyyətli olur" (3, s. 173).

Fikrimizcə, düzgün qənaətdir.

F.Ə. Rzayeva yazır: "Müstəqil fəaliyyət göstərən tələbə ilə digər tələbələr müqayisə et-

sək, bir çox fərqləri tapa bilərik. Ən başlıca fərq isə müstəqil öyrənəndə öyrəndiyi biliyə qarşı dərindən qavrama olur. Digər fərqləndirici xüsusiyyətlər kimi isə onların öyrənmədə aktiv fəaliyyət göstərməklərini, lazım gələrsə riskli yollardan belə istifadə etməklərini, məzmunla yanaşı formaya da diqqət yetirməkləri, uyğunluqla yanaşı dəqiqliyi də nəzərə almaqları, hədəf dili təkmilləşdirmək üçün daim yollar və vasitələr axtarmaqları, onlar üçün tətbiq etmədə yetərli olmayan hipoteziyaları və qaydaları rədd etmək, ən önəmlisi isə onların öyrəndiyi dilə qarşı tolerantlıq göstərməyidir” (3, s. 174).

Göründüyü kimi, məqalədə müstəqil işlərlə əhatə olunmuş tələbə ilə müstəqil işi yerinə yetirməyə cəlb edilməmiş tələbə arasındakı fərqə aydınlıq gətirilmişdir.

Başqa məqaləsində özünə “Sərbəst fəaliyyətin həyata keçirilməsinin məqsəd və vəzifələri nədən ibarətdir?” sualını verən F.Ə. Rzayeva ilk növbədə Jim Rohnin “Əgər nə istədiyini bilir-sənsə, onu əldə etməyin yollarını tapacaqsan” sözlərini diqqət mərkəzinə gətirir, daha sonra yazır: “Sərbəst işin təşkilinin başlıca məqsədləri, öyrənənlərin bacarıq və vərdislərinin üzə çıxarılması və yaradıcı fəaliyyətin, tənqidi düşüncənin, tədqiqat və digər bacarıqların inkişaf etdirilməsidir” (4, s. 187).

F.Ə. Rzayeva sərbəst və yaradıcı fəaliyyətə aşağıdakı tərifini verir: “Sərbəst və yaradıcı fəaliyyətə dedikdə, tələbənin müstəqil fəaliyyət göstərməsi, yeniliklər etməsi, yeni ideyalar irəli sürməsi, kəşflər etməsi nəzərdə tutulur. Fəaliyyət

yətdə olan hər bir tələbə, müəyyən edilmiş problem üzrə axtarışlar həyata keçirir, müxtəlif mənbələrlə tanış olur və bu zaman həm tanış olduğu fikirləri, ideyaları analiz edib problemə müxtəlif aspektlərdən yanaşır, fikirlərə münasibət bildirir, tənqidi düşüncəsini inkişaf etdirir, həm də tədqiqat bacarıqlarının təkmilləşməsinə nail olur” (4, s. 188).

Məqalədə müstəqil işin təşkilinin əsas vəzifələri üzərində də dayanılmışdır. Diqqət yetirək: “Müstəqil işin təşkilinin əsas vəzifələri, müəyyən edilmiş problemin analizi və həlli istiqamətində işlərin həyata keçirilməsi, çatışmazlıqların, boşluqların müəyyən edilib, aradan qaldırılması, problem ilə əlaqədar ideyaların, problemin həlli yollarının irəli sürülməsidir. Bilib-bilməməyimizdən asılı olmayaraq, hər problemin həlli yolları mövcuddur. Bu yolları tapmaq lazımdır. Tapmaq üçün isə pozitiv düşüncə, çətinliklərlə mübarizə əzmi və gərgin əmək tələb olunur” (4, s. 187-188).

Deyənlərdən görünür ki, respublikamızda da təhsilalanların müstəqil işlə əhatə olunması üzrə tədqiqatlar bu və ya digər dərəcədə aparılmışdır.

Problemin aktuallığı. Təhsilalanların müstəqil işləri ilə bağlı tədqiqatlara münasibət bildirilir.

Problemin yeniliyi. Respublikada təhsilalanların müstəqil işlərinin təşkilinin aktual problemləri diqqət mərkəzində dayanmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılardan ötrü faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. M.M. Əmirov. Hüquqi biliklərin verilməsi prosesində şagirdlərin müstəqil işlərinin səmərəli təşkili: Ped.elm.nam. ...dis. Tbilisi, 1985.
2. S.N. Məmmədova. Azərbaycan tarixinin tədrisində tələbələrin müstəqil işlərinin təşkilinin didaktik və psixoloji əsaslarına dair // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, 2019, № 2, s. 178-182
3. F.Ə. Rzayeva. Dil dərslərində müstəqil işin təşkili zamanı meydana gələn problemlərin aradan qaldırılması məsələləri // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, 2018, № 8, s. 172-175
4. F.Ə. Rzayeva. Cütlərlə və qrup şəklində müstəqil işin təşkilinin səmərəli yolları // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, 2019, № 2, s. 187-189.

E-mail: ay-ka20@hotmail.com

Rəyçilər: p.ü.e.d., prof. A.N. Abbasov,
p.ü.f.d. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 06.06.2022

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ
METHODS OF TEACHING MATHEMATICS

UOT 372.851

Лаура Фаик кызы Фатуллаева

доктор наук по механике, профессор
заведующая кафедрой Математические методы прикладного анализа
Бакинский Государственный Университет

Назакет Боюкага кызы Мамедова

доктор философии по математике, доцент
преподаватель кафедры Математические методы прикладного анализа
Бакинский Государственный Университет

Рена Узеир кызы Оруджова

доктор философии по математике, доцент
преподаватель кафедры Физика и математика
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

ПРЕПОДАВАНИЕ ТЕМЫ «СПЛАЙНЫ» В ПРЕДМЕТЕ
«ЧИСЛЕННЫЕ МЕТОДЫ»

Laura Faiq qızı Fətullayeva,

mexanika üzrə elmlər doktoru, professor
Tətbiqi analizin riyazi üsulları kafedrasının müdiri
Bakı Dövlət Universiteti

Nəzakət Böyükağa qızı Məmmədova,

riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Tətbiqi analizin riyazi üsulları kafedrasının müəllimi
Bakı Dövlət Universiteti

Rəna Üzeyir Orucova

riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Fizika və riyaziyyat kafedrasının müəllimi
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

“ƏDƏDİ ÜSULLAR” FƏNNİNDƏ “SPLAYNLAR”
MÖVZUSUNUN TƏDRİSİ

Laura Faik Fatullayeva,

doctor of sciences in mechanics, professor
head of the department of Mathematical methods of applied analysis
Baku State University

Nazaket Boyukaga Mamedova,

doctor of philosophy in mathematics, associate professor
lecturer of the department of Mathematical methods of applied analysis
Baku State University

Rena Uzeyir Orujova

doctor of philosophy in mathematics, associate professor
lecturer of the department of physics and mathematics
Azerbaijan State Agrarian University

**TEACHING THE TOPIC “SPLINES” IN THE SUBJECT
“NUMERICAL METHODS”**

Резюме. Сплайн – это кусочно заданная функция, то есть совокупность нескольких функций, каждая из которых задана на каком-то множестве значений аргумента, причём эти множества попарно непересекающиеся. При преподавании темы «Сплайны» в предмете «Численные методы» часто изучают кубические сплайн-функции. Однако существуют разные типы этих функций, которые обсуждаются в этой статье.

Ключевые слова: сплайн-функции, узлы, сетка, условие интерполяции, полином, сплайн-поверхность, B – сплайны.

Xülasə. Splayn – hissə-hissə verilmiş funksiyadır, yəni bir neçə funksiyaların toplusudur. Bu funksiyaların hər biri argument qiymətlərinin hər hansı çoxluğunda verilmişdir və çoxluqlar cüt-cüt kəsişməzlər. “Ədədi üsullar” fənnində “Splaynlar” mövzusunun tədrisi zamanı çox vaxt kubik splayn-funksiyalar öyrənilir. Bununla belə, bu funksiyaların müxtəlif növləri vardır ki, onlar bu məqalədə müzakirə olunur.

Açar sözlər: splayn-funksiyalar, düyün nöqtələri, şəbəkə, interpolyasiya şərti, polinom, splayn-səth, B – splaynlar.

Summary. A spline is a piecewise given function, that is, a collection of several functions, each of which is given on some set of argument values, and these sets are pairwise disjoint. When teaching the topic "Splines" in the subject "Numerical Methods", cubic spline functions are often studied. However, there are different types of these functions, which are discussed in this article.

Keywords: spline-functions, nodes, a grid, the interpolation condition, the polynomial, spline-surface, B – splines.

Введение

Сплайны, т. е. гладкие кусочно-полиномиальные функции, являются весьма удобным аппаратом для решения ряда задач вычислительной математики. Сплайн (от англ. *spline* – гибкое декало, гибкая плазовая рейка – полоса металла, используемая для черчения кривых линий) – функция в математике, область определения которой разбита на конечное число отрезков, на каждом из которых она совпадает с некоторым алгебраическим многочленом (полиномом). Максимальная из степеней использованных полиномов называется степенью сплайна. Разность между степенью сплайна и получившейся гладкостью называется дефектом сплайна. Например, непрерывная ломаная есть сплайн степени 1 и дефекта 1. В современном понимании сплайны – это решения многоточечных краевых задач сеточными методами.

Сплайны имеют многочисленные применения как в математической теории, так и в прикладной математике (в частности, в разнообразных вычислительных программах). В частности, сплайны двух переменных интенсивно используются для задания поверхностей в различных системах компьютерного моделирования. Сплайны двух аргументов называют би-сплайнами (например, бикубический сплайн), которые являются двумерными сплайнами, моделирующими поверхности. Их часто путают с B -сплайнами (базисными сплайнами), которые являются одномерными и в линейной комбинации составляют кривые – каркас для «натягивания» поверхностей. Также из базисных сплайнов возможно составить трёхмерную конструкцию для моделирования объёмных тел.

Основные понятия

Рассмотрение сплайнов начнём с определения алгебраического сплайна.

Определение. Полиномиальным сплайном называется функция $S(t)$, непрерывная и определённая на отрезке $[a, b]$, порядка m с узлами $x_j \in (a \leq x_0 < \dots < x_n \leq b)$, если на каждом из отрезков (x_{j-1}, x_j) , $S(t)$ является алгебраическим полиномом степени, не превышающей m , а некоторая производная $S^{(v)}(t)$ может иметь разрыв в каждой из точек x_j . Множество $\{x_0, x_2, \dots, x_n\}$ называют сеткой узлов сплайна, а точки x_j – узлами, точками соприкосновения или точками склейки сплайна.

Из определения вытекает, что для построения сплайна, содержащего $n-1$ фрагмент, для каждого фрагмента требуется найти такие значения числовых параметров – полинома степени m , которые обеспечат непрерывность в узлах, как самой функции, так и необходимых производных. Таким образом, следует определить всего $(n-1)*m$ параметров. Определение параметров сводится к решению системы, состоящей из n линейных уравнений с учётом условия интерполяции и непрерывности первых двух производных. Значения коэффициентов для отрезков полиномов, как правило, не рассчитываются.

Для определения интерполяционного сплайна с непрерывной первой производной достаточно рассчитать значение первой производной в узлах. Способ определения производных в узлах сплайна определяет широкое разнообразие интерполяционных сплайнов. Часто производные определяются не как константы, а как некоторые зависимости от интерполируемой функции и сетки интерполяции.

Если значение первой производной в узлах рассчитывать исходя из условия непрерывности второй производной (решая систему, составленную из n линейных уравнений), то сплайн будет иметь две непрерывные производные. Такой способ построения сплайна, как и сам сплайн называют глобальным, поскольку при определении каждого из его коэффициентов учитывается всё множество узлов интерполяции.

В других случаях, для определения отдельного коэффициента учитываются только ближайшие узлы интерполяции и такие способы построения, как и сами сплайны, называют локальными. Параметры фрагмента такого сплайна можно определить независимо от других фрагментов.

Простым условием построения фрагмента локального сплайна является условие равенства полинома на концах отрезков соответствующим значениям интерполируемой функции.

$$P_j(t_j) = f(t_j), \quad P_j(t_{j-1}) = f(t_{j-1}). \quad (1)$$

Для простейшего сплайна – ломаной – этого условия вполне достаточно. Два коэффициента прямой однозначно определяются из двух уравнений. Такой сплайн является локальным. Для полиномов высших степеней следует добавить дополнительные условия таким образом, чтобы общее число уравнений было равно числу коэффициентов полинома. Так, для сплайна 3-й степени таким условием является равенство 1-й производной на концах отрезка некоторому значению, определяемому для соседних участков одинаковым образом (в формулах (1) через приближённое значение производной функции):

$$P'_j(t_j) = f'(t_j), \quad P'_j(t_{j-1}) = f'(t_{j-1}). \quad (2)$$

Система из 4-х уравнений

$$\begin{bmatrix} P_j(t_j) = f(t_j) \\ P_j(t_{j-1}) = f(t_{j-1}) \\ P'_j(t_j) = f'(t_j) \\ P'_j(t_{j-1}) = f'(t_{j-1}) \end{bmatrix} \quad (3)$$

позволяет однозначно определить четыре коэффициента полинома. Для полинома 5-й степени следует добавить условие равенства 2-й производной на концах отрезка и т. д. Из сказанного должно быть ясно, почему сплайны строят в основном из полиномов нечётных степеней (с чётным количеством коэффициентов).

Для полиномов чётных степеней при сборке системы (3):

- остаётся неопределённой производная в одном из концов отрезка;
- и условие равенства производных (гладкости кривой) не будет выполняться, поэтому для полинома 2-й степени невозможно достичь равенства 1-й производной в точках стыка, а для 4-й степени – 2-й производной и т. д. Для построения сплайнов с чётными степенями искусственно добавляют дополнительные условия, чтобы сформировать систему уравнений, подобную (3). Если производные полинома сплайна определяются также, как соответствующие производные интерполируемой функции, сплайн называется эрмитовым:

$$P_j^{(n)}(t_j) = f^{(n)}(t_j), \quad P_j^{(n)}(t_{j-1}) = f^{(n)}(t_{j-1}). \quad (4)$$

Существуют локальные методы построения сплайнов Бесселя и Акими, В – сплайны. В основном, когда речь идет о сплайнах, то имеют в виду сплайны, построенные из алгебраических полиномов. Именно к ним относится приведённое выше определение. Эти сплайны являются наиболее изученными. Однако, сплайн может состоять из фрагментов функций любого класса. Здесь рассмотрено построение таких сплайнов и исследуются их свойства. В работе даётся общее определение построенных сплайнов. Очевидно, что для любых классов функций, из которых состоит сплайн, приведённое в начале работы, определение не совсем подходит. Например, если сплайн состоит из отрезков экспоненты, то понятие дефекта сплайна теряет смысл. Хотя количество непрерывных производных останется важной характеристикой. Построение сплайна, фрагментами которого являются разрывные функции (рациональные функции, функции Паде), несколько выходит за рамки сплайновой идеи, поскольку одним из основных преимуществ сплайнов является их гладкость. Если произвольно расширять такие конструкции, то стираются различия сплайнов от кусковых функций. Другим преимуществом сплайнов является эффективность вычислений. Чрезмерное усложнение фрагментов существенно снижает преимущество сплайнов перед классическими функциями.

Для сплайнов характерны следующие признаки: сплайн состоит из фрагментов – функций одного класса, которые отличаются только своими параметрами, на соседние фрагменты в точках стыковки накладываются определенные условия, которые сводятся к непрерывности значений и некоторых первых производных. Сплайны – направление прикладной математики, которое интенсивно развивается.

Сплайны с локальным носителем (В – сплайны)

В последнее время в вычислительной практике широкое распространение получили В – сплайны (от английского слова bell – колокол), сосредоточенные на конечном носителе. Они используются как для интерполяции функций, так и в качестве базисных функций при построении методов типа конечных элементов.

Определение. В - сплайном, или базисным сплайном степени $N - 1$ относительно узлов $\{t_i\}_{i=n}^{n+N}$ называется функция

$$B_{N-1,n}(t) = B_{N-1}(t_n, t_{n+1}, \dots, t_{n+N}, t) = N \sum_{i=n}^{n+N} \frac{(t_i - t)_{\max}^{N-1}}{\prod_{\substack{j=n \\ j \neq i}} (t_i - t_j)},$$

$$(t_i - t)_{\max}^{N-1} \begin{cases} (t_i - t)^{N-1}, & t \leq t_i, \\ 0, & t > t_i. \end{cases} \quad (5)$$

Пусть $t_{n+i} = t_n + i\tau$, т.е. рассматривается случай равномерной сетки.

Рассмотрим несколько частных случаев В – сплайнов.

Первый случай. $N = 2$. В этом случае сплайн строится наиболее просто.

$$B_{1,n}(t) = B_1(t_n, t_{n+1}, t_{n+2}, t) = 2 \left[\frac{(t_n - t)_{\max}}{(t_n - t_{n+1})(t_n - t_{n+2})} + \frac{(t_{n+1} - t)_{\max}}{(t_{n+1} - t_n)(t_{n+1} - t_{n+2})} + \frac{(t_{n+2} - t)_{\max}}{(t_{n+2} - t_n)(t_{n+2} - t_{n+1})} \right] = \frac{1}{\tau^2} [(t_n - t)_{\max} - 2(t_{n+1} - t)_{\max} + (t_{n+2} - t)_{\max}] \quad (6)$$

или

$$B(t) = \begin{cases} \frac{1}{\tau^2} (t_n - t - 2t_{n+1} + 2t + t_{n+2} - t) = 0, & t \leq t_n \\ \frac{1}{\tau^2} (0 - 2t_{n+1} + 2t + t_{n+2} - t) = \frac{1}{\tau} + \frac{t - t_{n+1}}{\tau^2}, & t_n \leq t \leq t_{n+1} \\ \frac{1}{\tau^2} (0 - 0 + t_{n+2} - t) = \frac{1}{\tau} - \frac{t - t_{n+1}}{\tau^2}, & t_{n+1} \leq t \leq t_{n+2} \\ 0, & t \geq t_{n+2}. \end{cases} \quad (7)$$

Это функция «крышка» или «крышечка». Она часто используется в качестве базисной функции в методах конечных элементов.

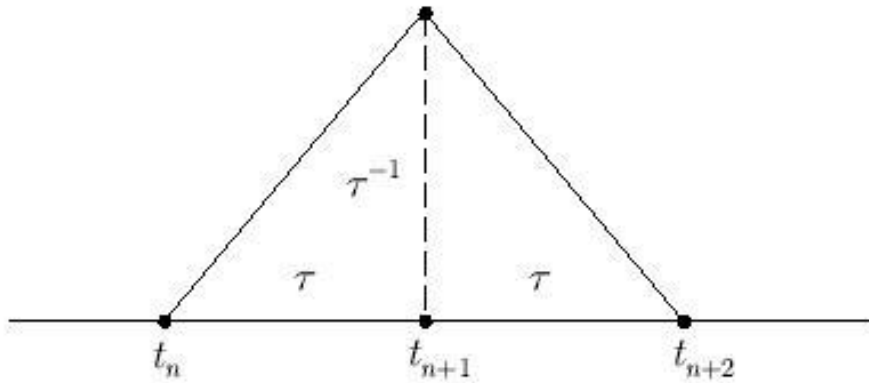

Рисунок 1. График функции «крышка».

Рассмотрим случай В – сплайна 2-го порядка, задаваемого формулой $S_k(x) \equiv 0$. При $t < t_{k-2}$, $t > t_{k+2}$ построенный сплайн обладает следующими свойствами:

- $S'(t_{k-2}) = S'(t_{k+2}) = 0$;
- $S(t_{k-1}) = S(t_{k+1}) = 1$;
- $S(t_{k-2}) = S(t_{k+2}) = 0$.

При интерполяции функций можно поступить таким способом. Заметим, что для интерполяции с помощью сплайна необходимо потребовать выполнения условия

$$b_{i-1}S_{i-1} + b_i S_i + b_{i+1}S_{i+1} = f_i, \quad (8)$$

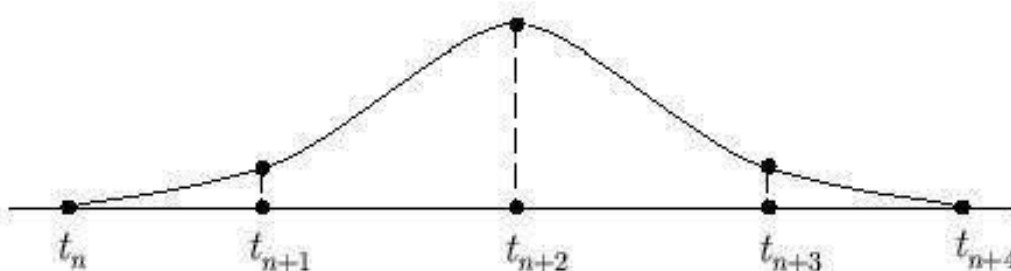
где b — коэффициенты интерполяции, S — В — сплайн, индекс указывает на точку носителя, в которой сплайн достигает своего максимума. Система таких соотношений, естественно, дополняется граничными условиями. Известно [3], что получившаяся система для определения коэффициентов разложения будет иметь трехдиагональную матрицу с диагональным преобладанием при выполнении ограничения на длины соседних шагов: они должны различаться не более чем в $\frac{1+\sqrt{13}}{2}$ раза.

Второй случай. $N = 4$ (кубический В - сплайн) имеет вид:

$$B_{3,n}(t) = \frac{1}{6\tau^4} \left[(t_n - t)_{\max}^3 - 4(t_{n+1} - t)_{\max}^3 + 6(t_{n+2} - t)_{\max}^3 - \right. \\ \left. - 4(t_{n+3} - t)_{\max}^3 + (t_{n+4} - t)_{\max}^3 \right] \quad (9)$$

или, после несложных упрощений:

$$B(t) = \begin{cases} 0, & t \geq t_n, \\ \frac{1}{6\tau^4} (t - t_n)^3, & t_n \leq t \leq t_{n+1}, \\ \frac{1}{6\tau} + \frac{1}{2\tau^2} (t - t_{n+1}) + \frac{1}{2\tau^3} (t - t_{n+1})^2 - \frac{1}{2\tau^4} (t - t_{n+1})^3, & t_{n+1} \leq t \leq t_{n+2}, \\ \frac{1}{6\tau} + \frac{1}{2\tau^2} (t_{n+3} - t) + \frac{1}{2\tau^3} (t_{n+3} - t)^2 - \frac{1}{2\tau^4} (t_{n+3} - t)^3, & t_{n+2} \leq t \leq t_{n+3}, \\ \frac{1}{6\tau^4} (t_{n+4} - t)^3, & t_{n+3} \leq t \leq t_{n+4}, \\ 0, & t \geq t_{n+4}. \end{cases} \quad (10)$$

Рисунок 2. Рассматриваемый сплайн.

Базисные сплайны заданной степени являются линейно независимыми функциями и образуют базис в функциональных пространствах, что можно использовать для представления с их помощью других функций этих же пространств. Любая, например, кусочно – постоянная функция на отрезке, составленном из равных интервалов, может быть единственным образом представлена как линейная комбинация В – сплайнов нулевой степени, любая кусочно – линейная функция – В – сплайнов первой степени и т.д. Базисные сплайны играют существенную роль при построении численных методов решения задач математической физики, например, метода конечных элементов в теории приближения функций, при решении задач компьютерной графики.

Для последнего класса задач также используются функции Бернштейна:

$$B_n^N(t) = \frac{N!}{n!(N-n)!} \frac{(b-t)^{N-n}(t-a)^n}{(b-a)^N}, \quad n=0, \dots, N, \quad t \in [a, b]. \quad (11)$$

Функции Бернштейна иногда записывают в форме рекуррентного соотношения:

$$B_{-1}^N(t) = 0, \quad B_0^0(t) = 1, \quad B_i^N(t) = \frac{(b-t)B_i^{N-1}(t) + (t-a)B_{i-1}^{N-1}(t)}{(b-a)}, \quad (12)$$

$$i = 0, \dots, n, \quad B_{N+1}^N(t) = 0.$$

Такие рекуррентные последовательности применяются с целью уменьшения ошибок округления.

Функции Бернштейна являются базисными для построения кривых Безье, активно используемых в компьютерной графике и техническом дизайне, появившихся в результате работ Безье и де Кастильо над формами автомобилей фирм Рено и Ситроен.

Подробнее о функциях Бернштейна в [2].

Сплайн-поверхность Смоляка

Сплайны-поверхности были предложены в 1970 г. математиком С.А. Смоляком [4, 5] а затем, в 1972 г., американскими инженерами Хардером и Демарэ [9] как обобщение модели упругой пластинки бесконечной протяженности, которая деформируется лишь изгибом, причем ее отклонения от исходного состояния задаются в конечном числе независимых точек, где приложены точечные нагрузки. Равновесие бесконечной идеально тонкой пластинки определяется из условия минимума ее свободной энергии.

Мы не будем здесь подробно описывать теорию построения сплайн-поверхностей, которую можно найти в прекрасном изложении В.О. Ашкеназы [1], но приведем взятые из этой публикации минимально необходимые ключевые формулы, чтобы можно было ориентироваться в дальнейшем изложении.

Уравнение сглаживающего сплайна является решением вариационной задачи:

$$\lambda J_m(\varphi_\lambda) + \rho^2(\lambda) \rightarrow \min \quad (13)$$

где $J_m(\varphi_\lambda)$ – функционал гладкости сплайн-поверхности $\varphi_\lambda(Z)$, а

$$\rho(\lambda) = \left[\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N (\varphi_\lambda(Z_i) - y_i)^2 \right]^{1/2} \quad (14)$$

– функция невязки или среднеквадратической погрешности. Из формулы (13) видно, что с ростом λ плавно возрастает влияние гладкости и уменьшается влияние погрешностей аппроксимации. Иными словами, λ определяет сглаживающие свойства сплайн-поверхности.

В случае двумерного признакового пространства $Z = \{z_1, z_2\}$, решение вариационной задачи (13) ищется в виде:

$$\varphi_\lambda(z_1, z_2) = \sum_{i=1}^N c_i r_i^2 \ln r_i^2 + d_1 + d_2 z_1 + d_3 z_2 \quad (15)$$

где r_i – это евклидово расстояние от точки i до точки z_1, z_2 :

$$r_i^2 = (z_1 - z_{1i})^2 + (z_2 - z_{2i})^2, \quad (16)$$

а на коэффициенты c_i накладываются ограничения:

$$\begin{cases} \sum_{i=1}^N c_i = 0 \\ \sum_{i=1}^N c_i z_{1i} = 0 \\ \sum_{i=1}^N c_i z_{2i} = 0 \end{cases} \quad (17)$$

Рассмотрев уравнения (15), (16) и (17), можно заметить, что на больших расстояниях от всех исходных точек Z_i уравнение D^m -сплайна вырождается в полином:

$$\varphi_\lambda(z_1, z_2) = d_1 + d_2 z_1 + d_3 z_2. \quad (18)$$

Для получения коэффициентов c_i , $i = \overline{1, N+3}$, значения которых и определяют сплайн-поверхность, необходимо решить следующую систему линейных алгебраических уравнений:

$$\left. \begin{aligned} \varphi(x_j, y_j) = \sum_{i=1}^N c_i r_{ij}^2 \ln r_{ij}^2 + c_{N+1} + c_{N+2} x_j + c_{N+3} y_j = f_j, \\ r_{ij}^2 = (x_j - x_i)^2 + (y_j - y_i)^2, \quad j = \overline{1, N}; \\ \sum_{i=1}^N c_i = 0; \quad \sum_{i=1}^N x_i c_i = 0; \quad \sum_{i=1}^N y_i c_i = 0. \end{aligned} \right\} \quad (19)$$

Решение этой системы существует, если $N > 3$. Решение является единственным, если среди точек (x_j, y_j) , $j = \overline{1, N}$, имеются хотя бы три точки, не лежащие на одной прямой.

Если обозначить $p_{ij} = r_{ij}^2 \ln r_{ij}^2$, эту систему можно представить более наглядно следующим образом:

$$\begin{pmatrix} 0 & p_{12} & \dots & p_{1N} & 1 & x_1 & y_1 \\ p_{21} & 0 & \dots & p_{2N} & 1 & x_2 & y_2 \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ p_{N1} & p_{N2} & \dots & 0 & 1 & x_N & y_N \\ 1 & 1 & \dots & 1 & 0 & 0 & 0 \\ x_1 & x_2 & \dots & x_N & 0 & 0 & 0 \\ y_1 & y_2 & \dots & y_N & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} c_1 \\ c_2 \\ \dots \\ c_N \\ c_{N+1} \\ c_{N+2} \\ c_{N+3} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} f_1 \\ f_2 \\ \dots \\ f_N \\ 0 \\ 0 \\ 0 \end{pmatrix}. \quad (20)$$

Система (20) решается любым методом исключения Гаусса с выбором главного элемента (что необходимо, поскольку главная диагональ матрицы системы имеет нули). Для решения данной системы потребуется примерно $2(N+3)^3$ арифметических операций и $(N+3)^2 / 2$ ячеек памяти компьютера, что в несколько ограничивает максимальное число точек интерполяции N при данном подходе.

Данная сплайн-поверхность полностью подходит для наших целей: строится по нерегулярной сетке точек и является интерполяционной.

Заключение

В работе получены следующие результаты:

- 1) сплайн-функция состоит из фрагментов – функций одного класса, которые отличаются только своими параметрами;
- 2) В – сплайны используются как для интерполяции функций, так и в качестве базисных функций при построении методов типа конечных элементов;

- 3) сплайн-поверхность строится по нерегулярной сетке точек и является интерполяционной;
- 4) сплайновая интерполяция требует знания в узлах только значений функции, но не ее производных.

В заключении надо отметить, что «Сплайны» – очень обширная и практически интересная тема, поэтому ее можно использовать как тема для самостоятельных, курсовых и дипломных работ.

Актуальность проблемы. Начальные этапы расчета – построение физической и математической моделей – очень важны. Неудачно выбранная физическая модель никогда не позволит перейти к удачной математической модели; некачественная математическая модель не позволит предложить эффективный численный метод, а недостатки в реализации метода не дадут удовлетворительного результата. При этом на каждом из этапов решаются разные задачи и используются отличающиеся по сути методы и средства. Поэтому изучение темы «Сплайны» представляется актуальным при решении разных физических и механических задач, например, для построения математической модели упругого стержня используется сплайновая функция.

Научная новизна проблемы. Ясно, что из качественной математической модели следует эффективный численный метод. Существуют разные виды сплайн-функции, т.е. алгебраическая сплайн-функция – функция одного класса, которая отличается только своими параметрами, В - сплайны используются как для интерполяции функций, так и в качестве базисных функций при построении методов типа конечных элементов и сплайн-поверхность строится по нерегулярной сетке точек и является интерполяционной.

Практическая значимость проблемы. На практике применяются различные методы моделирования. В зависимости от способа реализации, все модели можно разделить на два больших класса: физические и математические. При исследовании моделей с включением реальной аппаратуры используется понятие динамического моделирования, при исследовании сложных систем и явлений – эволюционного, имитационного и кибернетического моделирования. Практическая ценность результатов данной работы состоит в том, что модель обеспечивает корректное (адекватное) отображение свойств оригинала, существенных с точки зрения исследуемой операции и она позволяет устранить проблемы, присущие проведению исследований на реальных объектах. Статья может быть полезна для диссертантов, докторантов .

Литература:

1. Ашкеназы, В.О. Сплайн-поверхности: Основы теории и вычислительные алгоритмы: Учебное пособие. / В.О. Ашкеназы – Тверь: Тверской гос. ун-т, – 2003. – 82 с.
2. Каханер, Д., Моулер К., Нэш С. Численные методы и программное обеспечение. – М.: Мир, – 1998. – 575 с
3. Козлов В. А. Открытые информационные системы. – М.: ФиС, – 1999.
4. Смоляк С.А. Оптимальное восстановление функций и связанные с ним геометрические характеристики множеств // Труды третьей зимней школы по математическому программированию и смежным вопросам (24 января - 3 февраля 1970 г., г. Дрогобыч), вып. III. – М.: 1970. – С. 509-557.
5. Смоляк С.А. Сплайны и их применение // Экономика и математические методы. – 1971. – Т.7, вып.3. – с. 419-431.
6. Стечкин, С.Б. Сплайны в вычислительной математике. / Стечкин С.Б., Субботин Ю.Н. – М.: Наука, – 1976. – 349с.
7. Турчак, Л.И. Основы численных методов. / Турчак Л.И. – М.: Наука, – 1987. – 320с.
8. Шуп, Т.Е. Прикладные численные методы в физике и технике. / Т.Е. Шуп – М.: Высш. шк., – 1990. – 255с.
9. Harder R.L., Desmarais R.N. Interpolation using surface splines // Journal of Aircraft. – 1972. – Vol.9, № 2. – P. 189-191.

E-mail: laura_fat@rambler.ru
nzkt.0304@mail.ru

Рецензенты: *док.по матем.н., проф. Н.А. Алиев,*
док.филос.по ф.-м. доц. А.Ю. Алиев

**TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY**

UOT 372.894 (47) Az

İntiqam Hilal oğlu Cəbrayilov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun
Təhsilin nəzəriyyəsi və tarixi şöbəsinin müdiri
<https://orcid.org/0000-0003-2437-5926>

ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN TARİXİ VƏ ONUN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Интигам Хилал оглы Джабраилов
доктор наук по педагогике, профессор
заведующий отдела Теории и истории образования
Института Образования Азербайджанской Республики

ИСТОРИЯ ГОРОДА ШУША И ВОПРОСЫ ЕГО ПРЕПОДАВАНИЯ

Intigam Hilal Jabrayilov
doctor of sciences in pedagogy, professor,
head of the department of Theory and history of education
at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

THE HISTORY OF THE CITY OF SHUSHA AND QUESTIONS OF ITS TEACHING

Xülasə. Məqalədə, ilk növbədə, Şuşa şəhərinin tarixindən bəhs edilmiş, onun yaranması, inkişafı məsələləri öyrənilmişdir. Tarixdən məlumdur ki, Şuşa şəhəri ən qədim zamanlardan Azərbaycan türklərinin yaşadığı ərazi olmuşdur. Bu şəhərin zəngin maddi, mənəvi mədəniyyət nümunələri Vətən tarixinin milli sərvətidir. Böyük inkişaf yolu keçmiş bu şəhər bir müddət erməni təcavüzünə, işğala məruz qalsa da Azərbaycan xalqı tarixi yurd yeri olan Şuşanı düşmən işğalından azad etmişdir. Bu gün Şuşa azaddır.

Tədqiqatlar göstərir ki, bu şəhərin tarixinin tədrisi imkanları da genişdir. Şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində Şuşa şəhərinin tarixinin dərinədən öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Məqalədə bu məsələlər əhatə olunmuşdur.

Açar sözlər: *Şuşa şəhəri, mədəniyyət paytaxtı, Azərbaycan tarixi, tarixin tədqiqi və tədrisi, milli dəyər, təhsil, şagird, mədəni irs, Qarabağ, abidələr, şəxsiyyət*

Резюме. Прежде всего, в статье рассматривается история города Шуша, его становление и развитие. Из истории известно, что город Шуша с древних времен был заселен азербайджанскими тюрками. Богатая материальная и духовная культура этого города является национальным достоянием истории страны. Хотя этот город, получивший большое развитие, некоторое время подвергался армянской агрессии и оккупации, азербайджанский народ освободил свою историческую родину Шуша от вражеской оккупации. Сегодня Шуша свободен.

Исследования показывают, что есть много возможностей преподавать историю этого города. Углубленное изучение истории Шуши имеет большое значение в воспитании учащихся в духе патриотизма. Статья освещает эти вопросы.

Ключевые слова: *город Шуша, культурная столица, история Азербайджана, исследование и преподавание истории, национальная ценность, образование, учащийся, культурное наследие, Карабах, памятники, личность*

Summary. First of all, the article discusses the history of the city of Shusha, its formation and development. It is known from history that the city of Shusha has been inhabited by Azerbaijani Turks since ancient times. The rich material and spiritual culture of this city is a national treasure of the country's history. Although this city, which received great development, was subjected to Armenian aggression and occupation for some time, the Azerbaijani people liberated their historical homeland Shusha from enemy occupation. Today Shusha is free.

Research shows that there are many opportunities to teach the history of this city. An in-depth study of the history of Shusha is of great importance in educating students in the spirit of patriotism. The article highlights these issues.

Key words: *Shusha city, capital of culture, history of Azerbaijan, history research and teaching, national value, education, student, cultural heritage, Karabakh, monuments, personality*

Azərbaycanın çoxəsrlik tarixində özünəməxsus yeri və rolu olan şəhərlərdən biri də Şuşa şəhəridir. Şuşa şəhəri xalqımızın qürur mənbəyi, mədəniyyət mərkəzi, elm, sənət ocağı, qəhrəmanlıq diyarı kimi tanınır.

Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, Şuşa qalasının əsası XVIII yüzilliyin ortalarında – 1750-1751-ci illərdə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulmuşdur. Şuşa qala-şəhərinin dağlıq ərazidə yaradılması heç də təsadüfi deyildi. Tarixdən məlumdur ki, Nadir şah imperiyası (Əfşarlar) parçalanıb dağılandıqdan sonra Azərbaycan ərazisində yeni müstəqil dövlətlər – xanlıqlar yaranmağa başladı. Belə bir dövrdə Azərbaycanın şimal hissəsində yaranan yeni dövlətlərdən biri də Qarabağ xanlığı (1747-1822) idi. Bu xanlığı Pənahəli xan yaratmışdı.

Məlumdur ki, Əfşarlar imperiyası zamanında Qarabağ bəylərbəyliyi statusunda idi və Təbriz şəhərinə tabe idi. İmperiya dağılandıqdan sonra Qarabağ xanlığı müstəqil dövlət kimi elan edilərkən sosial-iqtisadi mərkəz rolunu oynayan, eyni zamanda, coğrafi baxımdan təhlükəsiz yerdə olan şəhər yox idi.

Pənahəli xan, ilk növbədə, özünə təhlükəsiz yerdə paytaxt seçməli idi. Əvvəlcə Qarabağda xanlığın mərkəzi kimi Kəbirli mahalında Bayat qalasının tikilməsi (1748-ci ildə) planlaşdırıldı. Tezliklə xanın əmri icra olundu. Lakin 1751-ci ildə isə Bayat qalasına nisbətən daha da möhkəmləndirilmiş Şahbulaq qalası (Şahbulaq yaylağı yaxınlığında) tikildi. Bu qalanın da əlverişli coğrafi mövqeyi olmadığına görə Pənahəli xan xanlığın mərkəzinin daha təhlükəsiz yerə köçürülməsinin vacibliyini nəzərə alaraq qısa müddətdə hündür, sıldırım dağ üstündə (dəniz səviyyəsindən 1800 metr yüksəklikdə) yeni bir qalanın tikilməsini əmr etdi. Bu qala həm də Şuşa adı ilə tanınmağa başladı. Eyni zamanda,

xanın şərəfinə Pənahabad adlandırılırdı [7; 12; 13]. Qeyd edək ki, Şuşa sözü türk tayfaları adı və türk sözləri ilə izah olunur. Bəzi mənbələrə görə Şuşa sözünün Azərbaycanda skiflərə (iskitlər) məxsus olduğu qeyd edilir. Elmi araşdırmalarda Şuşa sözünün şiş, şişə sözləri ilə bağlı olduğu göstərilir. Qala şiş qayalar üzərində yerləşdiyi üçün belə adlandırılmışdır. Bunlarla yanaşı, Şuşa sözü hələ ən qədim zamanlarda (e.ə IV əsrdə), Makedoniyalı İsgəndərin dövründə mövcud olmuş Su qalasının adı ilə əlaqələndirilir və qeyd edilir ki, bu qala M. İsgəndərə qarşı mübarizə məqsədilə tikilmiş və türk sərkərdəsi Şunun şərəfinə adlandırılmışdır. Başqa bir versiya budur ki, xalq əfsanələrində bu yerlərin suyu, havası saf və şəfalı olduğuna görə Şuşa (şüşə) adlandırılmışdır. Fikrimizcə, Şuşa sözünün türk tayfalarının adı, türk sözləri ilə izahı daha çox inandırıcı hesab edilə bilər. Mənbələrdə Şuşa adının əvvəllər də mövcud olduğu qeyd edilir [4;5]. Qeyd edək ki, Şuşa Qarabağ xanlığının paytaxtı və xanlıqdan sonrakı dövrdə də əzəmətli şəhər kimi böyük inkişaf yolu keçmişdir.

Hələ xanlıqlar dövründə burada 2 böyük məhəllə vardı: aşağı və yuxarı məhəllə. Bu məhəllələr özləri də hissələrə bölünmüşdü. Aşağı məhəllə 9, yuxarı məhəllə 8 məhəllədən ibarət idi. Aşağı məhəllələr belə adlanırdı: Seyidli, Culfalar, Quyuluq, Çuxur, Döndlər, Hacı Yusifli, Dörd çinar, Çöl qala, Döndlər qurdu, Qurdlar. Yuxarı məhəllələr isə bunlar idi: Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçilər, Hamamqabağı, Merdinli, Təzə məhəllə.

XVII-XVIII yüzilliklər Qarabağ xanlığının çiçəklənmə dövrü olmuş və həmin dövrdə Şuşada çoxlu memarlıq binaları, məscidlər, malikanə tipli evlər tikilmişdir. Hələ Pənahəli xanın dövründə Cənubi Azərbaycandan – Təbriz və Ərdəbildən, eləcə də digər şəhərlərdən Şuşa-

ya məşhur ustalar dəvət olunmuş və onlar da saraylar, yeni binalar tikirdilər. Şuşa qalasının İrəvan və Gəncə adlanan iki qapısı vardı. Şəhərin sürətlə inkişafı burada əhalinin də artımına təsir göstərirdi. 1795-ci ilin məlumatına görə Şuşada 10 mindən çox əhali yaşayırdı. Şuşadakı İsa bulağı bölgənin nadir incilərindən biridir. Tədqiqatlara görə hələ XVIII yüzillikdə İsa adlı əkinçi ilk dəfə bulağı qalın meşəlikdə aşkar etmiş və bulaq onun şərəfinə adlandırılmışdır [10].

Tədqiqatlar göstərir ki, Şuşanın hər bir məhəlləsi özlüyündə bir icmanı birləşdirirdi. Məhəllələrdə məscidlər, məktəb və ya mədrəsələr, hamam, ticarət mərkəzi, bulaqlar, yağ lampası ilə işıqlandırılan küçələr (şəhərdə 30-a qədər belə lampə vardı) Şuşanın ümumi görkəminə özünəməxsus yaraşır verir, ona marağı artırır.

Şuşanın Cıdır düzü hələ o zaman tarixi yer kimi məşhur idi. Bura idman yarışlarının, o cümlədən at yarışlarının keçirildiyi və əhalinin əksəriyyətinin istirahət yeri, ədəbi-bədii musiqi məclislərinin təşkil olunduğu məkan kimi tanınırdı.

Şuşa şəhəri tarixən Azərbaycanın ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni həyatında son dərəcə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Yeni yaranan dövrdə Şuşada 162 ailə yaşamış və onların hamısı azərbaycanlı olmuşdur. XVIII yüzilliyin sonu, XIX yüzilliyin əvvəllərində ətraf bölgələrdən Şuşaya gəlməsi hesabına əhalinin sayı 10 mindən çox olmuşdur. Bunların da hamısı azərbaycanlı idi.

Tarixdən məlumdur ki, XVIII yüzilliyin sonu, XIX yüzilliyin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazı ələ keçirmək uğrunda mübarizəsi Qarabağ bölgəsində də sabitliyi pozmuş, ictimai-siyasi vəziyyəti xeyli mürəkkəbləşdirmişdi. Rusiya imperiyası ilə Qacarlar arasında müharibələr faktik olaraq Azərbaycanın parçalanmasına səbəb olmuş, Şimali Azərbaycan Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrilmişdir. 1828-ci ildə Rusiyanın Qacarla bağladığı Türkmənçay və 1829-cu ildə Osmanlılarla bağladığı Ədirnə müqaviləsindən sonra Cənubi Qafqaza xeyli sayda erməni ailələri köçürüldü. Mənbələrin məlumatına görə 1828-1830-cu illərdə İrandan 40 min, Osmanlıdan 90 min, o cümlədən Qarabağa 18 min erməni köçürülmüşdü. Bu ermənilər Qarabağda yaşayan bəzi xristian albanların erməniləşdirilməsinə də çalışırdılar. Bu, xüsusilə 1836-cı ildə Qarabağdakı Alban kilsə-

sinin çar hökuməti tərəfindən ləğvindən sonra daha çox nəzərə çarpırdı.

Başqa ölkələrdən ermənilərin Qarabağa köçürülməsi burada, o cümlədən Şuşada gələcək faciələrin əsasını qoydu. Çar Rusiyası Cənubi Qafqazda işğalçı, müstəmləkəçi, zorakı xristianlaşdırma siyasəti yeridirdi. Şuşa şəhərinin inzi-bati statusunun və demoqrafik vəziyyətinin dəyişməsi bunun məntiqi nəticəsi idi.

Qarabağ xanlığı 1822-ci ildə ləğv edildi və Şuşa şəhəri yeni yaradılmış Qarabağ əyalətinin mərkəzi oldu. 1840-cı ildə isə Şuşa qəzası yaradıldı və Şuşa qəza mərkəzinə çevrildi.

XIX yüzilliyin 70-80-ci illərində Şuşa sənaye müəssisələrinin, fabrik və zavodların meydana gəlməsi burada əhalinin sayının artımına da ciddi təsir göstərdi. Belə ki, işçi qüvvəsinə olan tələbat şəhər əhalisinin artmasında mühüm rol oynadı. 1917-ci ildə Şuşa əhalisinin sayı 43.869 nəfər idi. Araşdırmalar göstərir ki, bu artım təkcə azərbaycanlıların hesabına olmamışdı. Çar hökumətinin həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti nəticəsində ermənilər bu bölgəyə köçürülmüş və beləliklə, sürətli əhali artımı müşayiət olunmuşdu. Ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsi bölgənin xristianlaşdırılması, ermənilərin vasitəsilə burada çarizmin maraqlarının rahatlıqla təmin edilməsi idi. Bu siyasət nəticəsində XX yüzilliyin əvvəllərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı aşkar şəkildə soyqırım törətməsinə zəmin yaradırdı. XX yüzilliyin əvvəllərində azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən repressiyalar bu bölgədə də azərbaycanlıların sayının tədricən azalmasına təsir göstərirdi. Azərbaycanlıların müəyyən hissəsi bu yaşayış yerlərini məcburən tərk edir, çıxış yolunu hətta İrana, Türkiyəyə getməkdə görürdülər. Azərbaycanın böyük yazıçısı M.S. Ordubadi XX yüzilliyin əvvəllərində azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımlarla bağlı "Qanlı illər" əsərində geniş məlumat verir. Bu əsərdə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərdə rus qoşunlarının da iştirakçı olduğu göstərilir. Əsərdəki məlumatların canlı şahidlərin dili ilə verilməsi çox təsirlidir. Qeyd edək ki, Şuşa şəhəri həm də belə bir mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə yaşamışdır. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də davam etdi. O zaman Qarabağda və onun siyasi mərkəzi olan Şuşada vəziyyəti normallaşdırmaq, soyqırımların qarşısını almaq,

AXC-nin real hakimiyyətini burada təmin etmək üçün Qarabağ general Qubernatorluğu (15 yanvar 1919) yaradılmışdı. Bu qubernatorluq Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını əhatə edirdi. General-qubernator təyin edilən Xosrov Sultanovun gördüyü tədbirlər nəticəsində burada bir müddət nisbi sakitlik bərpa olunmuşdu. Lakin çox keçmədi ki, erməni xəyanətkarları yenidən fəallaşmış və burada vəhşiliklər törətmişlər. 1920-ci il martın 22-dən başlayaraq ermənilər Qarabağda və onun baş şəhəri olan Şuşada yenidən hücumlarını gücləndirdilər. Qarabağda törədilən separatçı qiyamlar və azərbaycanlılara qarşı repressiyalar, soyqırımlar AXC hökumətinin süqutunu sürətləndirdi.

Tarixi mənbələr göstərir ki, sovet hakimiyyəti dövründə də ermənilər həmişə separatçı, xəyanətkar mövqedə olmuş, həmişə tariximizi, mədəniyyətimizi saxtalaşdırmağa, məhv etməyə, doğma torpaqlarımızı mənimsəməyə cəhdlər etmişlər. Ermənilər 3 dəfə (1905, 1920 və 1992-ci illərdə) Şuşanı yandırmış və Azərbaycan tarixinin izlərini itirməyə çalışmışlar. Lakin xalqımız bu doğma şəhərini düşmən pəncəsindən qurtara bilmiş, onun tarixiliyini, milli üslubunu qoruyub saxlamağa nail olmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində Şuşa şəhərinin inzibati statusu bir neçə dəfə dəyişmişdir. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Şuşa Qarabağın inzibati mərkəzi funksiyasını yerinə yetirirdi. Lakin 7 iyul 1923-cü ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılarkən vilayət mərkəzi kimi Şuşa deyil, Xankəndi nəzərdə tutuldu. Qafqaz bürosu Şuşa şəhərinin də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tərkibinə verilməsinə nail olur. Şuşanın böyük bir ərazisinin inzibati mərkəz statusundan məhrum edilməsi əslində erməni hiyləgərliyinin tərkib hissəsi idi. Ermənilər separatçı planlarını Xankəndidə daha asan həyata keçirə biləcəklərinə əmin idilər. Çox keçmədi ki, Şuşa eyni adlı rayonun 12 kənddən ibarət Malıbəyli Volostunun mərkəzinə çevrildi. Xankəndinin mərkəz kimi seçilməsi Şuşanı bölgənin mərkəzi rolunda çıxış etməsi statusundan rəsmi şəkildə məhrum etdi. 1963-cü ildə Şuşa rayonu da ləğv edildi və o, Xankəndi rayonunun (ermənilər o zaman Xankəndi adının da dəyişməsinə nail olmuş, onu Stepanakert adlandırmışdılar) tərkibinə qatıldı. Yalnız 1965-ci ildə yanvarın 6-da Şuşanın rayon statusu yenidən bərpa edilmişdi.

1970-ci illərdə Azərbaycan hökuməti Şuşaya diqqət və qayğıni artırdı. Həmin dövrdə respublika rəhbəri ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Şuşanın sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi, tarixi-memarlıq abidələrinin qorunması, yeni sənət ocaqlarının yaradılması, bərpa və tikinti işlərinin aparılması ilə bağlı tədbirlər görüldü.

1977-ci ildə verilən 2 mühüm qərar (Şuşanın sosial-mədəni inkişafı və Şuşanın tarixi-memarlıq qoruğuna çevrilməsi ilə bağlı) nəinki Şuşanın, bütövlükdə Azərbaycanın tarixində mühüm hadisə oldu və bu qərarlar gələcəkdə bölgənin milli simasının qorunub saxlanılmasında çox əhəmiyyətli rol oynadı. Üzeyir Hacıbəyli, Bül-bül, Xurşudbanu Natəvan və Mir Möhsün Nəvvabın ev muzeylərinin təşkil olunması, 1982-ci ildə hündürlüyü 20 metr olan Molla Pənah Vəqifin məqbərəsinin açılması Azərbaycanda tar, kamança, nağara və s. musiqi alətləri istehsal edən yeganə Şərqi Milli musiqi alətlər fabrikinin istifadəyə verilməsi Şuşanın mədəni həyatının inkişafında mühüm rol oynadı.

1980-ci illərin ikinci yarısından etibarən Sovet İttifaqı tənəzzül prosesini yaşayırdı. Erməni separatçıları həmin dövrdə daha da fəallaşmışdılar. Onlar yenə də Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edir, onları öz doğma yurdlarında didərgin salır və qətliaqlar törədirdilər. Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan) yaşayan soydaşlarımız öz doğma yurdlarından çıxarıldılar. Onlar faktik olaraq deportasiyaya, repressiyaya, soyqırımlara məruz qaldılar. Həmin dövrdə Qarabağda, Şuşada da azərbaycanlılar ermənilərin və onların havadarlarının təzyiqlərinə, təqiblərinə məruz qaldılar. 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən və Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra erməni təcavüzkarları daha da azğınlaşdılar. Belə bir vaxtda əslində Qarabağ müharibəsi başlandı. Ermənilər Qarabağ bölgəsini, o cümlədən Şuşanı işğal etmək üçün etnik təmizləmə əməliyyatı aparırdılar. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalıda soyqırım törədildilər. 1992-ci il mayın 8-də isə havadarlarının dəstəyi və xaricdən gətirdikləri muzdurların iştirakı ilə Şuşanı işğal etdilər. O zaman 289 kv.km ərazisi, 1 şəhər, 30 kənddən ibarət olan Şuşa rayonunda 25 min əhali yaşayırdı. Şuşa uğrunda döyüşlərdə 195 nəfəri şəhid oldu, 102 nəfər yaralandı, 58 nəfər itkin düşdü.

Ermənilər tərəfindən əsir götürülən 114 nəfər azərbaycanlı Şuşa həbsxanasına salınmış və bir müddətdən sonra xüsusi qəddarlıqla, ən ağır iş-gəncələrə məruz qalaraq qətlə yetirildilər. İşğal nəticəsində Şuşanın maddi və mənəvi abidələri dağıdıldı, yandırıldı. Həm də çox qiymətli nadir əşyaları, oğurladıqları etnoqrafik abidələr, daş-qaşla bəzədilmiş əşyalar, qiymətli qədim xalçalar, kilimlər, nadir çıraqlar, tarix muzeyindən, N.M. Nəvvabın, Bülbülün ev muzeyindən dəyərli mədəniyyət nümunələri, rəsm və heykəltaraşlıq əsərlərini və s. qarət etdilər. O zaman burada, Şuşa qalası da daxil olmaqla, 600 dini, tarixi və mədəni abidə vardı. Azərbaycan abidələrinin məhv edilməsi və erməniləşdirilməsi prosesi planlı, məqsədli şəkildə aparılmağa başlandı. Ermənilər Şuşada 7 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 25 ümumtəhsil məktəbi, 4 texnikum (mədəni-maarif, kənd təsərrüfatı kollecləri), 8 mədəniyyət evi, 17 klub, 31 kitabxana, 4 kino-teatr, 3 muzey və şərq musiqi alətləri fabrikinə, 5 mədəniyyət və istirahət parkını, 2 sanatoriya, turist bazasını, 2 mehmanxananı və s. kimi tarixi yerləri, mədəniyyət nümunələrini məhv etdilər.

Şuşanın işğalı nəticəsində didərgin düşən soydaşlarımız Azərbaycanın 59 rayonunda 700 yaşayış məntəqəsində məskunlaşmağa məcburi oldular.

Şuşa şəhəri Qarabağın işğal olunmuş digər bölgələri kimi 2020-ci ilədək düşmən tapdağında, “əsirlikdə” qaldı. İşğal dövründə (1992-2020) ermənilər nə qədər çalışsalar da, şəhərin milli simasını tam məhv edə bilmədilər.

Ümummilli lider Heydər Əliyev “Kiçik Paris”, “Qafqazın sənət məbədi”, “Şərqlin konservatoriyası” adlandırılan Şuşa haqqında danışıq haqlı olaraq onun Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyətini hər zaman qeyd edir və “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə ümumiyyətlə, Azərbaycan yoxdur” deyirdi. 2020-ci ilin 27 sentyabrından başlanan və 10 noyabrda başa çatan II Qarabağ müharibəsində (Vətən müharibəsi) Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Silahlı Qüvvələri işğalda olan ərazilərimizi, o cümlədən Şuşanı düşmən tapdağından azad etdi. Noyabrın 8-də Şuşa şəhəri erməni işğalçılarından təmizləndi. Ölkə prezidenti İlham Əliyevin Şuşa azad edilən gün hər bir Azərbaycan vətəndaşının qəlbini qürurla

dolduran, sevinc göz yaşlarına qərq edən, böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edən müraciətində ifadə etdiyi fikirlər heç zaman yaddan çıxmayacaq:

“Əziz Şuşa, sən azadsan!

Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq!

Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!

Şuşa bizimdir, Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!” [6; 8].

Şuşanın işğaldan azad edilməsi elə böyük zəfərin qazanılması demək idi. Ona görə də ölkə prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 8 noyabr Zəfər Günü, Qələbə günü elan edildi [2]. Həmin gün Azərbaycan tarixinin ən şərəfli günlərindən biri kimi yaddaşlara əbədi yazıldı. Şuşanın düşmən qüvvələrindən azad edilməsi prosesi özü böyük bir tarixdir. Yüngül silahlarla silahlanmış Azərbaycan döyüşçülərinin sıldırım qayaları keçərək, hətta əlbəyaxa döyüşə girərək doğma şəhərimizi azad etmələri dünya hərbi tarixində öyrənilir. Azərbaycan oğulları dünya hərbi tarixinə yeni səhifələr yazmaqla yeni döyüş mətədlərini, qəhrəmanlıq nümunələrini göstərdilər.

Ölkə prezidenti İlham Əliyevin 07 may 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə Şuşa Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı, 05 yanvar 2022-ci il tarixli sərəncamı ilə 2022-ci il Azərbaycan Respublikasında “Şuşa ili” elan edilmişdir [1;3;16]. Bu da respublika prezidentinin Vətən tarixi və mədəniyyətinə göstərdiyi diqqət və qayğının, vətənpərvərliyin parlaq nümunəsi kimi qeyd olunmalıdır. Eyni zamanda, 15 yanvar 2021-ci ildə Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatına (TÜRKSOY) üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurasının 31 mart 2022-ci il tarixdə Bursa şəhərində keçirilən fəvqəladə iclasının qərarı ilə 2023-cü ilin Şuşa şəhərinin Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi, Zəfər qurultayı adlandırılan Dünya azərbaycanlılarının V qurultayının Şuşa şəhərində keçirilməsi (22-23 aprel 2022-ci il) qürurvericidir [9; 14; 16; 17].

Tarixi mənbələr göstərir ki, Şuşa həqiqətən mədəniyyət mərkəzi olmuş və bu gün də dövlətimizin mədəniyyət paytaxtı kimi milli-tarixi ənənələri davam etdirməyə layiqdir. Tarixən Şuşada formalaşmış mədəni irs xalqımızın ən zəngin milli sərvəti kimi çox qiymətlidir. Bu mədəni irs milli ruhlu yeni nəsillərin formalaş-

dırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada doğulmuş, yaşamış görkəmli elm, təhsil, mədəniyyət xadimlərinin hər birinin həyatı, fəaliyyəti milli dəyər nümunəsidir [7;11;12;13;14]. Bu baxımdan Şuşanın tarixi milli sərvətimizdir. Bu sərvətlə tanış olmaq, onun incəliklərinə bələd olmaq, onu bilik xəzinəsi kimi mənimsəmək, qorumaq, gələcək nəsillərə çatdırmaq milli-mənəvi keyfiyyətdir. Müasir dövrdə milli ruhlu şəxsiyyətin formalaşması da təbii ki, milli-mənəvi keyfiyyətləri nə dərəcədə özündə əks etdirməsilə bilavasitə bağlıdır. Tarix hər bir insanın milli ruhunun daşıyıcısıdır. Tarixi dəyərlər şəxsiyyəti, milli kimliyi formalaşdıran mühüm vasitədir. Bu baxımdan Şuşa şəhərinin tarixi, o cümlədən mədəniyyət, təhsil, məktəb və pedaqoji fikir tarixinin dərinədən öyrənilməsi, tədqiqi və tədrisi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ümumtəhsil, ali və orta ixtisas məktəblərində ictimai-humanitar fənlərin bu baxımdan geniş imkanları vardır. Xüsusilə Azərbaycan tarixinin tədrisində Şuşa şəhərinin tarixinin dərinədən öyrənilməsi imkanları daha genişdir. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-11-ci sinifləri üçün Azərbaycan tarixi dərsləkləri, müvafiq tədris resursları Şuşanın tarixi ilə bağlı zəngin informasiya mənbəyidir. Tədris prosesində öyrənmə mühitinin səmərəli təşkili, şagirdlərin tarixi mənbələr üzrə müstəqil

işə cəlb edilməsi Şuşanın keçmişini, bu gününü daha dərinədən öyrənməyə, bütövlükdə onların Vətən tarixi və mədəniyyətinə sevgi, maraq hissinin, milli ruhunun, şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafına ciddi təsir göstərir.

Problemin aktuallığı. Şuşa şəhəri tarixən Azərbaycanın sosial-iqtisadi, elm, təhsil, mədəniyyət mərkəzi kimi şöhrət tapmışdır. Bu gün həmin ənənələr qorunur, inkişaf etdirilir. Bu şəhəri milli sərvət kimi qorumaq, onun tarixini öyrənmək milli tarixi yaddaşımızın möhkəmləndirilməsi, nəsillərimizin torpağa, yurda, vətənə, dövlətə bağlılığının daha da dərinləşdirilməsi üçün çox vacibdir və aktualdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə Şuşa şəhərinin yaranması və inkişafı, Azərbaycanın mədəni həyatındakı rolu, XX yüzilliyin sonlarında erməni təcavüzünə məruz qalması və xalqın, dövlətin, ordunun gücü ilə işğaldan azad edilməsi məsələləri ardıcıl olaraq şərh edilir, təhlil və ümumiləşdirmələr aparılır. Burada Şuşa tarixinin şagirdlərə öyrədilməsi imkanları da diqqətə çatdırılır, onun vətənpərvərlik tərbiyəsinə təsir gücü əsaslandırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə əksini tapmış ideyalar, əldə edilmiş nəticələr Şuşa şəhərinin və bütövlükdə Azərbaycan tarixinin dərinədən öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Elmi nəticələrdən müvafiq problemlər üzrə tədqiqatlarda, dərsləklərdə və dərslər vasitələrinin hazırlanmasında, tədris prosesində, dərslərdə istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.
2. <https://president.az/az/articles/view/55197>
3. Azərbaycan Respublikasında Zəfər Gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı
4. <https://president.az/az/articles/view/48455>
3. Əhmədov E. İ. Şuşa – Azərbaycanın tarixi və strateji əhəmiyyətli mədəniyyət paytaxtı. – Bakı: Zərda-bi Nəşr MMS, 2021.
4. Əliyev Z. B. Şuşa tarixi haqqında Şuşasız... Yazı. <http://karabakhinfo.com/12439>
5. Əliyev Z.B. Şuşa, Schuscha, Шыша, Shusha, Choucha”. – Bakı, 2017, – 94 s.
6. Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq, biz səni dirçəldəcəyik!
5. https://azertag.az/xeber/Aziz_Susa_sen_azadsan_Aziz_Susa_biz_qayitmisig_biz_seni_dircheldecyik-1776407
6. Hüseynov Y.R. Şuşa salnaməsi. – Bakı: Şuşa, – 2015, – 152 s.
7. 8. İlham Əliyev: “Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq!” – Bakı: 2021, Tərtibçi və elmi redaktor Fuad Babayev, İlham Əliyev Şuşa şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayında çıxış edib. <https://president.az/az/articles/view/55859>
8. AVCIYA, SBS, – 226 s.
9. Qarayeva Z.R. Mədəniyyət incisi – Şuşa. 525. [az/news/160096-medeniyyet-incisi-Susa](https://www.aznews.az/news/160096-medeniyyet-incisi-Susa)
10. Quliyev V. X. 180 yaşlı Şuşa məktəbi. – Bakı: Şuşa, – 2010, – 200 s.
11. Mahmudov Y.M., Mustafayev C.M. Şuşa-Pənahabad. – Bakı: Təhsil, – 2012, – 152 s.
12. Məmmədov N.R. Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi. – Bakı: Avropa, – 2016, – 960 s.

13. Şırlanlı (Əbdüləzimov) Ə. Şuşa Zaqafqaziyada müstəsna əhəmiyyət kəsb edən təhsil mərkəzi və ziyalılar şəhəridir. – Bakı, MBM, – 2010, – 72 s.
14. Şuşa Bəyannaməsi. – Bakı: Miniatur Kitab muzeyi, İndigo, – 2021, – 296 s.
15. Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı
16. <https://president.az/az/articles/view/51394> .
17. Şuşa şəhəri “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” seçilib.
18. https://azertag.az/xeber/Susa_seheri_Turk_dunyasinin_medeniyyet_paytaxti_sechilib-2072408

E-mail: i.cebrayilov@arti.edu.az

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. F.A. Sadıqov,*
ped.ü.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 11.05.2022.

**KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ
METHODS OF TEACHING CHEMISTRY**

UOT 372.854

Gülnarə Nizami qızı İsmaylova
kimya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Günay Şiraslan qızı Yusubova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

**MƏKTƏB KİMYA KURSUNDA İNTEQRASIYA YARADILMASI
İMKANLARINDAN İSTİFADƏ**

Гульнара Низами гызы Исмаилова
доктор философии по химии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

Гюнай Шираслан гызы Юсубова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ДЛЯ СОЗДАНИЯ ИНТЕГРАЦИИ В
ШКОЛЬНОМ КУРСЕ ХИМИИ**

Gulnara Nizami Ismayilova
doctor of philosophy in chemistry
Azerbaijan State Pedagogical University

Gunay Shiraslan Yusubova
Azerbaijan State Pedagogical University

**TAKING ADVANTAGE OF INTEGRATION OPPORTUNITIES IN SCHOOL
CHEMISTRY COURSE**

Xülasə. Bu məqalədə ənənəvi təhsilə yeni yanaşma metodu işlənilmiş, şagirdlərin kimya dərində interaktiv və konstruktiv fəaliyyətlərin qurulmasından bəhs edilir. Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan “Berillium yarımqrupu elementləri. Kalsium” mövzusu interaktivlik baxımından araşdırılmış, fənlərarası və fənnüstü inteqrativ yanaşmanın tətbiqi zamanı Biologiya fənn kurikulumunda “Hərəkət edə bilərik. Əzələlər, oynaqlar, bağlar” və “Dayaq hərəkət aparatındakı dəyişikliklər” mövzularına inteqrasiya edilmişdir.

Açar sözlər: *metallar, inteqrasiya, kimyəvi reaksiyalar, kimyəvi proseslər, fəaliyyət, biologiya, kalsium*

Резюме. В данной статье развивается новый подход к традиционному обучению, рассматривается налаживание интерактивной и конструктивной деятельности на уроке химии. Тема «Элементы бериллиевой подгруппы, кальций», преподаваемые в общеобразовательных школах, изучались в интерактивном режиме. А темы «Мы можем двигаться; Мышцы, суставы, связки» и «Изменения опорно-двигательного аппарата» из учебной программы по биологии были представлены в интегрированной форме.

Ключевые слова: *металлы, интеграция, химические реакции, химические процессы, деятельность, биология, кальций*

Summary. This article develops a new approach to traditional education, discusses the establishment of interactive and constructive activities in the chemistry class of students. The topic "Elements of Beryllium subgroup. Calcium" taught in secondary schools was studied in terms of interactivity, integrated into the topics "We can move. Muscles, joints, ligaments" and "Changes in the musculoskeletal system" in the biology curriculum during the application of interdisciplinary integrative approach.

Key words: *metals, integration, chemical reactions, chemical processes, activity, biology, calcium*

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində əsaslı islahatların həyata keçirilməsi nəzərə çarpacaq dərəcədə sürətlənmişdir. Respublikamızda təhsilin milli zəmində və Avropa standartlarına uyğun yenidən qurulması təhsil sisteminin qarşısında mühüm bir vəzifə kimi durur.

Dövlətin təhsil siyasətinin mühüm tərkib hissəsindən biri təhsilin məzmununun əsaslı şəkildə yeniləşdirilməsidir.

Bu gün məktəblərimizdə yeni təhsil islahatı təhsilalanın (şagirdlərin) keyfiyyətli bilik almasına xidmət edir. Təhsillə bağlı son illərdə qəbul edilən normativ hüquqi sənədlərdə əqli, əxlaqi, etik, estetik cəhətdən inkişaf etmir, fiziki cəhətdən sağlam və həyati bacarıqlara yiyələnmiş şagirdlərin yetişdirilməsi bu gün vacib şərt kimi irəli sürülür.

Hal-hazırda ətrafımızdakı hadisələrin, elm, texnika və texnologiyaların sürətlə dəyişdiyini dünyada yaşayırıq. Bu cür proseslər məktəbli şəxsiyyətinin inkişafına yeni tələblər qoyur. Sürətlə dəyişən şəraitə uyğunlaşmaq üçün insanlar zəruri həyati bacarıqlara, çevik təfəkkürə, özünüinkişafə və yenilikləri öyrənməyə hazır olmalı və bacarıqlarını reallaşdırmağa çalışmalıdır. Sadalanan bu keyfiyyətlər şagirdlərə orta ümumtəhsil məktəblərində aşılanır. Təhsil verənin fəallığı əsasında öyrədici prosesdə şagirdlərə həyati bacarıqlar aşılamaq çətindir. Bu mənada yaddaşa əsaslanan təlim prosesində nəzəri məsələlərin öyrədilməsi üstünlük təşkil edir, dərsin mövzusunun məzmunu həyatın tələbatına uyğunlaşdırılmalıdır. Təlim prosesində müəllim şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini, şəxsi təcrübəsini, qabiliyyətlərini və digər fənnə olan maraqlarını da nəzərə almalıdır. Məhz bu yolla şagirdlərdə həyat üçün zəruri olan bacarıqlar formalaşdırmaq olar.

Azərbaycan təhsilinin müasirləşdirilməsi istiqamətində bir sıra prinsiplər içərisində maraq kəsb edənlərindən biri də inteqrativlikdir. Bu prinsip təhsilalanların fəaliyyətində bütövlüyük, tamlığın təmin edilməsini nəzərdə tutur. Bu

prinsipə əməl olunmadıqda şagirdlərin dünyanı bütöv halda dərk etmələri, müxtəlif fənlərə aid bilikləri əlaqəli, tam, dolğun şəkildə qavramaları, eləcə də onların bir şəxsiyyət kimi hərtərəfli formalaşması prosesinə nail olmaq alınmır.

Müasir təhsil sistemində inteqrativlik prinsipinin əsas götürülməsi, kurikulum islahatı nəticəsində hazırlanmış yeni fənn kurikulumlarının da inteqrativ xarakterdə olmasına zərurət yaratmışdır. Kimya fənni kurikulumunda məzmun, strategiya, qiymətləndirmə mexanizmlərinin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə verilməsi, təlim nəticələrinin birinin digərini tamamlaması, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin bütöv şəkildə inkişaf etdirilməsinə imkan verir.

“İnteqrasiya” latın mənşəli söz olan “integer” – “bütöv”, “bütövləşmə” sözündən yaranıb. İnteqrasiya təhsil sistemi çərçivəsində şagirdlərin düşüncəsində dünyanın ayrılmaz və bütöv obrazını formalaşdırmaq, onları inkişaf və özünüinkişafə yönləndirmək məqsədilə bütün məzmun komponentləri ilə struktur əlaqələri qurmaq və onları sistemləşdirməkdir.

Aparılan araşdırmalara əsasən demək olar ki, inteqrasiya terminindən geniş miqyasda istifadə edilməsinə XX əsrin sonundan başlanılmışdır. Lakin həyat yarandığı gündən etibarən cəmiyyət özü də bütün proseslərdə digər ölkələrlə əlaqəli şəkildə inkişafə can atmış və formalaşmışdır. Məhz buna görə də inteqrativlik prinsipi müasir tərkibdə yer almış və onun bütün pillələri arasında əlaqə və ardıcılığını gözlənilməsi bir tələb kimi qarşıya qoyulmuşdur. İnteqrasiyanın üç növü var:

Fəndaxili inteqrasiya – müəyyən bir fənnin daxilində təhsil proqramı çərçivəsində olan mövzular arasında yaradılan əlaqədir. Fəndaxili inteqrasiyanın iki növü var: şaquli və üfüqi.

Fənlərarası inteqrasiya – şagirdlərin bilik və bacarıqlarını məqsədyönlü şəkildə formalaşdırmaq məqsədilə dərslər prosesində bir neçə fənni əlaqələndirərək öyrənmə mühitini formalaşdırır. İnteqrasiyanın bu formasından digər fənlərin tədrisində də istifadə etmək olar.

Fənnüstü inteqrasiya – təhsil proqramının həyatla əlaqələndirilməsidir. Öyrənmə təkcə məktəbdə formalaşan bir proses deyil, o, həmçinin dərscənkənar prosesdə də hər zaman baş verə bilər. Fənnüstü inteqrasiya dərscə zamanı və dərscənkənar fəaliyyətlərin qarşılıqlı əlaqələndirilməsidir. [1]

Getdikcə daha çox önəmə sahib olan sosial, mədəni və texnoloji dəyişikliklər şagirdlərin hərtərəfli inkişafına doğru addımlaması prioritet olaraq tələb qoyur. Bunun nəticəsində şagirdlər artıq passiv istehlakçı deyil, cəmiyyətdə özlərini yaradıcı təfəkkürə sahib fərdlər kimi göstərilir. Beləliklə, təhsilə interaktiv yanaşma nəticəsində, yəni tədris edilən fənlərin və onların əhatə etdiyi mövzuların əlaqəli şəkildə tədrisi aktuallaşır.

Fəndaxili inteqrasiya üçün məzmunun informasiya cəhətdən daha tutumlu olması son dərəcə vacibdir. Ümumtəhsil məktəblərinin VII sinfində “Valentlik” mövzusunun tədrisində atomların xarici elektron təbəqəsindəki elektronların sayının qrup nömrəsindən asılı olması və onlara valent elektronları deyilməsinin səbəbləri araşdırılmaqla şagirdlər mövzular arasındakı əlaqəni aydınlaşdırır, valentliyin yaranmasının səbəb və vacibliyini öyrənmiş olurlar.

Tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə məzmun xətləri sinifdən-sinfə tədriscən dərinləşir və genişlənir. Varislik prinsipinin təmin edilməsi, fənn üzrə məzmun xətlərinin əlaqələndirilməsi, uyğun məzmun standartlarının müəyyən tədris vahidlərində əks etdirilməsi tədrisin keyfiyyətini yüksəldən amillərdən olub şagirdlərin əldə etdikləri bilikləri düzgün şəkildə istifadə etmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Fənlərin bir neçəsinin (kimyanın tədrisində: biologiya, fizika, riyaziyyat və s.) əhatə etdiyi ortaqlıq anlayış, bilik və bacarıqların bir fənnə sintez etməklə ona aid olan anlayış və metodların tətbiqlə fənnin tədrisi fənlərarası inteqrasiya adlanır. Məsələn, kimya fənninin tədrisində fizika, riyaziyyat, biologiya kimi fərqli elm sahələrinin oxşar anlayışları sintez etməklə interaktiv təlim təşkil edilir. “Məhlullar və onlara aid məsələlərin həlli” mövzusunun tədrisində ən çox riyaziyyat fənnində tədris edilən tənəsüb və faiz anlayışlarına inteqrasiya olunur. “Avoqadro qanunu”, “Maddə kütləsinin saxlanma qanunu”, “Maddə tərkibinin sabitliyi qanunu” mövzuları-

na aid çalışmaları həllində fizika və riyaziyyata, “Metallar”, “Karbohidratlar”, “DNT və RNT”, “Aminlər, aminturşular” mövzularının öyrənilməsində isə biologiya fənninə inteqrasiya edilir.

İnteqrasiyada vacib məqamlardan biri müxtəlif fənlərə aid olub bir-birini vaxt etibarilə tamamlayan, həmçinin oxşar mövzuların tədrisi prosesinin aparılmasıdır. Bu isə fənlərarası əlaqəni gücləndirir, daha asan və məhsuldar edir. Bu cür əlaqə şagirdlərdə bilik və bacarıqların yaradıcıyönlü inkişafına töhfə verir.

Fəndaxili inteqrasiya edərəkən üfüqi inteqrasiyadan istifadə edilməsi fənn üzrə məzmun standartlarının məzmun xətlərini əlaqələndirməklə müəyyən tədris vahidlərindən ifadə edilməsini təmin edir.

Kimya fənni üzrə VII sinif kurikulumunda müəyyən edilmiş məzmun xətləri arasında əlaqə qurularkən maddənin quruluşu, tərkibi, fiziki xassələri, maddələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələri, həmçinin kimyəvi xassələri, reaksiyaları, kimyəvi hadisələri və tənlikləri, kimyəvi reaksiyalar üzrə təcrübə aparmağı, sadə molekulları və reaksiyaları modelləşdirməyi bacarırlar. [6]

Şaquli inteqrasiya varisliyi təmin etməklə sinifdən-sinfə tədriscən dərinləşib genişlənən məzmun xətləri arasında olur. Kimya dərslərində şaquli inteqrasiya yaradılarkən aşağı siniflərdə “Maddə və maddi aləm” məzmun xəttində maddələrin tərkibinin, quruluşunun, xassələrinin öyrədilməsi, yuxarı siniflərdə isə maddələrin onların quruluşundan asılılıq səbəblərini araşdırmaq, maddələrin xassələrini quruluşuna görə proqnozlaşdırmaq, təbiətdə rast gəlinən saf maddələri və qarışıqları fərqləndirmək, müxtəlif üsullardan istifadə edərək qarışıqların ayrılması bacarıqlarını inkişaf etdirir. Həmçinin zəhərli maddələrlə davranış qaydaları aşılayır.

Alt-standart müəllimə dərscəndə iki və daha çox fənnin mövzusununu və ya konsepsiyasını birləşdirməyə, eyni mövzunu əvvəlki siniflərlə əlaqələndirməyə və ya öyrənilən mövzunu həyatla əlaqələndirməyə imkan verir. [2]

Kimya ilə biologiyanın qarşılıqlı əlaqəsini aydınlığı ilə görən F. Engels demişdir: “Fizikanı molekullar mexanikası, kimyanı atomlar fizikası və biologiyayı zülallar kimyası adlandırmaqla, bu elmlərdən birinin digərinə keçməsinə, deməli, istər bunların arasındakı əlaqəni, fasiləsizli-

yi, istərsə hər ikisinin fərqi, diskretliyini ifadə etmək istəyirəm”. [3]

Ümumtəhsil məktəblərinin IX sinfində “Berillium yarımqrupu elementləri. Kalsium” mövzunu tədris edərkən fənlərarası inteqrasiya mərhələsində biologiya fənninə inteqrasiya olunması xüsusi maraq kəsb edir. Bu zaman biologiya fənnində “1.1.2. Canlıların kimyəvi tərkibini şərh edir”, “2.1.1. Bioloji proseslərin mahiyyət və məzmunu ilə bağlı təqdimatlar hazırlayır” alt standartlarından istifadə edilməsi faydalıdır.

Müəllim mövzunu şərh edərkən onun biologiyaya inteqrasiyasını aşağıdakı məlumatlarla əsaslandırma bilər:

Berillium yarımqrupuna 6 element – berillium, maqnezium, kalsium, stronsium, barium və radium elementləri daxildir. Berillium yarımqrupu metalları içərisində ən əhəmiyyətli kalsiumdur. Yer qabığında yayılmasına görə 5-ci yerdə durur.

Kalsium orqanizmdə çox mühüm fizioloji vəzifə daşıyır. O, orqanizmin əvəzedilməz elementlərindən biridir. Kalsium ionunun ən vacib fizioloji rolu onun qanın laxtalanma qabiliyyətini yüksəltməsidir.

Qanın laxtalanma prosesinin lazımı qayda tənzimlənməsi hazırda orqanların köçürülməsi kimi dövrümüzün ən vacib bioloji mərhələlərindən birinin həlli ilə əlaqədar olaraq daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədris prosesində şagirdlərdə mövzuya maraq oyatmaqla yanaşı biologiya fənninə dair biliklərin möhkəmləndirilməsinə də eyni zamanda nail olmaq mümkündür.

Daha bir maraqlı faktı şagirdlərin diqqətinə çatdırmaq olar.

Orqanizmdə kalsium ionları ilə K^+ və Na^+ ionlarının arasında mövcuddur. Na^+ ionları hüceyrələrin kolloidi tərəfindən suyun udulmasını artırır, Ca^{2+} ionları isə əksinə, həmin prosesi zəiflədir.

IX sinif kimya kurikulumunda “Berillium yarımqrupu elementləri. Kalsium” mövzusu VIII sinif biologiya kurikulumunun “Hərəkət edə bilirik. Əzələlər, oynaq, bağlar” və “Dayaq hərəkət aparatındakı dəyişikliklər” mövzularına inteqrasiya olunmaqla kalsiumun insan orqanizmindəki əhəmiyyətindən danışmaqla təhsilalanların fənn motivasiyasını yüksəltmək mümkündür. Bunun üçün, yaxşı olardı ki, informasiya şagirdlərə İKT vasitələrindən istifadə et-

məklə çatdırılsın.[4] Kalsiumun orqanizmdəki sümükləri əmələ gətirən və onları möhkəmləndirən çox vacib bir element olması, insan orqanizmindəki mövcud olan kalsium miqdarının 99%-nin sümük və dişlərimizdə toplandığını, qalan 1%-in isə qan laxtalanması, ürək döyüntülərini tənzimləyən yumşaq toxumalarda və qanda yerləşdiyi şagirdlərin diqqətinə çatdırılmalıdır. Beləliklə, qeyd edilir ki, kalsium sinir sisteminin normal işləməsinə təmin edir, sümük əriməsinin qarşısını alır. Kalsium çatışmazlığının isə aşağıdakı fəsadları ola bilər:

- Əzələ və oynaq ağrıları;
- Sümük əriməsi;
- Yuxu problemləri;
- Dişdə çürüklər və diş əti xəstəlikləri kimi problemlər.

Təbiətdə kalsiumla zəngin olan qida adlarını qeyd etməklə fənnüstü inteqrasiya edə, yəni kimya fənnini həyatla əlaqələndirə bilirik. Belə ki, kalsiumla zəngin olan qidalara əsasən süd, pendir, kəsmik kimi qidalarla yanaşı soya, qoz, fıstıq, balıq, kələm və s. misal göstərə bilirik.

Dayaq-hərəkət aparatının əhəmiyyəti:

- orqanizmin dayağını təşkil edir;
- hərəkətə xidmət edir;
- daxili orqanları qoruyur;
- orqanizmdə Ca və P miqdarının tənzimlənməsində iştirak edir;
- qanyaranmada iştirak edir.

“Dayaq-hərəkət aparatındakı dəyişikliklər” mövzusunda istinad edərkən aşağıdakı əhəmiyyətli bilikləri şagirdlərin diqqətinə çatdırmaqla onların biliklərini yeniləmək lazımdır.

Sümük və əzələlərin fəaliyyətinin norma daxilində olması üçün ona bir sıra amillər təsir edir:

- Qalxanabənzər vəzdə ifraz edilən kalsitonin hormonu sayəsində kalsium qandan sümüklərə keçir;
- D vitamininin təsirindən Ca və P sümüklərdə toplanır və onların bərkiməsinə imkan yaradır.

Üzvi maddələrin parçalanması zamanı enerji ayrılır. Bu enerji istilik, elektrik və mexaniki enerjiyə çevrilir. Nəticədə daxili orqanlar işləyir və bədənimizin temperaturu stabil qalır. Əgər canlı orqanizmdə mübadilə prosesi kəsilərsə, o məhv olar. Qəbul edilən su, vitaminlər və mineral duzlar olduğu kimi, zülal, karbohidrat və yağlar isə mürəkkəb çevrilmələrə uğrayaraq

orqanizm tərəfindən mənimsənilir. Qida maddələrinin hamısının normada qəbul olunmağı maddələr mübadiləsinin düzgün getməsinə şərait yaradır. Gündəlik qəbul edilən kalsium miqdarı yaş amilinə görə dəyişir və orta miqdar 800–1200 mg arasındadır. Ümumilikdə gündəlik kalsium miqdarı 1500 mg-dən artıq olmalı deyil. Təcrübələr nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, artıq kalsium böyrəklərdə daş əmələ gətirir. [5]

Qeyd edilən bu informasiyalar şagirdlərdə insan orqanizmi üçün kalsiumun vacibliyini dərk etməyə imkan verir. Müəllim növbəti mərhələdə kalsiumun birləşmələri, kimyəvi reaksiyaları və sənayedə kalsiumun birləşmələrinin tətbiqindən bəhs edərək mövzunu əhatələyir. Müəllim kalsium birləşmələrinin istifadə sahəsində mühazirə-müzakirə üsullarından istifadə edərək fənnüstü inteqrasiya edir.

Təbiətdə kalsiuma yalnız birləşmələr şəklində rast gəlmək olar. Bu birləşmələrdən ən mühüm olanları kalsit (CaCO_3 – tabaşir, mərmər və əhəngdaşının əsas tərkib hissəsidir), dolomit ($\text{CaCO}_3 \cdot \text{MgCO}_3$), gips ($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$), anhidrit (CaSO_4), fosforit ($\text{Ca}_3(\text{PO}_4)_2$) və flüoritdir (CaF_2). Kalsiumun birləşmələrindən tikintidə, dezinfeksiya və deqazasiya işlərində, sement, polad, çuqun, şüşə istehsalında, torpaqların turşuluğunun azaldılmasında istifadə olunur. [6]

Ədəbiyyat:

1. M.M. Abbasov, A.H. Əliyev, M.S. Fərəcov, V.S. Əliyev Ümumtəhsil məktəbləri üçün kimya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (VII-XI siniflər üçün) // Kimya məktəbdə, 2009, № 2-3
2. A. Əhmədov, Ə. Abbasov Ümumi təhsildə inteqrasiya: müasir yanaşmalar // Kurikulum, 2013, s. 14-21.
3. A.M. Tağıyeva. Ümumtəhsil məktəblərində kimyanın biologiya ilə əlaqəli tədrisinin nəzəriyyəsi və təcrübəsi: Ped.ü.elm.dok. ...dis. avtoref., – Bakı, 2015.
4. A.Z. Məmmədova. Ümumtəhsil kurikulumun əsasları. – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2016, 392 s.
5. H.M. Hacıyeva, Z.M. Muradova. Kimya və biologiyanın əlaqəli tədris imkanları. Bakı, 2004.
6. G.N. İsmayılova, X.M. Məmmədova. Orta məktəbdə IX sinfin kimya kursunda fənlərarası inteqrasiya yaradılması imkanları / Magistrantların II respublika elmi konfransı. “Yeni texnologiyalar və tədris prosesinin idarə olunması mövzusunda. Bakı, 18-19 aprel. Bakı, 2019, s 329.
7. G.N. İsmayılova, X.M. Məmmədova. Orta məktəb kimya kursunda inteqrativlik prinsipi Kimya prosesləri institutunun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir kimyanın aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2019.

E-mail: gunayyusifova987@gmail.com
Rəyçilər: kim.ü.fəls.dok, dos. K.Ə. Quliyev
ped.ü.elm.dok., dos. G.G. Şəfəqətova
Redaksiyaya daxil olub: 02.06.2022.

UOT 372.854

Gulzar Vəsəd qızı Şadlinskaya

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi,
kimya üzrə fəlsəfə doktoru*

Rumiyyə İnşad qızı Camalova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi,
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı*

**KİMYADAN TƏDQIQAT APARILMASI ZAMANI LAYİHƏ ÜSULUNUN
ƏHƏMİYYƏTİ: PROBLEM HƏLLİ KOMPETENTLİYİ**

Гульзар Васаd гызы Шадлинская

*старший преподаватель
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета
доктор философии по педагогике*

Румия Иншад гызы Джамалова,

*старший преподаватель
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
диссертант по программе доктора философии
Института Образования Азербайджанской Республики,*

**ЗНАЧЕНИЕ МЕТОДА ПРОЕКТОВ В ХИМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ:
КОМПЕТЕНТНОСТЬ В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМ**

Gulzar Vasad Shadlinskaya

*senior lecturer at Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of philosophy in chemistry*

Rumia Inshad Jamalova

*senior lecturer at Azerbaijan State Pedagogical University,
doctorial student in the program of doctor of philosophy of
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,*

**IMPORTANCE OF THE PROJECT METHOD IN CHEMICAL RESEARCH:
PROBLEM-SOLVING COMPETENCE**

Xülasə. Məqalədə müasir təhsilin tələbyönlülüyündən, müasir insan üçün lazım olan kompetensiyalardan, tədqiqat zamanı layihə əsaslı öyrənmədən, ənənəvi və layihəli yanaşmanın müqayisəli xüsusiyyətlərindən, problem həllinə məntiqi, tənqidi və yaradıcı yanaşmadan gedir.

Açar sözlər: *tədqiqat, layihəəsaslı öyrənmə, subyektiv inkişaf, özünütəşkil, özfəaliyyət, skofolding, təfəkkür*

Резюме. В статье рассматривается ориентированность на требования современного образования, компетенции, необходимые современному человеку, проектное обучение в процессе исследования, сравнительные особенности традиционного и проектного подходов, логический, критический и творческий подходы к решению проблем.

Ключевые слова: *исследование, проектное обучение, субъектное развитие, самоорганизация, самодетельность, скофолдинг, мышление*

Summary. The article deals with the demand-oriented nature of modern education, competencies required for modern man, project-based learning during research, comparative features of traditional and project approach, logical, critical and creative approach to problem solving.

Key words: *research, project-based learning, subjective development, self-organization, hobby, scofolding, thinking*

Müasir təhsilin məzmununun modernləşdirilməsi öyrənənlərdə müstəqillik və özünütəşkil qabiliyyətinin inkişafını və formalaşmasını nəzərdə tutur, başqa sözlə, öyrənənlər “öyrənməyi öyrənir”. “Öyrənməyi öyrənmək” məsələsi texnoloji səviyyəyə “çıxmada” ənənəvi pedaqoji çərçivədə həll edilə bilməz. Bundan əlavə, təhsil prosesi öyrənənin subyektiv inkişafı, onun özünütəşkilinin, özfəaliyyətinin, müstəqilliyinin prioritet olduğu istiqamətdə yenidən qurulmağa başlayır.

Göstərilən məsələnin reallaşması müəyyən konseptual yanaşmalara əsaslanır. Belə konseptual yanaşmalardan biri təlimə layihəli yanaşmadır. Layihəli yanaşma öyrənənin özü üçün yeni faktlar kəşf etməsini və yeni anlayışların mənasını müəllimdən hazır vəziyyətdə qəbul etməyib, müstəqil mənimsəməsini nəzərdə tutur. Müəllimin rolu dəyişir, o, təlimatçıdan kompetensiyalı həmkara, yolgöstərənə, yəni fasilitator və ya skofoldingə çevrilir.

Layihə üzərində müstəqil iş öyrənənlərin idraki, mənəvi, emosional və psixomotor fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə kömək edir. Layihə əsaslı öyrənmə zamanı qoyulan problemin həlli proses zamanı öyrənənin problemin həllinə qoyulan tələblərə qeyri-məhdud sayda müdaxilə edə bilməsi öyrənənin müstəqil öyrənməsi üçün şərait yaradır. Bu da öyrənənlərdə tədqiqatçılıq bacarıqları formalaşdırır, məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir. Layihə üsulu ilə öyrənmə şagirdlərdə müxtəlif fəaliyyət sahələrində orijinal yollar tapmağa şərait yaradır^[1].

Fərdi tədris planının reallaşdırılması zamanı, tədrisin layihə üsulundan da istifadə edilir. Bu üsulun məqsədi müxtəlif sosial qrupların müəyyən zaman kəsiyində obyektiv şərait və həyat fəaliyyətlərini nəzərə almaqla, kollektiv münasibətlərinin optimal təşkilidir. Bu zaman məktəb və ali təhsil müəssisəsi öyrənənlərinin idraki maraq və qabiliyyətlərinin, prosessual özünütəhsil bacarıq və vərdislərinin inkişafı üçün şərait yaradır, onların professional özünümüəyyənləşdirmə və sosial adaptasiyasına yardım edir. Bir sözlə, öyrənənlər təkcə akademik səviyyədə deyil, emosional və sosial-psixoloji

sferada inkişaf edirlər. Ümumtəhsil müəssisələrinin ali təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlığı layihə əsaslı öyrənmə zamanı ortaya çıxır və qarşılıqlı olaraq sərfəli, səmərəli həyata keçirilir. Qarşılıqlı təsir nəticəsində hər iki müəssisə müəllimlərinin ixtisaslaşması yüksəlir, tədris prosesi yeni metodiki və didaktik resurslarla təmin edilir, məktəblilərin və tələbələrin hazırlıq keyfiyyəti artır.

Layihənin təşkilinin mühüm prinsipləri: layihənin ideyasının real həyatla sıx qarşılıqlı əlaqəsi; layihə iştirakçılarının özünütəşkilili; müəllimin konsultativ-təşkilati funksiyasını həyata keçirməsi; layihə fəaliyyətinin nəticəsi kimi maddi məhsul; layihənin quruluş və zamana görə tamamlanmasıdır.

Bir qayda olaraq, layihə 3-4 problemlə dünyədən ibarət olur və quruluşca hissələrə diferensasiya edir. Layihənin quruluşuna təhsil marşrutu, tətbiq planı, pedaqoji əlaqələndirmə, köməkçi materiallar, spesifik problemlərin təsviri, xüsusi əlçatan resurslar, kreativ ideya və sərəfələrin əldə edilməsini təmin edən hər şey daxildir.

Təlimdə layihə üsulunun tətbiqi təhsilin yüksək keyfiyyətini təmin edə bilər. Bunun üçün müəllim strategiyanı düzgün qurmalı və müvafiq bilgilərə malik olmalıdır, yəni José Augusto Sobralın 3H qaydasını gözləməlidir:

- 1) Head – baş, əsas;
- 2) Heart – ürək, qəlb;
- 3) Hand – əl

Bu strategiyada layihənin məzmunu, məqsədi, təməl olaraq düzgün açılır. Şagirdlərə əl istiqamət verilir ki, onlar bu layihədə ürəkli olur, iş sevgi ilə yanaşır, eyni zamanda onlar əməkdaşlıq nümayiş etdirərək, kooperativ mədəniyyətə sahib olurlar. Düzgün seçilmiş strategiya planlaşdırmaya olan tələbi müəyyən edir ki, bu da biliyin və uyğun olaraq fəaliyyətin keyfiyyətini təmin edir. Öyrəniləcək materialın mənimsənilməsinin, qazanılan təcrübənin, yəni təlim nəticəsində öyrənənlərin həyata keçirə biləcəkləri fəaliyyətin keyfiyyəti mənimsəmə səviyyələri ilə xarakterizə edilir. Layihə üsulu keyfiyyəti təhsilin kompleks şəkildə qiymətlən-

dirilməsini nəzərdə tutur. Qiymətləndirilmə heteroqiymətləndirmə, özünüqiymətləndirmə, həm də qiymətləndirmə vasitəsilə həyata keçirilir.

Kimyadan istənilən məzmunun öyrənilməsi zamanı öyrənən predmetin məntiqini anlamalı, ümumi qanunauyğunluqları aşkar etməyi və onları hesablama və eksperimental məsələlərin

həllinə tətbiq etməyi bacarmalıdır. Praktikada belə bir yanaşma mövcuddur: son nəticə öncədən bəlli olur, fərdi, cüt və ya qrup tapşırığı verilir, nəticəyə çatmaq vasitələri ya müəllim tərəfindən, ya da öyrənənlərin özü tərəfindən təqdim olunur, seçilir.

Ənənəvi və layihəli yanaşmanın müqayisəli xüsusiyyətləri

Müqayisə meyarları	Ənənəvi yanaşma	Layihəli yanaşma
Məqsəd	Bilik, bacarıq, vərdişlərin formalaşması	Şəxsiyyətin, yeni, qeyri-standart problemlərin sərbəst qoyulması və həlli bacarığının inkişafı: layihə üzrə fəaliyyət zamanı yeni məhsulun-layihələrin yaradılması.
İnteqral xarakteristika	Yaddaşa	İnkişafa
Qarşılıqlı əlaqə tipi	Subyekt-obyekt	Subyekt-subyekt
Pedaqoqun devizi	“Mənim kimi et”	“Mən sənənləyəm”, “Ziyan vurma”
Birgə fəaliyyətin xarakteri və tərz	Avtoritar, monoloji, qapalı	Demokratik, dialoqlu, açıq, refleksiv
Təşkili formaları	Frontal, fərdi	Qrupla, kollektiv
Təlim üsulları	Təsviri-izahedici, informativ	Problem həlli: problemlə şərh, qismən-axtarışlı, evristik, tədqiqatçı, refleksiv
Aparıcı prinsip	“Üstələmək”	“Genişləndirmək”
Öyrənənin mənimsədiyi aparıcı fəaliyyət növü	Reproduktiv	Produktiv, yaradıcı, problemlə
Təlim formulu	Biliklər-reproduktiv fəaliyyət	Problemlə fəaliyyət-refleksiya-səriştələr
Mənimsəmə üsulları	Əzbəçilik, alqoritm üzrə fəaliyyət	Axtarışlı idraki, informativ- kommunikativ fəaliyyət, refleksiya
Pedaqoqun funksiyası	İnformasiya daşıyıcısı, norma və ənənələrin qoruyucusu, disiplinlər predmet biliklərinin təbliğatçısı	Əməkdaşlığın təşkilatçısı, məsləhətçi, öyrəncilərin tədqiqat işlərinin idarəedicisi, həssas ünsiyyət, konstruktiv yanaşma, effektiv əks-əlaqə.
Öyrənənin məqamı	Passivlik, marağın olmaması, şəxsi inkişaf üçün motivasiyanın olmaması	Aktivlik, təkamül üçün motivasiya, fəaliyyətə maraqlandırma

Layihələrin tərtibatı və təqdimat qaydaları

- Videofilmlər;
- Albom;
- “Səyahət” bortjurnalı;
- Kompüter – qəzet;
- Almanax;
- Məruzə;
- Reklam prospekti;
- Açıqcalar toplusu;
- Planşet;

- Plakat;
- Təlimat.

Mini-layihənin quruluşu:

1. Titul vərəqi:

- Layihənin mövzusu;
- Layihənin məqsədi;
- Layihə qrupunun tərkibi, layihənin

müəllifi.

2. Layihənin aktuallığı:

- Strateji məqsədlər;

- Taktiki məqsədlər;
- Məsələlər;
- 3. Mərhələlər:
  - İnformasiya;
  - Layihə mövzusu üzrə işin planlaşdırılması;
  - Reallaşdırma və idarəetmə;
  - Ümumiləşdirici (analitik).

- 4. Risklər və onların aradan qaldırılması yolları.
- 5. Nəticələr və məhsullar.
- 6. Layihənin iqtisadi təminatı.
- 7. Layihənin təqdimat forması.
- 8. Qlossari (açar anlayışlar).
- 9. Ədəbiyyat siyahısı.

Layihələr üzrə işin mərhələləri

Mərhələlər	İşin məzmunu	Öyrəncinin fəaliyyəti	Pedaqoqun fəaliyyəti
1. Başlanğıc	Mövzunun müəyyənləşdirilməsi, məqsədlərin, ilkin vəziyyətin dəqiqləşdirilməsi. İşçi qrupun seçilməsi	Məlumatı dəqiqləşdirir. Tapşırığı müzakirə edirlər.	Öyrənciləri həvəsləndirir. Layihənin məqsədlərini izah edir. Müşahidə edir.
2. Planlaşdırma	Problemin təhlili. Məlumat mənbələrini müəyyənləşdirilməsi. Problemin qoyulması və nəticələrin qiymətləndirilməsi meyarlarının seçilməsi. Komandada rolların bölünməsi.	Problemləri formalaşdırır. Məlumatı (mənbəni) dəqiqləşdirir. Öz uğur meyarlarını seçir və əsaslandırır.	Təhlil və tərkibə yardım edir (xahişə əsasən). Müşahidə edir.
3. Tədqiqat	Məlumatın toplanması və dəqiqləşdirilməsi. Alternativlərin müzakirəsi (beyin həmləsi). Optimal variantın seçilməsi. Fəaliyyət planının dəqiqləşdirilməsi. İcraat.	Məlumatla işləyir. İdeyaların sintez və analizini aparır. Tədqiqat aparır və layihə üzərində işləyir. Layihəni tərtib edirlər.	Müşahidə edir. Məsləhət verir (xahişə əsasən).
4. Layihənin müdafiəsi.	Məruzənin hazırlanması; layihələndirmənin əsaslandırılması, alınan nəticələrin izahı. Layihənin kollektiv müdafiəsi. Qiymətləndirmə.	Layihəni müdafiə edir. Layihə nəticələrinin kollektiv qiymətləndirilməsində iştirak edir.	Layihə nəticələrinin kollektiv analizi və qiymətləndirilməsində iştirak edir.
5. Refleksiya	Layihənin icrasının, əldə edilən nəticələrin (uğurlu və uğursuz) və onların səbəblərinin analizi. Qoyulan məqsədə çatmanın analizi.	Özünüqiymətləndirmədə və layihənin kollektiv özünüanalizində iştirak edir.	Müşahidə edir. Analiz prosesini yönəldir (lazım gəldikdə)
6. Təqdimat	Layihənin aydınlığı, problemin seçilmiş həlli yolları haqqında danışması. Layihə üzərində işin nəticələrinin nümayişi.	Layihənin təqdimat formasını seçir. Layihə problemlərinin qoyulması və həlli barədə qısa, lakin kifayət qədər dolğun məlumat verir.	Müşahidə edir. Ümumiləşdirir. Xülasə verir.

Kimya ixtisası üzrə gələcək mütəxəssislərdə fasiləsiz professional təkmilləşməyə motivasiya artır, professional situasiyalarda sistemli fəaliyyət qabiliyyəti, professional məsələlərin

qeyri-standart həllini tapmaq və öz fəaliyyətlərinin refleksiyasını həyata keçirmək bacarığı formalaşır.

Ümumtəhsil və ali təhsil məktəblərinin qarşılıqlı əlaqəsinin fərqləndirici cəhəti bu müəssisələrin sistemdə bir-birinə nisbətən bərabər vəziyyətinə və üfqi əlaqələrin rəngarəngliyinə əsaslanır. Bu əlaqələrə görə müəssisələr arasında resurslar, informasiya mübadiləsi və öyrəncilərin yerdəyişməsi baş verir. Hər bir müəssisə bu zaman bütün ümumi resurslara (intellektual və maddi) çıxış əldə edir və bununla da öz imkanlarını qüvvətləndirir. Ona görə də iki müxtəlif təhsil sahəsinin inteqrasiyası fasiləsiz təhsil sistemi yaratmağa, ümumi və professional təhsil arasında varisliyi təmin etməyə, ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin ali məktəb proqramlarını mənimsəməsinə yardım etməyə, hər bir ali məktəb məzununa əldə edilmiş bilik və bacarıqları professional fəaliyyətdə keyfiyyətlə reallaşdırmağa imkan verir.

Təbiət elmlərinin daim yenilənməsi, texniki və kimya sənayesinin inkişafı şəraitində fasiləsiz təbiət elmləri təhsili sisteminin yaradılması məsələsinin effektiv həlli onun pillələrinin varisliyinin təmin edilməsidir. Hal-hazırda ümumi təhsil həm bütün fasiləsiz təhsil sistemi üçün açıq xətt, həm də növbəti professional hazırlıq üçün bir pillə kimi nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda, professional təhsilin mahiyyət və funksiyaları da insanın həyatından keçən açıq xətt olaraq yenidən dəyərləndirilməyə başlamışdır. Fasiləsiz təhsilə keçid ardınca təhsil müəssisələrində ənənəvi metodiki sistemi də dəyişdirəcək.

Hər şeydən əvvəl, ümumi təlim sistemində özünütəhsil mərhələlərinin əhəmiyyəti güclənir və müddəti artır. Belə şəraitdə təlimin layihələr texnologiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təlimin varisliyini təmin etmək üçün bütün təhsil mərhələlərində layihəli fəaliyyət əsasında ümumtədris, ümumintellektual, ümumkimyəvi bacarıq və vərdişlərin formalaşması həyata keçirilməlidir.

Tədris prosesinin “ümumtəhsil məktəbi-ali təhsil müəssisəsi” fasiləsiz təhsil sistemində buna oxşar təşkili zamanı şagirdlər ixtisas məktəbində təbiət elmlərinin baza hazırlığını keçir - ki, bu da onların elmi dünyagörüşünün formalaşmasına və ali məktəbdə layihələr üzrə fəaliyyətə hazırlanmalarına kömək edir. Bu təhsil müəssisələrinin qarşılıqlı əlaqəsi o zaman effektiv olacaq ki, burada keçirilən təlim layihəli fəaliyyət texnologiyalarına əsaslansın, çünki bu texnologiyalar yalnız bilik və bacarıqların top-

lanmasını deyil, həm də öyrəncilərin özünütəşkil və özünürealaşdırması mexanizminin fasiləsiz formalaşmasını nəzərdə tutur.

Şagird və tələbələrin bu növ fəaliyyətə cəlb edilməsi onların professional yüksəlişi və təkmilləşməsi üçün nəhəng potensialdır, belə ki, onlar yeni sərişələr əldə edir. Bu zaman öyrənənlər inteqrativ düşünür, məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürə sahiblənilirlər. Mənimsədikləri bilik üzərindən əldə etdikləri bacarıqları həyatda - praktik fəaliyyətdə istifadə etməyi öyrənirlər. Layihələr şagirdlərin təbiət elmləri istiqamətində marağının artmasına səbəb olur. Bu istiqamətdə Oğuz rayon 3 nömrəli məktəb-liseydə 7-ci siniflərdə həyata keçirilmiş Dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə aid dünyanın böyük layihə dərslinə aid nümunəni nəzərə çatdıraraq:

Su hövzələrinin çirklənməsi problemi və bu problemin həlli

Standart:

4.2.1. Ekoloji-təmiz mühitin saxlanması - nın əhəmiyyətini şərh edir.

Təlim nəticəsi:

Su hövzələrinin çirklənməsi problemi və bu problemin həlli yollarını şərh edir.

Hazırlıq:

✓ Dərslük, səh.82-dəki “Su hövzələrinin çirklənməsi problemi” mövzusu ilə tanış olmaq;

✓ Dünyanın 17 Qlobal məqsədləri ilə tanış olmaq;

✓ 6-cı Qlobal məqsədi “Təmizlik və sanitariya” araşdırmaq.

Tədqiqat sualları:

• *Məqsəd nədən ibarətdir?*

• *Bu nə üçün vacibdir?*

• *Bu problem nə ilə nəticələnə bilər?*

• *Bu problemin həlli üçün nə qədər vəsait tələb olunur?*

• *Biz nə edə bilərik?*

◆◆◆

Məqsəd nədən ibarətdir?

Fərziyyələri alınır.

Həmü üçün sanitariya və təmiz suya çıxışı təmin etmək.

Bu nə üçün vacibdir?

Fərziyyələri alınır.

Təmiz su, sanitariya və gigiyenaya çıxış insan hüquqlarından biridir, lakin milyonlarla insan gündəlik həyatlarında ən bəsit xidmətlərdən istifadə etmək üçün böyük çətinliklərlə üzləşir.

Dünya üzrə 1.8 milyard insan fekal bakteriyalarla çirklənmiş su mənbələrindən istifadə edir. 2.4 milyard insan tualet kimi sadə sanitariya xidmətə çıxışdan məhrumdur. Dünya əhalisinin 40 faizi su çatışmazlığından əziyyət çəkir və bu sayın artacağı proqnozlaşdırılır. İnsanın həyat fəaliyyətinin nəticəsi olan maye tullantıların 80 faizi emal olunmadan çay və dənizlərə axıdılır, nəticədə su hövzələrinin çirklənməsinə səbəb olur.

Dünya əhalisinin 40faizi su çatışmazlığından əziyyət çəkir və bu sayın artacağı proqnozlaşdırılır.

Bu problem nə ilə nəticələnə bilər?

Fərziyələri alınır.

Təmiz su çatışmazlığı nəticəsində yaranan xəstəliklər 5 yaşadək uşaqların ölümünün əsas səbəbidir; gigiyena şəraitinin olmaması nəticəsində hər gün 800-ə yaxın uşaq bağırsağ pozğunluğu xəstəliklərindən dünyasını dəyişir. Dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə, o cümlədən sağlam həyat tərzini və gender bərabərliyinə nail olmaqda təmiz su və sanitariyanın böyük rolu var. Su resurslarının rəşional istifadəsi, həmçinin enerji və qida məhsullarının istehsalının yüksəlməsini, layiqli iş yerlərinin təmin olunmasını və iqtisadi artımı dəstəkləyir. Su ekosistemi və onun biomüxtəlifliyini qorumağa və iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə aparmağa kömək edir. Bu məsələ ilə bağlı məlumatlılığın artırılması və konkret tədbirlərin görülməsi bütün tərəflərə fayda verəcək, insan cəmiyyəti və ekosistemlərin tamlığını və dayanıqlılığını yüksəldəcək.

Bu problemin həlli üçün nə qədər vəsait tələb olunur?

Fərziyələri alınır.

Dünya Bankının, YUNİCEF və Ümumdünya səhiyyə təşkilatının tədqiqat qrupunun məlumatlarına əsasən 2015-2030-cu illərdə sanitariya və təmiz suya ehtiyacı olan ərazilərin tələbatını ödəmək üçün hər il 28.4 milyard ABŞ dolları tələb olunur. Bu, tədqiqata cəlb olunmuş 140 ölkənin Ümumi Daxili Məhsulunun (ÜDM – verilmiş zaman müddətində ölkə daxilində istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin bazar dəyə-

ridir) 0,10 faizi deməkdir. Problemin həllinə yönəldilmiş “Ümumdünya su resursları” günü və “Ümumdünya sanitariya” günü kimi maarifləndirmə kampaniyaları təşkil olunur. Təmiz su və sanitariya sahəsinə sərmayə qoyulmaması Saharadan cənuba doğru Afrika ölkələrində Ümumi Daxili Məhsulun 4,3 faizinin itirilməsi ilə nəticələnə bilər. Dünya Bankının hesablamalarına görə aşağı gigiyena səviyyəsinin iqtisadiyyata mənfi təsiri və bununla bağlı xərclər Hindistanda Ümumi Daxili Məhsulun 6,4 faizinin itirilməsinə səbəb olub. İnfrastruktur və nəzarət təkmilləşdirilməsə, hər il milyonlarla insan məhv olacaq. Ekosistemin biomüxtəlifliyi və dayanıqlılığı aşağı düşərək daha dayanıqlı gələcək naminə görülmüş işləri yox edəcək.

Biz nə edə bilərik?

Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları hökumət qurumlarından hesabat istəməli, su təchizatı məsələlərinin araşdırılmasına və inkişafına sərmayə qoymalıdır. Eyni zamanda su ehtiyatlarının idarə olunmasına qadınların, gənclərin və yerli əhalinin cəlb olunmasını təmin etməlidir^[9,10]. Bu mövzu istiqamətində layihə Oğuz rayon 3 nömrəli məktəb-liseyde 7-ci siniflərdə həyata keçirilmişdir. Eksperimental sinifdə 20 nəfər öyrənənin özünüqiymətləndirmə xarakterli aparılmış sorğunun nəticələrini bir diaqramda nəzərə çatdıraraq:

1. Layihə zamanı informasiyanı rahatlıqla toplayırdınızmi?
2. Layihə zamanı rəqəmsal bacarıqlarınızı daha da təkmilləşdirə bildinizmi?
3. Layihə zamanı kimyəvi biliklərinizi dərinləşdirdinizmi?
4. Layihə zamanı fəaliyyətlərinizi genişləndirə bildinizmi?

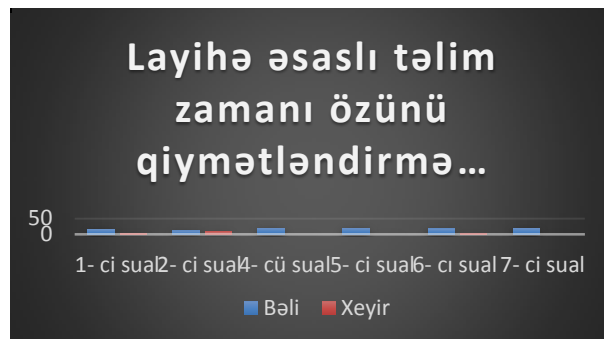
Ədəbiyyat:

1. Эсаулов А.Ф. Активация учебно-познавательной деятельности студентов: научно-методическое пособие. – М.: Высшая школа, –1982. – 223 с.
2. Маркачев А.Е., Чернобельская Г.М., Боровских Т.А. Проектная деятельность в практике обучения химии в школе: материалы Всероссийской научно-практической дистанционной конференции, – 2006. – С. 7.
3. Гильманшина С.И., Камасина А.Р. Технология проектного обучения химии: формирование компетенций // Актуальные проблемы химического и экологического образования: сб. трудов. – СПб.: Политех. ун-т, – 2012. С. 198-200.
4. Гильманшина С.И., Камасина А.Р. Формирование у студентов ценностно-смысловой компетенции на основе проектного обучения химии // Alma Mater (Вестник высшей школы). –2013. №1.–С.78-81.
5. Панина Т.С., Вавилова Л.Н. Современные способы активизации обучения / под. ред. Т.С. Паниной. – М.: Академия, 2007. – 176 с.

5. Layihə ilə öyrənənin üstünlüklərini görə bildinizmi?

6. Layihə zamanı inkişafınızdakı irəliləyişlərə diqqət etdinizmi?

7. Layihə əsaslı daha bir dərs istərdinizmi?

Problemin aktuallığı. Tədqiqat zamanı öyrənənlərdə təlim ehtiyaclarının təmin edilməsi və “məmnun şagird” performansının formalaşması, onlarda öyrənməyə cəlb olunma və prosesi mənimsəmə, problemin həllinə məntiqi, tənqidi və yaradıcı yanaşma problemin aktuallığıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Şagird tədqiqatçılığı zamanı təkcə akademik biliklərin deyil, layihə əsaslı öyrənmə ilə onlarda sosial və emosional sferanın, mənəvi və fiziki inkişafın təmin edilməsi, səriştələrin inkişaf etdirilməsi problemin elmi yeniliyidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Dayanıqlı inkişaf məqsədlərini, xüsusən 4-cü məqsədi əsas tutaraq öyrənənlərin yaşamaq üçün öyrənmək, humanist, demokratik prinsiplər əsasında şəxsiyyət kimi inkişaf etdirilməsi istiqamətində kimyadan mənimsədikləri biliklərin və əldə etdikləri səriştələrin həyata transferini təmin etmək, belə ki, məntiqi induktiv və deduktiv yanaşmadan tranduktiv yanaşmaya keçid alması isə problemin praktik əhəmiyyətidir.

6. Реутова Е.А. Применение активных и интерактивных методов обучения в образовательном процессе вуз: методические рекомендации для преподавателей вузов. – Новосибирск: Изд-во НГАУ, – 2012. – 58 с.
7. Взаимодействие личности, образования и общества в изменяющихся социокультурных условиях. – СПб.: ЛОИРО, – 2003.
8. Взятых В., Романкова Л. Социальные технологии в образовании // Высшее образование в России, 1998. – № 1. – С. 28–38.
9. <https://azerbaijan.un.org/az/sdgs>
10. <http://www.un.org/sustainabledevelopment>

E- mail: shadligulzar@yandex.ru

rumiyye.camalova_82@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok.* **A.H. Əliyev,**
kimya ü.fəls.dok., dos. **R.M. Ağayeva**

Redaksiyaya daxil olub: 24.05.2022.

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ
METHODS OF TEACHING BIOLOGY

UOT 372.857

Səbinə Ataməli qızı İsmayılova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

VIII-IX SİNİFLƏRİN BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ MÜASİR TƏLİM
METODLARINDAN İSTİFADƏNİN DİDAKTİK ƏSASLARI

Сабина Атамалы гызы Исмаилова
диссертант по программе доктора философии
Института Образования Азербайджанской Республики

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ
ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ В VIII-IX КЛАССАХ

Sabina Atamali Ismayilova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

DIDACTIC BASES OF USING MODERN TEACHING METHODS
IN BIOLOGY LESSONS OF VIII-IX GRADES

Xülasə. Müasir dövrimüzdə biologiyanın tədrisində müasir təlim metodlarından istifadə təlim prosesini daha da səmərəli edir. Çünki XXI əsrdə pedaqoji prosesin əsas tələblərinə şagirdlərə düşünməyi öyrətmək, bioloji prosesləri araşdırmaqla onların intellektual, yaradıcı qabiliyyətlərini və fəallıqlarını artırmaq, real idrak motivasiyasını inkişaf etdirmək daxildir. Bu məqalədə biologiyanın tədrisinin müasir təlim metodlarının tətbiqi ilə tədrisi araşdırılır. İnteraktiv təlim metodlarının təlim prosesinə tətbiqinin zəruriliyi, şagirdlərin bilik və bacarıqlarının formalaşdırılmasında əvəzsiz rolu ön plana çəkilir. Bu gün Respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində yeni pedaqoji texnologiyaların, müasir interaktiv metodların tətbiqi sürətlənib. Onların, xüsusilə biologiya fənninin tədrisində tətbiqi təlimi daha da zənginləşdirir, dərsi hər bir şagird üçün daha maraqlı və cəlbedici fəaliyyət sahəsinə çevirir, şagirdlərin intellektual səviyyəsinin, məntiqi, yaradıcı və tənqidi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: *biologiya, didaktika, fəal təlim metodları, pedaqoji proses, idrak motivasiyası, intellektual, məntiqi təfəkkür*

Резюме. Использование современных методов обучения при обучении биологии в новейшее время делает процесс обучения более эффективным. Потому что к основным требованиям педагогического процесса в XXI веке относится научить учеников мыслить, повысить их интеллектуальные, творческие способности и активность путем изучения биологических процессов, развивать реальную познавательную мотивацию. В данной статье рассматривается преподавание биологии с применением современных методов обучения. Подчеркивается необходимость применения интерактивных методов обучения в учебном процессе, неопределяемая роль учащихся в формировании знаний и умений. Сегодня в общеобразовательных школах республики ускорено применение новых педагогических технологий и современных интерактивных методов. Их применение, особенно при обучении биологии, обогащает обучение, делает урок более интересным и привлекательным для каждого учащегося, играет важную роль в развитии интеллектуального уровня учащихся, логического, творческого и критического мышления.

Ключевые слова: *биология, didaktika, активные методы обучения, педагогический процесс, познавательная мотивация, интеллектуальное, логическое мышление*

Summary. The use of modern teaching methods in the teaching of biology in modern times makes the learning process more effective. Because the main requirements of the pedagogical process in the XXI century include teaching students to think, to increase their intellectual, creative abilities and activities by studying biological processes, to develop real cognitive motivation. This article examines the teaching of biology with the application of modern teaching methods. The need for the application of interactive teaching methods in the learning process, the invaluable role of students in the formation of knowledge and skills are highlighted. Today, the application of new pedagogical technologies and modern interactive methods has been accelerated in the secondary schools of the Republic. Their application in the teaching of biology in particular enriches the teaching, makes the lesson more interesting and attractive for each student, plays an important role in the development of students' intellectual level, logical, creative and critical thinking.

Key words: *biology, didactics, active learning methods, pedagogical process, cognitive motivation, intellectual, logical thinking*

Yeni cəmiyyət quruculuğu dövründə sivilizasiyanın ən mütərəqqi sahəsi sayılan təhsilin müasir standartlar və tələblər əsasında təkmilləşdirilməsi və yenidən qurulması tələb olunur. Çünki müasir dünyada hər bir ölkənin gələcəyi həmin ölkədə təhsilin səviyyəsi ilə ölçülür. Təhsilin inkişafı hər bir ölkədə inkişaf konsepsiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Belə ki, təhsil dövlətin əsas prioritetlərindəndir. Hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi digər prinsiplərlə yanaşı, həm də demokratik və humanist prinsiplər üzərində qurulur.

Təhsilin inkişafından danışarkən ulu öndərimizin bizə miras qoyduğu, özündə yüksək norma və dəyərlər sistemini cəmləşdirən ənənələrin layiqli davamçısı olan prezidentimiz İlham Əliyevin dəyərli bir fikrini xatırlayaq: "Dünyada elmi-texniki tərəqqinin bütün yeniliklərini bilmək, onları qavramaq, qabaqcıl ali məktəblərlə əlaqə yaratmaq təhsil prosesinin inkişafında mühüm rol oynayacaqdır. Azərbaycan da bu yolu seçibdir."

XXI əsrin "Təhsil əsri", "İntellekt əsri", ən əsası da "Keyfiyyət əsri" adlandırılması heç də əbəs deyildir. Bu gün təhsil sektorunda keyfiyyət məsələsi ən aktual problemlərdəndir. Onda belə bir sual meydana çıxır: "Təhsilin keyfiyyətli olması hansı şərt daxilində mümkündür?" Dərslər interaktiv təlim metodları ilə təşkil edildikdə daha keyfiyyətli təlim alınır.

Pedaqoji texnologiyalara yiyələnmək pedaqoji ustalığın əsasıdır. Müasir dövrdə yeni texnologiyaların, yeni təlim metodlarının tətbiqi müəllimin, onun pedaqoji əməyinin, iş üslubunun, nəticə etibarilə, şagirdlərin iş üslubunun əsaslı şəkildə dəyişməsinə tələb edir. Müasir dövrimizdə müəllim və dərslər yeganə informasiya mənbəyi hesab olunmur. Çünki biz informasiya bolluğu əsərində yaşayırıq. İndi mət-

buat, radio, televiziya, kompüter vasitəsilə şagirdlər hər gün çoxlu informasiyalar əldə edir. Bütün bunlar isə müasir dövrimizdə biz müəllimlər üçün köməkçi vasitədir.

Müasir dərslər dedikdə, öyrətmə prosesində müəllimin göstərdiyi pedaqoji ustalığı nəzərdə tutulur. Müasir biologiya dərslərində şagirdlərdə yaradıcı təxəyyülü inkişaf etdirməyə, eləcə də idraki müstəqilliyə xidmət göstərən düşündürücü suallara xüsusi yer verilməlidir. Belə dərslər şagirdlərdə müəyyən bacarıq və vərdişləri formalaşdırır. Təlim zamanı istifadə olunan metodiki üsullar təlimin qurulmasında əhəmiyyətli yer tutur. L. Tolstoyun bir fikrini unutmamaq olmur: "Ən yaxşı metodika sənə malik olduğundur". Hər bir müəllim müxtəlif ədəbiyyatlardan istifadə etməklə metodik üsulları öz yanaşması ilə təqdim edə bilər. Yeni yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlim şagirdlərin yaddaşının təkcə yeni biliklərlə zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsinə, ən mühüm bacarıq və vərdişlərin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlir. Bu zaman şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqları aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.

Ümumtəhsil müəssisələrinin VIII-IX siniflərində biologiyanın tədrisində təlim metodlarından istifadənin didaktik əsasları dərslərin daha ahaşğdar, fəal olmasını təmin edir. Biologiyanın tədrisində dərslərin müəyyən mərhələlərində tətbiq ediləcək təlim metodlarına aşağıdakı nümunələr əsasında nəzər salaq.

VIII sinif biologiya dərslərində “Çoxalma və çoxalma orqanları” mövzusunun tədrisi zamanı fəndaxili inteqrasiyaya əsaslanmaqla əqli hücum üsulundan istifadə etmək olar. (4, s. 124) Bu məqsədlə şagirdlərə VI sinifdə biologiya kursundan çoxhüceyrəli heyvanların çoxalması ilə əlaqədar suallar verilir:

– Çoxhüceyrəli heyvanlarda cinsi çoxalma necə gedir?

– Erkək və diş cinsi hüceyrələr necə adlanır?

– Cinsi çoxalmanın qeyri-cinsi çoxalmandan fərqi nədir?

IX sinifdə “Nuklein turşuları” mövzusu tədris olunarkən innovativ təlim metodlarından BİBÖ-dən, həmçinin Əqli hücum üsulundan da istifadə oluna bilər. Mövcud biliklər əsasında şagirdlərə aşağıdakı suallar ünvanlana bilər:

1. Üzvi maddələrin hansı xüsusiyyətləri var?

2. Üzvi maddələrdən hansılar daha çox funksiya yerinə yetirirlər?

3. Hüceyrənin hansı struktur komponentləri irsi məlumata görə cavabdehdir?

4. Xromosom nədən təşkil olunub?

5. DNT nədir?

Daha bir nümunə. “Populyasiya. Növ” fəslinin “Növ və onun kriteriləri” mövzusunun tədrisi zamanı da müəllim VI sinifdə “Canlıların təsnifatı” bəhsində qazanılmış biliklər əsasında şagirdlərə aşağıdakı suallarla müraciət edir: (2, s. 95)

– Növ nədir?

– Müxtəlif növlərin fərdləri bir-birindən nə ilə fərqlənir?

– Bitki və heyvanlar aləminin sisteməti kateqoriyaları bir-birindən nə ilə fərqlənir?

– Binar nomenklatura nədir və o elmə kim tərəfindən gətirilmişdir?

Digər təbiət fənlərinin tədrisində olduğu kimi, VIII-IX siniflərdə biologiya dərslərinin tədrisində “yaşıllaşan ağac oyunu” metodundan da istifadə etmək olar. Metodun mahiyyəti belədir: lövhədə böyük bir vərəqdə ağac şəklində çəkilərək asılır, ağacın adı ağacdən fərqi onun yarpaqsız olmasıdır. Sualların sayı qədər yaşıl rəngli kağızlardan yarpaqlar kəsilir. Daha sonra isə yarpaq formasında olan bu kağızlar şagirdlərə paylanılır. “Yaşıllaşan ağac oyunu”nu sinfi 2 qrupa bölməklə də həyata keçirmək olar. Belə ki, hər qrupa suallar yazılmış sorğu vərəqi verilir və lövhədəki ağac da 2 hissəyə ayrılır. Şagirdlər qrup daxilində sualların cavablarını taparaq hər sualın cavabını bir yarpağa yazırlar. Sonda isə qrupda bu prosesi yerinə yetirir və lövhədə onlar üçün ayrılmış hissədə yarpaqları yapışdırırlar. Daha çox suala cavab verən komanda qalib hesab olunur.

Biologiyada istənilən mövzusunun tədrisində “fikir kartı” metodundan da istifadə etmək olar. Bu metodu tətbiq etmək üçün əvvəlcədən üzərində mövzuya aid açar sözlər yazılmış kartlar hazırlanmalıdır və bu kartlar şagirdlərə paylanılmalıdır. Hər bir şagird ona verilmiş kartdakı açar sözlə uyğun olaraq müvafiq fikirlər söyləyir.

Təhsil sektorunda gündən-günə baş verən inkişaf müvafiq olaraq tədris metodlarının da təkmilləşməsinə səbəb olur. Bu cür təkmilləşmənin baş verdiyi bir zamanda ayrı-ayrı fənlərin, o cümlədən biologiyanın tədrisində yeni təlim metodu olan Keys üsulundan da istifadə məqsədəuyğundur. Keys üsulu konkret situasiyaların təhlili üsuludur. Başqa sözlə desək, real texniki – texnoloji, iqtisadi, sosial və biznes situasiyalarının təsvirinə əsaslanan tədris texnologiyasıdır. Bu zaman şagirdlər situasiyanı tədqiq etməli, problemin mahiyyətini anlamalı, mümkün olan həll yollarını təklif etməli və aralarından ən yaxşısını seçməlidirlər. Keys üsulu real faktiki rəqəmlərə və situasiyalara yaxınlaşmış materiallara əsaslanır. Keyslərin aşağıdakı növləri vardır: 1. Praktik keyslər; 2. Öyrədici keyslər; 3. Elmi-tədqiqat keysləri.

Keys metodunun tətbiqinin üç əsas variantı mövcuddur:

1. Problemin diaqnostikası.

2. Bir və ya bir neçə problemin diaqnostikası və iştirakçılar tərəfindən onların həll edilməsi.

3. Problemin həlli və onun nəticələri ilə əlaqədar qəbul edilmiş qərarların qiymətləndirilməsi.

Ümumtəhsil müəssisələrinin VIII-IX siniflərində biologiyanın tədrisində Keys üsulunun istifadə edilməsi zamanı şagirdlərdə aşağıdakı bacarıqlar təkmilləşir:

a) bioloji hadisələrin səmərəli həlli yollarını araşdırmaq;

b) məntiqi düşüncəni inkişaf etdirmək;

c) təhlil etmək, səhvləri müəyyənləşdirmək;

ç) bioloji hadisələrin səbəbinin həlli vasitəsilə tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirmək;

d) tədqiqatçılıq bacarıqlarını aşılamaq;

- e) informasiyaları sistemləşdirmək;
ə) nəticə çıxarmaq və əsaslandırmaq.

Keys üsulu mövzunun sərbəst öyrənilməsinə xidmət edə bilər. Bu variantda o daha həcmli olmalıdır, bu halda dinləyicilərin fəaliyyət istiqaməti nəzərə alınmalıdır. Suallar həm keysin, həm də tədris materialının məzmununa uyğun olmalıdır. Bu variantda dərsləklər, internet məlumatları dinləyicilər üçün əlavə material (ədəbiyyat) rolunu oynamalıdır. Keyslər müxtəlif formalarda dinləyicilərə təqdim edilə bilər: çap olunmuş vəziyyətdə, video, audio, multimedia formasında və s. Keys metodu üçün seçilmiş materiallar iştirakçıların gündəlik həyatda üzləşə biləcəyi reallıqları (vəziyyətləri) əks etdirməlidir. Materiallar müəyyən limit çərçivəsində olmalıdır ki, o, iştirakçıları əlavə informasiya ilə yükləməsin. Çünki əlavə məlumatları sonradan da təqdim etmək olar. Bu işə qrupların tələbləri-

nə əsasən və yaxud avtomatik ola bilər. Adətən tapşırıqların həcmi iştirak edən qrupların sayından asılıdır. Əgər qrup böyük olarsa, onda verilən tapşırığın həcmi də böyük olar. Keys metodu ilə optimal nəticənin əldə edilməsi üçün qrupda on nəfərə qədər iştirakçının olması məqsədəuyğundur. Əgər qrup böyük olarsa, onu daha kiçik qruplara bölmək lazımdır. Bu zaman yarış elementini də tətbiq etmək olar, hər bir qrupa problemin öz rəqibindən daha tez həll edilməsinə təklif etmək lazımdır. Keys üsulunun tətbiqində vacib ünsürlərdən biri də mövcud situasiya ilə əlaqədar seçilmiş sualların geniş olmasıdır. Bu metodun tətbiqində bir düzgün variantın olması daha az səmərəli olur.

Ümumtəhsil müəssisələrinin VIII-IX siniflərdə biologiyanın tədrisində Keys üsulunun tətbiqi zamanı yaranan üstün cəhətlər və çatışmazlıqlar aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapır:

Keys metodunun üstünlükləri	Keys metodunun çatışmazlığı
1. Realizm	1. Yanlış fikirlərin yaranması
2. Təzyiqin minimallaşdırılması	2. Düzgün nəticənin çıxarılmaması
3. Qarşılıqlı əlaqə fəallığı	3. Doğruya uyğunluğu
	4. Hamının iştirak etməməsi
	5. Arqumentlərin inandırıcı olmaması
	6. Arqumentlərin qanunla əsaslanmaması

Problemin aktuallığı. Biologiya fənninin tədrisində təlim texnologiyalarından istifadə olunması ölkəmizdə beynəlxalq standartlara cavab verən keyfiyyətə yeni təhsil sisteminin qurulması və onun dünya təhsil məkanına inteqrasiya edilməsi məqsədini bir daha ön plana çəkir. Çünki tədrisdə yeni innovativ texnologiyalardan istifadə edilməsi təhsil prosesini xeyli asanlaşdıraraq, onu daha da dinamik və çevik bir sahəyə çevirir. Ümumtəhsil məktəblərinin VIII-IX siniflərində biologiyanın tədrisinin səmərəli təşkilində müasir təlim texnologiyalarının, interaktiv iş texnikalarının tətbiqi dərsi hər bir şagird üçün daha əhəmiyyətli və maraqlı bir təlim fəaliyyətinə çevirir.

Problemin elmi yeniliyi. Təlim texnologiyalarından – pedaqoji innovasiyalardan, təlimin texniki

vasitələrindən VIII–IX siniflərdə biologiyanın tədrisində istifadə etməklə təlim texnologiyaları müəyyənləşdirilmiş, onların mahiyyəti açıqlanmış, informasiya kommunikasiya texnologiyalarının, elektron resursların və multimediyaya vasitələrindən istifadə imkanları öyrənilmiş və təlim texnologiyalarından istifadə üzrə əsaslı iş sisteminin səmərəli yolları işlənmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Təlim prosesində yeni təlim metodlarından istifadə etmədən hər hansı bir fənnin tədrisində müvəffəqiyyət əldə etmək qeyri-mümkündür. Bu məqsədlə də təlim prosesində motivasiyanın yaradılması, fəallığın artırılması, məzmunun hərtərəfli aşılması və şagirdlərdə müasir dünyagörüşünün formalaşdırılmasında inteqrasiyaediciliyin rolu danılmazdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // Azərbaycan məktəbi, 2013, № 5
2. Əhmədbəyli X., Əliyeva N., Seyidli Y. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün biologiya fənni üzrə dərslək. Bakı: Şərq – Qərb, ASC, – 2016, 203 s.
3. Hacıyeva H.M. Abdullayeva T.Q. Hacıbəyova E.Ə. Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın fəal təlim metodları ilə tədrisi metodikası. Bakı: Çapaşloğlu, 2014, 212 səh.

4. Məmmədova, N., Həsənova B., Fətiyeva L. Biologiya: Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyat evi, 2015, 176 s
5. Y.Ş. Kərimov. Təlim metodları. Bakı, 2009

E-mail: ismayilova08@gmail.com

Rəyçilər: *biol.ü.elm.dok., prof. R.L. Sultanov*
dos. X.H. Sultanlı

Redaksiyaya daxil olub: 24.05.2022.

**COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ
METHODS OF TEACHING GEOGRAPHY**

UOT 372.891

Təranə Mehman qızı İsmayılova
*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
böyük elmi işçisi*

**COĞRAFIYA DƏRSLƏRİNDƏ DİDAKTİK TAPŞIRIQ-OYUNLARIN
ŞAGİRD TƏFƏKKÜRÜNƏ MÜSBƏT TƏSİRİ**

Tарана Мехман гызы Исмаилова
*старший научный сотрудник
Института Образования Азербайджанской Республики*

**ПОЛОЖИТЕЛЬНОЕ ВЛИЯНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ЗАДАНИЙ-ИГР ПО
ГЕОГРАФИИ НА МЫШЛЕНИЕ УЧАЩИХСЯ**

Tарана Мехман Исмаилова
*senior researcher at the
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*

**POSITIVE EFFECT OF DIDACTIC TASKS-GAMES ON GEOGRAPHY
IN STUDENTS' THINKING**

Xülasə. Məqalədə şagirdlərin təlim fəaliyyətlərini yüksəltmək üçün istifadə olunan didaktik oyunlardan söhbət gedir. Qeyd olunur ki, didaktik oyunlar şagirdlərin nitqinin inkişafında, nitq qüsurlarının aradan qaldırılması prosesində əsaslı rol oynayır. Müasir təlim şagirdin maraq və tələbatlarına, bilik səviyyəsinə, imkan və qabiliyyətlərinə uyğun təşkil olunmalı, dərslə müxtəlif xarakterli oyunlar aparmaqla idrak prosesi, təfəkkür fəallaşdırılmalıdır. Müəllimin bələdçi, istiqamətləndirici rolu, düzgün qurulmuş münasibətlər təhsil alanların özünə inamını artırır, onu fəallaşdırır. Həmçinin qeyd olunur ki, didaktik oyunlar şagirdlərin dünya görüşünün genişlənməsinə, onların dərk etmə qabiliyyətlərinin artmasına, qazanılmış bilikləri təcrübədə tətbiq etmə bacarıqlarının formalaşmasına zəmin yaradır.

Açar sözlər: *didaktik oyunlar, coğrafiya, krossvod, rebus, təfəkkür, təhlil, öyrənmə, motivasiya, bilik, bacarıq, vərdiş*

Резюме. В статье рассматриваются дидактические игры, используемые для активизации учебной деятельности учащихся. Отмечено, что дидактические игры играют ключевую роль в развитии речи учащихся, в процессе устранения речевых дефектов. Современное обучение должно быть организовано в соответствии с интересами и потребностями учащегося, уровнем знаний, возможностей и способностей, активизировать познавательный процесс и мышление путем проведения на занятиях различных игр. Руководящая, направляющая роль учителя, налаженные отношения повышают уверенность учащихся в себе, активизируют ее. Также отмечается, что дидактические игры создают основу для расширения мировоззрения учащихся, повышают их мыслительные способности, формируют умения применять полученные знания на практике.

Ключевые слова: *дидактические игры, география, кроссворд, ребус, мышление, анализ, обучение, мотивация, знание, умение, навык*

Summary. The article discusses didactic games used to enhance students' learning activities. It is noted that didactic games play a key role in the development of students' speech, in the process of eliminating speech defects. Modern training should be organized in accordance with the interests and needs of the student, the level of knowledge, opportunities and abilities, the cognitive process and thinking should be activated by conducting various games in the classroom. The teacher's guiding, guiding role, well-established relationships increase the self-confidence of students, activate it. It is also noted that didactic games provide a basis for the expansion of students' worldview, increase their comprehension skills, the formation of skills to apply the acquired knowledge in practice.

Key words: *didactic games, geography, crossword puzzle, rebus, thinking, analysis, learning, motivation, knowledge, skill, habit*

Daim dəyişən müasir dünyada şagirdə tək-cə fənn üzrə bilik, bacarıq və bacarıqların öyrədilməsi deyil, həm də onun yaradıcı fəal şəxsiyyət kimi formalaşması ön plana çıxır. Bu problemin həllinin təsirli vasitələrindən biri də sinifdə oyun fəaliyyətlərindən istifadədir ki, bu zaman şagirdlərin idrak ehtiyacı və yaradıcılıq qabiliyyəti formalaşır və təmin edilir.

Didaktik oyunların psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətləri:

1. Oyun zamanı müəllim sinifdə etimad mühiti, şagirdlərin öz qabiliyyətlərinə və qarşıya qoyduğu məqsədə çatmasına inam yaratmalıdır. Bunun açarı müəllimin xeyirxahlığı, nəzakəti, şagirdlərin hərəkətlərinin həvəsləndirilməsi və bəyənilməsidir.

2. Müəllimin təklif etdiyi istənilən oyun yaxşı düşünülməli və hazırlanmalıdır. Oyunu sadələşdirmək tələb olunarsa, əyani vasitələrdən istifadə etmək məqsədəuyğun hesab olunur.

3. Müəllim şagirdlərin oyuna necə hazırlanacağına çox diqqətli olmalıdır.

Didaktik oyunlar qısamüddətli olur (10-20 dəqiqə) və bütün bu müddət ərzində oyunçuların zehni fəaliyyətinin azalmaması və tapşırıqğa marağın sönməməsi çox vacibdir.

Coğrafiya dərslərində tez-tez krossvordlardan, tapmacalardan, rebuslardan istifadə olunur. Onlar həm tədris materialının ilkin yoxlanılması, həm şagirdlərin biliklərinin möhkəmləndirilməsi, həm də ev tapşırıqlarının yoxlanılması üçün əvəzolunmazdır. Krossvord tərtib etmək şagirdlərin biliklərini genişləndirir və dərinləşdirir, şagirdlərdə coğrafiyaya marağı inkişaf etdirir.

Sosial uyğunlaşmanın ən vacib vəzifələrindən biri məktəblilərdə ətrafında olan insanların hərəkətlərini, xarakter xüsusiyyətlərini, sözlərini təhlil etmək və qiymətləndirmək bacarığının formalaşdırılmasıdır. Müəllim insanda müs-

bət və mənfi cəhətləri kəşf etməyi öyrətməklə, şagirdlərdə adekvat qiymətləndirmənin və özünə hörmətin formalaşmasına, ətraf aləmi və orada özlərini bilməsinə töhfə verir.

Hər bir müəllim dərslərinin maraqlı, cəlb edici və yaddaqalan olmasını istəyir. Elə də olur ki, yaxşı hazırlanmış dərs gözlənilən nəticəni vermir. Çox vaxt buna səbəb müəllimin dərsi planlaşdırarkən şagirdlərin biliyini çox qiymətləndirməsi və ya əksinə, lazımi səviyyədə qiymətləndirməməsidir.

Şagird üçün oyun vacibdir, başa düşüləndir, maraqlıdır – bu, onun həyat təcrübəsinin bir hissəsidir. Oyun zamanı öyrənmə qeyri-ixtiyari şəkildə baş verir, çünki şagirdin bütün diqqəti biliyin mənimlənməsinə deyil, oyuna yönəldilmişdir.

Müəllim oyun vasitəsilə biliyi ötürərək, şagirdin tək-cə gələcək maraqlarını nəzərə almır, həm də bu günün maraqlarını təmin edir. Oyundan istifadə edərək müəllim təlim fəaliyyətini öz rahatlıq və nizam-intizam qaydalarından deyil, şagirdin öyrənmə ehtiyaclarına əsaslanaraq təşkil edir.

Oyun coğrafi faktların, adların, tarixlərin, obyektlərin adlarının qavranılması prosesini daha dinamik və maraqlı etməyə imkan verir. Oyunda bilik təcrübə vasitəsilə əldə edilir. Şagirdlər materialı sadəcə yadda saxlamır, onu müxtəlif rəqəmlərdən nəzərdən keçirir, müxtəlif məntiqi sıralara ayırırlar.

Oyunun tədris prosesi çərçivəsində istifadəsi yeni bir hadisə deyil. Oyun fəaliyyətin mövzu və sosial məzmununu, münasibətlər sistemlərinin modelləşdirilməsini, şəxsiyyətin formalaşması üçün adekvat şəraiti yenidən yaradır.

Oyun ənənəvi forma və öyrənmə üsullarını tamamilə əvəz etmir; onları rəşional şəkildə tamamlayır, müəyyən bir dərslərin və bütün tədris prosesinin məqsəd və vəzifələrinə daha səmərəli nail olmağa imkan verir. Eyni zamanda, oyun şa-

girdlərin təlim fəaliyyətinə marağını artırır, idrak fəaliyyətinin böyüməsini stimullaşdırır ki, bu da şagirdlərin daha çox məlumat almasına və mənimsəməsinə imkan verir, müxtəlif situasiyalarda təbii qərar qəbul etmə bacarıqlarının mənimsənilməsinə kömək edir və təcrübə formalaşdırır.

Oyun şagird və müəllim arasında münasibətləri yaxşılaşdırır, çünki oyun qarşılıqlı qeyri-rəsmi ünsiyyəti təmin edir və hər ikisinə şəxsi keyfiyyətlərini, xarakterlərinin ən yaxşı tərəflərini aşkar etməyə imkan verir. Bu, oyun iştirakçılarının özünə hörmətini artırır, çünki onlar sözdən konkret işə keçmək və öz qabiliyyətlərini yoxlamaq imkanı əldə edirlər. Oyun iştirakçılarının ətrafdakı reallığa münasibətini dəyişir, naməlumluq qorxusunu aradan qaldırır.

Oyun idrak, praktiki, kommunikativ xarakterli problemlə vəziyyətlərin “zənciri” olduğundan, yaradıcı fəaliyyətin psixoloji ekvivalentidir və buna görə də şagirdin fərdi təcrübəsini formalaşdırır. Oyunun kollektiv zehni fəaliyyətin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi vasitəsi olması da əlamətdardır (məhsuldar əməkdaşlıq etmək, müzakirədə öz nöqteyi-nəzərini mübahisə edərək və müdafiə etmək və başqalarını təkzib etmək bacarığı və s.). Eyni zamanda, özünütəşkilətmə və özünüidarəetmə funksiyalarının inkişafına töhfə verir, gərginliyi aradan qaldırır, müxtəlif vəziyyətlərdə özünü sınağa imkan verir.

Sübut edilmişdir ki, rollu və simulyasiya oyunları tədris metodları bir sıra mühüm təhsil məqsədlərinə nail olmağı təmin edir:

- motivasiya və marağın stimullaşdırılması;
- əvvəllər alınmış məlumatın mənasını fərqli formada yadda saxlamaq və gücləndirmək,
- bacarıqların inkişafı: tənqidi düşüncə və təhlil, qərar qəbulu, qarşılıqlı əlaqə, ünsiyyət, məlumatların ümumiləşdirilməsi, referatların hazırlanması;

- sosial dəyərlər (rəqabət və əməkdaşlıq); digər iştirakçıların maraqlarının nəzərə alınması, empatiya;

- özünüinkışafetdirmə və ya digər iştirakçılar sayəsində inkişaf: oyunda tələb olunan bacarıqların, liderlik keyfiyyətlərinin mənimsənilməsi.

Oyunun köməyi ilə şagirdlərin psixoloji yorğunluğunu aradan qaldırmaq mümkündür. Oyunlardan şagirdlərin zehni səylərini səfərbər etmək, onların təşkilatçılıq bacarıqlarını inkişaf

etdirmək, özünə intizam bacarıqlarını aşılamaq, sinifdə sevinc mühiti yaratmaq üçün istifadə oluna bilər.

Oyuna viktorialar, beyin fırtınası elementləri daxildir. Oyun, demək olar ki, həmişə rəqabətdir. Oyunlarda rəqabət ruhu oyun iştirakçılarının fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün geniş sistem vasitəsilə əldə edilir.

Kollektiv iş forması oyunun əsas üstünlüklərindən biridir. Oyun, adətən, 5-6 nəfərlik qruplarda işləyir. Oyunların ikinci üstünlüyü ondan ibarətdir ki, kifayət qədər çox sayda şagird aktiv və eyni vaxtda iştirak edə bilər. Şagirdlərin fəallığı müəllimin oyunda rolu və iştirakını minimuma endirir.

Oyunda iştirak əvvəlcədən məşq tələb etmir, ona görə də oyun fəaliyyətinin yeniliyi itirilmir ki, bu da şagirdlərin oyundakı hadisələrə daimi marağının mənbəyidir.

Oyun metodunun sürətli inkişafı onun didaktik həyata keçirilməsinin müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Ədəbiyyatda məşq oyunları, rollu oyunlar, didaktik, pedaqoji və bir çox başqa oyunların təsviri var. İstənilən oyunun təşkili metodologiyasına aşağıdakı addımlar daxildir:

1. Hazırlıq (bir gündən bir neçə günə qədər);

2. Əsas (oyunun birbaşa oynanması);

3. Final (işgüzar oyunun sonunda şagirdlərin ümumiləşdirdiyi nəticə).

Oyunda həvəsləndirmə sistemi mühüm rol oynayır. Həvəsləndirmə oyunçuların hər birini aktivləşdirməli, onları həyatdakı kimi hərəkət etməyə məcbur etməli, ayrı-ayrı iştirakçıların maraqlarını oyunun ümumi məqsədinə tabe etməyi bacarmalı, oyunun məqsədinə çatmaqda hər birinin şəxsi töhfəsini obyektiv qiymətləndirməli və oyun komandasının ümumi nəticəsi əldə edilməlidir. Oyun tərtib edərkən onun konkret iştirakçılara və şərtlərə uyğunlaşdırılmasını da diqqətlə nəzərdən keçirmək lazımdır.

Təklif olunan oyun variantlarının məqsədi məktəblilər üçün əyləncəli və yerinə yetirilməsi asan olmalıdır.

Oyun: “Tərcüməçi”

Bu oyun terminlərin öyrənilməsi zamanı yaxşıdır. Müxtəlif anlayışların mənimsənilməsinin çətinliyi elmi dilin mürəkkəbliyi ilə müəyyən edilir. Çox vaxt şagirdlər mənasını başa düşmədən tərifləri yadda saxlayırlar. Oyun za-

manı şagirdlər elmi dildən əlçatan dilə tərcümə etməyə dəvət olunur. Məsələn: “Nisbi rütubət 1 m³ havadakı su buxarının faktiki miqdarının müəyyən bir temperaturda mümkün olan nisbətidir, % ilə ifadə edilir və havanın su buxarı ilə doyma dərəcəsini göstərir”.

Oyun: “Üç təklif”

Müəllim qısa hekayə və ya mətn oxuyur. Şagirdlər dinləməli və məzmunu üç sadə cümlə ilə çatdırmalıdır. Oyun çox vacib bir bacarığı inkişaf etdirməyə kömək edir - əsas məlumatı vurğulamaq, həmçinin plan, xülasə tərtib etmək bacarığı da formalaşdırır.

Oyun: “Təxmin et kimdir, nədir?”

Şagirdlərdən biri sinfi tərk edir. Digər şagirdlər bir söz düşünür, məsələn, “geyzer”. Sinfi tərk edən şagird içəri çağırılır və o, yoldaşlarının hansı sözü düşündüklərini tapmalıdır. Bunun üçün həmin şagird sinif yoldaşlarına sual verməlidir. Ancaq onlara cavab yalnız bunlar ola bilər: “bəli”, “yox”, “qismən”. Oyunu daha mütəşəkkil etmək üçün müəllim cavabla yeni sual arasında bir dəqiqədən çox keçməməsi üçün şərtlər qoya bilər, həmçinin cavabların sayını 10-a qədər məhdudlaşdırmaq olar. Oyun şagirdlərə məntiqi düşünməyi, düzgün sual verməyi, cavabları müqayisə etməyi, düzgün nəticə çıxarmağı öyrədir.

Oyun: “Coğrafi əlifba”

Hərflər verilir, məsələn, “A” deyək. Şagirdlər bir-bir, cüt-cüt, müəyyən vaxtda bu hərflə başlayan və öyrənilən mövzu ilə sıx əlaqəli sözlərdən ibarət siyahı yazmağa dəvət olunur. Ən uzun siyahıya sahib olan komanda qalib gəlir. Beləliklə, coğrafiyanın öyrənilməsi prosesində fənnə maraq, fikir yürütmək, təhlil etmək, müəyyən hadisələrin izahını axtarmaq zövqü aşılanır.

Oyun: “Anlayışların müqayisəsi”

Cüt məfhumları müqayisə etmək və onlarda ümumi cəhətləri tapmaq tələb olunur. Bunun üçün hər bir anlayışı cütlükdə təhlil etmək, bu anlayışın əsas xüsusiyyətlərini vurğulamaq və təhlil edilən cütün anlayışlarının əsas xüsusiyyətlərini müqayisə etmək lazımdır:

buz – buxar
yağış – dolu
çay – göl
duman – şəh
düzlük – dağ
materik – qitə

Oyun: “Zəncir”

Müəllim şagirdə dərslərin mövzusu ilə bağlı ilk sualı verir, şagird cavab verir və sonra özü yoldaşına sual verir və beləliklə, sual-cavab zənciri davam edir.

Oyun: “Söz oyunu”

Müəllim lövhəyə coğrafi ad yazır, məsələn: “Karaqanda”. Bu sözün hərflərindən yeni hərflər əlavə etmədən başqa coğrafi adlar tərtib etmək lazımdır və bu adda olan hərflər bir sözdə yalnız bir dəfə işlənməlidir. “Karaqanda” sözünün hərflərindən aşağıdakı adları əlavə etmək olar: Kanada, Anqara, Ankara, Qana, Qaradağ.

Oyun: “Artıq olanı tap”

Müəllim mövzu ilə bağlı bir söz istisna olmaqla, 3-4 söz deyir. Şagirdlər mövzuya uyğun olmayan sözü tapmalıdırlar. Avstraliya mövzusu öyrənərkən müəllim aşağıdakı kimi suallar verə bilər.

Məsələn, “Sidney, Melburn, Brisben, Pert, Vyana” – Avstraliyaya aid olmayan şəhəri tap. “Koala, platypus, ağ ayı, yaquar, exidna” – Avstraliyaya aid olmayan heyvanı tap.

Oyun: “Uzunluq və enlik”

Oyunun iştirakçıları (ən azı 4 nəfər olmalıdır) dörd qrupa bölünür. Birincisi “şimal enlikləri”, ikincisi “cənub enlikləri”, üçüncüsü “şərq uzunluqları”, dördüncüsü “qərb uzunluqları”dır. Oyunçular növbə ilə düzülür. Müəllim istənilən coğrafi obyektin adını deyir, oyun iştirakçıları onun harada olduğunu tez xatırlayırlar. Bu obyektin “uzunluq” və “enlik”-ini təmsil edənler tez əl qaldırmalıdır. Məsələn, müəllim deyir: “Madaqaskar adası” cənub enliyi və şərq uzunluğunu təsvir edən şagirdlər əllərini qaldırırlar. Kim səhv edərsə, penalti xalı alır, əgər yenidən səhv etsə, oyundan çıxarılır.

Oyun: “Fluqer”

Bu oyun “Külək” mövzusu öyrənərkən istifadə olunur. Bir neçə şagird lövhəyə gəlir və müəllim deyir: “Külək şimaldan əsir”. Hamı cənuba baxmalıdır. Sonra “Külək qərbdən əsir” və s., yaxud “Qasırga”: hamı fırlanır. “Sakit”: hamı yerində dayanır.

Coğrafi oyunun funksiyasının təkcə əyləncə ilə məhdudlaşmaması və tapşırıqların reproduktiv xarakter daşımaması üçün şagirdlərə yaxın və onlar üçün mənalı olan material üzərində qurulan problemlə suallardan istifadə edilməlidir. Onların həlli təkcə praktiki fəaliyyətlərlə tanışlığı

tələb etmir, nəticələri sinifdə, məktəbdə, elmi və praktik fəaliyyətdə və s. istifadə edilə bilər. Problemləli tapşırıqlar, bir qayda olaraq, şəxsiyyəti inkişaf etdirən xarakter daşıyır və təbii olaraq təcrübədən irəli gəlir. Oyunları şagirdlərin öz ehtiyacları və bütün sinif üçün maraqlı olan problemləli vəziyyətə salmaq məqsəduyğundur.

Problemin aktuallığı. Şagirdlərin məzmun standartlarını mənimsəmə səviyyəsi, onlar üçün hazırlanmış sual və tapşırıqlarla ölçülür. Mövzu ilə bağlı hazırlanmış didaktik oyunlar standartları və dərslərin məqsədlərini reallaşdıran, şagirddə yaddaşdan əlavə düşünmə, təhlil etmə, əlaqələndirmə, dəyərlən-

dirmə kimi bacarıqları formalaşdıracaq və inkişaf etdirəcək şəkildə olmalıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Oyun prosesində şagirdlər özləri də fərqi nə varmadan müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirir, tədqiqatçı rolunda çıxış edirlər. Müqayisə edir, müxtəlif əməlləri və tapşırıqları yerinə yetirir, şifahi hesablamalar aparır, məsələ-misal həll edirlər.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Oyunlardan istifadə etməklə öyrətmək və ya öyrənmək o qədər də sadə məsələ deyil, amma dərslərin prosesini birləşdirərək, hər bir dərslə bayram əhvali-ruhiyyəsi yaratmaqla onun səmərəliliyini artırmaq olar.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu) // Azərbaycan məktəbi, 2007, № 2.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. "Azərbaycan müəllimi", 2013, 25 oktyabr.
3. Makarenko A.S. Seçilmiş pədaqoji əsərləri. "Azərbaycan məktəbi" jurnalının nəşri, – 376 s.
4. Горкин, А.П. (гл. ред.). Российская педагогическая энциклопедия. Москва: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», – 1993.
5. Жукова, И.В. Дидактические игры на уроках английского языка // Первое сентября. Английский язык, – 2006. № 7. – стр. 40.

E-mail: teraneler@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok. A.X. Hacıyev*
ped.ü.fəls.dok. Ə.Ə. Gərayev

Redaksiyaya daxil olub: 25.04. 2022.

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
FOREIGN LANGUAGE TEACHING METHODS

UOT 372.881.111.1

Fəridə Məşi qızı Hüseynova
Azərbaycan Respublikasının Pedagoji Universitetinin müəllimi
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ DİNLƏYİB-ANLAMA BACARIQLARININ
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Фарида Маши гызы Гусейнова
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета
доктор философии по педагогике,

ОЦЕНИВАНИЕ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Farida Mashi Huseynova
teacher at Azerbaijan State Pedagogical University
doctor of philosophy in pedagogy

ASSESSING LISTENING SKILLS IN TEACHING ENGLISH

Xülasə. Məqalə ingilis dilinin tədrisində universitetin I-II kurs tələbələrinin dinləyib-anlama bacarıqlarının qiymətləndirilməsindən bəhs edir. Dinləyib-anlama ingilis dilində tələb olunan dörd bacarıqdan biridir. Dinləmə mətnlərin, təlimatların, hekayələrin və ya şeirlərin tələbələr tərəfindən sinifdə ingilis dilində öyrədilməsində hər hansı digər anlayışları başa düşməsinə aiddir. Ali təhsildə tələbələrin dinləyib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə marağın olmasına baxmayaraq, bu sərəştənin qazanılmasında kifayət qədər çatışmazlıqlar vardır. Müşahidələr sübut edir ki, müəllimlərin təlimdə dinləyib-anlama bacarıqlarını təkmilləşdirən qiymətləndirmə tapşırıqlarının düzgün seçiminə ehtiyacı vardır.

Bu məqsədlə məqalədə dinləyib-anlamanın qiymətləndirilməsinin məqsədlər, əhəmiyyəti geniş izah edilmiş, qiymətləndirmə alətlərinin tətbiqi metodikası şərh edilmişdir.

Açar sözlər: *dinləyib-anlama, qiymətləndirmə vasitələri, testləşmə*

Резюме. В статье рассматривается оценивание навыков аудирования студентов 1-2 курсов вуза при преподавании английского языка. Понимание на слух является одним из четырех навыков, необходимых в английском языке. Аудирование относится к пониманию учащимися текстов, инструкций, рассказов или стихов в аудитории в процессе преподавания английского языка. Хотя в высшем образовании существует интерес к развитию у студентов навыков аудирования и понимания, в приобретении этого навыка есть существенные недостатки. Наблюдения показывают, что учителям необходим правильный выбор заданий по оцениванию для улучшения навыков аудирования и понимания в процессе обучения.

С этой целью в статье объясняется цель и важность понимания на слух, а также излагается методология применения средств оценивания.

Ключевые слова: *аудирование, средства оценивания, тестирование*

Summary. The research article devoted to the assessing 1-2 year students' listening skills in teaching English at the university. Listening is one of the four skills in teaching English. This skill refers to students' understanding of texts, instructions, stories, or poems in the classroom when they teach English in class. Nevertheless there is great interest in developing students' listening skills in higher education, there are significant challenges in the acquisition of this skill. Observations show that teachers need the right choice of

assessment tasks to improve their listening skills in learning process. Research article explains the purpose and importance of listening comprehension, and explains the methodology of applying assessment tools.

Key words: *listening comprehension, assessment tools, testing*

Dinləmə səriştəsi universal olaraq digər səriştələrdən “daha yüksək” hesab edilir. Dinləyib-anlama səs dalğalarının qulaq vasitəsilə qəbul edilməsi və sinir impulslarının beyinə ötürülməsinin psixomotor prosesidir. Bundan əlavə, səmərəli dinləmə sonda axıcı nitqin yaranmasına səbəb olur. Auditoriyada tələbələr həmişə danışmaqdan daha çox dinləyirlər. İngilis dilini öyrənməkdə dinləmənin əhəmiyyətini qiymətləndirmək çətin deyil. Bəzən bu bacarığın qiymətləndirilməsi məqsədə ximətə etmir, tapşırıqların seçimində çəşqınlıq yaranır, müəllimin qeyri-rəsmi, planlaşdırılmamış və intuitiv şəkildə həyata keçirməsi ilə nəticələnir və lazım olan bacarıqlar sistemsiiz şəkildə qiymətləndirilir.

Dinləmək ən vacib ünsiyyət bacarığıdır. İngilis dilinin tədrisi prosesində tələbələrin 70-80%-i müxtəlif dinləmə situasiyalarında iştirak edirlər, lakin əksər tələbələrin dinləmə bacarıqları gözlənilən səviyyədə olmur. Məlum ol-muşdur ki, dinləmənin az olması tələbələrin dinləməyə hazır olması, vaxt və ya materialın olmaması ilə əlaqədar ola bilər. Bundan əlavə, təlimdə müəllim qarşı tərəfə özünün yaxşı dinləyici olub-olmaması bacarığını tətbiq etməkdə çətinlik çəkir. Riçard qeyd edir ki, (Richards, 1993) “*Dinləmək əsas dil bacarığıdır, lakin xarici dil müəllimləri tərəfindən çox vaxt buna məhəl qoyulmur.*”

İngilis dilinin tədrisində universitetə yeni-cə daxil olmuş tələbələrin dinləyib-anlama bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün bir sıra amillər

vardır. Burada imtahan verən tələbələrin ehtiyac-larının nəzərə alınması, onların dinləmə bacarıqları haqqında tapşırıqların və testin növü, uyğun və dəqiq nəticə əldə etməsi bu bacarıqları qiymətləndirilməsində ən uyğun yollardır. Dinləmə həyati bacarıq olsa da, onu qiymətləndirmək çox vaxt çətin olur. Danışiq dilindən fərqli olaraq dinləmə bir sıra unikal xüsusiyyətlərə malikdir. İngilis dilində danışiq faktorlarının, səs tonunun, danışanın istifadəsinin intona-siyası, ritm və fon səs-küyünün qiymətləndirilməsi tələbələrə nitq prosesinin mənasını anlamağa kömək edir.

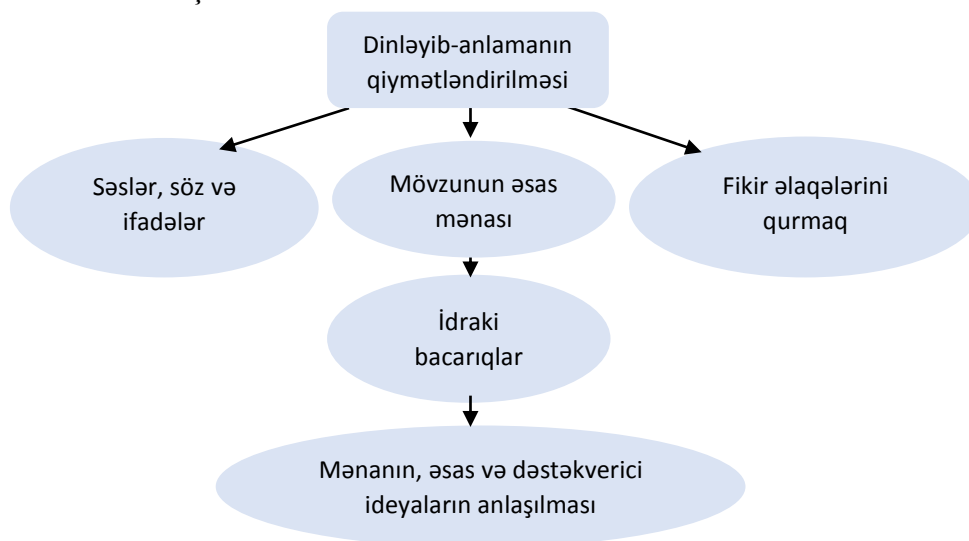
Niyə dinləmək ən çox istifadə olunan bacarıq hesab olunur?

Dinləmə, beyinin eşitdiyi səslərdən məna qurmasına imkan verən bir prosesdir. Lakin bu, birbaşa müşahidə oluna bilməyən daxili prosesdir. Bu o deməkdir ki, dinləmə zamanı tələbənin müəyyən bir vəziyyətdə bacarıqlardan səmərəli istifadə edib-etmədiyini, hansı dinləmə strategiyalarından istifadə etməsi, hansı məlumat mənbəyinə üstünlük verməsində hansı problemlərlə üzləşdiyini bilmək olmur və bu zaman qiymətləndirmə çətinləşir.

Məlumdur ki, mövzunu anlamadan ünsiyyət qura bilmərik.

1. Dinləyib-anlamanın qiymətləndirilməsi istiqamətləri

Hansı fəaliyyətlər öyrənmələrin eşitdiklərini anlamağa kömək edir?

Sxem 1. Dinləyib-anlamanın qiymətləndirilməsi elementləri

Sxemdən məlum olur ki, istənilən mətnin dinlənilməsində əvvəlcə eşitdikləri fikirlərdə dil *səsləri* olub olmadığını yoxlanılmalı, sonra bu səslər bildikləri *sözlərlə* uyğunlaşdırılır. Sonra *onları*, yəni *sözləri ifadələr* şəklində qruplaşdırmaq lazım gəlir. Bu fəaliyyət *mövzunun* nə olduğunu müəyyən etməyə kömək edir. Nəhayət, eşitdikləri və düşündükləri fikirlər arasında əvvəlki biliklərlə *əlaqə* qurulur (sxem 1). Beləliklə, tapşırıqlar dilin real həyatda istifadəsini əks etdirməyə çalışmalıdır. Bu məqsədlə, aşağıdakı dinləyib-anlamı qiymətləndirən tapşırıqların növlərini qeyd edin:

- *Mətni dinləyin və sözü seçin;*
- *Mətni dinləyin və sözləri düzgün yazın;*
- *Mətni dinləyin və verilən vaxt ərzində şərh edin;*
- *Kontekstdən naməlum sözlərin mənasını çıxarın;*
- *Mətni dinləyin və düzgün cavablandırın;*
- *Mətni dinləyin və əsas fikirləri müəyyənləşdirin;*
- *Mətni dinləyin, danışmaq və ya yazı ilə ümumiləşdirin;*
- *Mətni dinləyin və tələffüz üzrə tapşırığı yerinə yetirin;*
- *Mətni dinləyin və məzmunu verilmiş şəkillə uyğunlaşdırın.*

Dinləyib-anlamada tətbiq edilən testlər qiymətləndirmənin alt hissəsidir. Bu bacarığı ölçən test, metod və ölçmə anlayışlarına diqqət yetirməklə, müəyyən bir sahədə bir tələbənin qabiliyyətini və ya biliyini ölçmək mümkün olur. Testlər qeyd olunan bacarıqların əldə olunması üzrə müəyyən edilmiş qiymətləndirmə rubrikalarına malik alətlərdir. Qiymətləndirmə müəllim tərəfindən bir sıra qiymətləndirmə fəaliyyətlərini özündə birləşdirən davamlı pedaqoji prosesdir. Tələbə suala cavab verəndə, şərh təklif edəndə və ya yeni söz və ya quruluşu sınaqda müəllim şüuraltı olaraq tələbənin fəaliyyətini qiymətləndirir. Tələbənin yazılı işi, qeydlərdən və ya qısa cavablardan esselərə qədər qiymətləndirilir.

İngilis dilində dinləyib-anlama bacarıqlarının qazanılmasında müəyyən prinsiplər mövcuddur ki, bunlar obyektiv qiymətləndirməyə xidmət edir.

Dinləyib-anlamada qiymətləndirmə prinsipləri. Dinləyib-anlama bacarıqlarının qiymət-

ləndirilməsində müəyyən prinsiplərin tətbiqi çox vacibdir. İlk prinsip dinlənilən audiomaterialın səs tempi və ya sürəti normalara uyğun olmasıdır və bu normaların səmərəliliyinin əldə olunmasında rolu vardır. Bəzən CD və ya audio materialda zəif dinamik varsa və ya sürət davamlı olaraq dəyişirsə, yəni səs tempi daha sürətli və ya yavaş gedirsə, bu faydasız dinləmə hesab olunur.

İkinci prinsip, müəllim və tələbələrin dinləməyə hazır olması prinsipidir. Müəllim audiomaterialı özü əvvəlcə dinləməli, materialın sonuna qədər ortaya çıxan hər hansı bir problem, səs-küy, vurğu və s. yoxlamalı, tələbələrini dinləməyə hazırlamalı və onları qiymətləndiriləcək meyarlarla təmin etməlidir. Bu o deməkdir ki, tələbələr mövzu ətrafında olan sözlərdən məlumatlı olmalı, şəkillərə baxmalı, mövzunu müzakirə etməli və oxumalıdır.

Üçüncü prinsip tələbələrin unuduqları məlumatı möhkəmlətmək üçün onu yenidən eşitməyi istəməsidir. Bəzən onların mətni dəfələrlə dinləməsinə ehtiyacı olur. İlk dinləmə tələbələrə materialın necə səslənməsinə fikir vermələri üzrə diqqətin ölçülməsi nəzərdə tutulur. Bu meyar sonradan onlarda effektiv dinləmə verdiyi yaradır. Beləliklə, sonrakı dinləmə tələbələr üçün daha asan olur.

Növbəti prinsip, tələbələrini təkcə dilə deyil, dinləmənin məzmununa cavab verməyə təşviq etməkdir. Oxuda olduğu kimi, dinləmə təcrübəsinin də ən vacib hissəsi mətnin mənasını, əsas məzmununda nəyin nəzərdə tutulmasının tələbələrə hansı təəssüratın yaranmasını aşkar etməkdir.

Beşinci prinsip, müxtəlif dinləmə mərhələləri fərqli dinləmə tapşırıqlarının tətbiqidir. Aydın ki, dinləmə mətni üzrə meyarlar olduğundan, tələblər fərqli dinləmə mərhələlərini keçməli və fərqli tapşırıqları yerinə yetirməlidir. Lüğəti zəif olan, sözləri səslərinə görə düzgün seçə bilməyən tələbə dinləmədə daha çox lüğət üzrə tapşırıqların həllinə qoşulur.

Son prinsip, müəllimlərin dinləmə mətnlərindən səmərəli istifadəsinə aiddir. Əgər müəllim tələbələrə dinləmə tapşırığına vaxt və emosional enerji sərf etməyi xahiş edərsə, bu audiomaterialdan istifadə etmək məntiqli hesab edilir. Mətnin kompüterdə ilkin səsləndirilməsindən sonra müəllim mövzunu, situasiyanı, səs yazısını yeni

fəaliyyət üçün istifadə etməzdən əvvəl onu digər fəaliyyətlərdə təkrar səsləndirə bilər.

Dinləmənin qiymətləndirilməsində isə bu mikro və makro bacarıqlar sınaq meyarına çevrilə bilər. Jack Richards (1983) dinləmə bacarıqlarının hərtərəfli taksonomiyasını təqdim edərək, ilk olaraq cümlə səviyyəsində bacarıqların yoxlanılmasını təklif edir. Richards və digər mənbələrdən səmərəli dinləmə strategiyaları əldə etmələri üçün Mikro və makro bacarıqların qiymətləndirilməsini əsas tutur. Akademik müəhazirələr kimi monoloqları dinləmək kimi daha az interaktiv nitq formalarına əlavə, daha spesifikasiq mikro və makro bacarıqlar daxildir.

Dinləyib-anlamada qiymətləndirmə üzrə mikro bacarıqlar:

1) Qısamüddətli yaddaşda dilin müxtəlif uzunluqlu hissələrini saxlamaq;

2) İngilis dilinin fərqli səsləri arasında fərq yaratmaq;

3) İngilis vurğu modellərini, vurğulanmış və vurğulanmamış mövqələrdə olan sözləri, ritmik quruluşu və onların siqnal məlumatındakı rolunu tanımaq;

4) Sözlərin kiçildilmiş formalarını təyin etmək;

5) Söz sərhədlərini ayırd etmək, əsas sözləri seçmək;

6) Söz sırası nümunələrini və onların əhəmiyyətini şərh etmək;

7) Müxtəlif çatdırılma dərəcələrində nitqi emal etmək;

8) Fasilələri, xətalı, düzəlişləri və s. əhəmiyyətli edən nitqi emal etmək;

9) Qrammatik sözlərin təsnifatını (isim, fel və s.) tanımaq;

10) Qrammatik cəhətdən zaman, uzlaşma, cəmləşmə üzrə nümunələr və elliptik formaları seçmək;

11) Cümlənin tərkib hissələrini aşkar edib əsasları ayırmaq;

12) Mətdə kiçik tərkib hissələri tanımaq;

13) Müəyyən bir mənanın müxtəlif qrammatik formalarda ifadə olunma biləcəyini qəbul edin.

Dinləyib-anlamada qiymətləndirmə üzrə makro bacarıqlar:

1) Danışıq nitqində birləşdirici vasitələri tanımaq;

2) Vəziyyətlərə, iştirakçılara, məqsədlərə görə nitqlərin kommunikativ funksiyaları seçmək;

3) Real təcrübələrdən istifadə edərək vəziyyətləri, iştirakçıları, məqsədləri çıxarmaq;

4) Təsvir edilən hadisələrdən, fikirlərdən və s.-dən nəticələri proqnozlaşdırmaq;

5) Hadisələr arasında əlaqələri çıxarmaq, səbəb və nəticələri azaltmaq və əsas fikir, dəstəkləyici ideya, yeni məlumat kimi əlaqələri aşkar etmək;

6) Məlumat vermək, ümumiləşdirmək və nümunə göstərmək;

7) Nəzərdə tutulan mənalı fərqləndirmək;

8) Açar sözlərin aşkarlamaq, kontekstdən sözün mənasını təxmin etmək və başa düşmək.

Dinləmə növlərinin mikro və makro bacarıqların qiymətləndirilməsi

Qiymətləndirmək istədiyimiz şeyi nə qədər dəqiq müəyyən edə bilsək, nəticəmiz bir o qədər etibarlı olacaq. Qiymətləndirmə metodu kimi tapşırıqlar, digər test formatları adətən müxtəlif səviyyələrdə istifadə olunur. Dinləməni qiymətləndirmək üçün istifadə edilə biləcəyimiz test formatları aşağıda qeyd olunmuş formada tərtib edilə bilər:

a) canlı oxunan mətnə qulaq asmaq;

b) audio və ya səs yazısına qulaq asmaq;

c) imulyasiya edilmiş canlı müzakirəyə və ya söhbətə qulaq asmaq;

ç) ən yaxşı cavabı seçməklə və ya cavab yazmaqla suallara cavab vermək.

Dinləyib-anlamada qiymətləndirən tapşırıq nümunələrini nəzərdən keçirək:

1. *İntensiv (intensive) dinləmə tapşırıqları*

– Fonemik cütlərin fərqləndirilməsi: grass – glass; leave – live;

– Morfoloji cütlərin fərqləndirilməsi. *Məsələn:* miss – missed;

– Vurğulu nümunələrin fərqləndirilməsi. *Məsələn:* We can go; we can't go;

– Parafrazın tanınması: *Məsələn:* I live in Japan; I am Japanese;

– Sözlərin təkrarlanması.

2. *Cavab verən (responsive) dinləmə tapşırıqları:*

– Sual: Where does Jack live? (Müxtəlif seçimli cavablarda)

– Sual: How do you study? (Açıq sual)

– Sual: Hello, it is fine today. (tamamlama testi)

3. Seçilmiş (*selective*) dinləmə tapşırıqları:

- Mətni dinləmə (boş yerləri doldurur);
- şifahi məlumat ötürülməsi (şifahi cavab verirlər);
- Şəkilli məlumat ötürülməsi (bir şəkil seçirlər);
- Diaqramın tamamlanması (şəbəkədə düzgün şərh edirlər).

Dinləyib-anlama üzrə qiymətləndirmə dinləmə dərslərinin tərtib edilməsi, onların həyata keçirilməsi pedaqoji prosesin tərkib hissəsidir və uğurları qiymətləndirir. Dinləmə fəaliyyətində qiymətləndirmə komponentləri olmasaydı, məqsədlərə nail olmağı müəyyən etmək çətin ola bilərdi. Dinləməyi qiymətləndirmək üçün müvafiq

səviyələrin və qiymətləndirmə üsullarını və mikro və makro bacarıqları nəzərə almalıyıq.

Problemin aktuallığı. İngilis dilinin tədrisində tələbələrin dinləyib-anlamaya olan marağı müasir prinsiplərə əsaslanır və burada qiymətləndirmə tapşırıqlarının düzgün seçimi tələblərdə effektiv dinləməni inkişaf etdirir.

Problemin elmi yeniliyi. Ali təhsil səviyyəsində dinləyib-anlamada mikro və makro bacarıqlara əsaslanan tapşırıqların sistemli şəkildə tədrisdə tətbiq edilməsi nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Problemin praktiki əhəmiyyəti ingilis dilinin tədrisində dinləyib-anlamanın düzgün qiymətləndirilməsi proqram tələblərinə uyğun yerinə yetirilir və bu fəaliyyətin qiymətləndirilməsi üzrə tapşırıq və test nümunələri təlimdə səmərəli şəkildə tətbiq edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bowers, C, Husain, H & Katelin, P. (2014). Assessing and improving listening skills: a test of two theories.
2. Brown. 2007. Teaching by Principles. San Francisco State University. Third edition. Harmer, Jeremy. 1998. How to Teach English Longman: Addison Wesley, First Published
3. Douglas, H. Brown. 2004. Language Assessment: Principles and Classroom Practices New York: Pearson Education. Douglas,
4. Priyanvada. A. (2018). Technique for Assessing Listening. The TESOL encyclopedia of English language teaching.
5. Richards, J. Listening Comprehension: Approach, design, procedure. (TESOL Quarterly, 17. p. 220-221)

E-mail: feridehuseyhova21@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok, prof. D. İsmayılova*
ped.ü.fəls.dok. I. Cavadov

Redaksiyaya daxil olub: 20.05.2022.

UOT 372.881.111.1

Nərmin Qurban qızı İbrahimli
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Naхçıvan Dövlət Universitetinin müəllimi

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ AUTENİTİK DİALOQLARDAN İSTİFADƏNİN LİNQVİSTİK ƏSASLARI

Нармин Гурбан гызы Ибрагимли
докторант по программе доктора философии
преподаватель Нахчыванского Государственного Университета

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АУТЕНТИЧНЫХ ДИАЛОГОВ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Narmin Gurban Ibrahimli
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Lecturer of Nakhchivan State University

LINGUISTIC BASIS OF USING AUTHENTIC DIALOGUES IN TEACHING ENGLISH

Xülasə. Tədqiqat məqaləsi ingilis dilinin tədrisində kommunikativ səriştələri formalaşdıran autentik dialoqlardan istifadənin linqvistik əsaslarından bəhs edir. Autentik dialoqlardan istifadə zamanı leksik ifadələrin, tələffüz bacarıqlarının, qrammatik dil xüsusiyyətləri, dil bacarıqlarının sosial-kultural, diskursiv və praqmatik xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Məqalədə müasir istinadlara müraciət edilmiş, orijinal dialoqların istifadəsində qabaqcıl təcrübələr, son təhsil tədqiqatları və müvafiq metodoloji ədəbiyyat nümunələri araşdırılmışdır.

İngilis dilinin tədrisində tələbələr arasında kommunikativ bacarıqlarının formalaşdıran autentik dialoqların istifadəsində linqvistik xüsusiyyətlərin rolu və əhəmiyyətini nümayiş etdirilməsi dəyərləndirilmişdir.

Təqdim olunan müasir yanaşmalar tələbələrdə dil baryerini aradan götürür, qarşılıqlı ünsiyyətdə, sərbəst fikrin ifadə olunmasında və ingilis dilində axıcı nitqin qurulmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqalə dialoqlar zamanı praqmatikanın rolunu əks etdirməkdə yeni pedaqoji yanaşmaların tədrisi metodikasını əhatə edir.

Açar sözlər: *kommunikasiya, autentik dialoqlar, linqvistika, praqmatika*

Резюме. В научной статье рассматриваются лингвистические основы использования аутентичных диалогов в формировании коммуникативных умений при обучении английскому языку. При использовании аутентичных диалогов изучались социокультурные, дискурсивные и прагматические особенности лексических выражений, навыки произношения, грамматика языка, языковые навыки. Статья обращается к современным источникам, рассматривает передовой опыт использования оригинальных диалогов, последние исследования в области образования и актуальную методическую литературу. Демонстрация роли и значения лингвистических особенностей в использовании аутентичных диалогов, формирующих коммуникативные навыки оценивалась учащихся при обучении английскому языку.

Представленные современные подходы устраняют языковые барьеры у учащихся и имеют большое значение во взаимном общении, свободном самовыражении и владении английским языком. В статье рассматривается методика обучения новым педагогическим подходам к отражению роли прагматики в диалогах.

Ключевые слова: *общение, аутентичные диалоги, лингвистика, прагматика*

Summary. The research article discusses the linguistic basis of the use of authentic dialogues in the development of communicative skills in English language teaching. The study analyzed the lexical expressions, pronunciation skills, grammatical language, socio-cultural, discursive, and pragmatic features of

language skills in using authentic dialogues. The article refers to modern references recent educational research, and relevant methodological literature, and presented best practices in using original dialogues.

The role and benefits of authentic dialogues have been assessed in developing students' communicative skills through the demonstration of language skills in teaching English. The presented modern approaches to overcome the students' language barriers and influence on making mutual communication, free expression, and language fluency in English. The article covers the new teaching pedagogical approaches to reflect the role of pragmatics in dialogues.

Key words: communication, authentic dialogues, linguistics, pragmatics

Multikultural dünyada ingilis dilində səmərəli kommunikasiya qurmaq və *autentik*, yəni *orijinal* dialoqlarda iştirak etmək öyrənənlərin metakognitiv səriştələr qazanmasında və bir çox problemlərin həllində uğurlu nəticələr vermişdir. Bildiyiniz kimi, təhsildə tələbəyönümlü yanaşma tələbə şəxsiyyətinin formalaşmasına və inkişafına yönəlmiş ideyalar, baxışlar, metodik üsullar sistemidir. Bu məqsədlə ali təhsildə tələbələrin öz fikir və ideyalarını sərbəst ifadə etməsi üçün maraqlı dialoqlar qurmaq, ünsiyyətə girmək və müzakirələrdə iştirak etmək bacarıqlarının formalaşdırılması ən vacib gözləntilərdəndir.

Dialoqların orijinal modeli sərbəst fikir ardıcılığının və səmimi söhbətlərin yaradılmasına xidmət edir, iştirakçıların həyat hadisələri haqqında qarşılıqlı anlaşmasını reallıqla əlaqələndirir. Son ədəbiyyat nümunələrində ingilis dilində orijinal söhbətlər və dialoqlar ayrı bir tədqiqat sahəsi kimi araşdırılmağa və öyrənənlər arasında maraqlı doğurmağa başlamışdır. Bu baxımdan, son illərdə dialoqun orijinal təbiətinə daha çox diqqət yetirilir və bu tədqiqat sahəsi dilçilikdə daha çox sosiolingvistik, psixolingvistik və süni intellektlə əlaqələndirilir.

Tədrisdə autentik dialoqların istifadəsində təbii mühitin olmasına baxmayaraq, nitq prosesində söylənilən ayrı-ayrı tək cümlələrin işlənilməsində lingvistik sahələr çox az araşdırılmışdır. Buna baxmayaraq, dil öyrənənlərin idraki, emosional və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında lingvistik bacarıqların formalaşması vacib bir sahədir. Lingvo didaktikada autentik dialoq anlayışı nitqi pozmaq, problemləşdirmək və dekonstruksiya etmək üsulu kimi izah edilir. Xarici dildə kommunikativ bacarıq kimi dialoqun əsas funksiyasını fikir və hisslərin mübadiləsi kimi qeyd edilir.

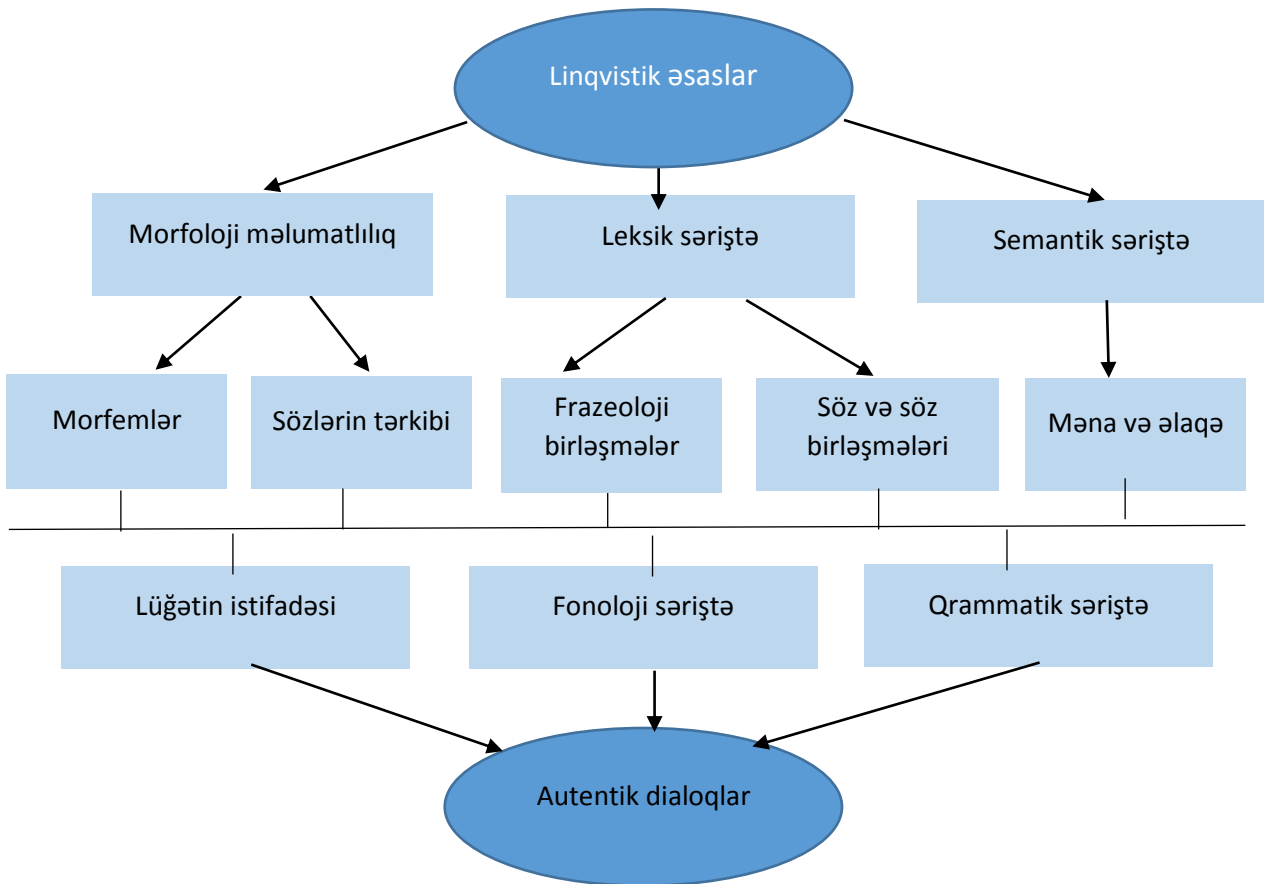
Məlumdur ki, ingilis dilində kommunikasiyanın yaranmasında lingvistik səriştə forma və mənaya əsaslanır və nitq prosesində qrammatikanın ekspressiv şəkildə avtomatlaşdırılmış ifa-

dəsini və leksikoqrafik bacarıqlarını əks etdirir. Nitq fəaliyyətinin bütün növləri kimi, dialoqlarda dil bacarıqlarının, dildən istifadə qaydalarının mənimsənilməsi əsas şərtədir. Nitq prosesində, xüsusilə də dialoqlarda leksik vahidlərin düzgün işlənməsi, lüğət seçimi, tələffüz qaydalarına uyğun sözlərin ifadə tərzini, dilin morfoloji və sintaktik cəhətlərinin qorunması uyğun dil mühitinin effektiv təcrübədən keçirilməsinə zəmanət verir.

Elə bu baxımdan ingilis dilində kommunikativ səriştənin əldə olunması dildə istifadə olunan morfe və sözlərin tərkib hissələrindən ibarət olan morfoloji məlumatlılığa əsaslanmalıdır. Dialoqda fikir ardıcılığına xidmət edən və mənə əlaqələri yaradan sözlərin, söz birləşmələrinin və frazeoloji nitq vahidlərinin əsasını təşkil edən leksik-semantik səriştənin formalaşması vacib şərtlərdən biridir. Kommunikativ səriştənin ən vacib komponenti hesab edilən lingvistik səriştələrin əldə olunması leksik vahidlərin istifadəsində lüğətin qazanılması və eyni zamanda, qrammatik və fonoloji komponentlərin nəzərə alınmasını zəruri hesab edir (sxem 1). Buradan aydın olur ki, autentik dialoqların istifadəsinin lingvistik əsasları qayda və ya paradigmanın induktiv tanınması, qrammatik izah və intensiv təcrübənin birgə vəhdətini yaradır və kommunikativ səriştənin formalaşmasına imkan yaradır.

Autentik dialoqların istifadəsində lingvistik sahə kimi araşdırılan morfoloji məlumatlılıq daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Morfoloji məlumatlılıq tələbələrin struktur morfemlərin və ya sözlərin funksional tərkib hissələrini tanımağa kömək edir və dialoqda yeni bir dəyişiklik etmək üçün onlarda manipulyasiya etmək qabiliyyətini formalaşdırır (D. İsmayılova, 2001). Tədqiqatlar uzun müddətdir ki, morfoloji şüurda orfoqrafiya və lüğət inkişafının autentik dialoqlarda iştirakçıların bir-birini anlamasına olan müsbət təsirini sübut etmişdir. Bununla belə, bəzi alimlər iddia edirlər ki, orijinal dialoqlarda dil öyrənmənin əksəriyyəti

təbii şəkildə, yəni şüurlu şəkildə səy göstərmədən baş verir və morfoloji şüur tədrisən inkişaf edir, çünki öyrənənlər forma və mənanın mürəkkəb əlaqələrini başa düşürlər.

Sxem 1. Autentik dialoqlarda linqvistik elementlərin rolu

Autentik dialoqlarda *leksik səriştə* lüğət bilikləri üzrə dilin tərkibi, leksik və qrammatik vasitələrin nitqdə istifadə olunması bacarığının qazanılmasını əsas götürür. Leksik səriştəyə dialoq zamanı frazeoloji vahidlər, ayrı-ayrı söz və ifadələrin tematik qrupları və toplu ifadələrin işlədilməsi daxildir. Dialoqların istifadəsində leksik səriştəliliyə dilin lüğət tərkibi, leksik və qrammatik vasitələr, onlardan nitqdə istifadə etmək bacarığı, yəni ayrı-ayrı sözlər və sözlərin tematik qrupları, toplu ifadələr, frazeoloji vahidlər daxildir.

Kommunikativ bacarıqların digər linqvistik komponenti kimi, *semantik səriştə* dialoqlar zamanı dil kontekstində sözlərin mənası, dil vahidləri arasında əlaqələrin qurulması və qrammatik semantikanı, qrammatik vasitələrin və strukturların mənasını, praqmatik semantikanın dərk olunmasını nəzərdə tutur.

a) *Autentik dialoqlarda lüğətin istifadəsi*

D.Ə. İsmayılova, M. Anında, O. Ruiz və C. Nuriya öz araşdırmalarında orijinal dialoqların istifadəsində tələbələrin *lüğət bacarıqları əldə etməsini* real mövzular və söhbətlərlə bağlı olan söz və ifadələrin istifadəsində görürlər. Lüğət bacarığı tələbələrdə söz tanıma, formal bilik və sözün dialoqda funksiyası və məzmunu nəzərə almaqla ardıcıl nitq formalaşdırır.

O. Ruzi (2015) təklif edir ki, dialoqlarda nitqin sintaksisi qeyri-müəyyən olduqda, söhbət zamanı tələbələr fəal iştirakçı olmaq üçün tələb olunan minimum qavramaya malik olmalı və öz lüğət biliklərinə güvənməlidirlər. Tələbələrin xarici və real həyatda baş verənlər haqqında olan söhbətləri orijinal materiallardan istifadə etməklə reallaşa bilər. Tədris və təlim prosesində tələbələrin lüğətdən istifadə bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün istifadə olunan səmərəli autentik materiallar bu fəaliyyətə kömək edir. Bu-

radan aydın olur ki, orijinal materiallar ingilis dilini öyrənmək üçün tələbələrə hədəf dildə daha çox lüğət öyrənməyə həvəsləndirir.

b) *Fonoloji səriştənin qazanılması*

İngilis dilində autentik dialoqların istifadəsində digər linqvistik tələb fonoloji səriştənin mənimsənilməsidir. Buraya ingilis dilində səs sistemini, səs birləşmələrini, fonemlərin artikuliyasiya-akustik xüsusiyyətlərini, melodiya, ritm və intonasiyanı, heca və şifahi vurğunu qavramaq və təkrar şəkildə ifadə etmə bacarıqlarının formalaşması daxildir. Bu məqsədlə tələffüzü inkişaf etdirmək üçün orijinal dilə qulaq asmaq lazımdır. Məsələn, ingilis dilində olan *musiqi parçalarına, audiokitablara, qısametrajlı filmlərə və ya xəbərlərə* qulaq asmaq tövsiyə olunur.

Dialoqlarda qrammatik səriştələr ingilis dilinin orijinallığı baxımından düzgün qurulmuş strukturları ifadələr şəkildə dərk etmək, müəyyən məna yaratmaq üçün istifadə olunur. Hal-hazırda, ingilis dilinin tədrisi metodikası üzrə qrammatikanın tədrisinə dair bir sıra kommunikativ yanaşmalar, deduktiv, induktiv və diferensiallaşdırılmış üsullar daxil edilmişdir. Məlumdur ki, dialoqlar bir diskursiv yanaşmadır və burada dildən istifadə etmək üçün qrammatika müxtəlif funksional linqvistik yanaşmaları əhatə edir və bir çox cəhətdən qarşılıqlı əlaqədə səriştə anlayışı ilə üst-üstə düşür. Məsələn, Maykl Hallideyin təklif etdiyi dialoqlarda sistemli funksional qrammatika bir sistem şəbəkəsi yaradır və semiotik məna resursları seçməklə bir-biri ilə əlaqəli şəkildə məna yaratmaq bacarığına çevrilir. Düzdür, orijinal dialoq quran zaman danışıq dili qrammatik cəhətdən kortəbii xaos görünür və disfluent fenomeninə görə nitqini ardıcıl qurmağa çalışan tərəfə nitq sadəcə qrammatik quruluşa malik bir struktur kimi yox, həm də idrak baxımından məna anlayışına malik bir əlaqə kimi görünür.

Dilçi alim Deyvid Brazilin “*Nitq Qrammatikası*” adlı kitabı (David Brazil's) dildə istifadə olunan eyni kateqoriyaların, strukturların və qaydaların söhbətə daxil olmasını qeyd edir, dialoq zamanı söz və ifadələrin cümlələrdə işlənmə tezliyinin müqayisəsini aşkar edir və bu orijinal dialoqlarda qrammatikanın rolunu müxtəlif işlənmə tezliyi ilə geniş şəkildə izah edir. Orijinal dialoqlarda “*nitqin qrammatikası yoxdur*” nəzəriyyəsinə daha çox əməl etməyə ehtiyac duyulsa da, “*nitq qrammatikasının*” kommunikasiyada necə əks olunmasını düşünməliyik. İngilis dilinin qrammatikası dedikdə, burada müəllif ingilis dilinin yazılı qrammatikası ilə danışıq dilinin qrammatikasını fərqləndirməyi bacarmağı təklif edir. Əlbəttə ki, danışıq icrası zamanı ingilis dilinin danışıq qrammatikasıdan istifadə olunur. Real söhbətlərdə yazılı dildə olduğu kimi *ön sözlər, modallar, ismi ifadələr və nisbi cümlələrdən* istifadə edilir. Burada müəllif eyni zamanda, qrammatik strukturların işlənmə tezliyinin fərqli olması və qrammatik sistemin istifadəsinin bu tezliklərdən asılı olduğunu görürük.

Bu yanaşmaya uyğun digər tədqiqatlar R. Karter və M. Makarti (Carter, R. and M. McCarthy, 1995) Deyvid Brazilin nitq qrammatikası modelini təsdiqləyərək autentik dialoqlarda “*eyni qrammatika – fərqli istifadə*” nöqtəyi-nəzərindən yeni struktur modelin istifadəsini və nitq qrammatikasının istifadə tezliyini xarakterizə etmişlər. Burada ən əhəmiyyətli cəhət odur ki, nitq qrammatikası orijinal dialoqlarda işlənen qrammatik qaydaların hansı tezliklərlə istifadəsini bilməyə kömək edir, funksional məhdudiyətlərini və təsir baxımından danışıq mühitini reallaşdırır.

Bazil və digər tədqiqatçı alimlərinin nitq qrammatikasında araşdırıb tapdıqları istifadə olunan tezlikləri təqdim edirik:

YDT = yüksək diferensial tezlik; ADT = aşağı diferensial tezlik;

VMS= virtuallaşmış nitq

- YTF – *Yüksək Diferensial Tezlik*, danışıq zamanı yüksək fərqlilik nümayiş etdirilir. Bu tip tezlik akademik yazı, bədii ədəbiyyat, kitablar və digər sənədlərdə olan qrammatik üslubu təqdim edir;
- VRT – *Virtual Məhdudlaşan Tezlik* - bədii dialoqda olduğu kimi nitq və ya yazılı təsvirlər və ya nitqin təqlidləri ilə məhdudlaşır;
- ADT – *Aşağı Diferensial Tezlik*, real söhbətlərdə ziddiyyətli məqsədlər üçün istifadə olunur. Burada yazılı qrammatika ilə müqayisədə nəzərə çarpacaq dərəcədə az rast gəlinən xüsusiyyətlər nəzərə alınır.

Cədvəl 2. Danışq qrammatikasının işlənmə tezliyi

Cədvəldən görüldüyü kimi, danışq qrammatikası diferensial tezliyə görə fərqli şəkildə istifadə olunur (cədvəl 2). Tədqiqatçı alimlər R. Karter və M. Makarti nitq qrammatikasını orijinal söhbətlərdə təmsil edən yeddi funksional başlığını təqdim edirlər:

- 1) Kontekstual paylaşmada olan dialoq;
- 2) qrammatikanın çox işlənməməsi;
- 3) şəxsi fikirlərin ifadəliliyi;
- 4) interaktiv dialoq;
- 5) real vaxt məhdudiyyətlərinin nümayişi;
- 6) məhdud ixtisarların olması;
- 7) xalq dili diapazonunun işlədilməsi

1. Orijinal dialoq ümumi kontekstdə baş verir	
YDT	<ul style="list-style-type: none"> • Şəxsi əvəzliliklər; • Ön ellipslər (e.g. <i>Doesn't matter; Feeling okay?</i> B: <i>Oh girdler</i>) • Müstəqil sintaktik vahidlər arasındaüzrə olan ellipslər A: <i>there's this effort, to take her from the school somewhere.</i> B: <i>Why?</i> A: <i>Because he and Kate aren't married</i> • Əlavələr (<i>Okay, Yes, sorry, alright, mm, huh</i>) • Bir-birinə bağlı olmayan nitq: A: <i>Oh just easy to say um</i> B: <i>What? Go by foot?</i> A: <i>Ya, go by foot.</i> B: <i>Hmm. It takes about ....</i> A: <i>Ya, Alwright! about two blocks</i>
ADF	Əvəzedici əvəzliliklər fel tərəfdarı ifadəsi kimi
2. Söhbət mənanın təfərrüatlarından və dəqiqləşdirilməsindən yayınır	
YDT	-Aşağı leksik sıxlığı olan sözlər (məzmunu aid sözlərin sayı ÷ ümumi sayı) Çox aşağı orta ifadə uzunluğu (akademik yazı ifadələrinin təxminən üçdə biri)
VMT	-Ümumi baryerlər (<i>That was sort of a special deal; Kind of a touchy subject</i>)
3. İnteraktiv dialoqlarda istifadə olunan strukturlar	
YDT	-Birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri -Periferik zərflər (<i>Any case, anyway, I wonder; I guess</i>) -Səslər -Suallar və əmr formaları (ayırıcı və discantktiv suallar, əlaqəsiz suallar) <i>Why not? Really? What if?</i> -Mənfi fikir və ya inkarlıq (<i>but</i>)
VMT	• Diqqət siqnalları, cavab formaları, salamlamalar, arxa kanallar, cavab vericiləri, diskurs markerləri(<i>hi, hey, bub, yeah, uh, bye</i>)
4. Söhbət şəxsi nəzakəti, emosiyaları və münasibəti ifadə edir	
YDT	- Nəzakətli müraciətlər və dolayı istəklər (<i>Please, sorry, Thank you, Would you..., Could you..., Let's...</i>) - Səslərlə tanışlıq: <i>Guys! Dad! Mum!</i>
5. Vaxtında baş verən dialoq	
YDT	- Morfoloji azaltma (daralma, klitika, afezlər) <i>don't, he's, cos</i>
VMT	- Normal disfluent (<i>tərəddüd pauzaları, tərəddüd doldurucuları, təkrarlar, geri çəkilmə</i>) - Sintaktik azaltma (köməkçi fellərin buraxılması) – <i>I gonna, I wanna, you better ...</i>
6. Məhdud və təkrarlanan repertuara malik söhbətlər	
YDT	Söhbətin daha çox qurulmuş lokasiyaları və ya leksik dəstələri var <i>Let me have a..., You know what....</i>
7. Dialoq zamanı xalq dilinin ifadə diapazonundan istifadə edir	
VMT	-Morfoloji (<i>throwed, ain't, innit? yous, y'all</i>) -Morfosintaksis (<i>I bet they're wearing them boots</i>) -Sintaksis (<i>She ain't never given me no problems.</i>)

Beləliklə, nümunələrdən görüldüyü kimi, autentik dialoqların istifadəsində ingilis linqvistik əsaslarında qrammatik qaydalar şifahi dil üçün ümumi olan forması müəyyən məhdudiyət və ixtisarla uyğunlaşdırılır. Buradan aydın olur ki, orijinal söhbətlərin xüsusi qrammatikası var.

Problemin aktuallığı. İngilis dilində adekvat hesab edilən autentik dialoqların kommunikativ yarılaşmada və orijinal dil mühitinin yaranmasında linqvistik xüsusiyyətlərin təsiri yolları araşdırılmışdır.

Problemin elmi yeniliyi. Orijinal kommunikativ mühitin yaradılmasına autentik dialoqlardan istifadə etməklə ingilis dilində kommunikativ sərişələrin formalaşması səmərəliliyini təmin edən linqvistik təhlili aydınlaşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Problemin praktiki əhəmiyyəti ingilis dilinin tədrisində kommunikativ sərişələrin qazanılması üzrə autentik dialoqlardan istifadə etmək imkanı yaradan didaktik materiallar hazırlanmasıdır.

Ədəbiyyat:

1. Brazil, D. (1995). A grammar of speech. Oxford University Press, Oxford.
2. Carter, R. and M. McCarthy. (1995). Grammar and the spoken language. Applied Linguistics 16(2): pp. 141-158.
3. Hidayati., & Pratiwi, L. A. S. (2016). The use of authentic material in teaching vocabulary: An experimental study the first grader of SMAN 1 Batukliang in the academic year 2015/2016. pp. 71-79. Retrieved from: journal.ummat.ac.id.
4. Kieffer, M. J., & Lesaux, N. K. (2010). Morphing into adolescents: Active word learning for English-Language Learners and their classmates in middle school. Journal of Adolescent & Adult Literacy, 54(1), 47-56.
5. Ruiz, C. O. (2015). The implementation of authentic material for teaching vocabulary in an EFL context. Universidad Technologica DePereira
6. Исмаилова, Д.А. Методика обучения диалогической речи современного английского языка на начальных курсах языковых вузов. – Баку: Мутарджим, – 2002, – 248 с.
7. İsmayılova, D.Ə. Everyday Dialogues. – Bakı: Mütərcim, – 2001, – 167 s.

E-mail: nermin.iskenderova.92@gmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. D. İsmayılova*
ped.ü.fəls.dok. F. Hüseynova

Redaksiyaya daxil olub: 11.05.2022.

İNFORMATIKANIN TƏDRİSİ METODİKASI МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ METHODS OF TEACHING INFORMATICS

UOT 372.0:002

Aygün Elman qızı Mövlayeva

İlham Məmmədov adına 261 nömrəli məktəb-liseyin informatika müəllimi

İNFORMATIKANIN İNSAN HƏYATINDA ROLU

Айгюн Эльман гызы Мовлаева

учитель математики школы-лицея № 261 имени Ильхама Мамедова

РОЛЬ ИНФОРМАТИКИ В ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА

Aygun Elman Movlayeva

mathematics science teacher of school-lyceum No. 261 named after İlham Mammadov

THE ROLE OF COMPUTER SCIENCE IN HUMAN LIFE

Xülasə. Məktəblilərin praktiki fəaliyyətə, əməyə və öz təhsillərini davam etdirmələrinə hazırlanması informatikanın, kompüter savadlılığının və şagirdlərin informasiya mədəniyyətinin aparıcı rol oynamasından, məktəblilərin informasiya cəmiyyətinə nəzəri və praktiki hazırlığından, onlara müasir şəraitdə dərk etmə üsulları və vasitələrindən istifadə etməyə şərait yaradılmasından bilavasitə asılıdır. Şagirdlər informasiya mədəniyyətinə, kompüter savadına yiyələndikcə əmək bacarıqlarını müəyyənləşdirir, gələcəkdə həyat şəraitini daha səmərəli qurmaq imkanı əldə edirlər.

Açar sözlər: *informatika, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə, analiz, sintez, təsnifatmə, sistemləşdirmə*

Резюме. Подготовка школьников к практической деятельности, работе и продолжению обучения способствует использованию информации, компьютерной грамотности и информационной культуры учащихся, теоретической и практической подготовке учащихся в информационном обществе, а также использованию современных методов и средств обучения. Когда учащиеся получают доступ к информационной культуре и компьютерной грамотности, они смогут определить свои профессиональные навыки и стать более продуктивными в будущем.

Ключевые слова: *информатика, обобщение, конкретизация, анализ, синтез, классификация, систематизация*

Summary. Preparing schoolchildren for practical work, work and continuing education contributes to the use of information, computer literacy and the information culture of students, theoretical and practical training of students in the information society, as well as the use of modern teaching methods and tools. When students gain access to information culture and computer literacy, they will be able to define their professional skills and become more productive in the future.

Key words: *informatics, generalization, concretization, analysis, synthesis, classification, systematization*

Cəmiyyətin inkişafında informatikanın rolu son dərəcə böyükdür. Bu gün dünyada kompüter elmi qədər sürətlə inkişaf edəcək bir elm və texnologiya sahəsi yoxdur. Hər iki ildən bir kompüter texnologiyasının aparat və proqram təminatı nəsilələrinin dəyişməsi baş verir. Əslin-

də, son illərdə informasiyanın ötürülməsi, toplanması və emalı sahəsində inqilab baş verib. Bu inqilab insan həyatının bütün sahələrinə təsir edir və kökündən dəyişir. Kompüter texnologiyasının imkanlarının əhəmiyyətli dərəcədə artması, informasiya şəbəkələrinin inkişafı, yeni

informasiya texnologiyalarının yaradılması cəmiyyətin bütün sahələrində: istehsalatda, elmdə, təhsildə, tibbdə və s. köklü dəyişikliklərə səbəb olur. İnkişaf etmiş ölkələrin xalqları başa düşürlər ki, informasiya texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi ən mühüm, bahalı və çətin işdir.

İnformasiyalaşdırma əhalinin həyat tərzində əhəmiyyətli dəyişikliklərlə əlaqəli mürəkkəb sosial prosesdir. Bu, bir çox sahələrdə, o cümlədən kompüter savadsızlığının aradan qaldırılması, yeni informasiya texnologiyalarından istifadə mədəniyyətinin formalaşdırılması və s. sahəsində ciddi səylər tələb edir.

İnformasiyalaşdırmanın məqsədi məhsuldarlığı artırmaq və onların iş şəraitini asanlaşdırmaqla insanların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqdır.

İnformasiya texnologiyaları insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün həyatı bir stimuldur, çətin ki, heç kim, heç olmasa, dolayı şəkildə istifadə olunmayan bir sahənin adını çəke bilər. Ağır sənayenin yüksək ixtisaslaşmış sahələrindən tutmuş, Twitter və ya Facebook avaturlarına kimi informasiya texnologiyaları hər yerdə birbaşa və ya dolayı yolla istifadə olunur.

Təhsil sahəsində istifadə olunan texnologiyalar xüsusi diqqətə layiqdir, onların əhəmiyyətini qiymətləndirmək çətindir. Kitabxanadakı kitabları uzun müddət gözdən salmadan şagirdə, bir neçə dəqiqə ərzində əldə edilə bilən bir çox məlumat verən internet haqqında nə deyə bilərik. Beləliklə, informasiya texnologiyaları təhsil və öyrənmə prosesini xeyli asanlaşdırmağa bilər.

İnformatika kompüterləşdirilmiş informasiya sistemlərinin fəaliyyətinin layihələndirilməsinin, işlənilməsinin, yaradılmasının, səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin, onun müxtəlif sahələrdə tətbiqinin və təsirinin bütün aspektlərini öyrənən kompleks fəndir. Mahiyyətinə görə, informatika informasiya proseslərinin və onların avtomatlaşdırılması yollarını öyrənən fənn kimi yaranmışdır. İnformatikaya informasiyanın ümumi xassələrini, strukturunu, qanunauyğunluğu, ondan idarəetmədə istifadə olunmasını öyrənən, sistemlik olaraq onun yığılmasını, saxlanmasını, ötürülməsini, avtomatlaşdırılmış məntiqi emalını həyata keçirməyə imkan verən kompleks fənn kimi də yanaşmaq olar.

Müasir şəraitdə informatikanın rolu durmadan artır. Həm ayrı-ayrı şəxslərin, həm də

bütün təşkilatların fəaliyyəti getdikcə daha çox onların məlumatlılığından və mövcud məlumatdan səmərəli istifadə etmək bacarığından asılıdır. Kompüterlərin, informasiyanın işlənməsi və ötürülməsinin müasir vasitələrinin müxtəlif sənaye sahələrinə tətbiqi cəmiyyətin informasiyalaşdırılması adlanan prosesin başlanğıcı oldu. Müasir maddi istehsal və digər fəaliyyət sahələri getdikcə daha çox informasiya xidmətlərinə, çoxlu məlumatların emalına ehtiyac duyur.

İnformatika şagirdlərin bacarıq və vərdislərinin formalaşmasında mühüm rol oynamaqla onların xarakterinin formalaşmasına, mənəvi keyfiyyətlərinin və intellektual səviyyəsinin inkişafına kömək edir. Bu fənn müxtəlif elm, təhsil, mədəniyyət və s. sahələrində geniş tətbiq olunur. Müasir dövrdə informatika üzrə bilik və bacarığa malik olmayan şəxsi yüksək mütəxəssis kimi formalaşdırmaq çox çətindir. Orta məktəbdə tədris olunan informatika fənni şagirdlərin ali təhsil müəssisələrində yeni bilik və bacarıqlara yiyələnməsinə zəmin yaradır. Buna görə də yaxşı mütəxəssis olmaq arzusunda olanlar gələcək fəaliyyətlərində informatikanın rolunu başa düşüb, ona daha çox diqqət yetirməlidirlər.

İnformatika fənni kompüter texnikasının köməyi ilə informasiya emalı proseslərini – informasiyaların alınması, saxlanması, emalı və ötürülməsinin üsul və vasitələrini öyrənən, ətraf aləmin təhlilinə sistemli yanaşma tərzini formalaşdıran fundamental elm sahələrindən biri kimi insanların həyatına və məişətinə daxil olmuş və cəmiyyətdə bir fənn kimi onun öyrənilməsi zərurəti yaranmışdır.

Hər bir insan gündəlik həyatda, əməli fəaliyyətdə informatikanın tətbiqi ilə qarşılaşır və informatika üzrə bilik və bacarıqlarından faydalanır. Bu bilik və bacarıqlara malik olmaq müasir texniki vasitələrlə davranmağa, müxtəlif sosial, iqtisadi, hüquqi və siyasi informasiyaların əldə edilməsinə və onlardan istifadə edilməsinə imkan yaradır. İnformatika bir elm sahəsi kimi gündəlik həyatda, dəqiq və humanitar elm sahələrinin inkişafında, texnika və müasir texnologiyaların təkmilləşdirilməsi prosesində ortaya çıxan problemlərin həllində insanların yaxın köməkçisinə çevrilir. İnformatika fənni şagirdlərin elmi, praktiki biliklərinin genişlənməsində, yeni ixtisaslara yiyələnməsində mühüm rol oynayır. Ona görə də Azərbaycan ümumtəhsil

məktəblərinin I-XI siniflərində bu fənnin tədrisi zəruri hesab edilir.

Bütün bunlar ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlər sırasında informatikanın yerini müəyyən etməklə yanaşı, onun tədrisi qarşısında qoyulan əsas məqsədləri ümumi şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İnformatika və digər fənlərin öyrənilməsində kompüterlərdən istifadə təlimin əyanliliyini artırır, mürəkkəb obyekt və proseslərin modelləşdirilməsinə, tədris materialının daha asan mənimsənilməsinə imkan yaradır, şagirdlərin müstəqil öyrənmə fəaliyyətini genişləndirir.

İnsan fəaliyyətinin informatika ilə bağlı sahəsi elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin inkişafının müəyyən edici amilinə çevrilmişdir. İnsanların zəruri informasiya ilə təmin olunması dərəcəsi çoxdandır ki, əmək məhsuldarlığının əsas artım amillərindən hesab olunur. İnformasiyanın inkişaf üçün xammal və enerji kimi mühüm prinsiplial amilə çevrilməsi üçün xeyli müddət lazım gəlmişdir. Ümumiyyətlə, insanın informasiyaya münasibəti informasiya emalının avtomatlaşdırılması mümkünlüyündən sonra kökündən dəyişməyə və inkişaf etməyə başlamışdır. Bunun da nəticəsində yaradıcı və mütəxəssis insanların intellektual fəaliyyətinin məhsulu kimi informasiya resursları sürətlə çoxalmağa başlamışdır.

İnformatikanın son dövrlərdəki inkişafı onu texniki bir fəndən, təbiətdə və cəmiyyətdə informasiya proseslərinin emalı haqqında olan fundamental elmə çevirmiş və bir sıra yeni elmi istiqamətlərin yaranmasına və inkişafına səbəb olmuşdur. Nəticədə riyazi informatika, nəzəri informatika, texniki informatika, geoinformatika, tibbi informatika, bio informatika, kimyəvi infor-

matika, hüquqi informatika, iqtisadi informatika, sosial informatika və s. kimi elmi sahələr əmələ gəlmiş, inkişaf etmiş və informasiya cəmiyyəti quruculuğunu daha da sürətləndirmişdir.

Son illərdə ümumtəhsil sistemində təlim prosesinə və biliklərin əldə edilməsinə tələblər dəyişilməkdədir. Məktəblərdə təlim prosesində qarşıya çıxan problemlərin praktikiyönü həlli yayılmaqdadır. Bu halda şagirdlərdə araşdırmalara və yeni-yeni "kəşflər" etməyə həvəs və maraq güclənir. Bunun üçün STEAM təhsil praktikası da cəlb edici sayılır. STEAM təhsil yanaşması bio-nano-robot-kompüter texnologiyaları dövründə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Problemin aktuallığı. Ümumtəhsil məktəblərində informatika fənni təliminin əsas məqsədi şagirdlərdə məntiqi və alqoritmik tefəkkür tərzini, məsələlərin səmərəli həlli üsullarının seçilməsinə yönəlmiş yaradıcı və əməli düşünmə qabiliyyətlərini formalaşdırmaq, həmçinin onların gündəlik qarşılaşdıqları problemlərin həlli üçün tələb olunan zəruri informasiyaları kompüter vasitəsilə ala bilmələri sahəsində texniki bacarıq və vərdislərin öyrədilməsidir.

Problemin elmi yeniliyi. İnformatika fənni təliminin əsas vəzifəsi informasiyaların qəbulu, toplanması, təhlili, ötürülməsi, emalı və onlardan istifadə qaydaları haqqında şagirdlərin tam və dolğun biliklər qazanması, bu biliklər vasitəsilə dünyada baş verən informasiya proseslərinin əhəmiyyətini, müasir cəmiyyətin inkişafında informatika və informasiya texnologiyalarının rolunu başa düşməsidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. İnformatika verilənlərin toplanması, saxlanması, emalı və ötürülməsi məsələləri ilə məşğul olan elm sahəsi. Bəşəriyyət bu məsələlərlə həmişə məşğul olmuşdur, ancaq informatika müstəqil fənn kimi yalnız XX əsrin 70-ci illərinin sonunda ayrılmışdır. Bunun da başlıca təkanı fərdi kompüterlər olmuşdur. İnformatika başlanğıcını kibernetika və riyaziyyatdan götürür.

Ədəbiyyat:

1. Ümumtəhsil məktəbləri üçün informatika fənn proqramı (kurikulum). Bakı, 2013.
2. İnformatika: Məqstraturaya və dövlət qulluğuna qəbul imtahanlarına hazırlaşanlar, həmçinin bakalavr təhsil pilləsində oxuyanlar üçün şəxsi təhsilyönlü dərslik / M.N. Əlizadə, M.Ə. Salmanova, X. E. Abbasova [və b.] – Bakı: Bilik, – 2015, – 640 s.
3. İ. Musayev, M. Əlizadə. İnformatikanın əsasları: Dərs vəsaiti. Bakı, 2014.

E-mail: movlayeva.aygun@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.*, dos.**A.X. Hacıyev**,
ped.ü.fəls.dok. **Ə.Ə. Gərayev**

Redaksiyaya daxil olub: 11.05.2022

UOT 372.0:002

Xalidə Sidqəli qızı Həsənova
Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti

Növrəstə Sidqəli qızı Bayramova
Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti

Aynurə Ruslan qızı Əliyeva
Sumqayıt Dövlət Universitetinin assistenti

İNFORMATİKANIN TƏDRİSİ METODİKASI FƏNNİ ÜZRƏ MÖVZULARIN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ İKT-dən İSTİFADƏ

Халида Сидгали гызы Гасанова
доцент Сумгаитского Государственного Университета

Новраста Сидгали гызы Байрамова
доцент Сумгаитского Государственного Университета

Айнура Руслан гызы Алиева
ассистент Сумгаитского Государственного Университета

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИКТ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ТЕМ ПО ПРЕДМЕТУ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ

Khalida Sidgali Hasanova
associate professor
of Sumgait State University

Novrasta Sidgali Bayramova
associate professor
of Sumgait State University

Ainura Ruslan Aliyeva
assistant of Sumgait State University

THE USE OF ICT TOOLS IN TEACHING THE SUBJECT OF THE METHODOLOGY OF TEACHING COMPUTER SCIENCE

Xülasə. Təhsil məqsədilə kompüterin tədrisdə bir vasitə olaraq istifadə olunduğu təşkilatlarda tez-tez onu dərindən bilən şəxslərə müraciət edilir. Təhsildə kompüterin öyrənilməsi kompüter resursları ilə həyata keçirilir. Kompüter öyrənmə resursları öyrənməni daha əyləncəli, daha effektiv və daha asan edir.

Açar sözlər: *İKT, müasir texnologiyalar, kompüter əsaslı tədris, Cabri 2D, Cabri 3D*

Резюме. В организациях, где компьютер используется как средство обучения в образовании, часто обращаются к хорошо знающим специалистам. Изучение компьютеров в образовательных целях осуществляется с помощью компьютерных ресурсов. Образовательные ресурсы на базе компьютерных технологий делают компьютерное обучение более увлекательным, эффективным и доступным.

Ключевые слова: ИКТ, современные технологии, обучение на основе компьютера, Cabri 2D, Cabri 3D

Summary. In organizations where the computer is used as a learning tool in education, they often turn to specialists who know it well. The study of computers for educational purposes is carried out with the help of computer resources. Computer-based educational resources make computer learning more fun, effective, and easy.

Key words: ICT, modern technologies, computer-based learning, Cabri 2D, Cabri 3D

Müasir həndəsənin inkişafını İKT-siz düşünmək olmur, ona görə də, kompüter texnikası tarixinə mütləq nəzər salmaq zərurəti yaranır. Digər sahələrdə olduğu kimi təlimin məqsədini həyata keçirmək üçün kompüterlərdən istifadə müasir dövrimüzdə də genişlənməkdədir.

1980-ci illərdən etibarən kompüterin hardware və software texnologiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etməsi, kompüter əsaslı tədrisdə qeyd edilmiş dövrdən etibarən fərdi istifadəyə imkan yaratmışdır. Təhsildə kompüterlərin rolu artmaqda davam edirdi. Tədris fəaliyyətində tələbələrə tez-tez tələbə yönəlmiş bir yanaşma tətbiq edilərək ondan istifadə edən təşkilatlarda kompüter bazalı biliklərdən və ya kompüterdən istifadəni bacarmaq labüd idi. Bu proses bir müddət çətin irəliləyirdi və sürətli xarakter daşıyırdı. Kompüter yardımı ilə təlimatlar, tədris resursları kompüter öyrənmə kontekstinə daxil edilərək öyrənilirdi.

Həndəsə məzmun xətti tədris olunan dərslərdə İKT əsaslı proqram dillərinin mövcudluğunun bu sahəyə göstərdiyi müsbət təsirlər günümüzdə daha da çox yer almağa başlayır. Eyni zamanda, tətbiqi işlədilməsi və fəzanın analitikliyi hazırkı tədris sistemində hələ də geridə qalır. Bunun başlıca səbəblərindən biri kimi ikiölçülü Evklid həndəsəsinin daha populyar hal alması və işlək olmasını göstərmək olar. Həndəsə, riyaziyyatda hər hansı fiquru, riyazi modelin görülməyinə imkan yaradır, ancaq riyaziyyatın tədrisində modelləşdirilməsi haqqında son illərdə yayımlanan məqalələri və kitabları nəzərdən keçirsək, bunların bir çoxunun riyaziyyat təlimini və ya öyrənməyə maraqlı, cəbri və say sistemləri üzərində olduqca böyük, kiçik bir qismində isə planimetrik həndəsəyə diqqət cəlb edilib. Modelləşdirmə həndəsənin öyrədilməsində önəmli bir ünsür olmasına görə, xüsusilə fəza həndəsəsində, bu mövzuların öyrədilməsi üçün zəmin yaradıb.

Logo, Cabri Geometry, Geometry Sketchpad və GeoGebra kimi çox sayda bu sa-

hədə tətbiq olunan güclü proqram təminatı var. Bu proqramların həndəsənin tədrisinə gətirilməsi faktıdır və bunun həndəsənin öyrədilməsinin ən önəmli addımı olduğunu deyə bilərik. The Dynamic Geometry Software Cabri3D forexplo-ring Üç ölçülü həndəsi proqramı 2004-cü ildə dövrüyyəyə buraxılmışdır. Üç ölçülü həndəsədə kompüterlə modelləşdirmə, planimetrik həndəsə üçün əvvəlki dinamik həndəsi proqramlara bənzər olsa da, əlverişlilik baxımından digərlərini geridə qoydu. Cabri 3D, işlədilmənin 2D kompüter ekranından Üç ölçülü olaraq fəza cisimlərinin, obyektlərin əmələ gətirilməsi və dəyişdirilməsinin mümkünliyünü göstərdi. Cabri 3D-dən prizma, piramida, silindr və konus kimi Üç ölçülü fiqurlarla ekran üzərində məlum bir oblastda iş görmək mümkündür, döndərilə, görülmə və eyni zamanda, prizmalar ekranda açıla bilər. Prizmalar və yarım müstəvilərdə kəşifə bilər, beləcə yeni Üç ölçülü fiqurlar əmələ gətirmək olar. Xətlər, vektorlar, müstəvilər və konusların ekran üzərində düzəldilməsi mümkündür və sadə bir keçid ilə ekrandakı fiqur döndərilərək fərqli görünmə nöqtələrindən müşahidə oluna bilər. Vektor cəmi, çarpaz və nöqtə kimi vektorial əməllər gerçəkləşdirilə bilər. Bir nöqtənin və ya vektorun koordinatları, fəzada bir xətt, müstəvi və ya kürə ekranda göstərilə bilər.

Yazı lövhəsi şəkilləri və ya əldə düzəldilən fəza fiqurlarını əsas olaraq qəbul edən tələbənin mövzulararası dayanıqlılığı, həndəsi obyektlər üzərində işləməsi mövzusunda yetərli bir anlayış ortaya çıxarmaq üçün bir təməl təşkil edir ki, bu da tələbələrin məqsədləri alqoritmik olaraq həll edə biləcəyi mənasını vermir. Üç ölçülü həndəsi fiqurların yaxşı konsept görünüşlərini meydana çıxarmağa köməkçi olmaq üçün, təlimçilərin bəzi köməkçi proqramlara sahib olmaları vacibdir ki, bunlar – modellər, manipulyatorlar və diaqramlardır. Cabri 3D kimi 3D dinamik proqramın istifadə olunması, fəza həndəsəsi üçün görməklə tədrisin yeni növünün meydana

çıxarılması üçün potensial olaraq yeni bir tələbat yaradır.

Tələbələrin fəza həndəsəsi ilə bəzi maraqlı qavrayış və əlaqələrini öyrənmək üçün Cabri 3D proqramından istifadəylə nə kimi fikirləri öyrəndiklərini bilmək üçün kiçik bir kurs təşkil etdik. Bir kompüter sinfində üç ayrı saatda gerçəkləşdirilmişdir. İki tələbə bir kompüter arxasında və təlimçi müəllimin kompüterinə bağlı bir proyektor işlətdik. Bütün tələbələr Cabri 2D-yə marağ

göstərsə də, Cabri 3D ilə hələ işləmədilər. Beləcə ilk toplantıda Cabri 3D-ni tanış etdik. İkinci və üçüncü iclaslarda tələbələrin əyani olaraq həmin proqramda işləməsi tədqiqat obyektini kimi aparıldı. Araşdırmada, bu oblastdakı xətlər və müstəvilər kimi bəzi anlayışları dərk etmələri məqsəd kimi qarşıya qoyulmuş, tələbələrin kompüter bacarığı və riyazi savadı yoxlanılıb qeyd olunmuşdur (cədvəl 1).

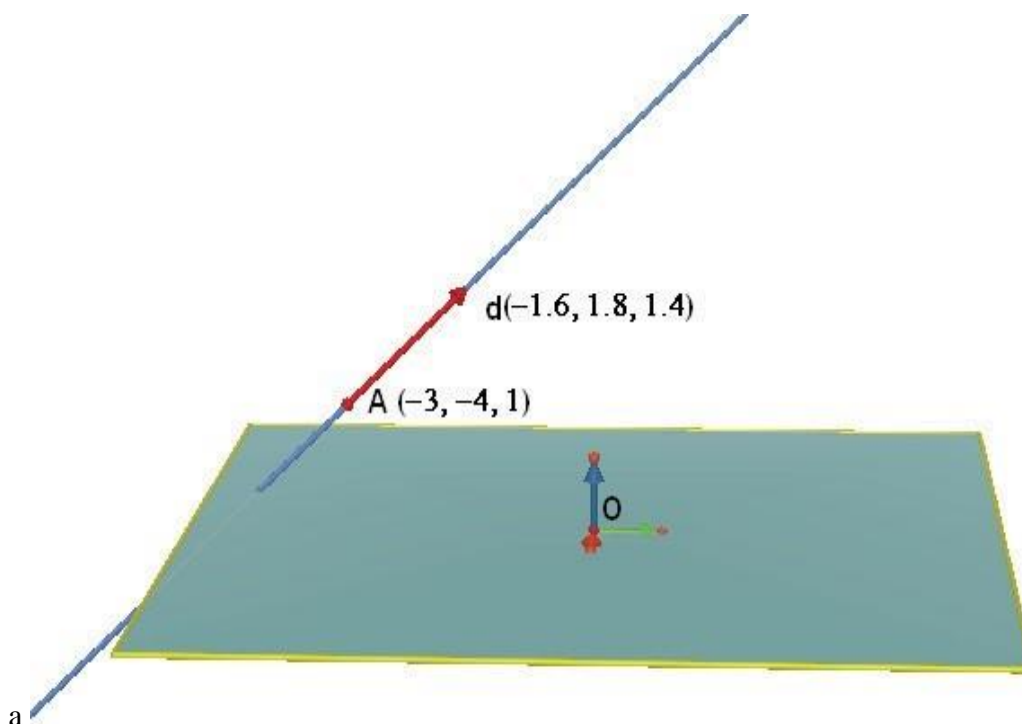
Cədvəl 1.

Nö	Öyrənmə obyektini	Təlimat (Nəticə)
1-ci	Cabri 3D haqqında öyrənmə	Əsas həndəsi obyektlərin qurulması
2-ci	Fəzada bir nöqtə qurmaq və onun vektorunu qurmaq və tənliyini tapmaq.	İki nöqtə ilə yalnız bir düz xətt qurmaq və onun tənliyini yazmaq.
3-cü	Paralel və perpendikulyar düz xətlər	Bir müstəvi qurmaq və onun tənliyini tapmaq

İşə başlamazdan əvvəl işçi paneli hazırlayıb, tələbəyə təqdim etdik. İş prosesində 3D panel tələbələrə bir çox problemlər yaratdı. Məsələnin həllini tamamladıqdan sonra, eyni kompüterlərdə oturan tələbələrin bir-biri ilə fikir yürüt-

məsi və ifadənin ümumi həcmninin yaradılmasını tələb etdik.

Tələbələrə fəzada bir nöqtə və bir vektor çəkib göstərdik və şəkil 1-də göstərilən düz xəttin tənliyini tapmağı təklif etdik.

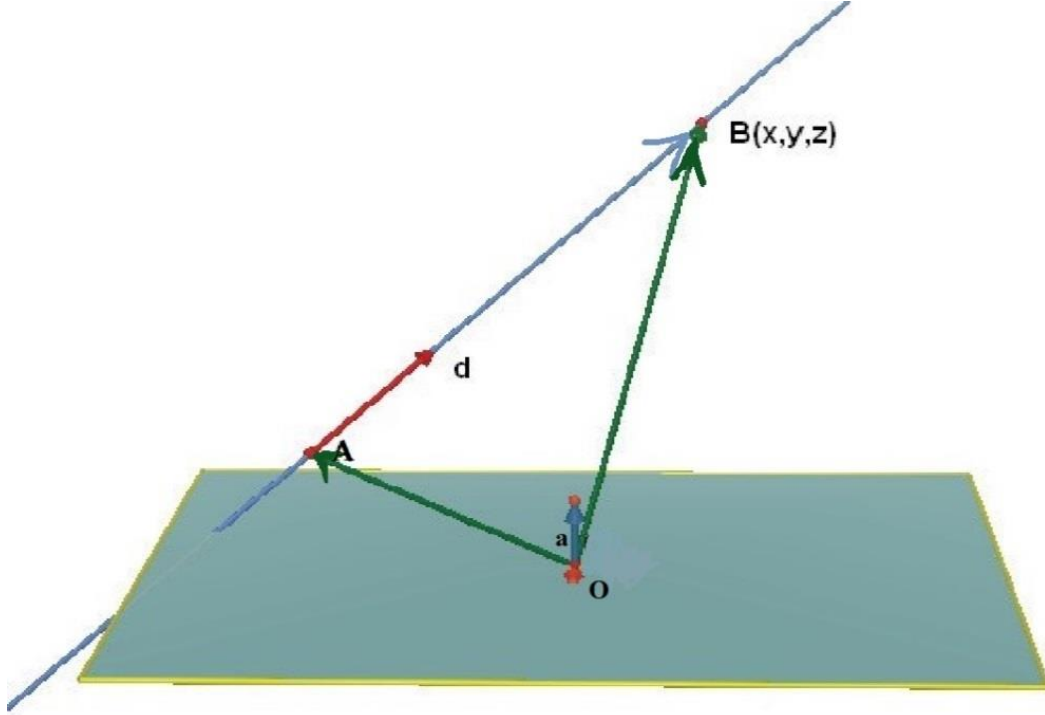
Şəkil 1. Üzərində bir nöqtə qeyd olunan düz xətt və ya fəzada vektor.

Tələbələr işlədi və şəkil 1-də göstərilən xəttin tənliyini əldə etmək üçün Cabri 3D-nin

xüsusiyyətlərini və daha sonra səhifəsindəki göstəricilərdən istifadə edərək tələbələrin anali-

tik olaraq xəttin tənliyini necə mənimsədiklərini müşahidə etdik. İlk olaraq, şəkil 2-də göstərilən $\vec{OA}$ və $\vec{OB}$ vektorlarının əmələ gətirdiyi xətt üzərində hər hansı bir nöqtə (B) qeyd olundu.

Ardınca $\vec{OA}$ və $\vec{OB}$ vektorlarının $\vec{AB}$ vektorunu ifadə etdilər.

Şəkil 2. Müstəvidən düz xəttə qədər olan vektor.

$$\vec{OB} = \vec{OA} + \vec{AB}.$$

$$x = -3 - 1,6z \quad y = -4 + 1,8z$$

İkincisi, tələbələr yuxarıda göstərdiyi kimi vektorları ayrı-ayrı yazmışlar və daha sonra düz xəttin tənliyinin ümumi şəklini tapmışlar.

Düz xəttin tənliyi

$$\frac{x+3}{-1,6} = \frac{y+4}{1,8} = \frac{z-1}{1,4} = \lambda \text{ kimi olar.}$$

Üçüncüsü, tələbələrin doğru və yanlış olub-olmadığını yoxlamaq üçün düz xətt üzərində hər hansı bir nöqtə olaraq və Cabri3D-nin kalkulyatorunu işlətdik. Bütün tələbələr eyni z-ni tapdı. Digər işçi vərəqlər, tələbələr tərəfindən tamamlandı və müzakirələrdə, sonra verilmiş aplikasiya haqqında fikir irəli sürüldü.

Fikirlər, nəticə və tövsiyələri qeyd etdik. Bu baxımdan müsbət nəticə aldıq ki, nəticə üçün bu xüsusiyyətin özü də müsbət xarakter daşıyır.

Kompüter əsaslı tədris resurslarını üç əsas qrupa ayıra bilərik. Aşağıdakı şəkildən görə bil-

rik ki, sözügedən resurslar kompüter yardımı təlimatı və kompüter dəstəkli öyrənmə resurslarıdır.

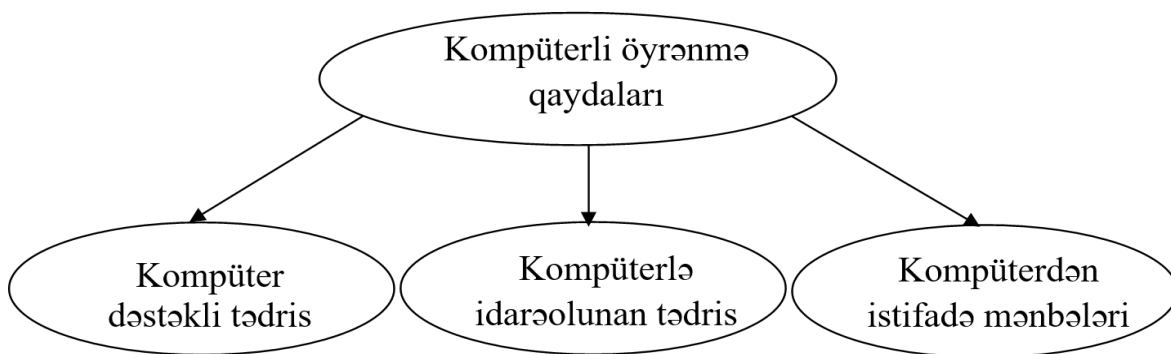
Kompüter Dəstəkli Tədris (KDT) bir kompüter tərəfindən müəyyən bir dərs proqramını təqdim etmək üçün tələbə ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqə qurmaqla həyata keçirilir. Uzun müddətdir ki, kompüterin öyrədilməsində, həqiqətən də, onların təsirli olub-olmaması məsələsi müzakirə edilməkdədir. Bundan əlavə, kompüter tədrisində, həqiqətən, onların tədrisə, müəllim-tələbə münasibətlərinə təsirinin olub-olmamasını müəyyən etmək üçün bir sıra empirik tədqiqatlar aparılmışdır. Bu sorğular kompüterlərin təhsilin bütün sahələrində getdikcə daha da əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Bir sıra araşdırmaları özündə əks etdirən işlərində bu nəticəyə gəlmişlər ki, kompüter dəstəkli tədrisdə tələbə-

lərin nəticələrinin effektivliyi $\frac{1}{6}$ -dən $\frac{1}{5}$ -ə qədər

artmışdır. Bununla birlikdə, kompüterin müsbət təsiri, həmçinin, müəyyən edilmiş tədris ehtiyacları ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, kompüter dəstəklı təhsili aşağıdakı kimi formaya sala bilərik:

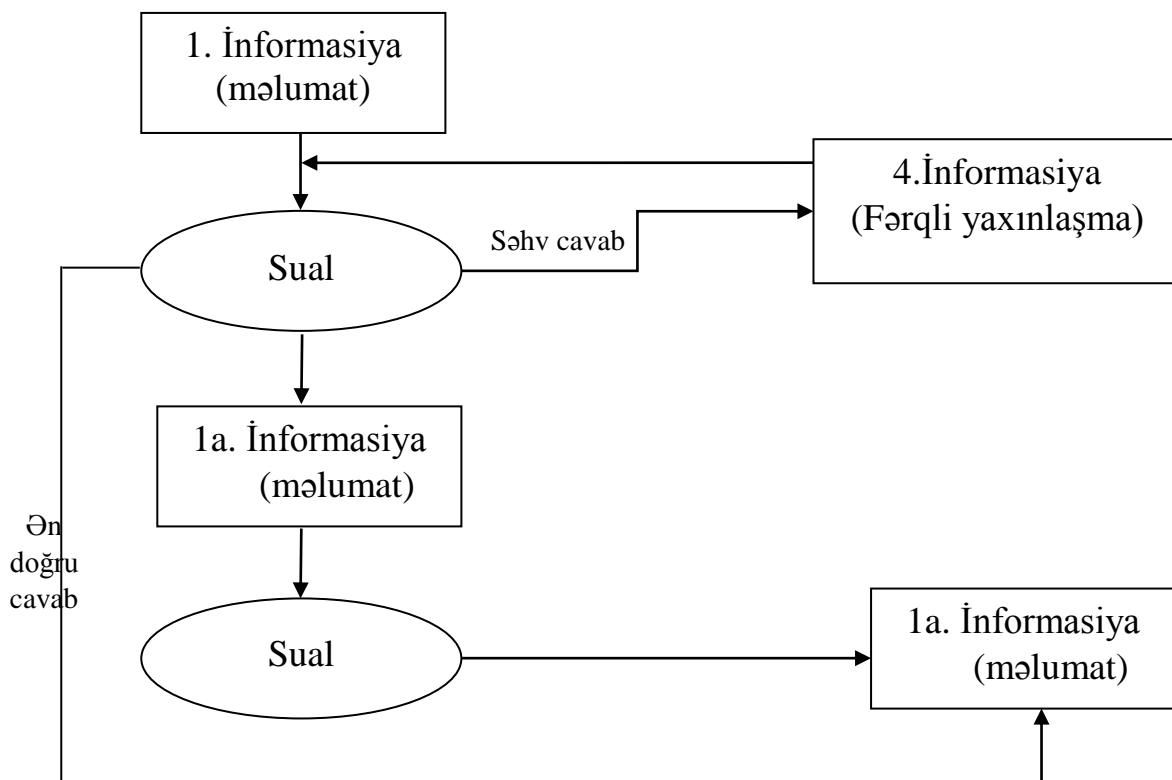

Kompüter dəstəklı tədris

KDT müvafiq tədris mühitində tətbiq olunan bir tədris vasitədir. KDT-in tətbiq olunmasında istifadə olunan altı növ proqram var. Bunlar aşağıdakılardır:

- fərdi tədris;
- təcrübə və təkrar;
- tədrislə əlaqəli oyun;
- model qurma;
- simulyasiya;
- məsələ həlli proqramları.

Fərdi tədris KDT sahəsində insanlar üçün ən tanınmış yeni növlərindəndir.

Dərsdə bəzi məlumatlar təqdim edilir, sonra tələbənin proqram materialını anladığı və ya anlamadığı yoxlanılır. Bu proses kurs zamanı təkrarlanır, tələbə anlayırsa, ilk mövzu yeni bir

şəkildə təqdim olunur. Konsolidasiya prosesi tələbə təsdiqləyici rəylər verir. Üz-üzə tədris proqramı, hər hansı bir səbəbdən dərslərə zənciri qıran tələbələr üçün tədris edilən proqram

mı mənimsəməsini təmin edir. Tələbə, öyrənmədiyi kursun proqramını öyrənərək növbəti dərs üçün hazır ola bilir. Effektiv idraka və dərk etməyə yönələn təlim proqramın “budaqlanma” şəklində hazırlanması yaxşı nəticə verə bilər. Budaqlanma şəklində hazırlanan proqram, öyrənmə prosesində tələbələrin fəal iştirakını təmin edir. Ayrılmış proqramda dərslərin ümumi quruluşu aşağıdakı şəkillərdə verilmişdir.

Budaqlanan proqramda kursun ümumi strukturu

Təlim və tədrisin öyrədiciliyini daha axıcı etmək üçün müəllim və tələbələrin kurikulum sisteminə uyğun sual-cavab metodundan istifadə etmək olar ki, bu da yuxarıdakı sxemdə informal dildə özünü əks etdirir. Yuxarıdakı alqoritm interaktivliyi, sinfin iştirakını asanlaşdırır, başqa sözlə desək, passivlik baş vermir.

Problemin aktuallığı. Riyaziyyat dərslərində texniki vasitələrdən istifadə etmək problemi riyaziyyatın tədrisi metodikasının ən aktual problemidir. Bu

məsələyə çoxsaylı tədqiqat işləri həsr olunmuş və indi də olunmaqdadır. Bu, dərk olunan tələbatdır. Təlimin texniki vasitələrinin funksiyaları müxtəlifdir. Əslində, texniki vasitələrin əsas funksiyası riyazi materialın mahiyyətini aşkar etməkdə zəruri vərdişlərin formalaşdırılmasında, bilik, bacarıq və vərdişlərin diaqnostikasında müəllimə kömək göstərməkdir.

Problemin elmi yeniliyi. Texnologiya, riyaziyyat siniflərində uyğun şəkildə işlədildiyi zaman dərinləşər. Riyaziyyat dərslərində kompüter araşdırma, mühakiməyə, verilənləri analiz etməyə, zehinli fikir yürütməyə və s. imkan verir. Hazırda kompüter proqramlarından və qrafikası güclü olan bir texnoloji avadanlıqdan istifadə etməklə istənilən həndəsi fiqur üzərində çevirmələr aparmaq olar.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Qeyd edək ki, kompüterdən istifadə tələbələrin ənənəvi üsullardan istifadə etməməsi qənaətinə gəlməməlidir. Müəllim hər iki qaydanı tətbiq etməklə həm tələbələrin məntiqi təfəkkürünün inkişafına nail olmalı, həm də onun müasir texnologiyalar mənimsəməsini təmin etməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Qasımov, E.A. Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyat kursunun bəzi mövzularının tədrisi // E.A. Qasımov. – Bakı: 1995, – 87 s.
2. Qasıмова, A.M. Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyat və informatika fənlərinin əlaqəli tədrisində İKT-dən istifadə: V-IX siniflərdə / Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyanın avtoreferatı / – Bakı, 2017, – 24 s.
3. Məmmədov, Ə.M. İnformasiya İKT-nin əsas obyektidir // – Bakı: “Təhsildə İKT”, ADPU, – 2013, № 3, – s. 24-28.
4. Paul, E. Mathematics Teaching: The satatın of the Art /E.Paul. – London: The Falmer Press, – 1989.

E-mail: abdullayev_ayxan@list.ru

Rəyçilər: riy.ü.fəls.dok., dos. **F.F. Əliyev**
riy.ü.fəls.dok., dos. **K.H. Əliyev**

Redaksiyaya daxil oub: 16.05.2022.

**İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ
И КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES**

UOT 37.

Allahyar Süleyman oğlu İmanov
*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*

**MƏKTƏBLƏRDƏ APARILAN MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARI
VƏ ONUN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİNDƏ DƏRSDƏNKƏNAR
VƏ MƏKTƏBDƏNKƏNAR İŞİN ƏHƏMİYYƏTİ**

Аллахьяр Сулейман оглы Иманов
*доцент Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
доктор философии по педагогике,*

**СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ ПРОВОДИМЫЕ В ШКОЛЕ
И ЗНАЧЕНИЕ ВНЕУРОЧНОЙ И ВНЕШКОЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЕЕ
ЭФФЕКТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ**

Allahyar Suleyman Imanov
*associate professor at Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of philosophy in pedagogy*

**MODERN LEARNING TECHNOLOGIES IN SCHOOLS AND THE IMPORTANCE
OF EXTRACURRICULAR AND EXTRACURRICULAR ACTIVITIES IN ITS
EFFECTIVE ORGANIZATION**

Xülasə. Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərində müasir təlim texnologiyalarına istinad edilməsi təlimin və təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə bir təkan olmuşdur. Dərsdənkənar və məktəbdənkənar iş isə məktəblilərin, yeniyetmə və gənclərin maraq, meyl və bacarıqlarının, intellektual səviyyələrinin, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı, fiziki cəhətdən sağlam böyümələri üçün əlverişli şərait yaradır, onların istirahətinin, asudə vaxtlarının mənalı təşkilini təmin edir. Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, bu gün təlim texnologiyalarının səmərəli təşkilinin düzgün formalaşmasını nəzərə almaqla bəzi müəllimlər dərsdənkənar və məktəbdənkənar tədbirlərə az fikir verir və yaxud çox səthi yanaşırlar. Ümumtəhsil müəssisələrində həyata keçirilən sinifdən-xaric iş planlı və müntəzəm olaraq müəllimlərin iş planında özünə layiqli yer tutmalıdır.

Açar sözlər: *müasir təlim, dərsdənkənar, məktəbdənkənar, texnologiyalar*

Резюме. В наше время использование современных технологий обучения в общеобразовательных школах стало толчком к повышению качества преподавания и воспитания. Внеурочная деятельность создает благоприятные условия для развития интересов, склонностей и умений, интеллектуального уровня, творческих способностей, физически здорового роста подростков и молодежи, обеспечивает содержательную организацию их отдыха и досуга. В целом можно сказать, что сегодня при правильном формировании эффективной организации технологий обучения некоторые учителя уделяют мало внимания внеурочной и внешкольной деятельности. Внеурочная деятельность в общеобразовательных учреждениях должна планироваться и регулярно включаться в план работы педагогов.

Ключевые слова: *современное обучение, внеклассная, внешкольная, технологии*

Summary. In modern times, the use of modern teaching technology in secondary schools has been an impetus for improving the quality of teaching and education. Extracurricular activities create favorable

conditions for the development of interests, inclinations and skills, intellectual levels, creative abilities, physically healthy growth of adolescents and young people, provide a meaningful organization of their leisure and leisure time. In general, we can say that today, given the correct formation of the effective organization of learning technologies, some teachers pay little or very little attention to extracurricular and extracurricular activities. Extracurricular activities in general education institutions should be planned and regularly included in the work plan of teachers.

Key words: *modern training, extracurricular, out of school, technology*

Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərində müasir təlim texnologiyalarına istinad edilməsi təlimin və təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə bir təkan olmuşdur. Bu, müasir dövrdə pedaqoji prosesdə özünü qabarıq şəkildə büruzə verməkdədir. Bu gün bütün tələbləri qismən də olsa özündə əks etdirən pedaqoji proses vahid və məqsədəuyğun şəkildə təşkil olunan öyrənmə, öyrətmə və tərbiyə olunma prosesləri ilə əhatə olunmaqla məktəblilərin bilik, bacarıq və vərdətlər sisteminə yiyələnməsinə, bir şəxsiyyət kimi hərtərəfli inkişafına səbəb olur. Lakin bu inkişaf yolunda qarşıya çıxan çətinliklər özündə vaxtın azlığını və proqram materiallarının həcmnin çoxluğunu birləşdirməklə şagirdlərin dünyagörüşünü gücləndirmək, dərşin irəli sürdüyü bütün vəzifələri həyata keçirmək yolunda müəllim üçün çətinlik yaradaraq onun imkanlarını məhdudlaşdırır. Bütün bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün bu gün müəllim məktəblilərlə dərşdənkənar və məktəbdənkənar iş aparmağı zəruri hesab edir. Məhz bu işlər ümumtəhsil məktəbinin pedaqoji fəaliyyətinin zəruri istiqamətlərindən biri olmaqla, bu gün yeni təlim texnologiyalarının səmərəli təşkilinin forma və metodlarını nəzərə alıb qurulmaqla tərbiyəedici, təhsilləndirici və inkişafətdirici rolları ifadə edərək, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət yaratmaq, cəmiyyət üçün ləyaqətli vətəndaşlar hazırlamaq məqsədini həyata keçirir.

Yeni təlim texnologiyalarının səmərəli təşkilinin forma və metodlarını nəzərə alıb qurulan sinifdənxaric iş özündə dərşdən kənar olan işləri, pedaqoji kollektivin üzvləri tərəfindən həm məktəbdə, həm də məktəbdənkənar yerlərdə təşkil edilir. Dərşdənkənar və məktəbdənkənar işlər müəyyən rəhbərlik altında müxtəlif təşkilati formada aparılan təlim və tərbiyəvi tədbirlər sistemi kimi başa düşülərək şagirdlərin bilik dairəsinin genişləndirilməsinə, onlarda məqsəd ardıcılığı, möhkəm iradə, doğruluq, düzlük, namuslu və cəsarətli olmaq kimi öz vətənini, torpağını, millətini, dövlətini, mədəniyyəti

yətini sevmək hisslərinin, milli mənlük şüurunun formalaşmasına xidmət edir. Bu gün sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlərin təlim texnologiyalarının səmərəli təşkilinin forma və metodlarına istinadən həyata keçirilməsi məktəblilərin dünyagörüşünün əyani şəkildə genişlənməsinə səbəb olur.

Bütün bunları ümumiləşdirərək bu gün təlim texnologiyalarının səmərəli təşkilinin forma və metodlarına istinadən təşkil edilən sinifdənxaric və məktəbdənkənar işlərin əsaslandığı prinsipləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Dərşdənkənar və məktəbdənkənar işlər məqsədəuyğun, ardıcıl, sistemli, ictimai xarakter daşımaqla, cəmiyyətə və uşaq kollektivinə xidmət etməlidir;

2. Dərşdənkənar və məktəbdənkənar işlər təhsil sahəsində milli strategiyaya və dövlət siyasətinə uyğun olmaqla milli və ümumbəşər məzmun daşmalıdır;

3. Dərşdənkənar və məktəbdənkənar işlər şagirdlərin maraq və meyilini nəzərə almaqla onların könüllülüyünə əsaslanmalıdır;

4. Sinifdənxaric və məktəbdənkənar işlər şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onların hərtərəfli inkişaf səviyyəsinə uyğun təşkil edilməlidir;

5. Dərşdənkənar və məktəbdənkənar işlər şagirdlərin axtarıclıq fəaliyyəti, təşəbbüskarlığı və öz fəallığı üzərində qurulmalı və təşkil edilməlidir;

6. Dərşdənkənar və məktəbdənkənar işlər dəqiq təşkilatçılıqla, müəyyən vaxt çərçivəsində təşkil edilməklə dünyagörüşünü genişləndirmək yolunda əyləncəlilik, romantika və oyun xarakteri daşmalıdır.

Sadalanan bu prinsiplərə əməl etmə nəinki belə məşğələlərin, tədbirlərin praktik əhəmiyyətini yüksəldir, həm də təlimin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa müsbət təsir göstərir. Məqsədi hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşdırmaq olan dərşdənkənar və məktəbdənkənar işlərin əsas vəzifəsi isə təlim-tərbiyənin səviyyəsini yüksəltmə

yə xidmət edir. Bu işlər pedaqoji prosesdən özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənərək şagirdlərin biliklərini, dünyagörüşünü, həyat təcrübəsini genişləndirir, onlarda olan əxlaqi keyfiyyətləri xarakterdə daha da möhkəmləndirir. Məhz buna görə də pedaqoji prosesin rəsmi strukturunu inkar edərək şagirdlərə daha çox sərbəstlik verilməlidir. Özünün vahid proqramı olmadan həyata keçirilən dərslərdən və məktəbdən kənar işlər şagirdlər qarşısına heç bir məcburiyyət qoymadan könüllülük prinsipi əsasında həyata keçirilməklə, obyektiv şərait və şagirdlərin marağı nəzərə alınmaqla təşkil olunmalıdır. Heç bir vaxt məhdudiyəti olmadan həyata keçirilən bu işlər şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini, ümumi inkişaf səviyyələrini nəzərə alaraq onların istedad və qabiliyyətlərini üzə çıxarmağa xidmət etməlidir. Özündə həm təlim, həm də tərbiyəvi əhəmiyyəti birləşdirən dərslərdən və məktəbdən kənar işlər şagirdlərin asudə vaxtının səmərəli keçirilməsinə şərait yaradaraq geniş və ətraflı biliklərə yiyələnmələrini təmin edir. Şagirdlərə müstəqillik və təşəbbüskarlıq, məqsədyönlülük və ideyalıq, kollektivçilik, daxili zənginlik, həyata estetik münasibət tərbiyə edir. Sadalanan bütün bunların həyata keçirilməsində ən böyük vəzifə isə müəllimin üzərinə düşür. Müəllimin pedaqoji ustalığı, şagirdlərə yanaşma qabiliyyəti şagird qəlbinə yol açmağın başlıca prinsipidir.

Müasir dövrdə siniflərdə təlim texnologiyalarının səmərəli təşkilinin forma və metodlarına istinadən təşkil edilən sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlərin səmərəli təşkili zamanı müəllimin malik olduğu keyfiyyətləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Dərslərdən və məktəbdən kənar işlərin səmərəli təşkili zamanı müəllim şagird şəxsiyyətinə hörmət və tələbkarlıq göstərməlidir;

2. Dərslərdən və məktəbdən kənar işlərin səmərəli təşkili zamanı müəllim öz işini məqsəd aydınlığı, nümunəvilik, könüllülük, müstəqillik, təşəbbüskarlıq və s. digər prinsiplər əsasında qurmalıdır;

3. Dərslərdən və məktəbdən kənar işlərin səmərəli təşkili zamanı müəllim öz üzərində səylə işləməli, dünyagörüşünü və savadını təkmilləşdirməlidir.

Bu gün sinif şəraitində dərslərdən və məktəbdən kənar işlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin məzmununu, yəni forma və üsullarla müəyyənləşdirmək

üçün xüsusən əməyə hazırlıq, əqli, əxlaqi, fiziki, estetik, iqtisadi və ekoloji tərbiyə, habelə insan hüquqlarına hörmət əsasında hər bir məktəbli ilə bir necə yönümdə iş aparmalıdır. Bunun üçün ilk olaraq təlim texnologiyalarının səmərəli təşkilinin forma və metodlarına istinadən məktəblilərin pedaqoji proses zamanı əməli fəaliyyətini vahid sistemdə birləşdirməyin daha təsirli yolları aşkara çıxarılmalıdır. Məktəblilərin təlim və dərslərdən kənar fəaliyyətinin, ictimai-faydalı və məhsuldar əməyinin onların milli-mənəvi dünyagörüşünün formalaşdırılmasına uyğunlaşdırılması üçün təlim texnologiyalarının forma və üsulları işlənilib hazırlanmalıdır. Mənim fikrimcə, bunlar müəllimlərin gündəlik əmək fəaliyyətinə çevrilməlidir.

Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərində təlim texnologiyalarının səmərəli təşkilinin forma və metodlarına istinadən mətnlərin oxunması, əxlaqi söhbətlərin, rollu oyunların təşkili, bayram tədbirlərinin, müvafiq soyqırım və matəm günlərinin qeyd olunması kimi dərslərdən kənar iş formalarına istinad edilməklə səmərəliliyin yüksəldilməsinə böyük təsir göstərilir. Bu kimi tərbiyəvi tədbirlər məktəblilərə başlıca olaraq yurdsevərlik, milli özünüdərk, soykökünə bağlılıq, İslam dəyərləri və Şərqi mədəniyyətini əxz etməyi, yüksək milli və bəşəri həqiqətləri aşlayır.

Bununla yanaşı bu işlər təlim texnologiyalarının səmərəli təşkilinin forma və metodlarını nəzərə almaqla məktəblilərdə bacardıqları səviyyədə intellektual mənəvi fəzilətə rəğbət, rəzalətə nifrət, tərbiyədə aşkarlıq və demokratik meyli stimullaşdırır, həyatda, cəmiyyətdə, qarşılıqlı münasibətlərdə normal davranmağın əhəmiyyətini başa salır, tərbiyə və təlimin harmonik vəhdətindən istifadə edilməsi həqiqətlərini anladır.

Dərslərdən kənar iş uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayaraq, öz müntəzəmliliyi və məzmunu, forma və çoxnövçülüüyü ilə geniş imkanlar açır.

Məktəbdən kənar iş isə məktəblilərin yeni-yeni və gənclərin maraqlı, meyil və bacarıqlarının, intellektual səviyyələrinin, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı, fiziki cəhətdən sağlam böyümələri üçün əlverişli şərait yaradır onların istirahətinin, asudə vaxtlarının mənalı təşkilini təmin edir. Bu işlə məşğul olan müəllimlər məktəblilərlə iş, həmçinin istirahət, bayram və tətil günlərində də iş aparır. Məsələn, məktəblilərlə aparılan təlim texnologiyalarının səmərəli təşkilinin forma

və metodlarını nəzərə almaqla Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzlərində əsasən “Bacarıqlı əllər”, “Rəsm”, “Rəqs”, “Foto”, “Bədii qıraş”, “Kukla teatri” və s. adlarda dərnəklər təşkil olunur.

Uşaq yaradıcılıq mərkəzlərində bütün təqvim ili ərzində dərnək üzvləri ilə müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlər, idman yarışları, müsabiqələr, sərgilər, bayram şənlikləri, ekskursiyalar keçirilir, onların respublika və beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə iştirakı təmin olunur.

Bununla yanaşı, Respublikada Texniki Yaradıcılıq Mərkəzi də fəaliyyət göstərir. Burada əsasən İbtidai texniki modelçilik, Gəmi, Raket, Təyyarə modelçiliyi və s. adlarda dərnəklər fəaliyyət göstərir. Burada məktəblilərin potensialları inkişaf etdirilir, onlar erkən yaşlarından səmərələşdiricilik və ixtiraçılıq işlərinə cəlb olunurlar.

Daha sonra bunlarla yanaşı, Respublikamızda Gənc turistlər və diyarşunaslıq mərkəzi müxtəlif istiqamətlərdə öz işini qurmaqla fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzin əsas məqsədi tariximizi, soykökümüzü, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənətimizi gənc nəsələ öyrətmək, vətənimizin flora və faunası haqqında onlara bilik vermək, tarixi abidələrimizi qorumaq, vətənə məhəbbət hissi aşılamaqdır. Burada respublikamızın tarixini, flora və faunasını, mədəniyyət abidələrini məktəblilərə tanımaq, onlara sevdirmək məqsədi ilə yürüş və gəzintilər təşkil edilir, məktəblilərə milli dəyərlərimizin qorunması, torpağa sevgi, vətənə məhəbbət hissinin aşılamaq istiqamətində mütəmadi iş aparılır.

Bundan əlavə, Təhsil Nazirliyi sistemində uşaq-gənclər idman və şahmat məktəbi mövcuddur və fəaliyyət göstərir. Burada müxtəlif yaş qruplarında uşaqlar idmanın müxtəlif növləri ilə və şahmatla məşğul olurlar.

Məktəblilərlə aparılan işlərdə Ekoloji tərbiyə və təcrübəçilik mərkəzlərinin fəaliyyəti də nəzərə alınmalıdır. Burada erkən yaşlardan ekoloji təfəkkürün, ekoloji mədəniyyətin, ətraf mühitə məsuliyyətli və humanist münasibətin formalaşması baxımından faydalı işlər görülür. Bu mərkəzin fəaliyyət proqramı özündə məktəblilərin asudə vaxtlarının səmərəli təşkilini, onların təbiətsevərlik, təbii sərvətlərə qayğı və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsini, ekoloji kütləvi tədbirlərin keçirilməsini, ekskursiyanın təşkili və digər məsələləri əhatə edir.

Bu gün məktəblərdə təlim texnologiyalarının səmərəli təşkilinin forma və metodlarını nəzərə almaqla məktəblilərlə dərşdənkənar və məktəb-

dənkənar işi həyata keçirən təşkilatçının üzərinə böyük vəzifələr düşür. Həmin bu vəzifələrin istiqamətlərini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. Dərşdənkənar işlərin təşkilinə rəhbərlik: təşkilatçı fənn müəllimləri və sinif rəhbərləri ilə birlikdə şagirdləri müxtəlif növ sinifdənxaric işlərə cəlb edir; məktəbdə fənn dərnəkləri, idman və incəsənətin müxtəlif sahələri üzrə dərnəklər yaradılaraq bu işə rəhbərləri (fənn müəllimləri, mütəxəssislər və peşəkar valideynləri) cəlb edir; dərnəklərdə məşğələlərin vaxtında və səmərəli keçməsinə nəzarət edir; marağa görə klublar, cəmiyyətlər (elmi-texniki, ədəbi-bədii cəmiyyətlər) yaradır; fənn, idman, incəsənət, əmək və s. sahələr üzrə yarışlar, müsabiqələr, olimpiadalar, spartakiadalar təşkil edir; bu tədbirlərə müəllimləri, tərbiyəçiləri, sinif rəhbərləri və ictimai təşkilatları cəlb edir;

2. Məktəbdənkənar işlərə rəhbərlik: təşkilatçı şagirdlərin asudə vaxtını səmərəli təşkil etmək, maraq və qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək məqsədi ilə məktəbdənkənar müəssisələrlə əlaqə yaradır, şagirdləri könüllü seçdikləri fəaliyyət sahələrinə cəlb edilir; bu işdə sinif rəhbərlərinin, valideynlərin qüvvəsindən istifadə edilir; şagirdlərin məktəbdənkənar müəssisələrə davamiyyətinə nəzarət edir; bu müəssisələrdə müxtəlif dərnəklərə rəhbərlik edən şəxslərlə əlaqə saxlayır, onları təlimatlandırır, onlara zəruri pedaqoji kömək göstərir; vaxtaşırı olaraq müxtəlif növ dərnəklər vasitəsi ilə məktəbdə tədbirlərin keçirilməsinə rəhbərlik edir;

3. Ailə və ictimaiyyətlə əlaqə: təşkilatçı ailələrlə əlaqə saxlayaraq, onların sinifdənxaric tərbiyə işlərinə cəlb edilməsinə çalışır; ailə problemi olan şagirdlərin valideynləri ilə müvafiq iş aparılmasına və problemin aradan qaldırılmasına səy edir.

Bu gün təlim texnologiyalarının səmərəli təşkilinin forma və metodlarını nəzərə almaqla ümumtəhsil müəssisələrində həyata keçirilən, istər sinifdənxaric tərbiyə işləri olsun və istərsə də məktəbdənkənar tərbiyə işləri olsun, onların hər ikisinin fəaliyyəti məktəbli şəxsiyyətinin formalaşmasına və məktəbdə təlim-tərbiyə keyfiyyətinin yüksəlməsinə xidmət edir. Dərs zamanı məktəblilərin əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdisləri daha da zənginləşdirir və həyata tətbiq etmələrinə şərait yaradır. Bununla yanaşı pedaqoji proses zamanı kiçikyaşlı məktəblilərin təşəbbüskarlığını, maraq, meyl və qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Məktəbliləri xoşagəlməz təsadüfi hadisələrdən, küçənin mənfi təsirindən qoruyur, şəxsiyyətlər-
arası əlaqələri tənzimləyir, dostluq, yoldaşlıq ki-
mi əxlaqi keyfiyyətlər yaradır, yaşlıları arasında
əxlaqi münasibətləri cilalayır. Məktəblilərin
ümumi sağlamlığını möhkəmləndirir və onların
əmək vərdişləri, ictimai fəaliyyət ilə silahlanma-
sına kömək edir. Hər iki fəaliyyət növü pedaqoji
proses zamanı məktəblilərin potensial qüvvələrini,
intellektual imkanlarını üzə çıxarır, yaradıcı-
lıqlarını inkişaf etdirir, özlərini dərinlən tanıma-
larına kömək edir. Onların digər sahələr üzrə əla-
və məlumat əldə etmələrinə şərait yaradır.

Ümumiyyətlə, deyə bilərəm ki, bu gün tə-
lim texnologiyalarının səmərəli təşkilinin düz-
gün formalaşmasını nəzərə almaqla bəzi müəl-
limlər sinifdaxaric və məktəbdənkənar tədbir-
lərə az fikir verir və yaxud çox səthi yanaşırlar.
Ümumtəhsil müəssisələrində həyata keçirilən si-
nifdaxaric iş planlı və müntəzəm olaraq müəl-
limlərin iş planında özünə layiqli yer tutmalıdır.

Dərsdənkənar və məktəbdənkənar tədbir-
də məktəbli müəyyən vəzifəni yerinə yetirmək
üçün ona tapşırılan iş üzərində axtarış aparır,
bunun üçün o, müstəqil çalışmağa səy edir, bu
cəhət şagirdi məsələnin mahiyyətini dərinlən
dərk etməyə doğru istiqamətləndirir. Şagird si-
nifdaxaric tədbirlərdə digər zamanlardan fərqli
olaraq daha müstəqil olur, söhbət və mübahisə-
lərə qoşulur və bu iş onun məntiqi tərakkürünü
inkişaf etdirir, nitqini zənginləşdirir.

Bütün bunlarla yanaşı təlim texnologiyala-
rının səmərəli təşkilinin forma və metodlarını nə-
zərə almaqla dərs zamanı sinifdaxaric şəraiti öyr-
ənmək və şagirdlərin maraqlarını müəyyənleş-
dirmək yalnız işin ilkin mərhələsidir. Mühüm iş
isə məktəbdənkənar və sinifdaxaric işlərin təşki-
li və buna daha çox şagirdin cəlb olunması və bu

işlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Qeyd
edim ki, ümumtəhsil müəssisələrində həyata ke-
çirilən müxtəlif fənlər üzrə gecələr, diskussiyalar,
görməli şəxsiyyətlərlə görüşlər, respublikamızın
müxtəlif görməli yerlərinə ekskursiyalar artıq
ənənə halını almışdır. Həyata keçirilən qeyd etdi-
yim bu ənənə bəzən mənasız, yadda qalmayan
tədbirlərin keçirilməsinə, ona baxanların isə həm
vaxt itkisinə, həm də yorulmasına səbəb olur. Bu
tədbirlər ya bütünlüklə metodbirləşmələrə, ya da
məktəbdə fəaliyyət göstərən müxtəlif dərnək və
maraq məşğələlərinə də aparılmalıdır. Yeni tədris
ilində dərnək və maraq məşğələlərinin qoyduğu
tədbirlər hesabat xarakterində olmalıdır.

Bütün bunlar məktəblinin hərtərəfli və
ahəngdar inkişafına xidmət edəcək, həm də onla-
rın fərdi istedad və qabiliyyətini inkişaf etdirəcək.

Problemin aktuallığı. Dərsdənkənar və mək-
təbdənkənar işlərin əsas vəzifəsi müasir təlim texno-
logiyaları vasitəsilə təlim-tərbiyənin səviyyəsini
yüksəltməyə xidmət edir. Bütün bu prosesləri nəzərə
alaraq məktəblərdə aparılan müasir təlim texnologi-
yaları və onun səmərəli təşkilində dərsdənkənar və
məktəbdənkənar işin əhəmiyyəti bu və ya digər şək-
ildə tədqiq edilsə də, bu sahədə işlərin təşkili öyrə-
nilməmiş, ümumiyyətlə açıq qalmışdır. Apardığımız
tədqiqat bu problemin öyrənilməsinə və həlli yolları-
nın araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalədə məktəb-
lərdə aparılan müasir təlim texnologiyaları və onun sə-
mərəli təşkilində dərsdənkənar və məktəbdənkənar işin
əhəmiyyəti araşdırılmış, siniflərdə təlim texnologiyala-
rının səmərəli təşkilinin forma və metodlarına istinad
etməyin əhəmiyyəti və həlli yolları göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə
irəli sürülən təkliflər və nəticələr vasitəsi ilə istər va-
lideynlər, istərsə də müəllimlər dərsdənkənar və
məktəbdənkənar işin müvəffəqiyyətlə həyata keçiril-
məsinə nail ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev Ə.Ə. Yeni təlim texnologiyalardan istifadənin nəzəri və praktik məsələləri. ARTPI-nin Elmi əsərləri – 2006, №1.
2. Paşayeva, Ə.X. Pedaqogika. Yeni kurs. / Ə.X. Paşayeva, F.A. Rüstəmov – Bakı, – 2007.
3. Kərimov, Y.Ş. Təlim prosesində yeni texnologiyalar. – Bakı, – 2011.
4. Mehrabov, A.O. Pedaqoji texnologiyalar. / A.O. Mehrabov, və b. – Bakı, – 2006.
5. Nəzərov, A.M. Müasir pedaqoji texnologiyalar. / A.M. Nəzərov. – Bakı, – 2012.

E-mail: alik1957x@gmail.com

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. F. Rüstəmov
ped.ü.elm.dok., prof. M. İlyasov

Redaksiyaya daxil olub: 27.05.2022.

UOT 37.

Almaz Hacıbaba qızı Əhmədova
*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
baş müəllim*

UŞAQLARIN ŞƏXSİYYƏT KİMİ FORMALAŞMASINDA YENİ TƏLİM TEKNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Алмаз Гаджибаба гызы Ахмедова
*старший преподаватель
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета*

ЗНАЧИМОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ НОВЫХ ОБУЧАЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА

Almaz Qajibaba Ahmadova
senior teacher at Azerbaijan State Pedagogical University,

THE IMPORTANCE OF USING NEW LEARNING TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF CHILDREN'S PERSONALITY

Xülasə. Məqalədə yeni təlim texnologiyasının biliklərin mənimsənilməsi, insan və texniki resurslar, onların qarşılıqlı təsiri nəzərə alınmaqla təhsildə daha effektiv nəticələrə nail olmaq üçün tətbiq edilən sistemlik planlaşdırma, fəaliyyət və qiymətləndirmə metodları olduğu göstərilir. Bu baxımdan yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi tərbiyəçi-müəllimdən ilk növbədə yaradıcılıq, novatorluq tələb edir, çünki təlim texnologiyalarına əsaslanan məşğələ tərbiyəçidən böyük zəhmət tələb edir.

Açar sözlər: məktəbəqədər dövr, yeni təlim texnologiyaları, pedaqoji proses, uşaq şəxsiyyəti, əməkdaşlıq

Резюме. В статье показано, что новая обучающая технология представляет собой систематическое планирование, методы деятельности и оценивания, используемые для достижения более эффективных результатов в образовании с учетом приобретения знаний, человеческих и технических ресурсов, их взаимодействия. С этой точки зрения применение новых технологий обучения требует, прежде всего, творчества и новаторства от педагога.

Ключевые слова: дошкольный период, новые технологии обучения, педагогический процесс, личность ребенка, сотрудничество

Summary. The article shows that the new learning technology is a systematic planning, action and assessment methods used to achieve more effective results in education, taking into account the acquisition of knowledge, human and technical resources, their interaction. From this point of view, the application of new learning technologies requires, first of all, creativity and innovation from the educator, because training based on learning technologies requires a lot of effort from the educator.

Key words: preschool period, new learning technologies, pedagogical process, person child, cooperation

Şəxsiyyətin formalaşmasında məktəbəqədər uşaqlıq dövrünün rolu böyükdür. Bu dövrün xüsusiyyətləri inkişafın sonrakı mərhələlərindən fərqlənir. Hər hansı xüsusi bilik, bacarıq, vərdişlərin əldə edilməsi və müxtəlif növ fəaliyyətin mənimsənilməsinin əsası məhz bu dövrdən başlayır və uşağın ümumi inkişafını təmin edir.

Professor Y. Kərimov insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında onun fəallığının mühüm rol oynadığını qeyd edərək şəxsiyyət adlanan mürəkkəb bütövdə üç əsas cəhəti fərqləndirməyin mümkünlüyünü göstərir:

1) Fəallıq idraka, ətraf aləmdəki dəyişikliyə, insanın şəxsi təbiətinin dəyişməsinə, psixi həyat

tərzində baş verənlərin təshihinə (özünütərbiyəyə) yönəlmiş çoxtərəfli fəaliyyətdə özünü göstərir.

2) Şəxsiyyətin imkanları, onun fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlərinin psixoloji şərtlərini (xüsusilə qabiliyyəti) əhatə edir.

3) Şəxsiyyətin davranış üslubu psixoloji xüsusiyyətləri (temperament və xarakter) əhatə edir. Fəallıq ətraf ələmlə qarşılıqlı fəaliyyət prosesində meydana çıxır [3].

Məktəbəqədər dövrün xüsusiyyətləri inkişafın sonrakı mərhələlərindən fərqlənir. Hər hansı xüsusi bilik, bacarıq, vərdişlərin əldə edilməsi və müxtəlif növ fəaliyyətin mənimsənilməsinin əsası məhz bu dövrdən başlayır və uşağın ümumi inkişafını təmin edir. Uşaqların idrak fəaliyyətinin gücləndirilməsi probleminin mahiyyətinə gəldikdə isə bu, uşaqların təlim prosesində bütün zehni qüvvələrini aktivliklə işlətməsini, təlim prosesində müstəqil hərəkət etməyə çalışmasını, səy göstərməsini tələb edən mühüm didaktik prinsipdir. Məhz buna görə də məşğələyə verilən tələbin yerinə yetirilməsi həm təlim metodlarının səmərəli tətbiqi, məzmunu və qrupa görə düzgün seçilməsini, həm məşğələlərarası əlaqəni, xüsusilə uşaqların müstəqil fəaliyyətini təşkil etmək və s. yolu ilə həyata keçirilə bilər.

Yeni təlim texnologiyalarından istifadə olunarkən tərbiyəçi-müəllim və uşaqların qarşılıqlı fəaliyyəti ilə bir və ya bir neçə təlim-tərbiyə işi həyata keçirilir ki, bu da tərbiyəçi- müəllimin texnoloji cəhətdən işləyib hazırlamış olduğu metodlar, priyomlar sistemi və tərbiyə metodları ilə reallaşır.

Yeni təlim texnologiyalarından istifadə olunan məşğələlər tədqiqat prosesinin mərhələlərini xatırladır. Tədqiqat təlim prosesinin mərkəzində dayanır. Bu məşğələlərdə yeni məlumatlar tədqiqat nəticəsində əldə edilir və məşğələnin sonunda uşaqların özləri vasitəsilə meydana çıxır. Təbiiqetmə mərhələsi yaradıcı xarakter daşıyır və uşaqların fəallığı ilə həyata keçirilir. Məşğələnin bütün mərhələlərində tərbiyəçi bələdçi kimi çıxış etsə də, bu mərhələlərin hamısını, ümumiyyətlə, təlim prosesini elə qurur ki, burada sanki hər şeyi uşaqlar özləri həll edirlər. Tərbiyəçinin pedaqoji ustalığı, uşaqlarla ünsiyyəti, məşğələnin bütün mərhələləri arasında əlaqənin yaradılması və bütün bunlarla bərabər uşaqların idrak fəaliyyətinin idarə edilməsi məhz tərbiyəçinin səriştəliliyindən asılıdır. Əks

haldə məşğələdə yaradılan fəallıq da, uşaqların fəaliyyəti də səmərəsiz olacaqdır.

Pedaqoji ünsiyyət təlim-tərbiyə prosesinin təsirli vasitələrindən biri olub uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm yer tutur. “Müəllim-şagird cütlüyündə ünsiyyətin istənilən növü situasiyadan asılı olmayaraq tərbiyəvi xarakter daşıyır”[7].

Məşğələ elə bir mürəkkəb prosesdir ki, burada həyata keçirilən təlim birbaşa idrak prosesləri ilə əlaqələnir və onun inkişafını şərtləndirir. Lakin bunlar özbaşına yaranmır. Bu zaman tərbiyəçinin idarəçiliyi, təlim prosesini idarə edə bilməsi xüsusi rol oynayır. Burada tərbiyəçinin peşə bacarıqları, xüsusən kommunikativ və təşkilatçılıq bacarıqları onun köməyinə gəlir.

Uşaqların idrakı və onun inkişaf etdirilməsi istiqamətində tərbiyəçinin etdiyi pedaqoji təsirlər bilavasitə təlim prosesində bir sıra qaydaların gözlənilməsini nəzərdə tutur. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Təlim prosesində uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq.
2. Təlim prosesini uşaqların gücü çatan çətinlik səviyyəsində qurmaq.
3. Məşğələni “tərbiyəçi-uşaq” əməkdaşlığına əsaslanmaqla aparmaq.
4. Məşğələdə vaxt itkisinə yol verməmək.
5. Cütlərlə və qruplarla iş zamanı bütün uşaqların fəal işləməsinə nail olmaq.
6. Məşğələdə uşaqların sərbəst fikir söyləmələrinə şərait yaratmaq və s.

Hazırda məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tətbiq olunan bir çox yeni təlim metodları tərbiyəçidən böyük yaradıcılıq axtarıları tələb edir. Bunlar Bibo, klaster, karusel, Venn diaqramı, süjetli-rollu oyunlar, tap-tapmaca, müzakirə, və s. ibarət olub, tərbiyəçi və uşaqların qarşılıqlı əlaqəsini, işgüzar ünsiyyətini təmin edən təlim metodları kimi mühüm yer tutur.

Yeni təlim texnologiyalarından istifadə tərbiyəçinin bələdçiliyi ilə uşaqların təlim prosesində bilikləri müstəqil olaraq əldə etmələrinə və dərk etmələrinə geniş şərait yaradır. Tərbiyəçilər bu prosesdə qarşıya qoyulmuş problemin həllinə istiqamət verir, uşaqları sərbəst düşünməyə, axtarış tapmağa sövq edir. Uşaqların özləri yaradıcı axtarışa qoşulurlar və bu da onlarda təlim motivlərinin güclənməsinə, öyrənməyə, öz qüvvə və bacarıqlarına inamı artırır, təlim keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Təlim prosesinin belə təşkili və aparılması uşaqları təlim prosesinin obyektinə olmaqdan çıxararaq ikinci bir tərəfə – subyektə çevirir, onları tədqiqatçılığa istiqamətləndirir. Belə məşğələlərdə tərbiyəçi az, uşaqlar isə çox işləyirlər. Tərbiyəçinin əsas vəzifəsi uşaqlara yardımçı olmaqdan, təlim prosesində onların fəaliyyətini istiqamətləndirməkdən, uşaqlarda yaradıcı axtarışa həvəs oymaqdan ibarət olur. Belə məşğələlərdə yaradıcı fəallıq, canlı müzakirə, müstəqil iş, qarşılıqlı əməkdaşlıq, qrup daxili və qruplararası münasibətlərin dinamik inkişafı özünü göstərir. Məşğələnin bu cür təşkili, həmçinin tərbiyəçini də yaradıcı fəaliyyətə, yeni-yeni axtarışlara sövq edir və istiqamətləndirir. Bu gün təlim-tərbiyə prosesinin səmərəliliyini yüksəltmək, onların tərbiyəedici və inkişafetdirici rolunu artırmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan məşğələlərdə hər bir mövzunun mənimsənilməsi onun motivasiyasından çox asılıdır. Məşğələlərdə motivasiyanın qurulmasında məqsəd, əvvəla, uşaqları bilavasitə yaradıcı axtarışlara cəlb etməkdən, ikincisi, uşaqlarda müstəqil axtarıçılıq, tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Məşğələlər tərbiyəçi tərəfindən təşkil edilir. Məşğələ formaca müxtəlif, məzmunca maraqlı olmalıdır. Praktiki fəaliyyət, oyun təlimdə başlıca stimulaşdırıcıdır. Nəticədə uşaqda hərəkətlilik, əqlin çevikliyi inkişaf edir, təfəkkür prosesi formalaşır, yeni tədris situasiyasında ünsiyyət təlimi baş verir.

K.D. Uşinski [5] deyirdi ki, uşaqda təbiətən ruhi tənəbbəllik olmur, o, müstəqil fəaliyyəti sevir, hər şeyi özü etmək, özü tapmaq istəyir. Uşaqları əqli fəaliyyətə hazırlamaq üçün onları düşünməyə, fikirləşməyə, axtarıb tapmağa alışdırmaq lazımdır.

Bu gün məşğələdə aşağıdakıların nəzərə alınması məqsədmüvafiqdir:

- uşaqların sağlamlığı və fiziki inkişafının vəziyyəti;
- tədris fəaliyyətinin zəruri komponenti olan idrak fəallığının inkişaf səviyyəsi;
- uşaqların əqli və mənəvi qabiliyyəti;
- şəxsiyyət və əqli inkişaf istiqaməti kimi onların yaradıcı təxəyyülünün formalaşdırılması;
- kommunikativ bacarığın – yaşlılarla ünsiyyət bacarığının inkişafı.

Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşları, D.B. Elkoninin [6, s. 74] dediyinə görə, insanın inkişafının “uşaqlıq” adlanan qərinəsidir. Məktəbəqədər dövr uşağı kiçik məktəb yaşına keçməyə hazırlayır. Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşlı uşaqların psixologiyası bir çox ümumi cəhətlərə malikdir:

- yaşlıların nüfuzuna etibarlı tabelilik;
- hər hansı yeniliyi qavramağın yüksəkliyi;
- nə ilə qarşılaşarsa, sadələşmə oyun münasibəti;
- ətraf aləmin obrazlı (obrazlı yaddaş, obrazlı təfəkkür) şəkildə dərk olunması.

Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşlı uşaqların hər şeyi bilmək həvəsi, idraki fəallıq, uşaqların bədii-estetik inkişafı da bu məqsədə xidmət edir və qarşıya qoyulan vəzifələri aşağıdakı kimi formalaşdırmaq mümkündür:

- uşaqların intellektual qabiliyyətini formalaşdırmaq;
- şəxsiyyətin formalaşmasını təmin edən milli-mənəvi dəyərləri tərbiyə etmək;
- uşaqlarda mahnıya, rəqsə maraq və qabiliyyətin özünü göstərməsi;
- uşaqların bədii yaradıcılıq fəallığının formalaşması;
- uşağa hazır kompüter proqramı ilə işi öyrətmək.

Məşğələnin sonunda uşaqlar işləri təhlil edirlər. Onlar özlərinin, yoldaşlarının işini təhlil edir, müsbət və mənfi cəhətlərini müəyyənləşdirirlər. Fərdi işlər qiymətləndirilir. Qalib qrup alqışlanır, bayraq təqdim olunur.

Beləliklə, belə nəticə hasil olur ki, yeni təlim texnologiyası – biliklərin mənimsənilməsi, insan və texniki resurslar, onların qarşılıqlı təsiri nəzərə alınmaqla təhsildə daha effektiv nəticələrə nail olmaq üçün tətbiq edilən sistematiq planlaşdırma, fəaliyyət və qiymətləndirmə metodlarıdır.

Beləliklə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə prosesinin düzgün təşkili uşaqların məktəbə hazırlıq səviyyəsini yüksəldir. Bu baxımdan yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi tərbiyəçi-müəllimdən, ilk növbədə, yaradıcılıq, novatorluq tələb edir. Bunun üçün qabaqcıl iş təcrübəsini bilmək, ondan istifadə etmək kifayət deyil. Belə ki, tərbiyəçi-müəllim öz üzərində ciddi işləməli, nəzəri hazırlığını artırmalı, metodiki ədəbiyyatı müntəzəm izləməli və hər məşğələyə xüsusi hazırlıq görməlidir, çünki

təlim texnologiyalarına əsaslanan məşğələ tərbiyəçidən böyük zəhmət tələb edir.

Müşahidələr göstərir ki, tərbiyəçi mövzusunun praktik əhəmiyyətini nə qədər geniş açarsa, onun müasir problemlərlə əlaqəsini hərtərəfli təhlil edərsə, öyrənməyə maraqlı əhəmiyyətli də-rəcədə artar.

İdraki marağın stimullaşdırılmasının güclü vasitəsi təlim prosesində idraki inkişaf etdirən oyunlardır. Lakin təlim prosesində yalnız marağı əsas götürmək olmaz. Eyni zamanda, uşağın iradəsi, məsuliyyət hissi də formalaşdırılır. Heç bir məsləhət, nəsihət və hədə-qorxu həqiqi öyrənmə motivlərini yaratmır. Yalnız inandırma və arqumentlərin çatdırılması ilə buna nail olmaq olar.

Deməli, şəxsiyyətin tam inkişafını təmin etmək məqsədilə yeni təlim texnologiyalarından istifadə olunması vacib olduğu üçün inkişafetdirici təlimin təmin olunması vacibdir. İnkişafetdirici təlim öz məqsəd və vəzifələrinə, iştirakçıların (öyrədən və öyrənilərin) fəaliyyətinin xarakterinə görə ənənəvi təlim texnologiyalardan prinsipial surətdə fərqlənir. Belə ki, inkişafetdirici təlim məşğələsində məqsəd sadəcə nəzərdə tutulan fikri, mövzunu aydın izah edib uşağı ba-

şa salmaqdan ibarət deyil. Əslində həmin mə-nimsəmə uşağın anatomik fizioloji və psixoloji imkanını daxilində olan mənimləmədir, uşağın öz inkişafıdır. İnkişafetdirici təlim nəzəriyyədə və təcrübədə uşaqların potensial imkanlarından istifadə etməklə fiziki, idraki və əxlaqi qabiliyyətlərinin inkişafına yönələn istiqamətdir.

Problemin aktuallığı. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində çalışan tərbiyəçi-müəllimlər uşağın simasında şəxsiyyət, fərdi bir insan görməli, emosional bacarığa malik olmalı, uşaq anatomiyası və psixologiyasını bilməli, uşaqların problemlərini başa düşməli, nitqində, psixi inkişafında pozuntu olan uşaqlarla işləməyi bacarmalıdırlar.

Problemin elmi yeniliyi. Tərbiyəçi-müəllimin başlıca vəzifəsi idraki fəaliyyəti aktivləşdirməkdir. Bunun müvəffəqiyyətli həlli üçün idraki maraqların inkişafı üçün yeni metodlar, uşaqların fəaliyyət motivlərini formalaşdıran müəyyən şərait yaradılmasıdır ki, fəaliyyət prosesinə maraqlı inkişaf etsin.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında yeni təlim texnologiyalarının rolu və əhəmiyyəti məsələlərinə məqalədə aydınlıq gətirilmişdir. Məqalədən tərbiyəçilər və valideynlərin istifadə etməsi mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə.(2008)Yeni pedaqoji texnologiyalar: Bəzi psixoloji və pedaqoji məsələlər.-Bakı: // Kuri-kulum, s.71-80.
2. Kərimov Y. Şəxsiyyətin tamlığı // ARTPI-nin Elmi əsərləri, 2010, № 4, s.20.
3. Mehrabov, A.O. Pedaqoji texnologiyalar / A.O. Mehrabov, Ə. Abbasov, Z. Zeynalov, R. Həsənov. – Bakı: Mütərcim, – 2006. – 372 s.
4. Uşinski, K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. / K.D. Uşinski. – Bakı, – 1961. – s. 37.
5. Эльконин, Д.Б. Избранные психологические труды. / Д.Б.Эльконин. –М.: Педагогика, –1989, –554 с.
6. Грехнев В.С. Культура педагогического общения. – Москва: Просвещение, – 1990, – s. 11.

E-mail: ayten.az@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., dos. Ş.A. Baxışova,
ped.ü.fəl.dok., dos. S.M. Sadıqova

Redaksiyaya daxil olub: 26.05.2022

**TEKNOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕХНОЛОГИИ
METHODS OF TEACHING TECHNOLOGY**

UOT 372.864

Reyhan Tapdıq qızı Hacızadə

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi
Naxçıvan Dövlət Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
<https://orcid.org/0000-0002-2287-2905>*

**ŞAĞIRDLƏRİN İDRAK FƏALİYYƏTİNDƏ TEXNİKİ YARADICILIQ
BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI**

Рейхан Тандыг гызы Гаджызаде

*преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета
докторант по программе доктора философии
Нахичеванского Государственного Университета*

**ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ТЕХНИЧЕСКОГО ТВОРЧЕСТВА
В ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ**

Reyhan Tapdig Hajizade

*the teacher at Azerbaijan State Pedagogical University
doctorial student in the program of doctor of philosophy
of Nakhckivan State University*

**TECHNICAL CREATIVITY IN STUDENTS' COGNITIVE
ACTIVITY BUILDING SKILLS**

Xülasə. Məqalədə şagirdlərin idrak fəaliyyətində texniki yaradıcılıq bacarıqlarının formalaşdırılması texnologiya fənnin əsaslandırılması məzmunun təminatından, şagirdlərin texniki yaradıcılıq bacarıqlarının formalaşmasının imkanlarından bəhs edilir. Şagirdlərin idrak fəallığının dinamik inkişafı təhlil edilmiş və yekun nəticə verilmişdir.

Açar sözlər: *texniki yaradıcılıq, idrak fəaliyyəti, idrak fəallığı, texnoloji əsaslar, tərbiyədə standart, öyrənmə yolu*

Резюме. В статье анализируется формирование технических творческих навыков в познавательной деятельности учащихся, содержание обоснования предмета технологии, возможности формирования технических творческих навыков учащихся и динамического развития. Предоставляется итоговая результат и оценивание.

Ключевые слова: *техническое творчество, познавательная деятельность, познавательная активность, технологические основы, стандарт в воспитании, способ обучения*

Summary. The article analyzes the formation of technical creative skills in students' cognitive activity, the content of the substantiation of the subject of technology, the opportunities for the formation of students' technical creative skills and the dynamic development of students' cognitive activity and gives the final result.

Key words: *technical creativity, cognitive activity, cognitive activity, technological bases, standard in education, way of learning*

Şagirdlərin texniki yaradıcılıq bacarıqlarının formalaşmasına təminat verən metodoloji əsasların tədqiqi həmişə aktualıq təşkil etmişdir. Bu barədə araşdırıcıların fikirlərində oxşar cəhətlər diqqəti cəlb edir. Ümumiləşdimə apararaq, belə təsnif oluna bilər:

- texniki yaradıcılıq fəaliyyətinə meyilli olan şagirdləri təlim prosesində müəyyən etmək;
- yaradıcılıq potensiallarına görə öyrənənlərin gələcək peşə maraqlarını müəyyənləşdirmək;
- şagirdlərdə bilik və bacarığa maraq yaratmaqla, texniki yaradıcılıq bacarıqlarını formalaşdırmaq;
- şagirdlərdə texniki yaradıcılıq bacarıqlarının formalaşması ilə bağlı əlaqəli iş aparmaq;
- şagirdlərin texniki yaradıcılıq dərnəklərində təlim fəaliyyətini təmin etmək;
- təcrübədən məlumdur ki, mövzu ilə əlaqədar uğur qazanmaq üçün, ilk olaraq, onun mahiyyətini nəzəri cəhətdən öyrədən dərk etməlidir.

İdrak sözü latın dilindən gəlir. İdrak geniş və etimoloji mənada biliyə aid olan və ya əlaqəli olan hər şeyə aiddir. Bu səbəbdən idrak, insanların ömürləri boyu öyrənmə və təcrübə yolu ilə əldə etdikləri bütün məlumatların toplanmasıdır. Hazırda idrakın ən çox qəbul edilən tərif, canlıların məlumatları qavrayışdan işləmə qabiliyyətidir. Yəni duyğular vasitəsi ilə xarici aləmdən gələn stimulların tutulması yolu ilə insan məlumat əldə etməyə imkan verən və idrak olaraq təyin olunan bir sıra prosedurlara başlayır. Bu səbəbdən idrak, insanların beyin quruluşları tərəfindən həyata keçirilən və öyrənmənin inkişafına imkan verən birdən çox fəaliyyətin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutan bir müddətdir. Koqnitiv fəaliyyət ətrafdakı məlumatların qəbulu, inteqrasiyası, əlaqəsi və dəyişdirilməsi proseslərini əhatə edir. Bu mənada məlumat passiv deyil, aktiv olaraq qəbul edilir.

Şəxs tutulan stimulları idrak yolu ilə bilik yaratmaq üçün dəyişdirir və uyğunlaşdırır. İdrak, insanın fikirləri mənimsəyə bilməsi, şəkillər formalaşdırması və bilik qurmağı bacardığı üsuldur. Koqnitiv fəaliyyət olmadan insanlar öz inkişaf etmiş biliklərini yarada bilməyəcəklər və dünyanı passiv bir şəkildə qavrayacaqlar. Çoxsaylı araşdırmalar idrakın quruluşunu təşkil edən elementlərin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Yəni idrak proseslərində hansı aspektlərin iştirak etdiyini müəyyənləşdirmək tələb olunur. Bu

mənada idrakın çoxsaylı proseslərin icrasını əhatə edən bir fəaliyyət olduğu iddia edilir. Bu səbəbdən idrak, müxtəlif vəzifələri əhatə edən ümumiləşdirilmiş bir zehni prosedurdur. Hazırda idrak quruluşunu təyin edərkən bəzi mübahisələr var. Hazırda idrak quruluşunun əsas cəhətlərinin aşağıdakılar olduğunu müəyyənləşdirmək üçün müəyyən bir fikir birliyi var. İdrakda həyata keçirilən ilk fəaliyyət müşahidə, yəni bir və ya daha çox vizual elementin aşkarlanması və mənimsənilməsidir. Müşahidə görmə hissi ilə həyata keçirilir və stimulun tutulmasına və müvafiq məlumatların qəbul edilməsinə imkan verir. İdrak üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, idrak quruluşunun ikinci fəaliyyəti dəyişənlərin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bu, o deməkdir ki, stimul alındıqdan və qəbul edildikdən sonra, idrak prosesləri tədqiqat fenomenində iştirak edən elementlərin və ya hissələrin yerini dəqiq bir şəkildə müəyyənləşdirməkdə məsuldur. İdrak prosesləri qavrayış, diqqət, yaddaş və ya düşünmə kimi müxtəlif idrak funksiyalarının iştirakı ilə xarakterizə olunur. Eşitmə, görmə, toxunma, qoxu və dad idrak üçün vacib olan qavrayış prosesləridir. Onların iştirakı olmadan qıcıqlandırıcıları tutmaq mümkün deyildir. Odur ki, məlumat beyinə çatmaz və idrak proseslərinin qalan hissəsini başlatmaq mümkün olmazdı. İdrak, şüursuz bir proses olması ilə xarakterizə olunur. Ancaq bu, passiv bir fəaliyyət olduğu anlamına gəlmir. İdrak tez-tez əvvəlcədən öyrənmə, təcrübə, təhsil və yaddaşda saxlanan əşyalarla formalaşır. Yaddaş mürəkkəb bir idrak funksiyasıdır. Bu, keçmişdəki məlumatların kodlaşdırılmasına, saxlanmasına və alınmasına imkan verir. Bu şəkildə tək bir fəaliyyət kimi deyil, daha çox koqnitiv funksiyalar kimi şərh olunur. Birincisi, işləyən yaddaş diqqətlə sıx əlaqəli bir idrak fəaliyyətidir. Bu, anlaşılan və iştirak edilən məlumatların məhdud bir müddətə (bir neçə saniyə) saxlanılmasına imkan verir və tutulan stimulları unutmamaq üçün vacibdir. Daha sonra, qısamüddətli yaddaş, yeni öyrənməyi əzbərləməyə başlamaq məqsədi ilə məlumatların bir qədər daha uzun müddət saxlanmasına davam etməyə imkan verir.

Nəhayət, uzunmüddətli yaddaşın görünüşü zamanla möhkəm və davamlı xatirələrin yaranmasına səbəb olan idrak funksiyasıdır. İnsanların biliklərinin məzmununu təşkil edir və beyin

strukturlarında saxlanılan məlumatların alınmasına imkan verir.

Düşüncə mücərrəd bir funksiyadır və tərifini çətindir. Ümumiyyətlə, beyin quruluşlarında əldə edilmiş və saxlanılan bütün məlumatları birləşdirməyə imkan verən fəaliyyət kimi müəyyən edilir. Bununla yanaşı, düşüncə əvvəllər əldə edilmiş biliklərlə işləməklə yanaşı, yeni məlumat əldə etməklə paralel olaraq fəaliyyət göstərmək üçün digər idrak funksiyaları ilə (qavrayış, diqqət və yaddaş) inteqrasiya oluna bilər. Bu mənada düşüncə hər hansı bir idrak prosesinin icrası üçün əvəzolunmaz bir funksiya kimi qəbul edilir. Eynilə, düşüncə, qavrayış, diqqət və yaddaş fəaliyyətini modulyasiya edən, bunun üçün idrak funksiyalarının qalan hissəsi ilə ikitərəfli bir şəkildə geri qayıtdığı vacib bir fəaliyyətdir. Düşüncə yolu ilə həyata keçirilə bilən xüsusi fəaliyyətlərdən bəziləri mülahizə, sintez və ya problem tənzimləmədir. Ən ümumi mənada düşüncə icra funksiyalarına səbəb olan fəaliyyətdir.

Qloballaşma şəraitində şagirdlərin ibtidai siniflərdən başlayaraq texnoloji prosesi bilmək vacibdir. İbtidai təhsildə tədris olunan fənlərin inteqrasiya tələbi şagirdlərin idrak fəaliyyətini genişləndirir onların texnoloji yaradıcılıq qabiliyyətini artırır. Tərbiyəvi təsir kimi izah olunur ki, insan hər ehtiyacını ödəmək istəyində, sadəliyi üçün köməkçi olaraq xidmət edən bir sıra elementlər icad etmişdir. Bu səbəbdən texnologiya, insanların ehtiyaclarını asanlaşdırma biləcək hər hansı bir proses və ya vasitə ola bilər.

Texnologiya fənnin tədrisi şagirdlərin mövzu ilə əlaqədar əməl bacarıqlarını inkişaf etdirir. Texnoloji proseslərin məhsul istehsalına kömək edən tədrisdə mərhələləri motivasiyadan başlanır. Problemlərin aşkarlanması, məlumatların toplanması və təhlili, təsdiqlər həllini tapmış olur. Bütün əməliyyatların səmərəli olması metodoloji cəhətdən pedaqogika elmi ilə funksionallıq təşkil edir. Pedaqogika müasir anlamda tərbiyə, təlim və tədrisin forma və metodlarını öyrənən, insanları bilik, bacarıq, vərdislərə yiyələndirərək, onlarda cəmiyyətin müəyyən etdiyi əxlaq normaları və davranış qaydalarına uyğun münasibət formalaşdıraraq, həyata hazırlanması haqqında elmdir.

Pedaqogika özünün nəzəri və texnoloji funksiyalarını vəhdətdə həyata keçirir.

Nəzəri funksiyalar üç səviyyədə təzahür edir:

1. Təsviredici və izahedici səviyyə (bu, qabaqcıl pedaqoji təcrübəni öyrənməkdir);

2. Diaqnostik səviyyə (bu, pedaqoji hadisələrin vəziyyətini, pedaqoqun və şagirdlərin səmərəli fəaliyyətini, onları təmin edən şəraiti və səbəbləri üzə çıxarmağı nəzərdə tutur);

3. Proqnostik səviyyə (bu, pedaqoji gerçəkliyi eksperimental yolla tədqiq etmək və onun əsasında varlığı dəyişdirməyin modelini qurmağı nəzərdə tutur).

Pedaqogikanın texnoloji funksiyası üç səviyyədə həyata keçirilərək texniki yaradıcılıq həllini tapır:

– layihə səviyyəsi (buraya tədris planları, proqramları, dərslik və dərs vəsaitlərinin, pedaqoji tövsiyələrin işlənilməsi hazırlanması və s. daxildir);

– dəyişdirici səviyyə (bu səviyyədə pedaqoji elmin nailiyyətləri təhsil praktikasını təkmilləşdirmək və yenidən qurmaq məqsədilə tərtib olunur);

– refleksiv və korrektiv səviyyə (bu səviyyə elmi-tədqiqatların nəticələrinin təhsil-tərbiyə praktikasına təsirinin yekunlarını qiymətləndirməyi və sonradan elmi-nəzəriyyə ilə praktik fəaliyyətin qarşılıqlı təsirini korreksiya etməyi nəzərdə tutur).

“Texnologiya” fənn kurikulumunun tədris vahidi üzrə (plastilin və yapma, aplikasiya, mozaika, kağızqatlama, hörmə işləri və tikmə materialları, məişət mədəniyyəti, modelləşdirmə) nəzərdə tutulan mövzulara uyğun resurslar olan praktik işlər şagirdlərdə idrak bacarıqların formalaşdırma məqsədi ilə vəsaitə daxil edilmişdir.

İbtidai təhsil pilləsi üzrə şagirdin tədqiqatçılığında, təlim nəticələrinin qazanılmasında nəzəri və praktik materiallar onun idrak bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, müəllimin bələdçilik qabiliyyətini inkişaf etdirir. Şagird təlim prosesində praktik işlərdən faydalanarkən vaxt itkisinə yol vermədən, iqtisadi cəhətdən əlverişli, ekoloji baxımdan heç bir tullantı olmadan məmulatın hazırlanması, onların müqayisəsi, texnoloji əməliyyatlardan (nişanlama, qatlama, ölçmə, kəsmə, biçmə, birləşdirmə) istifadə birgə fəaliyyət bacarıqları təhlükəsizlik texnikası və sanitariya-gigiyena qaydalarına əməl etməklə, yaradıcılıq nümayiş etdirərək müvafiq model və layihələr qurmağa nail olur.

İbtidai təşkil pilləsində “Texnologiya” fənninin məzmun xətlərinin (emal texnologiyaları, texnika elementləri, məişət mədəniyyəti, qrafika) təlim nəticələri müxtəlifdir. Burada əsas diqqət şagirdin həyati bacarıqlara əsaslanan təhsilinə yönəldilməlidir. Vəsaitdə verilən praktik təlim materiallarının şəkil, sxem, nümunə, icra ardıcılığının təsviri, əl hərəkətləri, rənglər və bir çox xüsusiyyətlərə maraq göstərməklə düşünmək, anlamaq və texnoloji əməliyyatlar aparmaqla şagird idrak fəaliyyətinə yönəldilməlidir.

Standartlar məzmun xətlərinə uyğun müəyyənləşdirilir. Yəni fənn kurikulumlarına başladığımız bir vaxtda hazırlanan metodik vəsaitdən müəllim bacarıqla istifadə etməklə, fəal (interaktiv) təlim üsullarından faydalanaraq fəaliyyət xətlərinin funksiyalarını reallaşdırırlar. Bu zaman şagirdlərin idrak fəzaları üzrə (düşünməyə yönəltmə, dərkətmə, düşünmə) aktivliyi səfərbər edilərək problemlərin həllinə, təşkilətmə və əsaslandırma, mühakimə yürütməyə, əlaqələndirməyə və təqdimətməyə yönəldilməlidir.

Şagirdlərin idrak fəaliyyətində texniki yaradıcılıq bacarıqlarının formalaşdırılması texnologiya fənninin əsaslandırılması məzmununa təminat verir.

Şagirdlərdə müqayisə və çeşidləmə, ilkin emal, özünəxidmət və birgəfəaliyyət vərdişləri, sadə layihələndirmə, tərtibat, modelləşdirmə, di-

zayn, canlı təbiətə xidmət bacarıqları, ölçü, mü-tənasiblik, simmetriya və digər həndəsi anlayışlar formalaşdırılır, sadə konstruksiyalar və yaradıcı işlərin yerinə yetirilməsi üzrə qabiliyyətlərin aşılması təmin olunur. Bu əsasda şagirdin ibtidai təhsildə qazandığı ümumi nəticələr idrak fəaliyyətində texniki yaradıcılıq bacarıqlarının formalaşdırılmasına səbəb olur. O, materialları müqayisə edir və çeşidləyir, müvafiq texnoloji vasitələrdən (ölçmə, kəsmə, birmə, birləşdirmə və s.) istifadə edir, sadə məmulatlar hazırlayır; sadə məişət xidmətlərini yerinə yetirir; birgəfəaliyyət bacarıqları nümayiş etdirir, özünün və başqalarının hazırladığı məmulatlara münasibət bildirir; təhlükəsizlik texnikası və sanitariya-gigiyena qaydalarını şərh edir və praktik fəaliyyətdə onlara riayət edir; yaradıcılıq tələb edən sadə tapşırıqları yerinə yetirir, model və layihələr qurur.

Problemin aktuallığı. Şagirdlərin idrak fəaliyyətində texniki yaradıcılıq bacarıqlarının formalaşdırılması təhsildə əmək hazırlığında idrak fəallığına münasibətin bildirilməsi aktual bir məsələdir.

Problemin yeniliyi. Məqalədə şagirdlərin texniki yaradıcılıq bacarıqlarının formalaşdırılması təhsildə əmək hazırlığında idrak fəallığını diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. N. Axundov və b. “Texnologiya – 2”. (Müəllimlər üçün metodik vəsait). – Bakı: Azpoliqraf, – 2009.
2. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. – Bakı – 2008.
3. Rüstəmov, T. Dadaşova. Ali məktəb pedaqogikası. – Bakı: Nurlan, -2007. – 568 s.
4. M. Fərhadoglu. Fəlsəfənin əsasları. Bakı: Maarif, 2000. – 440 s.
5. Ş. Ağayev, X. Əmircanova. İbtidai siniflərdə “Texnologiya” fənn kurikulumundan didaktik materiallar. Bakı: Nasir, 2008. 88 s
6. Ş. Ağayev. İbtidai siniflərdə şagirdlərlə əməli işlərin təşkili texnologiyası. – Bakı: Nasir, – 2009. – 232 s

E-mail: reyhan.hacizad@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.fəls.dok., dos. Ş.O. Ağayev,
ped.ü.fəls.dok. G.T. Eminova

Redaksiyaya daxil olub: 03.06.2022.

**İBTİDAİ TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ
НАЧАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ
PRIMARY EDUCATION AND UPBRINGING**

UOT 372.3/.4

Şahrza Oğul oğlu Ağayev

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,*

Xanım Nizami qızı Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

**KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM KEYFİYYƏTLƏRİNİN
MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ TESTLƏŞDİRMƏ PEDAQOJİ VASİTƏ KİMİ**

Шахрза Огул оглы Агаев

*доцент Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
доктор философии по педагогике,*

Ханым Низами гызы Мамедова

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

**ТЕСТИРОВАНИЕ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО
В ОПРЕДЕЛЕНИИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ**

Shahrza Oghul Aghayev

*associate professor at
Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of philosophy in pedagogy,*

Khanim Nizami Mammadova

Azerbaijan State Pedagogical University

**TESTING AS A PEDAGOGICAL TOOL
IN DETERMINING THE QUALITY OF EDUCATION FOR YOUNGER STUDENTS**

Xülasə. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim prosesinin ən vacib komponenti təhsil nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsidir. Bu, müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin mühüm vəzifələrindən biridir. Şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərə nə dərəcədə yiyələnməsini qiymətləndirmək üçün testlərdən istifadə olunur. Testlərin üstün cəhətləri onların obyektivliyi, dəqiqliyi, etibarlı olmasıdır. Məqalədə bu kimi məsələlərlə yanaşı testlərin yaranma tarixindən danışılır və onların özünəməxsus cəhətləri qeyd edilir.

Açar sözlər: *təlim, kiçikyaşlı məktəbli, test, qiymətləndirmə, bilik, bacarıq*

Резюме. Важнейшей составляющей процесса обучения младших школьников является оценка учебных достижений. Это одна из важных задач педагогической деятельности учителя. Тесты используются для оценки знаний, умений и навыков учащихся. Достоинствами тестов являются их объективность, точность и достоверность. Наряду с такими вопросами в статье рассматривается история возникновения тестов и их особенности.

Ключевые слова: *обучение, младшие школьники, тест, оценивание, знания, умения*

Summary. The most important component of the process of teaching younger students is the assessment of educational achievements. This is one of the important tasks of the pedagogical activity of the teacher. Tests are used to assess the knowledge, skills and habits of students. The advantages of tests are their objectivity, accuracy and reliability. Along with such questions, the article discusses the history of tests and their features.

Key words: *training, junior high school, test, assessment, knowledge, skills*

Elm və texnikanın sürətli inkişafı öz təsirini bütün sahələrə göstərdiyi kimi, həm də təlim və təhsil proseslərində bir sıra yeniliklərin meydana gəlməsinə, təlim keyfiyyətlərinin yüksəldilməsinə, yeni qiymətləndirmə üsullarından istifadə olunmasına səbəb olur. Təlim prosesini optimallaşdırmaq, səmərəliliyini artırmaq üçün inkişafetdirici təlimin, yeni pedaqoji texnologiyaların, informasiya, kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə etmək lazımdır. Təlim prosesində müəllim başlıca rol oynadığına görə, keyfiyyət müəllimin nəzəri, praktik və metodiki hazırlığından asılıdır. Hazırda təlimin qarşısında dayanan ən mühüm vəzifə şagirdlərin idrak fəallığına, müstəqilliyinə, təşəbbüskarlığına, öz fəaliyyətinə nail olmaq, onların təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə əsas aparıcı fəaliyyət növü təlimdir. Təlimdə uşaqlar biliklərə yiyələnir, tərbiyə olunur və psixi cəhətdən inkişaf edir. Müəllim şagirdlərə öz təlim əməklərini düzgün təşkil etməyə, öyrənmənin səmərəli yollarını öyrətməyə çalışmalıdır. K.D. Uşinski bunu ibtidai təlimdə bilik verməkdən də vacib hesab edirdi.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə təlim-tərbiyə işində də yaşın xüsusiyyətlərini nəzərə almaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yaşda (6-10 yaş) olan şagirdlər hər şeyi öyrənməyə can atırlar, məhz bunu nəzərə alaraq onlarda mütaliə tələbatını formalaşdırmaq vacibdir. Bu uşaqlar şən, emosional təbiətə malik olurlar, müəllim və valideynlərin bədii əsər və filmlərdən, canlı sözlərdən istifadə edərək onlarda yüksək mənəvi hisslər olan – vətənə məhəbbət, xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, diqqətlik aşılamaq əsas şərtlərdən biridir. Kiçikyaşlı məktəblilərdə ünsiyyət tələbatı güclü olduğuna görə onları kollektiv tədbirlərə, birgə oyuna, əmələ cəlb etmək, onlarda kollektivçilik, yoldaşlıq, dostluq, nəzakətlik keyfiyyətləri də aşılamaq lazımdır.

İbtidai sinif şagirdləri müəllimin tapşırıqlarını böyük həvəslə və səylə yerinə yetirirlər. Müəllim və valideynlər müəyyən tapşırıqlar sistemi tətbiq etməklə, uşaqları həvəsləndirməklə onlarda müsbət keyfiyyətlər tərbiyə etməyə nail ola bilirlər.

Şagirdlərin tədris fəaliyyətinin idarə olunması nəzarət vasitəsilə həyata keçirilir. Nəzarət müəllimin planlı, məqsədyönlü və sistemlik şəkildə şagirdin fəaliyyətinin müşahidə edilməsidir. Şagirdlərin təhsil-idraki fəaliyyətinin və müəllimin pedaqoji işinin nəticələrinin müəyyənləşdirilməsinə nəzarət metodları əsas vasitədir, nəzarət fərdi xarakter daşımalı, sistemli və hərtərəfli olmalı, obyektiv aparılmalı, diferensial yanaşma həyata keçirilməlidir.

Nəzarət metodlarından biri də didaktik testlərdən istifadə olunmasıdır.

Şagirdlərin tədris-davranış fəaliyyəti öz əksini qiymətləndirmədə tapır. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi şagirdin biliklərə yiyələnmək, onlardan istifadə etmək, nəticə çıxarmaq bacarıqları haqqında məlumatların toplanması kimi qəbul edilir.

A. Kairova görə, “Qiymətləndirmə – bilik, bacarıq və bacarıqlarını şagirdlər tərəfindən mənimsənilmə dərəcəsinin şərti işarə və nöqtələrlə, habelə müəllimin qiymətləndirmə mühakimələrində tərif və ifadəsidir, əməksevərlik səviyyəsi və nizam-intizam vəziyyətidir”. “Pedaqoji Ensiklopediya”da bir qədər fərqli tərif var: şagird uğurunun qiymətləndirilməsi məktəb proqramlarının onlara qoyduğu tələblərə uyğun olaraq şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərə nə dərəcədə yiyələnmələrinin müəyyən edilməsidir. Şagirdlərin nailiyyətləri və təlimə münasibətləri müəllimin hazırlıq səviyyəsi, fənn kurikulumlarının xarakter cəhətləri, təlim resurslarının bölgüsünü əks etdirən məlumatlar və fəaliyyətlərin icra mexanizmləri qiymətləndirmə məlumatlarıdır. Məlumatların toplanması testlərin keçirilməsi, şagird tapşırıqlarının toplanması, sinifdə müşahidələrin aparılması, fənn kurikulumlarının icra keyfiyyətinin, şagird və müəllimlərin fəaliyyətlərinin müşahidəsi qiymət cədvəllərinin təhlil edilməsi kimi həyata keçirilir.

Son illər dünyanın əksər ölkələrində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında da qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi üçün testləşdirmədən istifadə olunur. Testləşdirmənin nəzəri əsasını 1883-cü ildə psixoloq F. Qellton yaratmışdır.

Test ingiliscə nümunə, sınaq, yoxlama deməkdir. Test psixoloqların diaqnostik məsələləri həll etmək üçün istifadə etdiyi bir vasitə olub, məhdud vaxt ərzində cavablandırılan və nəticələrindən şəxsiyyətin özünəməxsus psixofizioloji xüsusiyyətlərini, bilik, bacarıq və vərdislərini, həmçinin fəallıq dərəcəsini kəmiyyət və keyfiyyət baxımından qiymətləndirmək üçün tətbiq olunan standartlaşdırılmış tapşırıqlardır. Testdən ilk dəfə Böyük Britaniyada 1864-cü ildə Corc Tiser tərəfindən kollec tələbələrinin biliklərinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunmuşdur. XX əsrin əvvəllərində psixoloji və pedaqoji istiqamətli testlərdən istifadə olunmağa başlanmış, standartlaşdırılmış pedaqoji testlər ilk dəfə amerikalı psixoloq E. Torndayk tərəfindən tərtib edilmişdir. K. Spirmen testlərin standartlaşdırılması və testoloji tədqiqatların obyektiv ölçülməsi üçün korrelyasiyon analizinin əsas metodlarını və testləşdirmənin inkişafında mühüm rol oynayan statistik üsulu işləyib hazırlamışdır.

Testlərin üstün cəhətləri onların obyektivliyidir, yəni biliyin yoxlanılmasının və qiymətləndirilməsinin müəllimdən asılı olmamasıdır, daha çox şagirdin yoxlanılması imkanına malik olmasıdır. Testlər dəqiq, istəniləni soruşmaq imkanına malik olmalıdır. Testlər etibarlı olmalıdır, bu o deməkdir ki, test tərtibatçısının ölçmək istədiyi biliklərin dəqiq mənimsənilmə səviyyəsini aşkar edir, ölçür, oxşar şərtlər altında eyni nəticələri təkrar-təkrar göstərir. Testlərin yaradılması xüsusi bilik və vaxt tələb edir.

Test özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Testlə öyrənilən bütün məzmunu əhatə etmək və qiymətləndirmək mümkündür;

2. Test mənimsənilmə səviyyəsini təyin edir;

3. Test şagirdin nailiyyətlərinin şəffaf, obyektiv qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsini təmin edir. Bu məqsədlə testin qiymətləndirilməsi üçün əvvəlcədən müəyyən edilən şkala şagirdlərə bildirilir. Şkalanın təyin edilməsi çox böyük məsuliyyət tələb edən ciddi işdir. Bu isə müəllimlərə şagird nailiyyətlərinin beynəlxalq qiymətləndirilməsində istifadə olunan test tapşırıqlarının tərtib edilməsi və onların qiymətləndirilməsi şkalası ilə yaxından tanış olmalarını, həmçinin məktəbdaxili qiymətləndirmə vasitələrinin və onların çoxseçimli cavablarının səviyyələrə uyğun tərtib edilməsini vacib hesab edir.

4. Test aparılma məqsədlərindən asılı olaraq standartlaşdırılmış bir vasitə olub, müəyyən standart üzrə şagirdlərin nailiyyətlərinin ölçülməsini həyata keçirir.

Testlər bir-birindən səviyyəcə fərqlənməklə, 4 səviyyə üzrə – asan, orta, çətin və istedadlı uşaqlar üçün nisbətən çətin səviyyələrdə tərtib edilir.

Testlər bir-birindən səviyyəcə fərqlənməklə, 4 səviyyə üzrə – asan, orta, çətin və istedadlı uşaqlar üçün nisbətən çətin səviyyələrdə tərtib edilir.

Beləliklə, testin sadaladığımız xüsusiyyətləri ondan istifadə etməklə dərs ili ərzində şagirdin inkişaf dinamikasını izləməyə, ölkə səviyyəsində monitorinqlər aparmağa, təlimin keyfiyyəti barədə operativ informasiyalar toplamağa və nəticələrin çox az vaxt ərzində təhlil edilməsinə imkan verir.

Problemə aktuallığı. Şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərə nə dərəcədə yiyələnməsini qiymətləndirmək üçün testlərdən istifadə olunur. Testlərin üstün cəhətləri onların obyektivliyi, dəqiqliyi, etibarlı olmasıdır. Məqalənin də aktuallığı onun məhz belə bir vacib mövzuya həsr olunması ilə bağlıdır.

Problemə elmi yeniliyi. Məqalədə kiçikyaşlı məktəblilərlə təlim-tərbiyə işində də yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının əhəmiyyəti vurğulanmaqla, nəzəret metodlarından biri kimi didaktik testlərdən istifadənin zəruriliyi xüsusi qeyd olunur. Həmçinin testlərin yaranma tarixindən söhbət açılır, üstün cəhətləri sadalanır və spesifik xüsusiyyətləri göstərilir.

Problemə praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat:

1. Həmzəyev, M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. – Bakı, – 2003.
2. Qədirov, Ə.Ə. Yaş psixologiyası. – Bakı, – 2003.
3. Məktəbhazırlıq qruplarında işin təşkili metodikası. UNİCEF-in layihəsi. – Bakı, – 2017.
4. Pedaqoji texnologiyalar. / A. Mehrabov, Ə. Abbasov, Z. Zeynalov, R. Həsənov. – Bakı: Mütərcim, – 2006.
5. Мухина, В.С. Возрастная психология / В.С. Мухина. – М.: Изд-во «Академия», – 1998.
6. Шаповаленко, И.В. Возрастная психология. / И.В. Шаповаленко. М: Гардарики, – 2005.

E-mail: *mammadova.kh@gmail.com*

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. M.Ə. Zamanova, ped.ü.fəls.dok., dos. T.S. Əliyeva*

Redaksiyaya daxil olub: 07.05.2022

**MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ
ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ
PRESCHOOL EDUCATION AND UPBRINGING**

UOT 372.3/.4

Şərafət Aram qızı Baxışova
*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti
pedaqogika üzrə elmlər doktoru*

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİLDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR VƏ İNTEQRASIYA

Шарафат Арам гызы Бахышева
*доцент Азербайджанского Государственного Педагогического Университета
доктор наук по педагогике,*

**НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ И ИНТЕГРАЦИЯ
В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ**

Sharafat Aram Bakhishova,
*associate professor at Azerbaijan State Pedagogical University
doctor of sciences in pedagogy*

**NATIONAL SPIRITUAL VALUES AND INTEGRATION
IN PRESCHOOL EDUCATION**

Xülasə. Məqalədə yetişməkdə olan gənclərin bir şəxsiyyət kimi yetişməsi, hər şeydən əvvəl, onlarda milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılması ilə bağlı olması göstərilir. Və qeyd edilir ki, milli-mənəvi dəyərlər insanı cəmiyyətdə formalaşdıran, inkişafa kömək edən davranış qaydalarıdır. Bu qaydalar dünya sivilizasiyasının təməli qoyulandan yaranmağa başlayıb. Dəyərlərin formalaşması prosesi nəticəsində dünyada hər bir fərdin haqlarını daha dolğun təsdiq edən xüsusiyyətlər yaranır. Dünya xalqları arasında milli-mənəvi dəyərləri ilə tanınan Azərbaycan xalqı yaşatdığı və təbliğ etdiyi bəşəri ideyaları, adət-ənənələri, milli xüsusiyyətləri ilə özünəməxsus yer tutur.

Açar sözlər: *milli mədəniyyət, milli təfəkkür, dünyagörüşü, mədəni irs, vətəndaş, vətənpərvərlik, dilin qorunması*

Резюме. Развитие молодежи как личности связано, прежде всего, с формированием у нее национально-нравственных ценностей и нравственных качеств. Самым ценным наследием, которое природа дала каждому народу, являются его национальные и духовные ценности. Национально-нравственные ценности – это правила поведения, формирующие человека в обществе и способствующие его развитию. Эти правила начали формироваться из фундамента мировой цивилизации. В результате процесса ценностного формирования создаются признаки, более полно подтверждающие права каждого человека в мире. Известный среди народов мира своими национальными и духовными ценностями, азербайджанский народ занимает особое место своими человеческими представлениями, традициями и национальными особенностями.

Ключевые слова: *национальная культура, национальное мышление, национально-нравственные ценности, культурное наследие, гражданство, патриотизм, языковая защита*

Summary. The development of young people as individuals is, first of all, connected with the formation of national and moral values and moral qualities in them. The most valuable heritage that nature has given to every nation is its national and spiritual values. National and moral values are the rules of behavior that shape a person in society and promote development. These rules began to emerge from the foundation of world civilization. As a result of the process of value formation, features are created that more fully confirm the rights of each individual in the world. Known among the peoples of the world for its national and spiritual values, the people of Azerbaijan have a special place with their human ideas, traditions and national characteristics.

Key words: national culture, national thinking, national-moral values, cultural heritage citizen patriotism, language protection

Müasir dünyanın təhsil paradigmasında daha aydın görünən xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir. Onlardan birincisi şəxsiyyətin formalaşması problemdir. Başqa sözlə, şəxsiyyətin formalaşması təhsilin ana xəttidir. Bütün digər fəaliyyətlər bu xətdə birləşərək ümumi məqsədin reallaşdırılmasına təkan verir. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda qeyd olunduğu kimi, “yaradıcı şəxsiyyət və vətəndaş formalaşdırmaq zəruri tələblərdən biridir. Bu, həm təhsilin məzmunu, həm də təşkili üçün əsas meyarlardandır” [1].

Təhsilin yaradıcı şəxsiyyət formalaşdırmaq missiyası onun humanist, humanitar xarakterini meydana çıxarır, yeni məzmun, pedaqoji texnologiyalar və idarəetmə sistemində gözlənilməsi ciddi tələb kimi nəzərə alınır. Yeni konsepsiyaya uyğun olaraq təhsilalanlarda keyfiyyət göstəricilərinin, dialoji mədəniyyətin formalaşdırılmasına üstünlük verilir.

Müasir dövrdə həyatın bütün sahələrində, o cümlədən, təhsildə baş verən dəyişikliklər insanda sosial istiqaməti formalaşdırmaq, baş verən dəyişikliklərə uyğun reaksiya vermək, yeni şəraitdə özünü-tənzimləmə, özünü-təyinetmə, özünü-təsdiq kimi xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaq üçün vacibdir. Bununla əlaqədar istənilən səciyyəvi tədris müəssisəsi sosial dəyişikliklərdən asılı olmadan sosial inkişafa uyğun müstəqillik və təşəbbüs göstərməyə hazır olan yaradıcı şəxsiyyətə istiqamətlənməlidir. Şəxsiyyətin sosial inkişafı fəaliyyət zamanı həyata keçirilir. Fəaliyyət zamanı böyüməkdə olan insan özünüfərqləndirmədən, özünüdərk etmədən, özünüməyyənləşdirməyə, sosial cəhətdən məsuliyyətli davranışa, özünü-reallaşdırmağa doğru yol keçir.

Müstəqil Azərbaycanın dünya standartlarına uyğun təhsil sistemini yaratmaq işinə onun ilkin pilləsi olan məktəbəqədər təhsilin təkmilləşdirilməsindən başlamaq lazımdır.

B.B. Zankovski yazırdı: “Uşaq şəxsiyyət olmağa o vaxt başlayır ki, o, öz-özünü dərk edir, yavaş-yavaş inkişaf edir və ətrafdakı hər şeyi özündə toplayır. Elə bir zaman gəlir ki, uşaq özünü digərlərindən ayırmağı öyrənir və nəinki başqaları üçün, eləcə də özü üçün şəxsiyyət olmağa başlayır”(5).

Şəxsiyyətin inkişafı bioloji, psixoloji və sosial amillərin vəhdətdə təsiri altında baş verən mürəkkəb və obyektiv hadisədir. Lakin inkişafın sürətini nizamlamaq, istiqamətinin məqsədyönlülüyünü təmin etmək mümkündür.

Biz hesab edirik ki, uşaqda şəxsiyyətin aşkarlanması onun öz xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə, milli mədəniyyətinə malik olması ilə tam mümkündür. Təbiətin hər bir xalqa bəxş etdiyi ən qiymətli miras onun milli-mənəvi dəyərləridir. Milli-mənəvi dəyərlər insanı cəmiyyətdə formalaşdıran, inkişafa kömək edən davranış qaydalarıdır. Bu qaydalar dünya sivilizasiyasının təməli qoyulandan yaranmağa başlayıb. Dəyərlərin formalaşması prosesi nəticəsində dünyada hər bir fərdin haqlarını daha dolğun təsdiq edən xüsusiyyətlər yaranır. Dünya xalqları arasında milli-mənəvi dəyərləri ilə tanınan Azərbaycan xalqı yaşatdığı və təbliğ etdiyi bəşəri ideyaları, adət-ənənələri, milli xüsusiyyətləri ilə özünəməxsus yer tutur.

Milli şüurun, milli təfəkkürün qorunub saxlanması, milli-mənəvi dəyərlərin mənfi təsirlərdən qorunması üçün gənc nəslin, xüsusilə kiçikyaşlı uşaqların milli-mənəvi tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirmək ən vacib məsələlərdən biridir. Məlumdur ki, insanın yaşaması üçün onun mənəvi dünyasının formalaşması həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Milli-mənəvi və əxlaqi dünyanın formalaşması funksiyası isə çox zaman təhsil sistemində aid edilir. Vəziyyətin spesifikasiyası bundan ibarətdir ki, mənəviyyətin böhranı eks-

tremal vəziyyətlərdə sürətlə artır. Çətin şəraitdə isə çox vaxt daxili dünyası formalaşmış, həyata uyğunlaşma bacarığı olan insanlar yaşayır.

Ölkəmizdə bugünkü həyatın səciyyəvi əlamətləri əxlaqi amillərin fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi, mənəvi keyfiyyətlərin və baxışların rolunun artması kiçikyaşlı uşaqlarda milli-mənəvi keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına şərait yaradır.

Müasir dövrdə təhsilin yenidən qurulmasında digər cəhətlərlə yanaşı millilik amili də ön planda dayanır. Xalqımız əsrlər boyu özünün gözəl adət-ənənələrini, yüksək milli, əxlaqi hissələrini qoruyub saxlamış, nəsillərdən-nəsillərə ötürmüşdür. Milli adət-ənənələrə biganəlik, etinasızlıq xalqın sosial və mədəni inkişafında varisliyin pozulmasına, tarixi inkişaf prosesində qazandığı nailiyyətlərin itirilməsinə gətirib çıxarır.

Təhsilin və tərbiyənin milli zəmində yeniləşdirilməsi üçün gənc nəslin, xüsusilə kiçikyaşlı uşaqların mənəvi sağlamlığına, milli-mənəvi, ümumbəşəri, dini dəyərlər əsasında tərbiyə olunmasına, daxilən təmizlənməsinə diqqət artırılmalıdır. Uşaqların düzgün tərbiyə edilməsi onlarda dəyərli insani keyfiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu gün təhsil sisteminin ən ümdə vəzifələrindən biri milli-mənəvi dəyərlərinə bağlı, vətənpərvər bir nəsil yetişdirməkdir.

Azərbaycan xalqının əsrlər boyu əldə etdiyi milli-mənəvi dəyərlər milli mədəniyyətdən, milli əxlaqdan, milli adət-ənənələrdən, mərdlikdən, vətənpərvərlikdən və digər insani keyfiyyətlərdən ibarətdir. Milli-mənəvi dəyərlərin ümumbəşəri ideyalara inteqrasiyasına yüksək qiymət verən ümummilli lider Heydər Əliyev bu barədə deyirdi: “Bu gün hər bir azərbaycanlının həm milli-mənəvi dəyərləri, həm də ümumbəşəri dəyərlərin mənəvi-əxlaqi mentaliteti onun ən böyük sərvətidir”.

Respublikamız beynəlxalq inteqrasiyanın mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edən bəzi qlobal layihələrin iştirakçısıdır. Beynəlxalq inteqrasiya şəraitində iqtisadi inkişafa nail olmaq regionda respublikamızın mövqeyini gücləndirir və onun ictimai-siyasi problemlərinin həllində də mühüm rol oynayır.

Məlumdur ki, məktəbəqədər təhsil təhsilin ilk pilləsi olmaqla, uşaqların intellektual, fiziki və psixi inkişafını, istedad və qabiliyyətinin üzə çıxarılmasını, sağlamlığının qorunmasını, estetik tərbiyəsini təmin edir. Bu gün ağılın, intel-

lektin inkişaf etdirilməsi ön plana keçir. Dünyanın təhsil məkanında sadəcə bilik, bacarıqlar deyil, dəyərlər, səriştələr şəxsiyyətin inkişafında mühüm atributlar kimi qiymətləndirilir və bugünkü təhsilin keyfiyyət göstəriciləri kimi qəbul edilir.

Təhsilin inkişafının perspektivlərinin müəyyənəşdirilməsi çox mürəkkəb iş olduğu üçün bu işin müvəffəqiyyətlə həlli düşünülmüş nəzəri konsepsiyaya əsaslanmalıdır. Məktəbəqədər təhsil konsepsiyası yalnız həmin müəssisələrin kollektivinə deyil, təhsil sisteminin bütün işçilərinə, valideynlərə, geniş ictimaiyyətə ünvanlanır.

Müasir dövrümüzün xarakterik cəhətlərindən biri demokratik vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasıdır. Bu məsələ də təhsildə həlledici rola malikdir, çünki yeni standartlarla təhsil alan yetişməkdə olan gənc nəsil vətəndaş cəmiyyətin qurucuları və iştirakçısı olurlar. İctimai həyatımızın bütün sahələrində olduğu kimi, böyüməkdə olan gənc nəslin təlimi, tərbiyəsi və təhsili sayəsində yeniləşmə, özünüdərk, özünəqayıdış meyilləri güclənməkdədir. Soykökümüzə qayıtmaq bugünkü gəncliyin başlıca vəzifələrindəndir. Ölkəmizdə bugünkü həyatın səciyyəvi əlamətləri – əxlaqi amillərin fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi, mənəvi keyfiyyətlərin və baxışların rolunun artması kiçikyaşlı uşaqlarda milli-mənəvi keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına şərait yaradır.

Bütün bu məsələlər Respublikamızın təhsil müəssisələrinin, o cümlədən məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin qarşısında mühüm təxirəsalınmaz və ciddi vəzifələr qoyur. Hələ həyatın bərkini-boşunu kifayət qədər duymamış bu uşaqların xarakterində Vətənə məhəbbət, düzlük və doğruluq, yoldaşlıq və dostluq, böyüklərə hörmət və özündən kiçiklərə qayğı, xeyirxahlıq və qayğıkeşlik, humanizm, kollektivçilik və s. kimi milli-mənəvi keyfiyyətlərin bünövrəsini qoyub, təcridən onu inkişaf etdirmək məhz məktəbəqədər yaş dövründə təşəkkül tapır.

Görkəmli pedaqoq K.D. Uşinski deyirdi ki, vətənpərvərlik tərbiyəsindən yalnız Vətənin üzərini qara buludlar alanda danışmaq lazım deyildir. Bu müqəddəs işi müntəzəm aparmaq lazımdır [4].

Fikrimizcə, milli şüura, milli təfəkkürə yiyələnmiş insan dövlətin və yaşadığı həyatın heç bir hadisəsinə laqeyd qala bilməz. Bu hissələr onun milli-mənəvi tərbiyəsi səviyyəsinin inkişafı üçün lazım olan fəaliyyət istiqamətinə yönəldər.

Yetişməkdə olan gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlər ruhunda tərbiyə olunmasının vacib tərkib hissəsindən biri olan vətənpərvərliyi ayrıca dəyərləndirmək lazımdır. Vətənpərvərlik insanın daxilindəki ehtiyaclardır. Hər bir insan ilk növbədə anasını, vətəninini, torpağını, millətini, dilini sevməli, bu hisslərlə yaşamalıdır.

Əgər tərbiyəçi-müəllim təlim-tərbiyə etdiyi uşaqların tədris uğurları ilə bərabər, böyüyə hörmət, ata-anaya, torpağa məhəbbət, ətraf ələmə sağlam münasibət bəsləməsinə nail ola bilirsə, deməli, gələcəyin əsl vətəndaşını hazırlayır. Uşaqlarda Vətənin müqəddəsliyinə və bölünməzliyinə səmimi və şüurlu inam yarada biliriksə, o böyüdükcə elini-obasını, Vətənimizi qəlbən sevecək, sağlam ruhlu, sağlam əqidəli vətəndaş olacaqdır.

Vətən torpağının müqəddəsliyi, onun yadellilərdən qorunması dastanlarımızın ulusu “Dədə Qorqud”da böyük bir məhəbbətlə tərənnüm edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq epodur. Onun ən böyük ideyası baş sərkərdədən tutmuş kiçiyə kimi bütün qəhrəmanların doğma torpaqlarını qorumaq uğrunda canlarından keçməyə daim hazır olduqlarını göstərməkdir. Ölkəmizin yaşadığı bugünkü mərhələdə xalqımızın qarşısında duran ən ümdə problemlərin həlli, o cümlədən respublikamızın suverenliyinin və müstəqilliyinin qorunması baxımından müasir Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bu qəhrəmanlıq ideologiyasından faydalanmağının vacibliyi aydındır.

Bu möhtəşəm abidədə deyilən fikirlər belə bir danılmaz həqiqəti təsdiq edir ki, hər bir xalq, millət özünün bütün tarixi inkişaf mərhələlərində gənc nəslin hərbi-vətənpərvər ruhda tərbiyə edilib yetisdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

Ana dili həm mədəniyyət, həm də düşüncə tərzidir. Dil hər bir millətin maddi və mənəvi irsini qoruyan və inkişaf etdirən ən mühüm və ən güclü vasitədir. Bütün dillərin tanınması və hörməti sülhün qorunması üçün əsasdır. Hər bir xalqın inkişafı, həyatı, mübarizəsi onun dili ilə sıx bağlıdır. Belə ki, hər bir xalq öz tarixini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənəsini gələcək nəsillərə məhz dil vasitəsi ilə çatdırır. Hər bir insan öz ana dilini yaxşı bilməli və onu qorumalıdır.

Dövlətimizin dil və təhsilə dair daxili siyasətində mənəvi-millət qayğının önəm alması gənc nəslin nitq mədəniyyətinin çiçəklənməsinə

xüsusilə geniş vüsət vermişdir. Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarındaq olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Düşüncələrdəki dərinliyi, hisslərdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə etmək kamilliyinə yetişə bilməsi üçün hər hansı xalqa bir neçə minillik tarix yaşaması lazım gəlir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır.

Dil xalqın, millətin, dövlətin əsas fərqləndirici amillərindən biridir. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Firidun bəy Köçərli yazır ki, “Bir millətin malını, dövlətini alsan ölüb getməz, amma dilini alsan, ondan bir nişanə qalmaz” (3).

Ana dili insanın mənəvi aləminin zənginləşməsində, mükəmməl təhsil almasında, dünyagörüşünün genişlənməsində, öz soydaşları ilə ünsiyyət qurmasında mühüm rol oynayır. Ana dili millətin özünəməxsusluğunu qorumaqla yanaşı, tərcümə vasitəsilə başqa xalqların mədəni irsi ilə tanış olmağa, onlarla ünsiyyət qurmağa imkan yaradır. Dili qoruyub inkişaf etdirmək hər bir vətəndaşın, vətənə, millətə olan məhəbbətini – vətənpərvərliyini ifadə edir. Biz də məhz bu səbəbdən dilimizi qorunmalı, ona sahib çıxmalıyıq.

Müasir dövrdə kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə yeniyetmələr geniş səpkidə informasiya almaq imkanı əldə etmişlər, lakin müsbət informasiya ilə bərabər onlar geniş miqyasda milli mənəviyyətimizə zidd olan məlumatlar alırlar, bu da onların milli şüuruna mənfi təsir göstərir və mənəviyyatlarının korlanmasına gətirib çıxarır. İctimai, mənəvi və tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb etməyən verilişlər uşaq və gənclərin təlim-tərbiyəsinə mənfi təsir edir, Azərbaycanın dünyadakı nüfuzuna böyük zərbə vurur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 23 may 2007-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası”[6] adlı sərəncamında qeyd edilir ki, Azərbaycan xalqının dilinin, mədəni irsinin, maddi və mənəvi dəyərlərinin mühafizəsi dövlətin milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, zəmanəmizdə uşaq və yeniyetmələrin dünyagörüşü, maddi və mənəvi dəyərlərin formalaşması ailə və məktəbdən daha çox, həm də kütləvi in-

formasiya vasitələrinin təsiri ilə bağlıdır. Bu mənada milli-mənəvi dəyərlərin qorunması “Televiziya və radio yayımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda xüsusilə vurğulanmışdır.

Dilimizin qorunması və inkişaf etdirilməsi adi məsələ olmayıb, dövlət və ümumdünya əhəmiyyətli problemlərdən biridir. Ana dilinin xalqlar arasındakı böyük rolunu və əhəmiyyətini nəzərə alan YUNESKO-nun Baş Konfransının 30-cu sessiyasının qərarı ilə bütün dünyada 21 fevral “Ana dili günü” kimi qeyd edilmişdir.

Xalqımız əsrlər boyu özünün gözəl adət-ənənələrini, yüksək milli, əxlaqi hisslərini qoruyub saxlamış, nəsillərdən-nəsillərə ötürmüşdür.

Apardığımız müşahidələr belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, gənc nəslin milli mənəviyyatımız ruhunda tərbiyə olunması üzrə işə anaya məhəbbət, insana məhəbbət, doğma dilə məhəbbət kimi uşağın dünyaya gəldiyi gündən

başlamaq lazımdır. Bu, hər bir valideynin müqəddəs vəzifəsidir. Bünövrəsi bu dövrdən qoyulmuş düzgün əxlaq üzərində kiçikyaşlı uşaqların mənəvi tərbiyəsini səmərəli təşkil etmək asanlaşır.

Problemin aktuallığı. Tərbiyə ümumbəşəri anlayış olsa da, hər bir xalqı səciyyələndirən öz milli, mənəvi xüsusiyyətləri: ana dili, dini, tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti, mədəniyyəti, adət və ənənələri vardır. Bütün bunlar həmin xalqın milli mənəviyyatını təşkil edir, böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsində böyük rol oynayır.

Problemin elmi yeniliyi. Ana dilini məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqlara sevdirməklə vətəndaşlıq tərbiyəsini daha da güclənməsinə, uşaqlarda qürur hissini formalaşmasına nail olmaq ən ümdə məsələlərdən olduğu üçün məqalədə bu məsələlər təhlil edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən məktəbəqədər təhsil müəssisələrində çalışan mütəxəssislər faydalana bilər.

Ədəbiyyat:

1. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 19 iyun, 2009-cu il. // Təhsil xəbərləri. 2009-cu il, № 6, s.12-57.
2. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 2003, s. 2-6.
3. Köçərli Firidun bəy. “Balalara hədiyyə”. – Bakı: “Orucov qardaşları” mətbəəsi, – 1912, – 87 s.
4. Uşinski, K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri / K.D. Uşinski. – Bakı: Azərnaşr, – 1953, – s.113
5. Занковский, Б.Б. «Психология детства». / Б.Б. Занковский – М.: Наука, – 1996, – с.250
7. <https://e-qanun>

E-mail: sharafat_baxishova1960@mail.ru
Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. M.İ. İlyasov,
ped.ü.elm.dok., prof., prof. Ş.Q. Əliyeva
Redaksiyaya daxil olub: 26.05.2022

UOT 372.3/4

Sədaqət Ağarəhim qızı Əliyeva
*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*

MƏKTƏBƏQƏDƏR MÜƏSSİSƏLƏRDƏ TƏLİM PROSESİNDƏ İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Садает Агарим гызы Алиева
*доцент Азербайджанского Государственного Педагогического Университета
доктор философии по педагогике*

ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-KOMMUNIKACИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Alieva Sadaqat Agharahim,
*associate professor at
Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of philosophy in pedagogy,*

THE IMPORTANCE OF USING INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE LEARNING PROCESS IN PRESCHOOL INSTITUTIONS

Xülasə. Məqalədə məktəbəqədər müəssisələrdə istifadə olunan informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin əhəmiyyətindən bəhs edilir. İnformasiya texnologiyalarından istifadə uşaqlarda audiovizual məlumatları birləşdirmək, diqqəti aktivləşdirmək, zehni qavrayışı və erkən yaşda əyləncəli şəkildə kompüter bacarıqlarını inkişaf etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *məktəbəqədər müəssisə, təlim prosesi, təlim texnologiyaları, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları*

Резюме. В статье рассматривается важность использования информационных и коммуникационных технологий, применяемых в дошкольных учреждениях. Использование информационных технологий важно для детей, чтобы интегрировать аудиовизуальную информацию, активизировать внимание, развивать умственное восприятие и компьютерные навыки в игровой форме в раннем возрасте.

Ключевые слова: *дошкольное учреждение, процесс обучения, технологии обучения, информационно-коммуникационные технологии*

Summary. The article discusses the importance of using information and communication technologies used in preschool institutions. The use of information technology is important for children to integrate audiovisual information, activate attention, develop mental perception and computer skills in a fun way at an early age.

Key words: *preschool institution, learning process, learning technologies, information and communication technologies*

Təlim və tərbiyənin praktik, ənənəvi və müasir texniki vasitələri uşağın yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və bilikləri yüksək səviyyədə başa düşmə və şərh etmə səviyyəsində mənimsəmək qabiliyyətinə malikdir. İnformasiya əsrində təhsil prosesinin aktuallaşdırılması, əhəmiyyəti və yeniliyi pedaqoqdan təlim

prosesində yeni texnologiyalardan istifadə edilməsini tələb edir.

Yeni informasiya vasitələrindən istifadə pedaqogikada yeni anlayışların yaranmasına səbəb olmuşdur. Kompüter təhsildə istifadə olunmağa başladığıda “yeni informasiya texnologiyaları” termini ortaya çıxmağa başladı.

Məktəbəqədər təhsildə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları təhsil prosesinin məlumatlandırılmasının perspektivli sahələrindən biridir. Məktəbəqədər təhsildə informasiya texnologiyalarından istifadə prosesi məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsilinin və inkişafının keyfiyyətinin yüksəldilməsində sosial ehtiyaclardan, müasir cəmiyyətin tələblərindən irəli gəlir. Müasir yeniliklər öyrənmə və təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək edir, hər bir uşağın ətraf mühitə və sosial dəyişikliklərə uğurlu və sürətli şəkildə uyğunlaşmasına imkan yaradır.

İKT məktəbəqədər yaşlı uşaqların zehni fəaliyyətini stimullaşdırmağa və yeni biliklərin inkişafında iştirak etməyə imkan verən interaktiv təlim vasitəsidir. İnformasiya vasitələrindən və elektron təhsil komplekslərindən istifadənin bir sıra üstünlükləri vardır: audiovizual məlumatları birləşdirir, zehni qavrayışı inkişaf etdirir, gündəlik həyat üçün tipik olmayan gözlənilməz vəziyyətləri simulyasiya etməyə imkan verir, illüstrativ material vasitəsilə uşaqların diqqətini aktivləşdirir, erkən yaşda əyləncəli şəkildə kompüter bacarıqlarını və multimedia tətbiq etmələrini inkişaf etdirir. Eyni zamanda, İKT-dən istifadə uşaqların diqqətini cəlb edir, bu da öyrənilən materiala marağın artmasına, materialın daha yaxşı qavranılmasına və mənimsənilməsinə kömək edir.

Məktəbəqədər təhsil prosesində İKT-nin istifadəsi aşağıdakıları əhatə edir:

İKT-nin istifadəsi məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün təlim prosesini daha məlumatlı, intensiv, əyləncəli, rahat etməyə imkan verir;

– inkişaf etməkdə olan kompüter proqramlarının istifadəsi tanışlıq üçün təklif olunan materialın miqdarını artırmağa imkan verir. Parlaq ekran diqqəti cəlb edir, uşaqların səs qavrayışını vizual, cizgi xarakterlərinə keçirməyə imkan yaradır, nəticədə gərginlik aradan qalxır;

– multimedia təqdimatlarının istifadəsi təhsil və inkişaf materiallarını alqoritmik qaydada, hərtərəfli strukturlaşdırılmış məlumatlarla dolu, canlı dəstəkləyici şəkillər sistemi kimi təqdim etməyə imkan verir. Bu vəziyyətdə müxtəlif qavrayış kanalları iştirak edir ki, bu da məlumatları yalnız faktiki deyil, həm də uşaqların yaddaşında assosiativ formada yerləşdirməyə imkan verir.

Kompüterin imkanlarının eyni vaxtda mətn, qrafika, şəkillər, səs, video şəklində olması uşağın şəxsiyyətinin zəngin inkişafı üçün potensial hazırlamaq və məktəbəqədər təhsili keyfiyyətə yüksəltmək kimi imkanlara malikdir.

Təcrübə göstərir ki, İKT-dən istifadə uşaqların məşğələlərə marağını əhəmiyyətli dərəcədə artırır və idrak qabiliyyətlərinin səviyyəsini yüksəldir. Ən aktual və çətin problemlərdən biri məşğələ boyunca uşaqların diqqətini cəlb etmək və saxlamaqdır. Biliklərin tətbiqi mərhələsində yeni informasiya texnologiyaları mühüm rol oynayır. Xüsusən, texniki vasitələrin emosional təsiri nəzərə alınmalıdır. Təhsil prosesində emosional təsir gücü uşaqlarda qavrayışa maraq və müsbət emosional əhval-ruhiyyə oyadır.

Yeni informasiya təlim texnologiyalarının köməyi ilə təqdim olunan materialın əyləncəsi hədsizdir. Animasiya, canlı vizuallaşdırma, musiqi və video effektləri də daxil olmaqla multimedia təqdimatları maraqlı bir süjetlə məktəbəqədər yaşlı uşaqların diqqətini çəkməyə və qeyri-ixtiyari diqqəti, yenilik, qeyri-adilik, cisimlərin dinamikliyi, görüntü ziddiyyəti, kompüterin köməyi ilə çoxaldılan məlumat keyfiyyətləri meydana gətirir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində İKT-dən istifadənin əsas məqsədi təfəkkürün inkişafı və əqli fəaliyyət metodlarının formalaşdırılmasıdır:

– uşağın qabiliyyətlərinin inkişafını ən yaxşı və ən uğurlu vəziyyətə gətirmək;

– intellektual, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin və məktəbəqədər yaşda çox vacib olan müstəqil olaraq yeni biliklər əldə etmək bacarığının inkişafı;

– uşağın şəxsiyyətinin zəngin inkişaf potensialının yaradılması.

Bundan başqa, informasiya texnologiyalarının tətbiq olunmasının aşağıdakılara kömək etdiyini iddia etmək olar:

– hazırlıq səviyyəsi, qabiliyyətlər, materialın mənimsənilməsinin fərdi-tipoloji xüsusiyyətləri, uşaqların maraq və ehtiyacları nəzərə alınmaqla təhsil prosesinin fərdiləşdirilməsi;

– uşağın daim özünü inkişaf etdirmək istəyini stimullaşdırmaq;

– təlimdə məşğələlərarası əlaqələrin gücləndirilməsi, əşya və hadisələrin kompleks öyrənilməsi;

– təhsil prosesinin çevikliyinin, hərəkətliliyinin artırılması, daim və dinamik yenilənməsi.

İnformasiya texnologiyalarından istifadə edilən məşğələlər nəinki uşaqların əldə etdikləri bilikləri genişləndirir və möhkəmləndirir, həm də yaradıcılıq və intellektual potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. İnformasiya texnologiyalarından istifadə edilən məşğələlər yalnız təhsil prosesini canlandırmaqla kifayətlənmir, həm də öyrənmə motivasiyasını artırır. Uşaq daim axtarışda, öyrənməyə ehtiyac duyan, yorulmaz, yaradıcı və çalışqan olur. Tərbiyəçilər uşaqlar ilə birlikdə İKT-dan istifadə etməklə layihə və tədqiqat fəaliyyətləri həyata keçirə bilər.

Bu istiqamətdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə aşağıdakı nəticələrə nail olmaq mümkündür:

– uşaqlar üçün çətin olan hərəkətlərə onların motivasiyasını artırmaq (hərəkət, səs, animasiyanı birləşdirərək);

– nitq qabiliyyətinin təkmilləşdirilməsi;

– uşaqların idrak proseslərinin inkişafı;

– uşaqlar tərəfindən materialın mənimsənilməsinin effektivliyinin artırılması (materialın aydınlıq və əlçatanlıq prinsipini həyata keçirir);

– yadda saxlama sürətinin artırılması (üç növ ilə – görmə, eşitmə, motor vasitəsilə uşaq yaddaşına daxil olur);

– yüksək zehni funksiyaların aktivləşdirilməsi və əllərin kiçik motor bacarıqlarının inkişafı və s.

Məktəbəqədər müəssisələrdə təlim materialının təqdim edilməsinin ən uğurlu formalarından biri multimedia təqdimatlarıdır. Bu, kompüter proqramlarından istifadə edərək məlumatların təqdim edilməsinin rahat və effektiv bir yoludur. Dinamika, səs və görüntü uşağın diqqətini ən uzun müddət cəlb edən amilləri birləşdirir. Ən vacib iki qavrayış orqanına (eşitmə və görmə) eyni vaxtda təsir ənənəvi təlim metodundan daha çox təsir göstərə bilər. Uşaqlar oynaq bir şəkildə səslər, say və ətraf aləmlə tanış olurlar. Təqdimatların mövzusu müxtəlifdir, yalnız bəzi fenomenləri və ya obyektləri nümayiş etdirmir, həm də bunlarla birgə lazımı eşitmə imkanlarını inkişaf etdirir.

Təlim prosesində kompüter proqramlarından istifadə edilməsinin digər yayılmış forması təhsil ekskursiyasıdır. Multimediadan istifadə etməklə inteqrasiya olunmuş məşğələlər apar-

maq, virtual səyahətlər etmək mümkündür. Virtual tur unikal səyahət təqdim edərək uşaqlara görmədikləri və onlar üçün əlçatmaz olan yerləri səyahət etmək imkanı verir. Bu ekskursiyalar uşaqların inkişafı və təlimi üçün əhəmiyyətlidir.

Musiqi məşğələləri və didaktik oyunlar da informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə təşkil edilə bilər. Musiqi məşğələsində bu texnologiyadan istifadə böyük imkanlar açır. Rəngarəng məlumat təqdimatları, video kliplər, videofilmlər uşaqların musiqi sənəti ilə tanışlıq prosesini şaxələndirməyə, musiqi ilə görüşlərini daha parlaq və maraqlı etməyə kömək edir. Bunlar uşaqların emosional idrak prosesini zənginləşdirir və təəssüratlarını genişləndirir.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsi uşaqlara təkcə ətraf mühit haqqında yeni, geniş məlumat əldə etmək imkanı üçün deyil, eyni zamanda, məlumatı ən rahat və sürətli şəkildə qəbul etmək, saxlamaq, hərəkət üsullarını mənimsəmək üçün də dəyərlidir.

İnformasiya və kompüter texnologiyalarından istifadə edərək təlim fəaliyyətləri zamanı uşaqda aşağıdakı xüsusiyyətlər inkişaf edir:

• kiçik motor bacarıqları;

• təxəyyül;

• yaradıcı düşüncə;

• mücərrəd düşüncə;

• daxili fəaliyyət planı;

• qısamüddətli və uzunmüddətli yaddaş.

Məlumatların multimedia metodu sayəsində təqdim edilməsi nəticəsində uşaqlar forma, rəng, ölçü, say, çoxluq, azlıq anlayışlarını daha asan öyrənir və dərinlən anlayır, kiçik motor bacarıqları və göz hərəkətlərinin koordinasiyası formalaşır, sensomotor bacarıqları – həm adi reaksiya, həm də seçim reaksiyası artır, məqsədyönlülük və konsentrasiya tərbiyə olunur, təxəyyül və yaradıcılıq inkişaf edir.

İnkişaf və təhsil məlumatlarının təqdimatında məqsəd uşaqlarda düşüncə sisteminin formalaşdırılmasıdır. Materialın multimedia təqdimatı şəklində təqdim edilməsi öyrənmə müddətini azaldır. Təhsil fəaliyyətləri zamanı multimedia təqdimatlarının istifadəsi diqqət, yaddaş, düşüncə fəaliyyəti, təlim məzmununun və pedaqoji qarşılıqlı əlaqələrin humanistləşdirilməsi, öyrənmə və inkişaf prosesinin psixoloji cəhətdən düzgün iş rejimi əsasında qurulmasına imkan verir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar psixofizioloji və yaş xüsusiyyətləri, fərdi qavrayış sistemi, idrak qabiliyyətlərinin inkişaf dərəcəsi və təlim motivasiyasının xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər. İnformasiya texnologiyalarının əsas xüsusiyyəti onun tətbiqi ilə təhsil prosesinin uşağın fərdi qabiliyyət və maraqlarına əsaslanaraq idrak prosesini quran fəaliyyət mərkəzinə çevrilməsidir. Tərbiyəçi çox vaxt köməkçi, məsləhətçi rolunu oynayır, orijinal tapıntıları təşviq edir, aktivliyi, təşəbbüsü və müstəqilliyi stimullaşdırır.

İKT vasitələrindən istifadə edərək idrak fəaliyyətinin idarə olunmasına sərf olunan işlər hər cəhətdən özünü doğruldur və çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə kömək edir, tərbiyəçi ilə uşaqlar arasında daha yaxşı anlaşma, onların təhsil prosesindəki əməkdaşlığı üçün əlverişli şərait yaradır.

Elektron resurslar şəklində informasiya və metodiki dəstək tərbiyəçinin məşğələlərə hazırlaşması zamanı, məsələn, məşğələ üçün əyani vəsait seçmək, yeni metodları öyrənmək, hər hansı bir inkişafetdirici və ya öyrənmə materialı tapmaq üçün istifadə edilə bilər. Bu cür proqramların istifadəsi bilikləri zənginləşdirməyə, uşağın öz təcrübəsindən kənar olan əşyalar və hadisələrlə tanış olmağa imkan verir, yaradıcılığını artırır, vizual-məcəzi düşüncədən mücərrəd düşünməyə keçidi optimallaşdırır, müstəqil həll edilə bilən vəziyyətlərin sayını artırır.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev Ə.Ə. Təlim prosesi: Ənənə və müasirlik. – Bakı, – 2006.
2. Ağamalıyev R., Əhmədov İ. Tədris prosesində modul təlim texnologiyasından istifadənin imkan və yolları. Pedaqoji texnologiyalar. – Bakı, – 2006.
3. Bunyadova F., Abdulla B. Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya. – Bakı, – 2000.
4. Əliyeva Ş.Q. Məktəbəqədər təhsildə müasir pedaqoji texnologiyalar. – Bakı, – 2020.
5. Kərimov Y. Təlim metodları. – Bakı, – 2007.
6. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. – Bakı, – 2006.
7. Nəzərov A. Müasir təlim texnologiyaları. (Mühazirə xülasələri). Dərs vəsaiti. – Bakı, – 2012 .

Təhsil məlumatlarının təqdimatında məqsəd uşaqlarda zehni görüntülər sisteminin formalaşdırılması və öyrənmə müddətinin azaldılmasıdır. Hər hansı bir müasir təqdimatın əsası canlı görüntülərin köməyi ilə məlumatların vizual qavrayışını və əzbərləmə prosesini asanlaşdırmaqdır. Təqdimatın istifadəsinin formaları və yeri məşğələnin məzmununa, tərbiyəçinin qarşıya qoyduğu hədəflə bağlıdır.

Yeni texnologiyaların tətbiqi məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsilində pedaqoji prosesin keyfiyyətini yüksəltməyə, yaşa uyğun spontan təlim üçün şərait yaratmağa kömək edir. Beləliklə, yeni informasiya texnologiyaları öyrənmə üçün müsbət motivasiyanın formalaşması, gərginlikdən sərbəstliyə keçmək və uşağın özünü ifadə etməsinə mane olan bir sıra komplekslərin aradan qaldırılması üçün böyük potensiala malikdir.

Problemin aktuallığı. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsi müasir dövrdə zəruridir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, məktəbəqədər müəssisələrdə müxtəlif məşğələlər zamanı informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin imkanları göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məktəbəqədər müəssisələrdə müxtəlif məşğələlər zamanı informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə təhsil prosesinin daim və dinamik yenilənməsinə, öyrənmənin uşaqlar üçün asan və maraqlı olmasına imkan yaradacaqdır.

E-mail: aliyevasedaqet.29@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok. Ş.A. Baxışova,

dos. S. Sadıqova

Redaksiyaya daxil olub: 07.06.2022.

**TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ВОСПИТАНИЯ
ISSUES OF UPBRINGING**

UOT 37.0

Maya Zahir qızı Heydərova

*Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının baş müəllimi
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*

Fidan Bəylər qızı Qurbanova

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

**DƏRSDƏNKƏNAR İDMAN TƏDBİRLƏRİ VASİTƏSİLƏ YENİYETMƏLƏRİN
ESTETİK TƏRBIYƏSİNİN TƏŞKİLİ FORMALARI**

Мая Загир гызы Гейдарова

*старший преподаватель
Азербайджанской Государственной Академии Физической Культуры и Спорта
доктор философии по педагогике*

Фидан Бейлер гызы Гурбанова

Азербайджанская Государственная Академия Физической Культуры и Спорта

**ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ПОДРОСТКОВ
ПОСРЕДСТВОМ СПОРТИВНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ**

Maya Zahir Heydarova

*senior lecturer of the Azerbaijan State Academy of Physical Culture and Sports,
doctor of philosophy in pedagogy*

Fidan Baylar Gurbanova

Azerbaijan State Academy of Physical Culture and Sports

**TEENAGERS ESTHETIC NURTURE ORGANIZING FORMS WITH
EXTRACURRICULAR SPORT EVENTS**

Xülasə. Yeniyetmələrin fiziki inkişafını formalaşdıran və onların estetik tərbiyəsinin təmin edən ən geniş yayılmış tərbiyə formalarından biri də kütləvi tədbirlərdir. Əsasən məktəbdənkənar işlərə aid olan kütləvi tədbirlər, o cümlədən spartakiadalar idman yarışları, idman bayramları, turizm və yürüşlər, gəzintilər, idmanın şəxsiyyətin mənəvi zənginliyində, estetik inkişafında mühüm rol oynadığını göstərən ədəbi-bədii kompozisiyalar yeniyetmələrin yaddaşında silinməz izlər buraxır. Həmin tədbirlərin hazırlanması və keçirilməsi prosesində iştirak edən yeniyetmələr müxtəlif səpgili estetik hisslər keçirir, tədbirin ahənginə uyğun mahnılar, şerlər öyrənirlər ki, bunlar da öz mahiyyəti etibarilə onların estetik tərbiyəsinin inkişafına zəmin yaradır.

Açar sözlər: *Dərsdənkənar idman tədbirləri, fiziki tərbiyə, estetik tərbiyə, hərəkəti qabiliyyətlər, estetik zövq, idman gimnastikası, mənəvi keyfiyyətlər*

Резюме. Массовые мероприятия являются одной из наиболее распространенных форм формирования физического развития подростков и обеспечения их эстетического воспитания. В основном мероприятия, связанные с внеурочной деятельностью, в том числе спортивные соревнования, спортивные праздники, туризм и шествия, прогулки, литературно-художественные композиции, показы-

вающие, что спорт играет важную роль в духовном обогащении и эстетическом развитии личности, оставляют неизгладимый след в памяти подростков. Подростки, участвующие в подготовке и проведении этих мероприятий, имеют разные эстетические чувства, изучают песни и стихи в соответствии с гармонией мероприятия, что по сути создаёт основу для развития их эстетического воспитания.

Ключевые слова: внеурочные спортивные мероприятия, физическое воспитание, эстетическое воспитание, двигательные навыки, эстетическое чувство, спортивная гимнастика, моральные качества

Summary. Mass events are one of the most spread forms providing teenagers physical developments formation and their estetic nurture. These mass events are mainly related to extracurricular works including spartakiads, sport competitions, sport holidays, tourism and campaigns and walkings leave a mark in the memories of teenagers about sports importance on their identity and estetic development.

The teenagers who attend in organizing and carrying out those events have different special feelings and learn songs, poetry in harmony with the events which eventually develops their esthetic nurture.

Key words: Extracurricular sport events, physical nurture, esthetic nurture, movement abilities, esthetic pleasure, sport gymnastics, national-spiritual qualities

Pedaqoji təzahürlər sistemində fiziki tərbiyə insanın fiziki keyfiyyətlərinin inkişafına, onun hərəkəti qabiliyyətlərinə və onlarla bilavasitə əlaqədar olan insan orqanizminin təbii xüsusiyyətlərinə məqsədyönlü təsir göstərən xüsusi amil kimi birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə alsaq ki, fiziki tərbiyə müntəzəm olaraq insan orqanizminin bütün fərdi inkişafını təmin edir, bütün fizioloji əsaslara söykənir. Deməli o, fərdin bütün fiziki inkişafı prosesində həlledici amil rolunu oynayır. Fiziki inkişafın keyfiyyət göstəriciləri orqanizmdə gedən yaş inkişafında onun funksional imkanlarının əhəmiyyətli dəyişiklikləri ilə səciyyələnir. Bütün bunlar isə ayrı-ayrı keyfiyyətlərin və fiziki iş qabiliyyətinin ümumi səviyyəsinin dəyişikliklərində ifadə olunur. Qeyd olunan dəyişikliklər isə eyni zamanda, yeniyetmələrin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində bir amilə çevrilir. Bunun üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etmək lazım gəlir. Fiziki tərbiyə tədbirləri vasitəsilə görülən işlər isə son nəticədə yeniyetmələrin estetik tərbiyəsinin formalaşdırılmasına xidmət edir. Bu, hər şeydən əvvəl, müxtəlif xarakterli idman məşğələlərinin, xüsusilə idman növlərinin, oyunlarının canlı, əgər belə demək mümkünsə, obrazlı şəkildə ifası ilə əlaqədardır.

Fiziki tərbiyənin əsas komponentləri olan idman oyunları, yarışları, bədii gimnastika, yüngül atletika və s. həqiqi gözəllik və estetik təsir vasitələridir. Məhz buna görə də bu ecazkar gözəllik vasitələrinin mahiyyətini, icra və ifa tərzlərini müasir yeniyetmələrə çatdırmaq üçün müvafiq iş və məşğələ formalarından məqsəddə müvafiq şəkildə istifadə olunmalıdır.

Fiziki tərbiyənin yeniyetmələrin estetik tərbiyəsinə təsir formalarını araşdırmazdan, müəyyən təsnifat aparmazdan əvvəl onun əsas komponentlərindən olan idmanın və fiziki tərbiyənin əsas vasitələrinə diqqət yetirmək lazım gəlir.

Fiziki tərbiyənin digər komponentlərindən sayılan və təlim-tərbiyə məşğələlərində ən çox istinad olunan fiziki təmrinlər, gimnastika, bədii gimnastika, turizm tədbirləri və s. problem baxımından ən təsirli vasitələrdir. Hansı ki, bu vasitələrin köməyi və tətbiq olunması sayəsində müxtəlif formalar üzrə işləri həyata keçirmək daha asan olur. Professor Əliheydər Həşimov həmin vasitələrin mahiyyətini aşağıdakı şəkildə şərh etmişdir: "...Fiziki təmrinlər – fiziki tərbiyənin vəzifələrinə uyğun surətdə təşkil edilib həyata keçirilən hərəkəti əməliyyatlardır. Yeriş, qaçış, dırmaşmaq, üzmək, tullanmaq, akrobatika və s. belə əməliyyatlardır. Onların növləri çox müxtəlifdir. Mütəxəssis alimlər onları gimnastika, oyunlar, turizm və idman ətrafında təsnif edirlər. Başqa sözlə desək, fiziki təmrinlərdən məktəbdə gimnastika, oyun, turizm və idman halında istifadə olunur" (2, s.171 s).

Fiziki tərbiyənin estetik zövq aşılamaq vasitələrinin köməyi ilə müxtəlif tədbirlər təşkil edilir. Bunlar fərdi, qrup, kollektiv formalarda həyata keçirilir.

Həmin formalar üzrə həyata keçirilən işləri biz şərti olaraq aşağıdakı şəkildə adlandırmışıq:

1. Fiziki tərbiyənin estetik zövq aşılamaq birinci fərdi şəkildə həyata keçirilən iş forması.

2. Fiziki tərbiyənin estetik zövq aşılamaq ikinci qrup halında həyata keçirilən iş forması.

3. Fiziki tərbiyənin estetik zövq aşılaman üçüncü kütləvi şəkildə həyata keçirilən iş forması.

Fiziki tərbiyənin estetik zövq aşılaman birinci forması deyəndə fərdi şəkildə həyata keçirilən iş forması başa düşülür. Buraya qılıncoynatma, sərbəst güləş, boks, ağırlıq qaldırma, gimnastika, bədii gimnastika və s. daxildir.

Fiziki güc tələb edən bu sahələrdə iş prosesində şagirdlərin estetik zövqlərinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, qılıncoynatma məşqlərinə gedən yeniyetmə ilə aparılan fərdi işlərin aşağıdakı səpgidə aparılması məsləhətdir:

– Fərdi söhbətlərdə zövqlə danışmağı öyrətmək;

– Hər bir yerinin estetik zövqü təmin edən cəhətlərini aşılamaq;

– Məşq aparılan yerlərdə göz oxşayan səliqə-sahman yaratmaq, məşq otağındakı güzgüdə ahəngdar, əlamətdar görünməyə çalışmaq;

– Məşq otağının sənə aid hissəsinin estetik gözəlliyini təmin etməyə çalışmaq lazımdır ki, qılıncoynatma, şpaqa, maska geyim əşyalarının hərəsi öz yerində olsun, sənin guşən göz oxşasın;

– Geyimin səliqəsi tamaşaçı zövqünə uyğun olsun;

– Geyimin önündə və ya arxasında yerləşdirilmiş Azərbaycan bayrağı və qərbi həmişə səliqəli, təmiz, ləkəsiz olmalı və onun görünüşü həm ideya-siyasi, həm də estetik tərbiyənin bütün normalarını ödəməlidir;

– Görüşün həm başlanğıcında, həm də sonunda təzim etmə mərhələlərinə elə əməl olunmalıdır ki, tamaşaçı özü zövq almaqla bərabər sənin də zövqünə heyran qalmalıdır və s.

Fərdi iş forması üzrə həyata keçirilən tədbirlərdə idmanın yuxarıda göstərilən digər növləri ilə məşğul olan yeniyetmələrə də bu qaydada tövsiyələr, tapşırıqlar, göstərişlər vermək olar. Belə göstərişləri, tapşırıq və tövsiyələri gimnastika və bədii gimnastika ilə məşğul olan yeniyetmələrə vermək daha faydalı olur. Çünki belə məşğələlərdə verilən tövsiyələr yeniyetmələrin estetik zövqünün formalaşmasında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun isə bir neçə üstünlüyü var:

Birincisi, bədii gimnastika məşğələləri estetik zövq aşılamaq üçün daha geniş imkanlara malikdir.

İkincisi, geyimin estetik ahəngi qamətin estetik görünməsini təmin edir.

Üçüncüsü, musiqinin estetik ahəngi bədii zövq aşılamaq üçün hərtərəfli şərait yaradır.

Dördüncüsü, fiziki hərəkətlərin bədii şəkildə melodiyanın xoş ahəngilə birləşəndə estetik tərbiyənin təsir gücü daha möhtəşəm, daha əlamətdar olur. Ona görə də belə məşğələlərdə fərdi formalar üzrə həyata keçirilən işlərə daha çox üstünlük verilməlidir. Ona görə ki, bu məşğələlər uşaqların və yeniyetmələrin çox böyük marağına səbəb olmaqla, geniş estetik-fiziki təsir imkanlarına malikdir. Doğrudur, elmi pedaqoji ədəbiyyatda gimnastikanın müxtəlif növlərindən, o cümlədən “əsas gimnastika”, “gigiye-nik gimnastika”, “müalicə gimnastikası”, “idman gimnastikası”, “bədii gimnastika”dan da bəhs olunur. Əslində gimnastikanın göstərilən növlərinin hər biri yeniyetmələrdə böyük maraq doğurur. Onların həyata keçirilməsində iki başlıca məqsəd güdülür. Birincisi, insanın – uşağın, yeniyetmənin sağlamlığını mühafizə etmək, orqanizmin aşağı və yuxarı ətraf nahiyələrinin ahəngdar inkişafına (əslində bu da estetik məqsədlərə aiddir) zəmin yaratmaq. İkincisi, gimnastika məşğələlərinin aparılması prosesində yeniyetmələrin estetik hissələrini, zövqünü, estetik tələbatını təmin etdirmək. Lakin söhbət fiziki tərbiyə vasitəsilə yeniyetmələrin estetik tərbiyəsinin inkişafından getdiyinə görə burada bədii gimnastikanın üzərində dayanmağı daha məqsəddə müvafiq hesab edirik.

Bakıdakı 12, 70, 114 nömrəli məktəblərdə apardığımız sınaq təcrübələri göstərdi ki, bədii gimnastikanın estetik təsir xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Bədii gimnastika və onun ayrı-ayrı təmrinləri bir qayda olaraq müxtəlif xarakterli musiqi nümunələri ilə müşayiət olunur ki, bu da yeniyetmələrdə estetik hiss, həyəcan oyadır.

2. Bədii gimnastikaya aid olan təmrinlər, müvazinətli hərəkətlər şagirdlər tərəfindən müvafiq ritmlə, ahəngdarlıqla ifa olunur ki, bu da onların ritm duyma və harmonik şəkildə ifadə olunan bədii hissələrini inkişaf etdirir.

3. Bədii gimnastikaya aid olan başlıca təmrinlərin ifası şagirdlərin fərdi fantaziyasını və fantaziyadan doğan son dərəcə incə hərəkətləri musiqi ilə vəhdətdə ifa etmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

4. Yeniyetmənin estetik zövqünün bədii gimnastika”dan da bəhs olunur. Əslində gim-

nastikanın göstərilən növlərinin hər biri yeniyetmələrdə böyük maraq doğurur.

Yeniyetmələrin estetik tərbiyəsini inkişaf etdirən fərdi məşğələlər formasına eyni zamanda yerləş və qaçış, tullanmalar, habelə müəyyən bir cisim atmaq üzrə təmrinlər də aid edilir. Çünki həmin istiqamətlər üzrə aparılan məşğələlər məhz şagirdlərdə müəyyən estetik hiss, həyəcan oyadır və beləliklə, müvafiq hərəkətlərin, təmrinlərin dəqiq, ahəngdar icrası təmin olunur. Bu prosesdə yeniyetmələrdə məmnunluq, öz qüvvəsinə inam, hər hansı uğurdan, qələbədən fərəhlənmək, zövq almaq hissləri daha da qüvvətlənir.

Fiziki tərbiyə vasitəsilə yeniyetmələrin estetik tərbiyəsini inkişafına qrup halında keçirilən idman oyunlarının və yarışlarının da güclü təsiri var.

Ayrı-ayrı idman oyunlarında və yarışlarında yeniyetmələr müxtəlif səpgili hisslər keçirirlər. Bu hisslər, həyəcanlar o qədər qüvvətli və rəngarəngdir ki, onları sözlə təsvir etmək mümkün deyil. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan xalq yaradıcılığında uşaqları, yeniyetmələri estetik cəhətdən həyəcanlandıran oyunlar da üstünlük təşkil edir. Həmin oyunlar, öz növbəsində, çox maraqlı, mütəhərrik tamaşalar funksiyalarını yerinə yetirir, yeniyetmələrin estetik hisslərini, zövqünü inkişaf etdirir.

Pedaqoji elmlər doktoru, professor Ə. Həşimov xalq oyunlarının estetik, fiziki təsir imkanlarından bəhs edərək yazır:

“Xalq oyunları adətən açıq havada və musiqinin müşayiəti ilə keçirilir. Musiqi estetik tərbiyə, açıq hava və fiziki tərbiyə nöqtəyindən qüvvətli amildir. Günəşin şüaları altında, təmiz havada, musiqi sədalarının müşayiəti ilə keçirilən rəngarəng xalq oyunlarının çoxu sadəcə olaraq mədəni istirahət məqsədilə icra edilsələr də insanın estetik və fiziki inkişafında son dərəcə müsbət rol oynayırlar” (2, s. 174).

Yeniyetmələrin fiziki inkişafını formalaşdıran və onların estetik tərbiyəsini təmin edən ən geniş yayılmış formalarından biri də kütləvi tədbirlərdir. Əsasən sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlərə aid olan kütləvi tədbirlər, o cümlədən olimpiadalar, spartakiadalar, müxtəlif devizlər altında keçirilən turnirlər, idman yarışları, idman bayramları, turizm və yürüşlər, gəzintilər, idmanın şəxsiyyətin mənəvi zənginliyində, estetik inkişafında mühüm rol oynadığını

göstərən ədəbi-bədii kompozisiyalar yeniyetmələrin yaddaşında silinməz izlər buraxır.

Həmin tədbirlərin hazırlanması və keçirilməsi prosesində iştirak edən yeniyetmələr müxtəlif səpkili estetik hisslər keçirir, tədbirin ahənginə uyğun mahnılar, şeirlər öyrənir, bədii cəhətdən dolğun, təntənəli bir şəraitdə ifa edirlər ki, bunlar da öz mahiyyəti etibarilə onların estetik tərbiyəsini inkişafına zəmin yaradır.

Respublikamızın bir sıra ümumtəhsil məktəblərində, o cümlədən Bakıdakı 12, 70, 114 nömrəli orta ümumtəhsil məktəblərində apardığımız iş təcrübəsi, habelə sınaq təcrübələri göstərir ki, bədən tərbiyəsi üzrə həyata keçirilən kütləvi tədbirlər eyni zamanda yeniyetmələrin, yuxarı sinif şagirdlərinin estetik tərbiyəsini çox mühüm, təsirli vasitələrinə çevrilir.

Mövcud iş təcrübələri, ümumtəhsil məktəblərində fiziki tərbiyənin mühüm tərkib hissələrinə aid olan və öz estetik tərbiyəsini təsir gücü ilə yadda qalan, kütləvi şəkildə həyata keçirilən belə tədbirlərdə, heç şübhəsiz, müvafiq metodlardan da istifadə olunur.

Göstərdiyimiz iş formaları üzrə həyata keçirilən kütləvi tədbirlərdə müvafiq metodlardan istifadə olunmasına dair qabaqcıl təcrübədən çoxlu nümunələr götürmək olar. Fiziki tərbiyənin estetik tərbiyəvi əhəmiyyətindən və tətbiq olunan metodlarından bəhs edən Zeynəb Rzayeva bu münasibətlə yazır:

“Məşğələ keçilən yerdə yaradılan təmizlik, səliqə, avadanlığın yerli- yerində olması və s. estetik tərbiyəyə kömək edən amillərdir.

Fiziki tərbiyə prosesində estetik tərbiyə üçün musiqidən, müxtəlif mahnılardan, rəqslərdən istifadə olunur. Bunlardan əlavə, idman mövzusunda kinofilmlər nümayiş etdirilir, idmançılar birlikdə sərgilərə tamaşa etməyə gedirlər. Kütləvi idman tədbirlərində estetik tərbiyə üçün səciyyəvi olan metodlar aşağıdakılardır:

1. Söz metodu – hərəkət fəaliyyətin canlı, ifadəli, emosional şəkildə izah etmək, onların tətbiq edilməsini obrazlı şəkildə başa salmaq, hərəkəti estetik cəhətdən qiymətləndirmək.

2. Əyanilik metodu – hərəkəti texniki cəhətdən təkmilləşdirilmiş və ifadəli şəkildə nümayiş etdirmək, fəaliyyət üçün həvəsləndirici nümunə şəklində salmaq.

3. Hərəkət metodu – hərəkət metoduna yaradıcılıqla yanaşmanın əməli surətdə öyrədilməsi” (4, s. 141-142).

Gətirdiyimiz bu nümunədə Z. Rzayeva fiziki tərbiyə prosesində şagirdlərin estetik tərbiyəsinin formalaşması üçün səciyyəvi olan metodlardan, yəni “söz metodu”, “əyanilik metodu” və “hərəkət metodu” haqqında öz mülahizəsini söyləmişdir. Əslində Z. Rzayeva tərəfindən təqdim edilən “metodlar” elmi pedaqoji ədəbiyyatda həm də “üsullar” kimi verilir. Ona görə də biz fiziki tərbiyənin estetik zövq aşılaman fərdi, qrup və kütləvi şəkildə həyata keçirilən iş formalarının tətbiqi zamanı istifadə olunan “metodları” pedaqoji “üsullar” şəklində işlətməyə üstünlük verir və fiziki tərbiyə müəllimlərinə, tərbiyəçilərə, metodistlərə, məşqçilərə bəzi tövsiyələr verməyi məqsədmüvafiq hesab edirik.

Fiziki tərbiyənin estetik zövq aşılaman fərdi, qrup və kütləvi şəkildə həyata keçirilən iş formalarının tətbiqi zamanı istifadə olan üsulları mərhələlər üzrə həyata keçirmək lazım gəlir. Ona görə ki, tərbiyə metodikasının tələbinə görə belə tədbirlərdə işin mərhələlər üzrə həyata keçirilməsi vacib sayılır. Burada tərbiyə işinin milli və ümumbəşəri dəyərlər əsasında mənəvi keyfiyyətlərin aşılamanı amilini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Unutmaq olmaz ki, fiziki tərbiyənin

inkişafı prosesində uşaqların, yeniyetmələrin estetik zövqləri yalnız milli-mənəvi keyfiyyətlərin aşılamanı ilə mümkün sayılır.

Müvafiq mərhələlər üzrə, müəyyən üsulların gücündən istifadə etməklə hazırlanan, həyata keçirilən fiziki mədəniyyəti özündə əks etdirən tədbirlər yeniyetmələri əgər bir tərəfdən sağlam, çevik, qaməti dürüst, siması əhval-ovqatı xoş, dözümlü, inadkar, əzəmətli, gümrah, cəsarətli, qoçaq, igid, əyilməz, dönməz, barışmaz bir insan kimi yetişdirirsə, digər tərəfdən hər cür yüksək bədii zövqə, mədəni davranışa malik, bütün estetik dəyərləri öz mənəvi simasında əks etdirən sağlam ruhlu vətəndaş kimi formalaşdırır.

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, dərsdənkənar tədbirləri vasitəsilə yeniyetmələrin estetik tərbiyəsinin ən kamil imkanlarından, səmərəli yollarından və dəyərli formalarından istifadə edilməsi pedaqoji cəhətdən düzgün sayılır, zəruri və vacib hesab edilir.

Problemin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, fiziki hərəkətlərin, estetik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirilmiş və onlardan idman tədbirlərində istifadənin forma və üsullarını, imkan və yollarını nəzərdən keçirilərək sistemə salınmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov T.T. İdman və mütəhərrik oyunlar. – Bakı: Maarif, – 1966, – 63 s.
2. Həşimov Ə. Ş, Sadıqov F. B. Pedaqogika / Tərbiyə nəzəriyyəsinə aid mühazirələr. – Bakı: Təbib, – 2005, – 245 s.
3. Məcidov N. Bədən tərbiyə nəzəriyyəsi və metodikası. – Bakı, – 2019.
4. Rzayeva Z., Cəfərov Q. Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası: Dərslik. – Bakı: Invest, – 2004, – 182 s.

E-mail: geydarova.maya@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok. M.Q. Cəfərov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. E.R. Hüseynova

Redaksiyaya daxil olub: 30.05.2022.

UOT 37.0

Xalidə Ağadadaş qızı Talibova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

YENİYETMƏLİK YAŞ DÖVRÜNDƏ ÖZÜNÜTƏRBİYƏ FENOMENİ

Халида Агададаш гызы Талыбова
доктор философии по педагогике

ФЕНОМЕН САМОВОСПИТАНИЯ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Khalida Aghadadash Talibova
doctor of philosophy in pedagogy

THE PHENOMENON OF SELF-EDUCATION IN ADOLESCENCE

Xülasə. Yeniyetmələrin özünütərbiyəsi bu yaş üçün xarakterik problemlər ilə bağlıdır. Bu yaş refleksiya və özünütəhlil, yüksək emosionallıq, əhval-ruhiyyənin kəskin dəyişməsi, narahatlıq və s. ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, ümumi emosional vəziyyətin yaxşılaşması daha güclü şəkildə ifadə edilir. Bu dövrdə davamlı özünüdərketmə və sabit “Mən” obrazı formalaşır. Yeniyetməlik dövründə davranışa təsir edən özünün daxili aləminə dair təsəvvür yaranır, və bu da həqiqi olub-olmamasından asılı olmayaraq, psixoloji reallığı əks etdirir.

Açar sözlər: *təhsil, psixoloji amil, özünütərbiyə, yeniyetməlik dövrü, özünüdərketmə, özünütəkmilləşdirmə*

Резюме. Подростковое самовоспитание связано с проблемами, характерными для этого возраста. Это возраст характеризуется рефлексией и самоанализом, высокой эмоциональностью, резкой смена настроения, тревожностью и т.д. При этом сильно выражено улучшение общего эмоционального состояния. В этот период формируется устойчивое самосознание и образ “Я”. В подростковом возрасте развивается представление о внутреннем мире самого себя, которое влияет на поведение, и оно отражает психологическую реальность, вне зависимости от того, реальна она или нет.

Ключевые слова: *образование, психологический фактор, самовоспитание, подростковый период, самосознание, самосовершенствование*

Summary. Adolescent self-education is associated with problems specific to this age. This is the age of reflection and introspection, high emotionality, sudden mood swings, anxiety, etc. characterized. At the same time, the improvement in the general emotional state is more pronounced. During this period, a stable self-consciousness and a stable image of the “I” are formed. During adolescence, an idea of the inner world of oneself is formed, which influences behavior, and it reflects the psychological reality, regardless of whether it is real or not.

Key words: *education, psychological, self-education, adolescence, self-awareness, self-improvement*

Müasir cəmiyyətdə tez-tez uşaqlar və yeniyetmələr passivlik, qeyri-səmimilikdə ittiham olunurlar; İnternet, sosial şəbəkələr, virtual, xəyali dünya ilə maraqlanan yeniyetmələr real ünsiyyətdən və qarşılıqlı əlaqələrdən uzaqlaşmaq üçün həddindən artıq həvəs göstərirlər. Ola bilsin ki, bu işdə böyüklərin özləri – valideynlər, ətrafdakılar, uşağın şəxsiyyətinin inkişafı üçün lazımı şərait yaratmayan, onu konstruktiv əməkdaşlıq formalarına öyrətməyən, özünütərbiyə və

özünüinkişaf etdirmək dəyərlərini formalaşdırmayan pedaqoqlar sosial çətinlikləri vaxtında aradan qaldırmağa kömək edə bilməyiblər.

Uşaqlıq dövrünün hər bir yaş mərhələsi özünüdərək, özünütəhsil, özünüinkişaf və özünü tərbiyələndirmə zamanı spesifik tələblərlə səciyəyəlməlidir; hər bir mərhələdə “mən” konsepsiyasının inkişafı irəli gəlir, şəxsiyyətin yetkin və həmyaşdamları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin bütöv sistemi yaranır; hər yaş dövrü cəmiyyətdə özünü reallaş-

dırmanın spesifik çətinlikləri və maneələri ilə səciyyələnir. Aydınır ki, insanın təşəkkülü və inkişafı prosesində müəllimin mənəvi, sosial, fiziki, intellektual özünütərbiyələndirmə proseslərinin stimullaşdırılmasına, uşaq və yeniyyətmlərdə həyat qabiliyyətinin, refleksivliyin, sosial səriştənin və xüsusiyyətlərin formalaşmasına, şəxsiyyətin həyat çətinlikləri qarşısında qorxmasmasına, onların aradan qaldırılması üçün daxili resurslar axtarmağa, özünütəkmilləşdirmə proqramlarını qurmağa kömək edən bacarıqlı və müdrik köməyi lazımdır!

“İnsanda özünütərbiyə tələbatının yaranması göstərir ki, o, həyata, qarşısında duran vəzifəyə kor-koranə deyil, şüurlu şəkildə yanaşır, öz fəaliyyətində müvəffəqiyyət qazanmaq üçün özündə müəyyən keyfiyyətlər tərbiyə etmək zərurətini dərk edir. Buradan isə aydın olur ki, özünütərbiyə insanın yüksək şüurluluğu ilə, hər şeydən əvvəl, insanın özündə müəyyən müsbət əlamətləri inkişaf etdirmək, mənfi əlamətlərin isə qarşısını almaq meylinin yaranması ilə bağlıdır” [1, s. 510].

Adətən, yeniyyətlik yaş dövründə bəzi məktəblilərin özünütərbiyəyə ehtiyacı olur. Bu, həmin yaş dövrünün özünəməxsus çətinliklərindən, ziddiyyətlərindən irəli gəlir. Yeniyyətlik dövrü uşaqlıq və ilk gənclik yaşı arasında körpü rolunu oynayır. V.A. Suxomlinski yeniyyətlik dövrünü “vətəndaşın ikinci dəfə doğulması” kimi səciyyələndirmişdir. Bu yaş dövründə yeniyyətmlərin istər orqanizmində, istər psixoloji və istərsə də mənəvi-intellektual sferasında mühüm dəyişikliklər baş verir. Yeniyyətlik yaşındakı ziddiyyətlərin səbəblərini həm də bu prosesdə axtarmaq lazımdır. Kiçik məktəb yaşı dövrünü adlayan şagirdlərdə özünü böyük kimi aparmaq hissi yaranır. Bu yaş dövründə yeniyyətmlərdə mənəvi şüur və özünüdərk yeni mərhələyə qədəm qoyur. Onlarda sinif kollektivində fərqlənmək, seçilmək, liderlik etmək kimi istəklər yaranmağa başlayır. Çox zaman ziddiyyətlər məhz özünütəsdiqetmə cəhdindən irəli gəlir. Lakin yeniyyətmə oğlan və qızlar özünütəsdiqə müxtəlif yollarla çatmaq istəyirlər. Həmin yollar isə bir sıra hallarda heç də düzgün olmur.

Yeniyyətlik yaşının xüsusiyyətlərini yaxşı bilmədiklərindən bəzən məktəbdə müəllimlər, sinif rəhbərləri, ailədə valideynlər uşaqlarla ixtilafa girir, onları sözə baxmamaqda gü-

nahlandırırırlar. Əslində isə yeniyyətmə ona bir insan, şəxsiyyət kimi yanaşılmasını istəyir, kobud sözü, hərəkəti, kiminsə ona irad tutmasını xoşlamır. Yeniyyətmlərlə tərbiyə işinin düzgün aparılmaması, onların pedaqoji cəhətdən baxımsız buraxılması, tərbiyələrinə nəzarətin həyata keçirilməməsi, ailə və məktəb arasında əlaqənin olmaması və s. yenidəntərbiyəyə ehtiyacı olan şagirdlərin meydana gəlməsinə əsas verir.

Yeniyyətmin intizamsızlığında məktəbin günahı da az deyildir. Pedaqoji kollektivin üzvləri də bir sıra hallarda tərbiyə işlərini lazımi səviyyədə qura bilmirlər. Fərdi, yaş və cinsi xüsusiyyətlərini nəzərə almadan yeniyyətmlər arasında iş aparmaq səmərəsiz nəticələnir. Uşaq aləminə yerli-yersiz müdaxilə, onun marağ, meyl və həvəsinin, qabiliyyətinin nəzərə alınmaması, təşəbbüskarlığına lazımi yer ayrılmaması, istedadının inkişaf etdirilməməsi şagirdlərin məktəbə, təlimə, sinifdən xaric tədbirlərə marağını azaldır, mənfi təsir altına düşməsinə səbəb olur. Bu zaman yeniyyətmin özünütərbiyəyə ehtiyacı olur.

Özünütərbiyə fenomeni insanın inkişafı və formalaşması ilə bağlı bir çox elmlərin tədqiqatlarında geniş yayılmışdır. Onların arasında ümumi, məktəb və sosial pedaqogika, yaş və sosial psixologiya, sosiologiya, psixologiya və nəzəriyyəsi, fiziki tərbiyə və idman, gigiyenani göstərmək olar. Lakin yeniyyətmlərdə özünütərbiyənin formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri, şərtləri, təlim fəaliyyətinə təsir imkanları, özünütərbiyənin inkişafını öyrənməyin yol və vasitələri kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Deməli, özünütərbiyə və özünü inkişafın əsas mənbəyi insanın özünün məqsədyönlü fəaliyyətidir – fiziki, intellektual, sosial, idrak, mənəvi, kommunikativ və s.

Yeniyyətlik dövründə, insan özünü dərk etməyə başlayanda, öz psixikasında ətraf aləmlə münasibətlərə və yeni informasiyanın mənimsənilməsinə təsir göstərən bir çox möhkəmlənmiş hissləri, fikirləri, baxışları müəyyən edir. Bu tanınmayan hisslər, baxışlar insana güclü təsir edir. Psixologiya “özünütərbiyə” anlayışı altında insanın daxili mənəvi dünyasının müstəqil inkişaf etmək bacarığını nəzərdə tutur. Filosoflar, psixoloqlar iddia edirlər ki, məhz insanın ruhunda, mənəviyyatında onun inkişafının hərəkətverici qüvvələri yerləşir. “Beləliklə də, şəxsiyyət

inkışaf etdikcə özünütərbiyə daha böyük rol oynamağa, daha aydın və səmərəli şəkildə özünü göstərməyə başlayır. Deməli, özünütərbiyə şəxsiyyətin həyat şəraiti və tərbiyə ilə şərtlənən əxlaqi-psixoloji yetkinliyinin müəyyən səviyyəsində özünə yer edir” [2, s. 508].

Özünütərbiyə – insanın öz şəxsiyyətinin inkışafına, müəyyən sosial şərtləşdirilmiş ideal-lara uyğun olaraq mənəvi, fiziki, estetik keyfiyyətlərin, davranış vərdislərinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş sistemli fəaliyyətdir. Onun məqsədi şüurlu və təhsil alan uşağın harmonik inkışaf etmiş bir insana çevrilməsidir.

Özünütərbiyə pedaqogikanın ən qədim və maraqlı problemlərindən biridir. Bütün dövrlərdə uşaqların özünütərbiyəsinin roluna böyük əhəmiyyət verilirdi, bu vəzifə öz əhəmiyyətini itirmirdi və bizim dövrümüzdə, əksinə, daha böyük aktuallıq kəsb edir. Həm sosial-iqtisadi şəraiti, həm də hazırda həyatımızın, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən informasiya texnologiyalarının təsirini, elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkışafını əks etdirən müasir sosial şərait və sürətlənən həyat ritmi qarşımızda yeni vəzifələr qoyur. Bütün bunlar insanın özünü daha yüksək tələblər irəli sürməyə və onların yerinə yetirilməsi yollarını axtarmağa vadar edir. Özünütərbiyə prosesinin uğurlu olması üçün, birincisi, onun vacibliyini dərk etmək, ikincisi, müsbət motivasiya yaratmaq və iradə formalaşdırmaq lazımdır. Müəllimlər tərbiyəvi vəzifələr qoyur, şagirdlərdə müvafiq ehtiyacları (fəallığı) formalaşdırır, fəaliyyətə cəlb edir və beləliklə də onları öz üzərində işləməyə sövq edirlər.

Özünütərbiyə daim həyata keçirilən bir prosesdir. Bir çox hallarda insanlar, o cümlədən yeniyetmələr öz inkışafı və özünütəkmilləşdirməsi üzrə qarşılarına vəzifələr qoyurlar, onların həlli yollarını müəyyənləşdirir və daxili istəklərlə qarşıya qoyulmuş məqsədə əzmlə nail olmağa çalışırlar.

Özünütərbiyə, xüsusi fəaliyyət kimi, daha çox yeniyetməlik dövründə yaranır, lakin onun şərtləri artıq erkən yaşda olan uşaqların davranışında görünür. Məktəbəqədər yaşda həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqə zamanı uşaq impulsiv reaksiyaların şüurlu şəkildə qarşısını almağa, güzəştə getməyə, yalnız özü haqqında deyil, başqaları haqqında da düşünməyə, konstruktiv oyun münasibətləri qurmağa, əməkdaşlıq etməyə, ümumi

əhəmiyyətli məsələləri həll etməyə çalışır. Kiçik məktəb yaş dövründə, məsələn, müəllimin təqdirini qazanmaq üçün uşaq məqsədyönlü şəkildə özündə sosial-əhəmiyyətli keyfiyyətləri (çalışqanlığı, məsuliyyəti və s.) tərbiyə edir, eqoizmi, tənbelliyi dəf edir, öz hərəkətlərini planlaşdırmağı və təhlil etməyi öyrənir.

Əgər məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşlı uşaq öz davranışına görə böyüklərin qiymətləndirilməsinə, onların bəyənilməsinə və ya tənqidinə istiqamətlənirsə, yeniyetməlik dövrünə keçərkən həmyaşıdların, kollektivin onun şəxsi inkışafına, özünütərbiyə prosesinə təsiri güclənir. Özünütərbiyə etmək üçün ən əlverişli elə kollektivin təsirini hesab etmək olar. Burada hər bir uşaq öz fərdi xüsusiyyətlərinə və meyllərinə uyğun olaraq, ümumi fəaliyyətdə öz yerini tapa bilir, uğurlarını hiss edir.

Yeniyetməlik dövründə özünütərbiyə etməkdə həlledici rol özünüqiymətləndirmə oynayır. Özünütərbiyənin vacib motivi kimi çatışmazlıqların dərk edilməsi, öz ideallarına və tələblərinə uyğun gəlməməsi nəticəsində özündən narazılıqlar oynayır. Şəxsiyyət öz fərdi xüsusiyyətlərini, qabiliyyətlərini, imkanlarını və imkanlarına uyğun real özünüqiymətləndirməni təhlil etmədən özünütərbiyə mümkün deyil. Yeniyetməlik öz “Mən”ini, həyatın mənasını tapmağa ehtiyacı olduğu dövrüdür. Müasir dünyada psixologiya yeniyetməyə şəxsiyyətinin formalaşmasının çətin dövrlərindən optimal şəkildə keçməyə kömək edə bilər.

Təcrübə göstərir ki, yeniyetmələr yalnız o zaman özünü tərbiyə etməyə başlayırlar ki, artıq öz hərəkətlərinə aydın hesabat verirlər, özünü qiymətləndirməyə, öz müsbət və mənfi keyfiyyətlərini dərk etməyə və özünü təkmilləşdirməyə ehtiyac yaranır. Adətən bu, yeniyetməlik dövründə baş verir.

Problemin aktuallığı. Əvvəlki nəsillərin təcrübəsinin mənimsənilməsi prosesi kimi özünütərbiyə insanın inkışafı ilə bağlı müxtəlif elmlərin tədqiqatlarında geniş təmsil olunur. Onların arasında ümumi, yaş və sosial psixologiya, sosiologiya, gigiyenani göstərmək olar. Şəxsiyyətin özünütərbiyəsi sonda insan və cəmiyyət üçün faydalı olan formalaşmaya gətirib çıxarır.

Problemin elmi yeniliyi. Yeniyetməlik ilə əlaqəli ən diqqətəlayiq hadisələrdən biri özünütərbiyəyə olan güclü istəkdir. Fəal özünütərbiyə prosesi məhz bu yaşda başlayır və adətən insanın bütün son-

rakı həyatı boyu bu və ya digər formada davam edir. Yeniyetməlik dövründə özünütərbiyə prosesinin başlanmasından danışıarkən, 12-13 yaşa çatan uşaqların, ilk növbədə, intellektual və şəxsi özünütəkmilləşdirmə imkanları haqqında düşünməyə və buna nail

olmaq üçün şüurlu, məqsədyönlü səylər göstərməyə başlamasını nəzərdə tuturuq.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali məktəb və ümumtəhsil müəssisələrində tərbiyə işlərinin təşkili prosesində istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov, Ə.S. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. / Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə – Bakı: ÇINAR-ÇAP, – 2002, – 620 s.
2. Seyidov, S.İ., Həmzəyev M.Ə. Psixologiya: Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr tələbələri üçün dərslik. / S.İ. Seyidov, M.Ə. Həmzəyev -Bakı, -2007, -650 s.
3. Лейтес Н. С. Не упрощать проблему // «Вопросы психологии», – 1990, № 4, – с. 155-158
4. Робер М.А., Тильман Ф. Психология индивида и группы. // Психология и школа. – М., 1991, – с. 242-248
5. Самохвалова, А.Г. Ступени самовоспитание личности. Кострома: Костром гос. ун-т, – 2017, – 178 с.

E-mail: xalidetlibova@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.* **İ.B. Əmirəliyeva,**
ped.ü.fəls.dok. **L.A. Məmmədli**

Redaksiyaya daxil olub: 03.06.2022.

UOT 37.0

Səbinə Akif qızı Qurbanova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı
Gəncə Dövlət Universiteti

AVROPA ÇOXMƏDƏNİYYƏTLİLİK TƏRBIYƏSİNİN VƏ MİLLƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTİN BAŞLICA CƏHƏTLƏRİ

Сабина Акиф гызы Курбанова
диссертант по программе доктора философии
Гянджинского Государственного Университета

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ЕВРОПЕЙСКОГО МНОГОКУЛЬТУРНОГО ВОСПИТАНИЯ И МЕЖДУНАРОДНОГО ОБЩЕНИЯ

Sabina Akif Gurbanova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Ganja State University

MAIN ASPECTS OF EUROPEAN CULTURAL EDUCATION AND INTERETHNIC COMMUNICATIONS

Xülasə. Avropa xalqları müxtəlif bəşəri tiplərə məxsusdur və bu səbəbdən də onların müxtəlif tərbiyə modellərinə ehtiyacları vardır. Məhz ona görə də Avropa şəraitində çoxmədəniyyətlilik tərbiyəsi avropalı, milli (avropalı olmayan) və ümumbəşəri kimi üç əsas mənbəyi olan integrativ – plüralizm prosesidir.

Dünya mədəniyyətinin ötürücüsü və millətlərarası ünsiyyətin əsas aləti kimi xarici dillərin, eyni zamanda, etnik dəyərlərin qorunub saxlanılmasında ana dilinin rolunun yüksəldiyi vaxtda Respublikamızda çoxmədəniyyətliliyin mövcudluğu təlim-tərbiyənin etnomədəni istiqamətinin güclənməsinə kömək göstərir.

Açar sözlər: *çoxmədəniyyətlilik, millətlərarası ünsiyyət, etnomədəni tərbiyə, multikulturalizm, tolerantlıq tərbiyəsi*

Резюме. Европейские народы принадлежат к разным общечеловеческим типам людей и поэтому нуждаются в разных моделях воспитания. Именно поэтому многокультурное воспитание в Европейских условиях представляет собой интегративно-плюралистический процесс с тремя основными источниками: европейским, национальным (не европейским) и общечеловеческим.

В условиях, когда возрастает роль родного языка в сохранении этнических ценностей, а также иностранных языков как передатчика мировой культуры и основного инструмента межнационального общения, существование многокультурности в нашей республике способствует укреплению этнокультурного направления обучения и воспитания.

Ключевые слова: *многокультурность, межнациональное общение, этнокультурное воспитание, мультикультурализм, воспитание толерантности*

Summary. Peoples of Europe belong to different types of human beings and therefore need different models of education. That is why multicultural education in Europe is a process of integrative-pluralism with three main sources: European, national (non-European) and universal.

At a time when the role of the mother tongue in the preservation of foreign languages, as well as ethnic values as a transmitter of world culture and the main tool of international communication is growing, the existence of multiculturalism in our country helps to strengthen the ethnocultural direction of education.

Key words: *multiculturalism, interethnic communication, ethnocultural education, multiculturalism, tolerance education*

Pedaqogikada son onilliklərdə uşaq və gənclərin tolerantlıq tərbiyəsinə dair müxtəlif baxışlar formalaşmışdır. Bütün bu yanaşmalara, bir qayda olaraq, Qərbdə çox məşhur olan multikulturalizm və çoxmədəniyyətlilik tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsi çərçivəsində baxılmışdır. 2009-2014-cü illərdə multikulturalizm və çoxmədəniyyətlilik tərbiyəsinin ictimai xadimlər, siyasətçilər və alimlər tərəfindən tənqidlərə məruz qalması faktı (o yalnız pedaqoqları deyil, bütövlükdə cəmiyyətin diqqət mərkəzində durur) olmasına baxmayaraq, bu, onun əhəmiyyətini azalda bilmədi.

Xaricdə çoxmədəniyyətlilik tərbiyəsi dəyərəkən qismən multikulturalizm başa düşülür. Rusiyada isə çoxmədəniyyətlilik və multikulturalizm anlayışları, bir qayda olaraq, bir-birindən fərqləndirilir. Çoxmədəniyyətlilik tərbiyəsi XX əsrin 80-ci illərinin sonundan bu günə qədər uşaqların təhsilinin inkişaf etdirilməsi məsələləri ilə bağlı keçirilən əksəriyyət elmi konfransların müzakirə predmetinə çevrilmişdir. 2008-ci ildə Almaniyada istənilən etnik mənşədən olan məktəblərin təhsil ala biləcəkləri yunan və fransız məktəbləri, habelə türk uşaqları üçün məktəblər açıldı [2]. Belə təhsil müəssisələri alman cəmiyyətinə orta təbəqənin uğurlu inteqrasiyası tələbatlarına, onların maraqlarına xidmət edir. Şagirdlər heç bir təzyiq olmadan öz mədəniyyət əlaqələrini qoruyub saxlamaqla, alman və ana dillərini öyrənirlər. Belə çoxmədəniyyətli məktəblər dini münasibətlər təbliğ etmir, onlar sadəcə başqa xalqların mədəni və əxlaqi dəyərlərinə hörmət və etik qaydalara əməl etməyi tələb edir. Bununla yanaşı, belə məktəblər islam fundamentalizm hərəkatına qoşulduqlarına görə tez-tez şübhələr altına alınır. Belə ki, 2005-ci ildə Almaniyada “milli” məktəblər ekstremist təbliğatında şübhəli bilindikləri üçün bağlandı. Lakin, bununla yanaşı, mövcud təcrübə kənarlaşdırılmadı. 2007-ci ildə miqrantların inteqrasiyasına dair Milli plan qəbul edilməsinə uyğun olaraq, məktəblərdə mədəniyyətlərarası təhsil təşkil olunmağa başladı.

Almaniyada ali məktəblərə daxil olarkən multikulturalizm təhsili ilə bağlı tələblər mövcuddur. Bu tələblər müxtəlif mədəniyyətliliyin başa düşülməsini genişləndirən seminar və praktiki məşğələlər, kurslarından ibarətdir. Tələbələr həm də münasibətlərin tənzimlənməsi və həllinə dair kurslar da keçirlər.

Almaniyada çoxmədəniyyətlilik təhsilinin qarşılaşdığı əsas çətinliklər bunlardan ibarətdir:

– icbari təhsil köçkün və qeyri-leqal miqrantların övladlarını əhatə etmir;

– məktəbin çoxpilləli sistemdə olması kəsib və miqrant ailələrin uşaqlarının diskriminasiyasına gətirib çıxarır;

– övladlarını ən yaxşı profilli məktəblərə vermək üçün varlı və orta təbəqədən olan valideynlər arasında rəqabət artır;

– “yaxşı uşaqlar” (asan idarə olunan) və “geridə qalmış əhali” üçün mövcud olan məktəblər arasında uçurumlar vardır.

Əksər qərbi avropalı pedaqoqlar millətlərarası münasibətlər zəminində çıxış rolunu çoxmədəniyyətlilik tərbiyəsində görürlər.

Bu sahədə bəzi inkişaf edən perspektiv istiqamətlər vardır:

– azlıq və çoxluq təşkil edən etnik təbəqələrə məxsus bütün şagirdlərlə aparılan iş;

– çoxmədəniyyətlilik təhsilin məzmun və metodlarının dəyişdirilməsini nəzərdə tutan aparıcı pedaqoji prinsipə çevrilir;

– mədəniyyət mühitinin, o cümlədən aparıcı və miqrant mühitinin dəyişkən olduğunun nəzərə alınması;

– mədəniyyət mübadiləsində mədəni uzaqlaşma kimi maneələrin aradan qaldırılması və qarşılıqlı anlaşma;

– tarix, təbiət və sosial elmlərin tədrisi zamanı elmi biliklərin ümumbəşəri xarakterinin gücləndirilməsi.

Avropa İttifaqı rəsmi olaraq çoxmədəniyyətlilik (multikultural) tərbiyəni əsas kurs elan etmiş, millətlərarası təşkilatlar isə təhsildə bu istiqaməti dəstəkləyəcək sənədlər paketi qəbul etmişdilər.

Qərbi Avropa və ABŞ-da bu günə qədər tolerantlıq tərbiyəsi məsələlərinə müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin nümayəndələrinin əməkdaşlığı və birgə əlaqəsi üçün yeganə əsas kimi çıxış edən multikulturalizm çərçivəsində baxılır.

Multikulturalizm tədris proqramlarını müxtəlif etnik qruplardan olan uşaqların birgə təhsili, həm də digər mədəniyyət və ənənələrə hörmətlə yanaşmaq tələbinə uyğun qurmağı nəzərdə tutur.

Multikulturalizm, hər şeydən əvvəl, bütün dünyada və ya ayrılıqda götürülmüş bir ölkədə müxtəlif mədəniyyətliliyin qorunub saxlanılma-

sına və inkişaf etdirilməsinə yönəlməlidir. Bu, tolerantlığın paralel mədəniyyətlərin mövcud olması tələbinə yönəlmiş aspektlərindən biridir. Əsasən multikulturalizm ideyası ümumi Avropa mədəniyyəti məkanına müxtəlif ölkə immiqrantlarının mədəniyyət elementlərinin qoşulmasını nəzərdə tutan Avropa cəmiyyətində irəliləyir.

Buna baxmayaraq, son vaxtlar multikulturalizm miqrantların (əsasən Asiya və Afrika ölkələrinin) qərbin sosial institutlarına inteqrasiyasına mane olan bəzi cəmiyyət köhnəliklərini mühafizə etməsinə görə tez-tez tənqidi hücumlara məruz qalır. Belə ki, 2010 və 2011-ci illərdə multikulturalizm Avropanın bir çox siyasi və ictimai xadimlərinin kəskin tənqidinə məruz qalır (2011-ci ildə TF-1 kanalının efirində Nikol Sarkozi tərəfindən; 2011-ci ildə Britaniyanın baş naziri Devid Kameron və Almaniyanın kansleri Angela Merkel tərəfindən, o cümlədən alman bankiri Tilo Sarraçın “Almaniya – özünü məhv etmə” kitabında (2010)).

Multikulturalizmin səmərəli olmasına şübhələr və hətta ona qarşı ən son inamsız münasibətlər belə gənclərin tolerantlıq tərbiyəsində multikulturalizmin imkanlarını azaltmır. Qərbi Avropanın bu sahədə həm müsbət (hər şeydən öncə mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin və təndəş-hüquqi aspektlərinin təşkilində), həm də mənfi təcrübəsindən hazırkı şəraitdə Azərbaycanda istifadə etmək mümkündür və istifadə olunmalıdır.

Ənənəvi pedaqogikada uşaqların və gənclərin tolerantlıq tərbiyəsi və inkişafına dair zəngin üsullar mövcuddur ki, burada əsas diqqət şagirdlərin tərbiyəsinə yönəldilir (bu ənənə hələ sovet dövründən davam edir).

SSRİ dağıldıqdan sonra Rusiyada çoxmədəniyyətli tərbiyəsinin yolları və metodlarına dair fərqli, bəzən isə tamamilə bir-birinin əksi olan qərarlar qəbul edilmişdir. Keçmiş sovet ittifaqı respublikalarından yaranmış yeni dövlətlərdə bu məsələyə münasibətdə iki yanaşma müəyyən olunmuşdur: birinci yanaşma bu və ya digər dövlətdə məskunlaşmış bütün etnik qrupların maraqlarını maksimum dərəcədə nəzərə almaqla mədəniyyətlər və xalqlar arasındakı dialoqa əsaslanır və bütün xalqların maraqlarının nəzərə alınmasına yönəlmişdir. İkinci yanaşma isə millətçiliyin güclü dalğası ilə qidalanır və aydın eçalitarizmlə səciyyələnir. Yeni müstəqil döv-

lətlərin elit qrupları əhalinin milli azlıq təşkil edən qruplarına qarşı açıq-aşkar ayrı-seçkilik xarakterli təhsil siyasəti irəli sürürlər. Məsələn, rus xalqı ilə Estoniya, Latviya, Qazaxıstan və Ukraynanın münasibəti, Türkmənistan, Özbəkistanla bütün “azlıq təşkil etməyən” millətlərin münasibəti (çox az səviyyədə Qazaxıstan və Qırğız dövlət rəhbərliklərinin işində buna baxılır). Belə bir şəraitdə hər bir dövlət öz siyasətini həyata keçirərkən ən yaxın qonşu dövlətlərin siyasət və təcrübəsini nəzərə almalı idi. Bu məsələ Azərbaycanda cəmiyyətdə yüksək dövlət səviyyəsində nəzərə alındığı halda, əksər xarici dövlətlərdə böyük problemə çevrildi. Xüsusilə, Rusiya Federasiyasına 1990-cı illərdən sonra yaxın və uzaq xarici ölkələrdən immiqrantların güclü axını çoxmədəniyyətli tərbiyəsi məsələsini xüsusilə gərginləşdirdi.

Rus tədqiqatçılarının fikrincə, rus xalqı və rus mədəniyyəti Rusiyada yaşayan digər millət və etnik qruplar üçün dünya bədi mədəniyyət inciləri ilə tanış olmaq üçün əsas vasitəçidir, tarixən bu belə olub və ən azından mövcud vəziyyəti yaxın vaxtlarda belə dəyişmək mümkün deyildir [3]. Bu zaman A.N. Djurinskiyin belə fikrinə də diqqət yetirmək vacib olar ki, “Rusiya xalqları müxtəlif bəşəri tiplərə məxsusdur və bu səbəbdən də onların müxtəlif tərbiyə modellərinə ehtiyacları vardır. Məhz ona görə də Rusiya şəraitində çoxmədəniyyətli tərbiyəsi avropalı, milli (avropalı olmayan) və ümumbəşəri kimi üç əsas mənbəyi olan inteqrativ – plüralizm prosessidir” [4, s.24].

Beləliklə, dünya mədəniyyətinin ötürücüsü və millətlərarası ünsiyyətin əsas aləti kimi rus və ingilis dillərinin, eyni zamanda, etnik dəyərlərin qorunub saxlanılmasında ana dilinin rolunun yüksəldiyi və respublikamızda da çoxmədəniyyətliyin mövcud olduğu bir vaxtda nəzərdən keçirdiyimiz dünya təcrübəsinin nəzərə alınması təlim-tərbiyənin etnomədəni istiqamətinin güclənməsinə köməklik göstərir.

Problemin aktuallığı. Azərbaycan Respublikasında milli mədəniyyətə əsaslanmaqla bütün və təndəşlərin hüquq və tələbatlarının təmin olunmasına şəraitin yaradılmasına baxmayaraq, hazırkı dövrdə, xüsusilə iri şəhərlərdə etnik zəmində qruplararası qarşılıqlı, ekstremizm, aqressiya meyillərinin güclənməsi üçün təbliğatı işlər, dini kitablar, dini qruplaşma kimi hallar tez-tez təzahür olunur. Xain qonşularımızın bu istiqamətdəki fəaliyyətləri xüsusilə

aktivləşmişdir. Getdikcə, uşaqlar arasında xoşagəlməz, qəddar, aqressivlik hallarının geniş yayılması zərurətə çevrilir. Ona görə də tolerantlığın formalaşdırılması probleminin həlli hazırkı dövrdə pedaqoji tədqiqatlardan kənar qala bilməz.

Problemin elmi yeniliyi. Böyük məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda tolerantlıq tərbiyəsinin mümkün-

lüyü sübut olunur və uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına tolerant keyfiyyətlərin təsiri müəyyənləşdirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat materialları uşaq bağçalarında fəaliyyət göstərən bütün pedaqoji kontingent üçün faydalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. Dərs vəsaiti. / A. Abbasov. – Bakı: Mütərcim, – 2016. – s. 68-91.
2. Фрауке Миера. Образовательная политика в Германии и проблемы миграции. // <http://emilie.eliamer.gr/tag/multicultural-education/>
3. Поль Д.В. А.С, Пушкин как пример толерантного сознания // Творческое чтение в системе литературного образования. Сборник научных трудов / Сост. Иванова Э.И., Поль Д.В. и др. – М.: ИХО РАО, 2010. – с.7-15.
4. Джуринский А.Н. Поликультурное образование в современном мире. – М.: Прометей, 2002. – 72с.

E-mail: sebine.qurbanova54@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. Ş.T. Tağıyev,*
ped.ü.fəls.dok. L.N. Hacımuradova

Redaksiyaya daxil olub: 24.05.2022.

UOT 37.0

Elnarə Ataməli qızı İsmayılova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialının baş müəllimi
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı*

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ SAĞLAM HƏYAT TƏRZİNİN FORMALAŞMASI UĞRUNDA MÜBARİZƏ

Эльнара Атамалы гызы Исмаилова

*старший преподаватель Джалилабадского филиала
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
диссертант по программе доктора философии
Института Образования Азербайджанской Республики,*

БОРЬБА ЗА ФОРМИРОВАНИЕ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ В ВУЗАХ

Elnara Atamali Ismayilova

*senior teacher at Jalilabad branch of Azerbaijan State Pedagogical University,
doctorial student in the program of doctor of philosophy at
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*

STRUGGLE FOR THE FORMATION OF A HEALTHY LIFESTYLE IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Xülasə. Məqalə müasir dövrümüz üçün aktual hesab edilən ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması probleminə həsr olunmuşdur. Bəşər cəmiyyətinin inkişafının bütün mərhələlərində hansı ictimai-iqtisadi quruluşda yaşamasından, irqindən, dini etiqadından, siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq, əhalinin ən başlıca vəzifələrindən biri sağlamlığın təmin olunması, qorunması, möhkəmləndirilməsi və xəstəliklərə qarşı mübarizə aparılmasından ibarət olmuşdur. Bununla yanaşı, ayrı-ayrılıqda hər bir insanın sağlam həyat tərzinin mexanizmləri sağlamlıq mədəniyyətinin formalaşdırılması ilə birgə həyata keçirilmişdir.

Açar sözlər: *sağlam həyat tərz, tələbə, təhsil müəssisəsi, pedaqoji proses, ictimai şüur*

Резюме. Статья посвящена проблеме формирования здорового образа жизни студентов высших учебных заведений, которая считается актуальной для нашего времени. На всех этапах развития человеческого общества, независимо от социально-экономического уклада, расы, религии, политических убеждений, одной из главных задач населения было обеспечение, охрана, укрепление здоровья и борьба с болезнями. При этом механизмы здорового образа жизни каждого человека реализовывались вместе с формированием культуры здоровья.

Ключевые слова: *здоровый образ жизни, студент, образовательное учреждение, педагогический процесс, общественное сознание*

Summary. The article is devoted to the problem of forming a healthy lifestyle of students in higher education institutions, which is considered relevant for our time. At all stages of the development of human society, regardless of the socio-economic structure, race, religion, political beliefs, one of the main tasks of the population was to ensure, protect, strengthen health and fight disease. At the same time, the mechanisms of a healthy lifestyle for each person have been implemented together with the formation of a culture of health.

Key words: *healthy lifestyle, student, educational institution, pedagogical process, public consciousness*

Müasir dövrdə gənclərin bir sıra zərərli niyə və s.) aludə olmaları, oturaq həyat tərzinə vərdişlərə (siqaret çəkmə, alkoqolizm, narkoma- meyl etmələri, ekoloji tarazlığın pozulması tələ-

bələrin valeoloji tərbiyəsi və sağlam həyat tərzinin tədqiq olunmasını xeyli aktuallaşdırmışdır. Hazırda ölkəmizdə siqaret çəkənlərin sayı 2,5 milyon nəfər təşkil edir və onlar orta hesabla bir sutka ərzində siqaretə 6 milyon, bir ayda 180 milyon, bir ildə isə 2 milyard 160 milyon manat sərf edirlər. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bunların əksəriyyətini gənclər təşkil edirlər.

Statistikaya görə, siqaret çəkmə bəşəriyyət üçün bədbəxt hadisələrdən və fəlakətlərdən daha ciddi bəladır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, yer kürəsində bütün ölümlərin 35-40 %-i bilavasitə siqaret çəkmə ilə əlaqədardır. Dünyada siqaret çəkmə səbəbindən hər 6 saniyədə bir insan dünyasını dəyişir. Araşdırmanın nəticələrinə görə, siqaretin mənfi təsirinə məruz qalanların 1/3-i uşaq və gənclərdir.

Tələbələr, eləcə də gənclər arasında ən geniş yayılan bələlərdən biri də onların oturaq həyat tərzinə üstünlük vermələridir. Bu isə tələbələr arasında hipodinamiya, hərəkətsizlik, piylənməyə səbəb olur.

Azərbaycanda da əmək qabiliyyətli insanların orta hesabla 30-40%-nin piylənməsi, 25-30%-nin isə artıq çəkisi var. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının hesablamalarına görə, Azərbaycanda kişilərin 15,8, qadınların isə 32,1 faizi köklük və piylənmədən əziyyət çəkir. Bu gün dünyada 1.7 milyard insan piylənmədən əziyyət çəkir.

Azərbaycan Respublikasında hipodinamiya və tələbə gənclərin zərərli vərdislərə aludəçiliyinə səbəb olan ən başlıca amillərdən biri ali məktəblərdə həftədə iki dəfə keçirilən bədən tərbiyəsi dərslərinin tədris proqramlarından çıxarılmasıdır.

Bütövlükdə bütün təhsilənlərin və xüsusilə tələbə gənclərin sağlamlığını təmin edən və ona həlledici təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri də hərəkət rejimidir.

Lakin, təəssüflər olsun ki, müasir dövrdə təhsilənlərin hərəkət rejimi bütövlükdə və xüsusilə şəhər mühitində daha tez-tez pozulur. Məsələn, uşaq və yeniyetmə və gənclərin ailədə gün rejiminin düzgün təşkil olunmaması və ona əməl edilməməsi hərəkətin məhdudlaşmasına, azhərəkətliyə gətirib çıxarır.

Təhsilənlərin əksəriyyətinin asudə vaxtı, xüsusilə tətil günləri passiv fəaliyyət formaları ilə müşayiət olunur (kompüter oyunları, kinofilmlərə baxma və s.). Onlar televizora baxmağa da həddən artıq vaxt sərf edirlər. Belə ki, sorğu apa-

rılan 800 yeniyetmədən yalnız 29,3 faizi televizora nəzərdə tutulan saatda baxır, 41,3 faizi isə qeyd edir ki, onlarda televizora baxma rejimi dəyişkəndir. Cavabların 20,2 faizindən məlum olur ki, ümumiyyətlə televizora baxma rejimi yoxdur.

“Sutkada televiziya verilişlərinin baxılmasına nə qədər vaxt sərf edirsiniz?” sualına respondentlərin cavabı belə olmuşdur: 24%-1 saat, 40%-2-3 saat, 20%-4-5 saat, 16%-5 saatdan çox. Onlardan 46% Azərbaycan televiziyasına, 18% “Ostankino”, 14% “Rossiya” telekanalına, 14% isə Türkiyənin televiziya kanallarına baxdıqlarını qeyd etmişlər.

I-IV kurslarda aparılan anket sorğusunun təhlilindən müəyyən olundu ki, 318 nəfər tələbənin yalnız 19,2 faizi (61 tələbə) asudə vaxtlarında idmanın müxtəlif növləri və digər fəal fəaliyyətlə məşğul olur, qalanları isə televiziya verilişlərinə baxır (6,9%), musiqiyə qulaq asır (11,9%), kompüter oyunları ilə əylənir (44,6%), fənn dərslərində iştirak edir (6,9%), ev işlərində valideynlərinə kömək edir (2,5%). Göründüyü kimi, tələbələrin təqribən 80% asudə vaxtlarını passiv (yəni hərəkətlə bağlı olmayan) fəaliyyət növlərinə həsr edir.

Tələbələrin televiziya verilişlərinə və digər passiv fəaliyyət formalarına (kompüter oyunları, internet və s.) həddən artıq aludə olmaları onların səhhətinə mənfi təsir göstərir, dincəlmək və yuxu üçün ayrılan vaxtın qısalmasına gətirib çıxarır. Bundan başqa, məlum olduğu kimi, dərslər və norması əksər hallarda fənn müəllimləri tərəfindən pozulan ev tapşırıqları təhsilənlərdən xeyli vaxt tələb edir ki, bu da hərəkət rejiminin pozulduğu hallarda əqli yorğunluğa səbəb olur.

Əvvəla, asudə vaxtın bədən tərbiyəsi və idman tədbirləri ilə zənginləşdirilməsi fizioloji funksiyaların normal olmasını və yüksək əqli iş qabiliyyətini təmin edir. Digər tərəfdən, alimlər müəyyən etmişlər ki, bədən tərbiyəsi və idmanla mütəmadi məşğul olan şagird və tələbələrin mənimləmə qabiliyyəti digərlərinə nisbətən 15-20% yüksək olur.

Beləliklə, göründüyü kimi, tələbələrin sağlamlığının təmin edilməsində başlıca problemlərdən, onların təlim fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri də hərəkət fəaliyyətinin azalmasıdır.

Hərəkətin azlığı, əzələ fəaliyyətinin zəifləməsi hazırda gənclər arasında geniş yayılmış hipodinamiyaya gətirib çıxarır ki, bu da xüsusilə gənclik yaş dövründə yolverilməzdir. Fiziki yükün azlığı fiziki inkişafın zəifləməsinə, xəstələnmə və dərslər buraxma hallarının artmasına, mənim səməninin zəifləməsinə, kökəlməyə, piylənməyə səbəb olur. Həkimlərin məlumatına görə, hazırda təhsilənlərin 30 faizindən çoxu piylənmə xəstəliyinə tutulmuşdur. Valideynlərin əksəriyyəti isə səhvən köklüyü sağlamlığın rəhni hesab edir və buna görə də bir qayda olaraq uşaq və yeniyetmə V-VI dərəcəli piylənmə xəstəliyinə tutulduqdan sonra həkimlərə müraciət edirlər. Bu halda da valideynləri uşaqların çəkisinin normadan xeyli artıq olması deyil, onların həddindən artıq yorğunluğu, süstlüyü, baş, ürək və qarın nahiyəsindəki ağrıları narahat edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçılar müəyyən etmişlər ki, mütəşəkkil və mütəmadi bədən tərbiyəsi və idman məşğələləri daxili orqanları, əzələləri və ürəyi möhkəmləndirir, onların işini təkmilləşdirir, orqanizmin mühafizəsinə, şagirdlərin mənim səmə qabiliyyətinə, nizam-intizamına müsbət təsir göstərir və əqli inkişafına kömək edir.

Görünür, qədim yunanlar bütün bunları nəzərə alaraq Ellada dağlarının yamaclarına aşadığı sözləri həkk etmişlər: “Gözəl olmaq istəyirsənsə, qaç. Sağlam olmaq istəyirsənsə, qaç. Ağill olmaq istəyirsənsə, qaç”.

Tədqiqat mövzusu baxımından bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, ümumilikdə hazırda respublikamızda 40 dövlət və 11 özəl olmaqla, 51 ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Ölkəmizin ali təhsil müəssisələrində 171 mindən çox (bakalavriat səviyyəsində 158 minə yaxın, magistratura səviyyəsində isə 13 mindən çox) tələbə təhsil alır. Bu tələbələr can sağlığının, sağlamlığının qorunmasına və gənclər arasında geniş yayılmış hipodinamiyanın aradan qaldırılmasına tədrisinə həftədə 2 saat ayrılan fiziki tərbiyə dərsləri müəyyən rol oynayırdı. Lakin, təəssüflər olsun ki, artıq bir neçə ildir ki, fiziki tərbiyə dərsləri ali məktəblərin təd-

ris planından çıxarılmış və onlar könüllülük əsasında fəaliyyət göstərən və tələbələrin (əsasən oğlanların) cüzi bir hissəsini əhatə edən idman bölmələri ilə əvəz edilmişdir.

Yaradıcı fəallığın obyekt fəaliyyətin müxtəlif sahələri ola bilər. Təhsilənlər üçün maksimum fiziki, mənəvi-psixoloji, intellektual və emosional güc sərf etməyi tələb edən dərslər, təlim fəaliyyəti birinci yerdə durur. Buna görə də bütün növ məktəblərdə təhsilənlərin rəngarəng tələbatlarının ödənilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır.

Belə olduqda, Y.A. Komenskinin dediyi kimi, məktəbi ağıl, sevinc və ləyaqət məbədi hesab etmək olar. Şagird isə özünü müstəqil həyata hazırlamaq üçün oxumağın, yüksək səviyyədə təhsil almağın marağında olmalıdır. Lakin müasir məktəblərdə şagirdlərin və tələbələrin təhsilə münasibətini pisləşdirən bir sıra neqativ hallar meydana çıxmışdır.

Təhsilənlərin dərslər, təhsilə marağını azaldan səbəblərdən biri təhsilin praktiki, şəxsi və ictimai yönümünün zəifliyidir, halbuki şagird, tələbə öz təyinatının mənasını hiss etməli, təlim isə onu həyata keçirmə vasitəsi olmalıdır.

Problemin aktuallığı. Təhsilənlərin, xüsusilə pedaqoji ali təhsil məktəb tələbələrinin, gələcək müəllimlərin müvafiq fənlərin tədrisi prosesində sağlam həyat tərzində elmi biliklərə yiyələnmələri və bu zəmində onların sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması çox böyük elmi-pedaqoji və ictimai əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Bütövlükdə pedaqoji valeologiyanın elmi tədqiqatın obyekt kimi araşdırılmasından, pedaqoji ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması üzrə işin sistemi kimi aktual elmi-pedaqoji problemin qoyuluşu və həllindən ibarətdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Ali pedaqoji təhsil müəssisələri şəraitində gələcək müəllimlərin tədris prosesində sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasının vasitə, üsul və texnologiyalarının tətbiqindən, tədqiqatın nəticələrinin tələbələrin ali məktəb mühitində sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması prosesini təkmilləşdirməsindən ibarətdir.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov, A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. / A.N. Abbasov. – Bakı, Mütərcim, – 2010. – 320 s.
2. Həsənov, Ə. Pedaqogika. / Ə. Həsənov, Ə. Ağayev. – Bakı: Naşir, – 2007.
3. İbrahimov, F. Pedaqogika. II cild. / F. İbrahimov, R. Hüseynzadə. – Bakı: Mütərcim, – 2013.
4. Kazımov, N.M. Pedaqogika. / N.M. Kazımov, Ə.S. Həşimov. – Bakı: Maarif, – 1996.

5. Qasımov, M. Sağlam həyat tərzini uğrunda. – Bakı, – 2005.
6. Rüstəmov, F.A. Ali məktəb pedaqogikası. / F.A. Rüstəmov, T.Y. Dadaşova. –Bakı: Nurlan, –2007, –568 s.

E-mail: ismayilova.elnare.777@gmail.com

Rəyçilər: *biol.ü.elm.dok., prof. R.L. Sultanov,*
biol.ü.fəls.dok. Q.M. Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 27.05.2022.

**MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ
ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT**

UOT 37.0

Yeganə Xanoğlan qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
0000-0001-8319-8849

**MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN İNKİŞAFI, TƏRBIYƏSİ VƏ TƏHSİLİ
HAQQINDA Y.A. KOMENSKİNİN PEDAQOJİ NƏZƏRİYYƏSİ**

Егяна Ханоглан гызы Мамедова
преподаватель
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета
доктор философии по педагогике

**ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ Я.А.КОМЕНСКОГО
О РАЗВИТИИ, ВОСПИТАНИИ И ОБРАЗОВАНИИ ДОШКОЛЬНИКОВ**

Yegane Khanoglan Mammadova
teacher at Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of philosophy in pedagogy

**Y.A. KOMENSKY'S PEDAGOGICAL THEORY ABOUT DEVELOPMENT,
UPBRINGING AND EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN**

Xülasə. Y.A. Komenski dövrünün məktəb sistemini yaratmış, onun məqsəd və vəzifələrini müəyyən-ləşdirmişdir. Komenski təlimin sistemliliyi, ardıcılığı və gücə müvafiqliyi haqqında qiymətli fikirlər söylə-mişdir. O, biliyin möhkəmlənməsində təmrinlərin roluna üstünlük vermiş, təkrarın əhəmiyyətini qeyd etmiş-dir. Y.A. Komenski yalnız nəyi öyrətmək və nəyi öyrənməyi deyil, həm də necə öyrətmək və necə öyrənmək yollarını da göstərmişdir.

Açar sözlər: *Y.A. Komenski, məktəbəqədər dövr, tərbiyə, təhsil, inkişaf*

Резюме. Я.А. Коменский создал школьную систему того периода, определил ее цели и задачи. Коменский дал ценную информацию о систематичности, последовательности и силе обучения. Он подчеркивал роль упражнений в укреплении знаний и важность повторения. Коменский показал не только что учить и чему учиться, но и как учить и как учиться.

Ключевые слова: *Я.А. Коменский, дошкольный период, воспитание, образование, развитие*

Summary. Y.A. Comenius created the school system of the period, defined its goals and objectives. Comenius provided valuable insights into the systematicity, consistency, and strength of the training. He emphasized the role of exercises in strengthening knowledge and stressed the importance of repetition. Comenius showed not only what to teach and what to learn, but also how to teach and how to learn.

Key words: *Y.A. Comenius, preschool period, upbringing, education, development*

XVII əsrin ən böyük simalarından biri Çex xalqının mütəfəkkir oğlu, elmi pedaqogika-nın banisi Yan Amos Komenskidir. Elmi didak-

tikanın banisi Komenski yalnız pedaqogika və didaktikanın banisi deyil, həm də bütün məktəb işinin islahatçısı olmuşdur. Komenskinin didak-

tikası dövrünün məhdud xarakterli didaktikalardan fərqli olaraq, psixoloji, fəlsəfi və ictimai fikirlərə əsaslanmışdır.

Y.A. Komenski dövrünün məktəb sistemini yaratmış, onun məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirmişdir. O, məktəbi insanlıq, humanizm, əməksevərlik tərbiyə edən iş emalatxanası adlandırmışdır. O, elə məktəblər açmağı tələb edirdi ki, orada hər iki cinsdən olan bütün gənclər bir yerdə elmləri öyrənə bilsinlər. Y.A. Komenski yaş dövrlərinə uyğun olaraq məktəb sistemini belə vermişdir:

1) 0-6 yaşa qədər – uşaqlıq – “Ana qucağı məktəbi” – ailədə tərbiyə;

2) 6-12 yaş – yeniyetmə – ana dili məktəbi – hər hansı yaşayış məntəqəsində yerləşən məktəb;

3) 12-18 yaş – gənclik – latın dili məktəbi – (gimnaziya) – hər şəhərdə;

4) 18-24 yaş – kişiləşmə – akademiya – universitetlər (3, s. 168).

Birinci mərhələ üçün o, məktəbəqədər tərbiyə haqqında fikirlərini “Ana qucağı məktəbi” adlı əsərində şərh etmişdir. Əsər həmcə kiçik, məzmunca çox böyükdür, o, ana qucağı məktəbini gənc nəslin tərbiyəsində mühüm mərhələ hesab edirdi. Onun fikrincə, tərbiyə işinə uşaq hələ anadan olmamışdan başlamaq lazımdır. “Ana qucağı məktəbi”ndə uşaqların ətraf aləmlə tanışlığı, xarici hiss üzvlərinin inkişafı nəzərdə tutulurdu. Komenski əsərin girişində göstərir ki, tərbiyə işi ilə kim məşğul olursa, onun qarşısında 3 vəzifə durur:

1. Dünyada qızıldan qiymətli olan bir şey sizə verilib, bu uşaqdır.

2. Onun qarşısında hansı məqsəd durur? Yəni tərbiyə gəmisini hansı istiqamətə yönəltmək lazımdır?

3. Gəncliyin düzgün tərbiyəyə ehtiyacı var.

Y.A. Komenskiyə görə, uşaqlar 6 yaşa qədər aşağıdakı elmlərə dair məlumatları bilirlər: fizika ilə bağlı olan təbiət hadisələrini, təbii hadisələrin adlarını – yağın, hava, su, torpaq, qar, buz, dəmir və s. Bununla əlaqədar olaraq uşaqlar bir neçə ağacı, otu, çiçəyi, gül və müxtəlif heyvanları tanıyırlar, bədəninin xarici üzvləri və onların vəzifələrini bilirlər. Astronomiyadan – günəşi, ayı, ulduzu bir-birindən fərqləndirə bilirlər. Coğrafiyadan – doğulduğu, yaşadığı yeri bilir, şəhəri, kəndi fərqləndirir, xronologiyaya aid

saat, gün, ay, il və s. aid bilgilərə yiyələnmək olurlar. Uşaq dünənki hadisəni xatırlayırsa, bu gün, keçən il, iki-üç il bundan əvvəl olmuş hadisəni dumanlı bilirsə, deməli, tarixə aid müəyyən anlayışları mənimsəmiş olur. Y.A. Komenskiyə görə, uşaqlar siyasətə dair biliklərə də yiyələnmiş olurlar. Onlar dövlət başçısını tanıyır və s.

Y.A. Komenski göstərir ki, uşaqlar zaman anlayışını çox çətin mənimsəyirlər. Bu yaşda uşaqlar hətta bu günlə sabahı qarışdırırlar. Y.A. Komenskiyə görə, uşaqlar fəaliyyətlə, ağıl və dillə bağlı olan incəsənət, dialektika, riyaziyyat, musiqi, bir neçə əl işləri və fiziki təmrinləri bilirlər. İlk altı ildə uşaq sual verib, cavab almağı bacarmalıdır. Bu dövrdə riyaziyyatın əsaslarından çoxu, azı, enli, ensizi və digər ölçü vahidlərini sənətkarlıq və əməkdən kəsməyi, tikməyi, sökməyi bilməlidir. Dillə əlaqədar uşaqlarda qrammatikaya, ritorikaya, poetikaya aid biliklər inkişaf edir. Beləliklə, 6 yaşlı uşaqlarda əşyaları tanımaq, fiziki əmək və cəldlik, nitq mədəniyyəti, əxlaq və xeyirxahlıq, mərhəmətlilik və s. kimi anlayışlar formalaşdırılmalıdır.

Y.A. Komenski xalq tərbiyə təcrübəsinə xüsusi diqqət və nəzəri əsaslanma vermişdir. Onun əsərləri xalq, pedaqoji, milli xarakter daşıyır. Öz xalqına kömək arzusu və onun xoş gələcəyi naminə gənc nəsillərin tərbiyəsində xalq pedaqogikasından istifadə fikrini irəli sürürdü. O, xalqın həyatını hərtərəfli öyrənir, onun tarixini yazırdı. Milli inkişafın heç bir aspekti onun nəzərindən qaçmırdı. Xalq adətləri və ənənələri ona çox əziz idi. Millətin formalaşması dövründə onun diqqətini milli xüsusiyyətlər, mədəni cəmiyyətin ümumiliyi, eyni milli ərazidə yaşayan insanların tarixi talelərinin ümumiliyi cəlb edirdi.

Y.A. Komenski xalq atalar sözlərini qəbul edilmiş “tərbiyə modeli” hesab edirdi. O yalnız *nəyi öyrətmək* və *nəyi öyrənməyi* deyil, həm də *necə öyrətmək* və *necə öyrənmək* yollarını da göstərmişdir. O deyirdi ki, uşaq biliyi köhnə məktəbdəki kimi sxolastik kitablardan mexaniki əzbərləmə yolu ilə deyil, şüurlu olaraq, ətraf mühitdən götürülməlidir. Əşyalar haqqında özgələrinin müşahidələrini deyil, əşyaların özünü öyrənməlidir. Pedaqoq təlim nəzəriyyəsinin qarşısında hamıya hər şeyi öyrətmək kimi böyük məqsəd qoymuşdur. O, təlimdə əyanilik prinsipini müfəssəl işləmişdir. Bütün biliklərin duyğulardan başlandığını söyləyən pedaqoq deyirdi ki, duyğularımızda olmayan bir şey şüurumuzda da yoxdur.

Y.A. Komenski əyanilik prinsipini müəllimlər üçün qızıl qayda adlandırır. O, təlimin sistemliliyi, ardıcılığı və gücəmvafiqliyi haqqında qiymətli fikirlər söyləmiş, biliyin möhkəmlənməsində təmrinlərin roluna üstünlük vermiş, təkrarın əhəmiyyətini qeyd etmişdir. Əyani seyrdən anlayışa, anlayışdan yadda saxlamaya, nitqdən ifadəyə və əməli fəaliyyətə – Komenskinin didaktikasının ardıcılığı belədir. Onun bu fikirlərini K.D. Uşinski daha da genişləndirmişdir.

Y.A. Komenski uşaqların nitq inkişafı məsələlərinə də böyük əhəmiyyət vermişdir. O deyirdi ki, bu yaşda ata, ana, dayə, bacı – hamı uşağa sözü düzgün tələffüz etməyi öyrətməlidir. Bu yaşda qrammatika ancaq bundan ibarətdir. Bunu təqribi üç yaşa qədər davam etdirmək olar. Dörd, beş, altı yaşda uşaq nitqi ətraf mühitin təsiri ilə zənginləşir. Bu yaşda uşağın nə etdiyini, nə iş gördüyünü düzgün ifadə etmək üçün şərait yaratmaq lazımdır. Ona görə də tez-tez onlara “nə edirsiniz?”, “nə iş görürsən?” kimi suallar vermək lazımdır. Uşaqlara çətin sözləri tələffüz etdirmək, yanılmaclar öyrətmək lazımdır.

Y.A. Komenski deyirdi ki, uşaq həyatı oda bənzəyir, odun yanması və alovlanması üçün hava lazım olduğu kimi, uşağın da inkişafı üçün hərəkət lazımdır. Uşaq çox qaçıb oynayırsa yaxşı yatır, mədəsi yaxşı işləyir, tez böyüyür, fiziki və mənəvi cəhətdən möhkəm olur. O, belə bir atalar sözünü də misal gətirir ki, şən əhval-ruhiyyə sağlamlığın yarısıdır. Valideynlər tək-cə uşaqlarının sağlamlığının qayğısına qalmaq kifayətlənməməli, həm də uşaqların ağıllı böyümələrinə xüsusi diqqət verməlidirlər. Çünki müdriklilik hər cür cəvahiratdan qiymətlidir. Ağıl, zəka sağ əldir, dövlət və şöhrət isə müvəfəqiyyətdir. Əqlin yolu işıqlı və gözəldir. Uşaqlar əvvəlcə anasını, atasını, suyu, yeməyi tanıyır. Odun, küləyin, soyuğun nə demək olduğunu bilir. Dörd, altı yaşda uşaqlar qum, palçıq və s. nə olduğunu başa düşür, meyvələri tanıyırlar.

Y.A. Komenski qeyd edirdi ki, uşaqlar yeddi yaşda hər hansı işlə məşğul olmağı çox sevir, onların qan dövrəni daim hərəkət tələb edir. O deyirdi ki, qoy onlar qarışıq kimi səhərdən axşama kimi işləsinlər, oynasınlar, hərəkət etsinlər. Bu çox xeyirli və faydalıdır. Onların oyunlarının məzmunlu olması üçün onlara kömək göstərilməlidir. O, Afina sərkərdəsi Fems-toklun balaca oğlu ilə meydançada qumun üzə-

rində oynadığını misal gətirir. Bir gənc çox təəccüblə sərkərdəyə baxır. Sərkərdə gəncə deyir ki, özünün övladın olana kimi burada gördüyünü heç kimə danışma. Bununla Komenski demək istəyirdi ki, valideynlik hissini, övlad məhəbbətini, övladın tərbiyəsini, nazını çəkmək qayğısını yalnız valideyn olanlar bilirlər. Uşaq nə görürsə onunla maraqlanır, onu əllərinə götürür, dartır, sökür, qopardır. Onlar bıçağı, dəhrəni yerə döyür, bununla da özünə zədə yetirirlər. Ona görə də uşaqlara müxtəlif oyuncaqlar almaq lazımdır. Çünki uşaqlar bu oyuncaqlarla oynadıqda onların bədəni möhkəmlənir, əqli inkişaf edir, bədən üzvləri hərəkət edir. Onlar çox həvəslə tikinti materialları ilə oynayır, ev düzəldirlər. Uşaqların bu işlərinə kömək etmək lazımdır. İşsizlik həm ağıl, həm mənəviyyat, həm də bədən üçün zərərli. O, həmin işləri tədricən yerinə yetirməyi tövsiyə edirdi.

Y.A. Komenski 6 yaşa qədər uşağı ana məktəbində saxlamağı məsləhət görürdü. 6 yaşdan sonra uşağı məktəbə verməyi tələb edir. O göstərirdi ki, 6 yaşdan əvvəl verilən təhsil bir neçə cəhətdən ziyandır. Əvvəla, uşaq bu işə tam hazır deyil, ikincisi, uşağın beyni öz inkişafını tam qurtarmamış olur. 6 yaşdan sonra o, tam inkişaf etmiş olur. O, bunu ağaclarla müqayisə edir. Elə ağac var ki, lap tez çiçək açır, amma o, çiçəyi tez tökür, gec açılan çiçək isə daha yaxşı meyvə verir. Ona görə də vaxtından tez verilən təhsil zərərli. O, həmin işləri tədricən yerinə yetirməyi tövsiyə edirdi.

Y.A. Komenski müəllimliyi yüksək qiymətləndirir. O, müəllimin fəal, fədakar, zəhmət adamı olmasını və bu sifətləri şagirdlərə aşılamasını tələb edir. Komenski deyirdi: “Sən ata kimi hərəkət etməsən, müəllim kimi fəaliyyət göstərə bilməzsən”. Komenski müəllimi gah fəal heykəltəraş ilə, gah ağıl zülmətini dağıtmağa, bütün fikirlər və əməllər üzərində işıq saçmağa can atan saf və sədaqətli maarif xadimi ilə, gah da günəşlə müqayisə edir.

Problemin aktuallığı. Y.A. Komenskinin təcürübə və ideyaları ibrətamiz və əhəmiyyətlidir. İnsan həyatının qızıl dövrü adlandırılan bu mərhələdən səmərəli istifadə olunmadıqda uşaqlarda formalaşmış yanlış təsəvvürlərin sonralar düzəldilməsi ciddi çətinliklə qarşılanır. Bütün bu prosesləri nəzərə alaraq Y.A. Komenskinin məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafı, tərbiyəsi və təhsili haqqında pedaqoji nəzəriyyəsi bu və ya digər şəkildə tədqiq edilsə də, bu sahədə onun məqsəd və vəzifələri öyrənilməmiş, ümu-

miyyətlə açıq qalmışdır. Apardığımız tədqiqat bu problemin öyrənilməsinə və həlli yollarının araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalədə, ilk dəfə olaraq, Y.A. Komenskinin məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafı, tərbiyəsi və təhsili haqqında pedaqoji nəzəriyyəsi araşdırılmış, dövrünün məktəb sistemi, onun məqsəd və vəzifələrinin əhəmiyyəti və həlli yolları göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən təkliflər və nəticələr, Y.A. Komenskinin məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafı, tərbiyəsi və təhsili haqqında pedaqoji nəzəriyyəsini müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini təşkil etmək və uşaqların inkişafında nəzərə alınmasına köməklik göstərməkdir. Bu məlumatlar vasitəsilə istər tərbiyəçilər, istərsə də valideynlər uşaqların inkişafı, tərbiyəsi və təhsilinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini təşkil edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev M.H. Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil. Bakı, 2011.
2. Komenski Y.A. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, 1961.
3. Rüstəmov N.M. Məktəbəqədər pedaqogika tarixi. Bakı, 2004.
4. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi. Bakı, 2006.
5. Seyidov Ə.Y. Azərbaycan pedaqoji fikrin inkişafı tarixindən. Bakı, 1987.
6. Şirzadova M.H. Y.A. Komenskinin "Ana Qucağı Məktəbi" əsəri və onun əsas ideyalarının Azərbaycanda yayılması. Bakı: Elm və təhsil, 2018.

E-mail: yeganememmedova.doc@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok. Ş.A. Baxışova,*
ped.ü.fəls.dok. İ.B. Əmirəliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 06.04.2022.

**YENİ NƏŞRLƏR
НОВЫЕ ПУБЛИКАЦИИ
NEW PUBLICATIONS**

UOT 371

Fərrux Abbas oğlu Rüstəmov
*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dekani,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi*

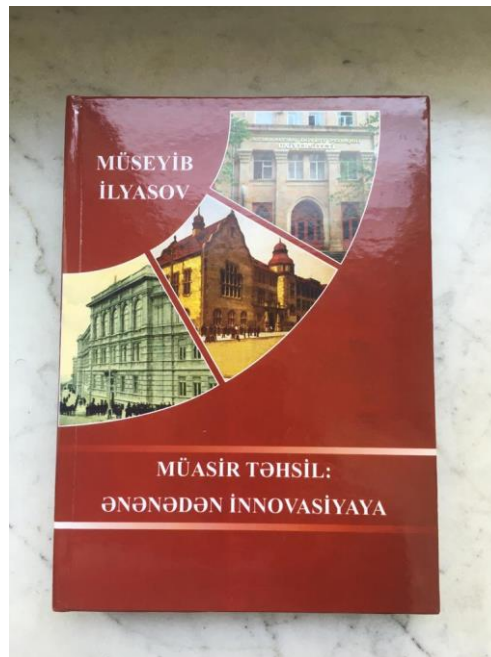
TƏHSİLƏ MÜASİR YANAŞMALAR

Фаррух Аббас оглу Рустамов
*декан Азербайджанского государственного педагогического университета,
доктор наук по педагогике, профессор, Заслуженный деятель науки*

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОБРАЗОВАНИЮ

Farrukh Abbas Rustamov
*dean of Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of sciences in pedagogy, professor, Honored worker of science*

MODERN APPROACHES TO EDUCATION

Son illər təhsilimizin bütün pillələrində aparılan əsaslı islahatlar öz müsbət nəticəsini göstərməklə yanaşı, bu sahədə bir sıra yeni-yeni tədqiqatların aparılmasına da səbəb olmuşdur. Bu tədqiqatlarda öz həllini tapan problemlər, innovativ meyllər pedaqoji nəzəriyyəni zənginləş-

dirməklə yanaşı, praktik pedaqogikanın da inkişafına mühüm təsir göstərir.

Təhsildə innovasiyalar təhsilənlərin təfəkkür və təxəyyülünün inkişaf etdirilməsi, təlim prosesində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi, qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübəsinin öyrənilməsi və onlardan yaradıcı şəkildə istifadə

edilməsi ilə xarakterizə olunduğundan həm də yeni pedaqoji nəzəriyyələrin yaranmasına, yeni fikirlərin meydana gəlməsinə də əsaslı şərait yaradır. Pedaqoji nəzəriyyə pedaqoji təcrübəni istiqamətləndirir, onu daha da dərinləşdirir və zənginləşdirir. Yeni pedaqoji təfəkkürlə müşayiət olunan belə fikirlər və nəzəriyyələr təhsilin inkişafı baxımından həmişə faydalı, əhəmiyyətli olur. Bu baxımdan təhsilimizin inkişafı və yeni pedaqoji təfəkkürün pedaqoji təcrübəyə yol açması istiqamətində bir sıra maraqlı tədqiqat əsərlərin yaranması müsbət və təqdirəlayiq hal kimi dəyərləndirilməlidir.

Təhsildə innovasiyalar, təlim və tərbiyənin inkişaf etdirilməsi sahəsində yeni-yeni axtarımların aparılması, ənənəvi təhsilin müsbət cəhətlərini qoruyub saxlamaqla yeni təlim metodlarının tətbiqi son illər pedaqoji nəzəriyyənin əsas obyektlərindən birinə çevrilmişdir. Bu istiqamətdə çoxlu tədqiqatlar aparılmış, praktik fəaliyyət üçün istiqamətverici texnologiyalar işlənib hazırlanmışdır. Əminliklə demək olar ki, xeyli müsbət nəticələr əldə edilmişdir. Bu sahədə xeyli müsbət təcrübə toplanmışdır. Müvəffəqiyyətlərin əsas amillərindən biri də aparılan tədqiqatların səmərəliliyi və rentabelliği olmuşdur. Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor *Müseyyib İlyasovun* bu günlərdə “Elm və təhsil” nəşriyyatı tərəfindən nəfis şəkildə çap edilən *“Müasir təhsil: ənənədən innovasiyaya”* (Bakı: “Elm və təhsil”, 2021, 376 s.) adlı monoqrafiyası bu istiqamətdə aparılan uğurlu tədqiqatlardan biri kimi diqqəti cəlb edir.

Müəllifin “Müqəddəs ocaq və məbəd sandığım Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin yaranmasının 100 illik yubileyinə ithaf edərəm” – epigrafi ilə qələmə aldığı monoqrafiya özünün orijinal tədqiqat üslubu ilə seçilir. Monoqrafiyada son bir-iki onilliklər ərzində ənənəvi təhsildən innovasiyalı təhsilə keçidə həm müasir dövrün təhsilimizin qarşısına qoyduğu tələblər baxımından, həm də təhsildə yeni texnoloji proseslərin tətbiqinə zərurətin yaranması prizmasından yanaşılmış və ənənədən innovasiyaya keçid əsaslı şəkildə əsaslandırılmışdır.

Monoqrafiyanın mövzu dairəsi çox genişdir. Tədqiq edilən problemlər həm müasir təhsilin nəzəri problemlərini, həm də təhsilin bir sıra pillə və səviyyələrində olan praktik məsələləri əhatə edir. Müasir məktəb, müasir dərslər, müasir

müəllim və onların fəaliyyətinin əsas parametrlərini özündə əks etdirən tədqiqat yeni fikirlərlərin olması və pedaqoji prosesə yeni pedaqoji təfəkkürlə yanaşılması ilə seçilir.

Tədqiqatda irəli sürülən bir sıra yeni ideyalar pedaqoji nəzəriyyəni zənginləşdirmək baxımından xeyli faydalıdır. Burada həm orta məktəbin, həm də ali məktəbin problemləri təhlilə cəlb edilir. Eyni zamanda, klassik pedaqoji fikir tarixinin təhsilin yeniləşdirilməsi istiqamətində fayda verə biləcək dəyərlərinə müraciət edilir ki, bunlar da monoqrafiyanın məzmununu daha da zənginləşdirir.

Monoqrafiya hər fəslə 4-5 paragrafdan ibarət olan aşağıdakı 8 fəslə əhatə edir:

1. Təhsil ən böyük dəyər kimi;
2. Müasir təhsil: hədəflər və gözləntilər;
3. Nəzəriyyə və təcrübənin vəhdəti;
4. Müəllim. Məktəbdə əsas sima;
5. Tərbiyə və təhsilin vəhdəti;
6. Günün tələbi: rəqabətqabiliyyətli kadr hazırlığı;
7. Ali pedaqoji təhsildə innovativ meyllər;
8. Tarixiliklə müasirliyin vəhdəti.

Hər bir fəsil məzmunlu şəkildə işlənmişdir və məntiqi cəhətdən biri digərini tamamlayır. Adından da göründüyü kimi, monoqrafiya müasir təhsilimizin bir çox problemləri və onların əsas istiqamətlərini özündə əks etdirir. Müəllif həm orta, həm də ali təhsilin bir sıra qlobal məsələlərinə münasibət bildirməklə təhsildə gedən prosesləri təhlil etmiş, ənənəvi təhsildə müsbət, bugününümüz üçün faydalı olanları saxlamaqla, yeniliklərin tətbiqi problemlərini araşdırmış və onların texnoloji tərəflərini tədqiqata cəlb etmişdir.

Innovasiya təkcə monoqrafiyanın adında deyildir. Müəllif tədqiq etdiyi problemlər üzrə ənənəvi təhsildən innovasiyaya keçidin zəruriliyini sübut etməklə yanaşı, innovasiyalı təlimin üstünlüklərini elmi şəkildə əsaslandırır, onların reallaşdırılmasının forma və metodlarını, həyata keçirilməsi yollarını göstərir.

Monoqrafiyada müxtəlif fəsillərdə işıqlandırılan problemlər təhsilin müxtəlif pillə və səviyyələrini əhatə etsə də, təhlilə cəlb olunan məsələlər vahid bir kontekstdə sistemləşdirilərək monoqrafiyanın tamlığını və ona verilən adın mahiyyətini özündə əks etdirir. Təhsilin dəyər kimi funksiyaları araşdırılır, tərbiyə ilə vəhdəti əsaslandırılır və təhsilin qarşısında duran vəzifə-

lər müasir sosial-iqtisadi tələblər baxımından təhlilə cəlb edilir. Eyni zamanda, müasir təhsilimizin istər orta məktəbdə, istərsə də ali məktəbdə hədəfləri əhatəli şəkildə təhlil edilir. Müasir məktəb, müasir dərslər və müasir müəllim haqqında geniş təhlillər aparılır, onların xarakterik xüsusiyyətləri, qarşılarında duran vəzifələr və bu vəzifələrin həyata keçirilməsi yolları haqqında oxucuya elmi şəkildə əsaslandırılmış məlumatlar verilir.

Monoqrafiyada, həmçinin pedaqoq və müəllimlərin bir qisminin pedaqoji nəzəriyyəsinin təhlili və onların bugünkü təhsilimiz üçün faydalı, həmişəyaşar ideyaları da tədqiqatə cəlb edilir və müasir dövr üçün bu ideyaların faydalı tərəfləri işıqlandırılır. Rəqabətqabiliyyətli kadr hazırlığı məsələlərinə həsr olunmuş təhlillər, ali pedaqoji təhsildə aparılan islahatların məzmunu və mahiyyətinə verilən şərhlər də monoqrafiyanın uğurlu cəhətlərindəndir.

Monoqrafiyada innovasiyaların mahiyyəti, xarakterik cəhətləri, onların ənənəvi təlimdən üstünlükləri elmi şəkildə araşdırılır, nəticələr çıxarılır. Burada əksini tapan bir çox problemlər müasir dövrdə təhsilimizin inkişafında diqqətə yetirilməsi vacib olan problemlərdir.

Monoqrafiya əhatə dairəsi, mövzu rəngarəngliyi, nəzəri fikirlərin elmi şəkildə əsaslandırılması, yeri gəldikcə faktlara və nümunələrə müraciət edilməsi və müasir təhsilimizdə gedən innovativ meyllərin əsas mahiyyətini və məzmununu özündə əks etdirməsi ilə diqqətə cəlb edir, təkcə nəzəri problemlər deyil, praktik pedaqogika üçün zəruri olan məsələlərə də toxunulur, onların haqqında fikir söylənilir.

M. İlyasov monoqrafiyada Ümummilli lider H. Əliyevi müasir təhsilimizin memarı və qurucusu kimi xarakterizə edərək onun Azərbaycan təhsilinin inkişafı üçün göstərdiyi böyük xidmətləri, eyni zamanda, müəllim və müəllim hazırlığı haqqında fikirlərini sistemli şəkildə şərh edir və onların mahiyyətini oxucuların diqqətinə çatdırır.

Monoqrafiya təhsilimizə müasir yanaşmaları özündə əks etdirməklə yanaşı, irəli sürülən fikirlərin elmi şəkildə əsaslandırılması, təhlil və ümumiləşdirmələrə, polemikaya geniş yer verilməsi ilə də diqqətə cəlb edir. Təsvirçilik deyil, təhlillərin olması, mövcud problemlərə elmi şərhlərin verilməsi, pedaqoqları və təhsil işçilə-

rini düşündürən, məşğul edən bir sıra problemlərin həlli istiqamətində yeni metod və vasitələrə geniş yer verilməsi mühüm amillər kimi monoqrafiyanın dəyərini artırır.

Monoqrafiyada öz əksini qabarıq şəkildə tapan aşağıdakı bir sıra problemlər onun elmi-pedaqoji dəyərini əks etdirir:

– təhsil bəşəriyyətin malik olduğu və şəxsiyyəti inkişaf etdirən ən böyük dəyər kimi əsaslandırılır, onun mahiyyəti və funksiyaları açıqlanır;

– müasir təhsilimizin hədəfləri və gözlənilən nəticələr təhlilə cəlb edilir, təhsilin ən böyük və əsas hədəfinin “başı biliklərlə doldurmaq” deyil, şəxsiyyətin inkişafı və formalaşdırılması olduğu əsaslandırılır;

– təhsil pillələrində yüksək keyfiyyətə keçid üçün zəruri olan məqamlar və şərtlər diqqətə çatdırılır, təhsil prosesinin məntiqi strukturu, təhsil sistemində varislik və tamlıq məsələlərinə aydınlıq gətirilir;

– pedaqoji aləmdə hələ də çoxvariantlılığın olduğu müasir təlim metodları, onların seçilməsini zəruri edən başlıca amillər və təlimin əsas təşkili forması və daim yeniləşməkdə olan müasir dərslər verilən tələblər geniş təhlil edilir, onların müəyyən sistemi formalaşdırılır, təsnifatı verilir;

– şagirdlər pedaqoji prosesdə subyekt səviyyəsinə qaldırılsa da, müəllim-şagird münasibətlərində və əməkdaşlığında müəllim fasilitator kimi fəaliyyət göstərsə də o, məktəbdə yenə də əsas sima olaraq təqdim edilir, onun funksiyaları, işinin spesifik xüsusiyyətləri təhlil edilir;

– işdə “ənənəvi müəllim”dən fərqli olaraq inkişafetdirici təlim mühitində çalışan, pedaqoji prosesi şəxsiyyətyönümlü, şagirdyönümlü və nəticəyönümlü təşkil edən “müasir müəllim”i xarakterizə edən yeni müəllim modeli verilir və onun əsas xüsusiyyətləri, müəllim, onun peşəkarlığı və səriş-təliliyi haqqında müəyyən bir model təqdim olunur. Burada ulu öndər Heydər Əliyevin və xalq yazıçısı Süleyman Rəhimovun müəllim haqqında bugünkü təhsilimiz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən fikirləri də öz əksini tapır;

– tərbiyə ilə təhsil tam və dinamik bir sistem kimi təqdim edilir və təlimin tərbiyəedici funksiyası ilə yanaşı, tərbiyənin də təlim prosesində əsaslı rol oynadığı əsaslandırılır. Estetik tərbiyənin estetik təhsilə müsbət təsiri nümunəsində onun əsas məzmunu işıqlandırılır;

– müasir Azərbaycanın tərbiyə konsepsiyası əsası H. Əliyev tərəfindən qoyulan “Azərbaycançılıq məfkurəsi” və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin irəli sürdüyü “Milli ideya” konsepsiyaları əsasında şərh edilir və əsaslandırılır;

– bugünkü mütəxəssisin diplom sahibi olması ilə deyil, səriştəsi, bacarığı və rəqabətqabiliyyətli olması ilə xarakterizə edildiyini əsaslandıran müəllif, rəqabət qabiliyyətli kadr hazırlığı problemini və ona verilən tələbləri geniş şərh etməklə bunlara aydınlıq gətirir, gənc nəslin peşə seçməyə hazırlanması problemini günün vacib məsələlərindən biri olduğunu tədqiqata cəlb edir;

– ali pedaqoji təhsildə innovativ meyillərin əsas prioritetlərinə toxunulur və müəllim kadrları hazırlığında bir sıra vacib problemlərə şərh verilir, ali pedaqoji təhsilin əsas hədəfləri və pedaqoji təhsildə peşəyönümü işlərinin aparılmasının məzmunu və mahiyyəti açıqlanır;

– müasir təhsildə innovasiyaların aparılmasında təhsil və tərbiyənin tarixi köklərin düzgün dərk edilməsini vacib sayan müəllif N. Tusi, Y.A. Komenski, K.D. Uşinski və A.S. Makarenkonun bu günkü təhsilimiz üçün

vacib olan pedaqoji fikirlərini təhlilə cəlb edir və onların mahiyyət və məzmununu şərh edir.

Monoqrafiyada yeniliklər, yeni fikirlər çoxdur. Dili elmi, aydın və oxunaqlıdır. Ən mürəkkəb məsələlər belə, aydın şəkildə şərh edilir, oxucuda geniş təsəvvür yaradır. İstifadə edilən ədəbiyyatlar mövzuya uyğun və tələbələrin faydalana biləcəkləri mənbələrdir. Burada əhatə olunan məsələlər, araşdırılan problemlər tələbələrin, magistrantların, müəllimlərin və tədqiqatçıların daha çox rast gəldikləri, araşdırılmasına, öyrənilməsinə və dəqiqləşdirilməsinə daha çox ehtiyac duyulan məsələlərdir ki, onlar burada bir çox suallarına əsaslı cavab tapa biləcəklər.

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor **Müseyyib İlyasovun** “Elm və təhsil” nəşriyyatı tərəfindən nəfis şəkildə çap edilən **“Müasir təhsil: ənənədən innovasiyaya” (2021, 376 s.)** adlı monoqrafiyası böyük zəhmət və gərgin əmək sayəsində meydana gələn, təhsilimizin inkişafına kömək edə biləcək faydalı tədqiqat əsəridir. Əhatə etdiyi problemlər və onların həlli səviyyəsi ondan ali məktəb müəllimlərinin, tələbələrin, elmi işçilərin və orta məktəb müəllimlərinin faydalana biləcəyinə böyük əminlik yaradır.

UOT 371

Vidadi Paşa oğlu Bəşirov
*Azərbaycan Dillər Universitetinin Pedaqogika kafedrasının dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru*

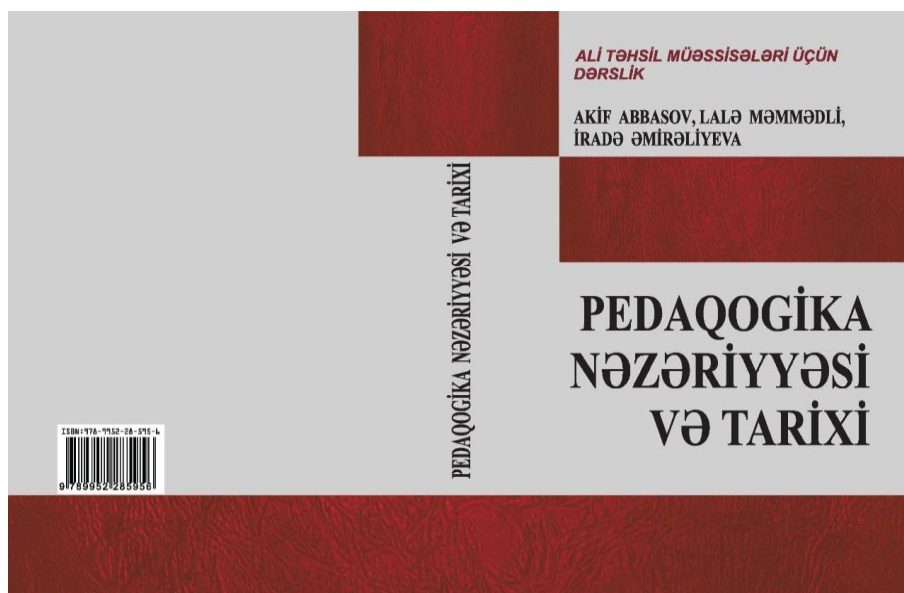
PEDAQOJİ FİKRİMİZİN AYNASI

Видаді Паша оғлу Башіров
*доцент кафедры педагогики Азербайджанского университета языков,
доктор философии по педагогике*

ЗЕРКАЛО НАШЕЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Vidadi Pasha Bashirov
*associate professor of department of Pedagogy at Azerbaijan University of Languages,
PhD in Pedagogy*

MIRROR OF OUR PEDAGOGICAL THOUGHT

İlkin olaraq onu qeyd edək ki, pedaqogika elmdir. Özü də hamı üçün elmdir. Bu idrak və tədris məxəzindən ailə də, məktəb də, ictimaiyyət də eyni, bərabər səviyyədə maariflənilir, gələcək arzu və istəklərini reallaşdırmağın mənəvi-intellektual hədəflərini müəyyənləşdirirlər.

Pedaqogikanın bir elm olaraq cəmiyyətin inkişafına və formalaşmasına olan təsiri hər bir zaman kəsiyində gərgin və mürəkkəb proseslərə aydın çıraq tutub, pedaqoji fəaliyyətin məzmununu və işlək texnologiyasını həmişə zənginləşdirmiş, böyüyən nəslin ağıl-idrak aləminə mənəvi yüksəliş, bəşəri siqlət bəxş etmişdir. Bu sahədə elm və təhsil paradıqlarını həmişə “qoşa

qanad” vəhdəti ilə irəlilədən pedaqogika bu sahədə həm nəzəri, həm də təcrübi proseslərə təkan vermiş və bu günə qədər gəldiyimiz yolda bütün insanlara ictimai tərəqqi, mütərəqqi fikir, işıq nuru bəxş etmişdir.

Beləliklə, hər bir elmin tədqiqat sahəsi olduğu kimi pedaqogikanın da ümumi və özünəməxsus tədqiqat sahəsi olmuş, inkişafetdirici məzmun mahiyyəti daşıyaraq, yeniləşən cəmiyyətə ümidli töhfələr ərməğan etmişdir.

İnsan həyatında ağıl və bilik əldə etməyin monolit ecazını özündə ehtiva edən pedaqogika məhz bu baxımdan daima təşəkkül tapmış, ictimai-humanitar elm olaraq təhsilə, sosial həyata

parlaqlıq effekti gətirmişdir. Vaxtilə, böyük marifəpərvər Mirzə Şəfi Vazeh şəxsiyyət hazırlığına peşəkarcasına yanaşaraq, hər bir elmin və təhsilin bu yolda qüvvətli bir amil olduğunu xatırlayaraq öz fikirlərini belə ümumiləşdirmişdir:

“...Ağıllı olsa da, insan anadan,
Elə nadandır ki, yenə də nadan.
Ağıl bir ürəksə, bilikdir vücud,
Borcundur ürəyi, vücuda tən tut!”

Müasir anlamda pedaqogikanın pedaqoji proses haqqında elm olduğunu isbatlayan dəlillər cazibəsində onun fəlsəfi-metodoloji qanunauyğunluqlarını, prinsiplərini, inkişaf mərhələlərini, tədqiqat metodlarını, yeni innovativ üsul və vasitələrini interaktivləşdirmək həyatın tələbi olaraq pedaqoji aləmə çiray tutan güclü nəzəriyyə ilə yanaşı, bu elmin tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini, müqayisəli təhlil mərhələlərini özündə ehtiva edən pedaqogikanın nəzəriyyəsini və tarixini vəhdətdə götürüb elmi araşdırmalar müstəvisində strateji hədəflərini müəyyənləşdirmək bu gün ümumxalq və ümumdövlət səviyyəli nəcib təşəbbüsdür. Bu yönümdən ali təhsil müəssisələri üçün həyati məzmun kəsb edən dərslərlərin, tədris və dərs vəsaitlərinin, müntəxəbatların, izahlı pedaqoji lüğətlərin, ensiklopedik nəşr nümunələrinin hasilə gəlməsi sosial-mədəni faktor kimi ictimai məfkurədə milli islahatların təsbitinə də geniş yol açır, pedaqoji elmin dərin və sürətli inkişafı üçün monolit ideya məhvərinə çevrilir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi Şurasının 10 sentyabr 2020-ci il tarixli iclasında müzakirə edilərək dərslək kimi təsdiq edilmiş, ali təhsil müəssisələri üçün dərslək statusu ilə işıq üzü görən “Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi” dərsləyi də bu qəbildən fundamental tədqiqatların bəhrəsi olaraq elmi-pedaqoji əfkarımız üçün qiymətli töhfədir.

Professor **Akif Nurağa oğlu Abbasovun** ümumi redaktəsi ilə qələmə alınmış bu dərsləyin rəyçiləri pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor **Fərahim Sadıqov**, Rusiya Təhsil Akademiyasının xarici üzvü, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor **Hümeyir Əhmədov** və pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor **İntiqam Cəbrayilovdur**.

Müştərək qələmə məhsulu olan “**Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi**” dərsləyinin müəllifləri pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor **Akif**

Abbasov, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru **Lalə Məmmədli** və pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru **İradə Əmirəliyevadır**.

“Dərslək iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə “**Pedaqogika nəzəriyyəsi**”, II hissədə isə “**Pedaqogika tarixi**” məsələləri diqqət mərkəzinə gətirilir.

“Pedaqogika nəzəriyyəsi” hissəsində pedaqogikanın ümumi məsələləri, əsas anlayışları, predmeti, məqsədi və vəzifələri, tədqiqat metodları, didaktika və tərbiyə məsələləri, məktəbə rəhbərlik və onun idarə olunması (məktəbşünaslıq) problemləri nəzərdən keçirilir.

“Pedaqogika tarixi” hissəsində Azərbaycanın və Şərqi möhtəşəm sənət abidələrində Azərbaycan mütəfəkkirlərinin, klassik və müasir pedaqoqların, eyni zamanda dünya pedaqoqlarının təhsil, tərbiyə, təlim və onların təşkili məsələlərinə, məktəbin idarə olunması, müəllim şəxsiyyətinə dair fikirləri nəzərə çatdırılır”.

Dərsləyin “Mündəricat”ından da məlum olur ki, onun bölmə və fəsillərində ehtiva olunan nəzəri-konseptual məsələlərin qoyuluşu həm ənənə və müasirlik, həm də novatorluq və tarixilik metodologiyasından qələmə alınmışdır. Müəlliflər pedaqogikanın mənbələrini, məzmununu, texnologiyalarını, anlayışlar sistemini yeni pedaqoji təfəkkür imkanları ilə arayıb axtarmışlar.

Onlar pedaqogika nəzəriyyəsi və pedaqogika tarixi problematikasının məntiqinə də aydınlıq gətirmişlər. Elmi termin olaraq “Pedaqoji nəzəriyyə”ni dərk olunmuş və pedaqoji anlayışlarda ümumiləşdirilmiş pedaqoji təcrübə; “Pedaqogika tarixi”ni isə çox haqlı olaraq Azərbaycanda, habelə, xarici ölkələrdə məktəbin, maarifin və pedaqoji fikrin yaranması və inkişaf yollarını öyrənən pedaqoji elmin sahələrindən biri kimi təqdim edərək, cəmiyyətə, pedaqoji prosesə fayda verən real biliklər sistemi kimi ümumiləşdirmişlər. Zamanından və məqamından asılı olaraq real pedaqoji fəaliyyət o zaman daha gərək notlar üzərində qurulur ki, nəzəriyyə ilə təcrübə vəhdətdə götürülür, biri o biri olmadan ötürşə bilmir. Ən böyük nəzəriyyə təcrübədə, ən böyük təcrübə isə nəzəriyyədə öz inikasını tapır.

Pedaqogika tarixinə gəldikdə isə, bu elm sahəsi nisbi mənada müstəqil olan, bu və ya digər pedaqoji elmlər çərçivəsində cərəyan edən hadisələrin, faktların, qanunauyğunluqların, qanun və qaydalarının cəmiyyətin dəyişməsi və in-

kişafı ilə əlaqədar pedaqoji prosesin məzmununun və təşkili formalarının dəyişməsinə münasibəti və inkişaf mərhələlərinin ayrılmaz funksiyalarından hali olmağı zəruri edir.

Kitab müəllifləri ənənə və dəb xatirinə yox, yaxın və uzaq məsafədə xidmət edən nəzəri və əməli pedaqoji fəaliyyəti tənzimləmək məqsədilə bu günümüz üçün əhəmiyyətliyi təkcə pedaqoji elm sahəsində çalışanlar üçün deyil, həmçinin valideynlər, mətbuat, radio və televiziya işçiləri tərəfindən, həm də digər maraqlı şəxslər tərəfindən birmənalı başa düşülməsi istiqamətlərini də diqqət mərkəzinə gətirmiş, bu yolda tarixi ənənələrdən istifadə imkanlarını elmi araşdırmalarının əsas məqsədinə çevirmişlər. Onu da qeyd edək ki, pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi ixtisası üzrə elmlər doktoru, fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi və dosent, professor, akademik elmi adı olan milli mütəxəssislər haqqında məlumatların da kitabda özünə yer tapması çox önəmli bir ehtimal yanaşmasıdır.

Xüsusən müxtəlif tarixi dövrlərdə yaşamış Azərbaycan maarifpərvərlərinin böyük bir qisminin həyat fraqmentlərini, məktəbdarlıq keyfiyyətlərini bütün bəşəriyyətə nümunə olacaq tərzdə, ilkin məxəzlərdən istifadə yolu ilə pedaqoji ictimaiyyətə təqdim etmək səyi müəlliflərin uğuru kimi dəyərləndirilməlidir. Ümumiyyətlə, "Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi" dərslisi istər dil və üslub, istərsə də məzmun və mahiyyət baxımından çox orijinal bir əsərdir. Dərslinin elmi-pedaqoji prosesə, fənn məzmununun lakonikliyinə, dərin sosial mündəricəsinə rəvac verən müddəalarına tədqiqatçılar öz mövqeyini yaradıcı düşüncə, kreativ baxışlar kontekstindən

təhlil verməklə fikir və mülahizələrini yeni baxışlar sistemi ilə şərh etmişlər. O da həqiqətdir ki, "...bu və ya digər elmin vəzifəsi tədqiq etdiyi obyektə fəaliyyət göstərən qanunları müəyyənləşdirmək və insanların həmin qanunlardan faydalanma yollarını aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Pedaqogika elmi də istisnaqlıq təşkil etmir. Bu elm də pedaqoji gerçəkliyin obyektiv qanunlarından bəhrələnməyin səmərəli yollarını öyrənir.

Hazırkı şəraitdə qabaqcıl təcrübəni aşkarlamaq, ümumiləşdirmək və pedaqoji prosesdə ondan istifadənin səmərəli yollarını nəzərdən keçirmək pedaqogika elminin vəzifələrindən biridir". Məhz, bu yönümdən yüksək humanist dəyərlər əsasında yazılmış "Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi" həm bir elm, həm də bir tədris fənni olaraq öz nüfuz və təsir gücünü mütəmadi olaraq cəmiyyətin inkişaf tendensiyalarına uyğun yeni, innovativ yanaşmalar yolu ilə daim mükəmməlləşdirir, pedaqoji fəaliyyətin aynası olaraq, İnsan, Təbiət, Cəmiyyət metodologiyasının vəhdətinə aydın çıraq tutur.

Bu yolda qazanılan uğurlar ümumxalq və ümumdövlət səviyyəli nəcib təşəbbüs olaraq milli təhsil və tərbiyəmizin avanqard və qabaqcıl təşəbbüsü kimi böyüyən nəslin mənəvi yüksəlişinə təkan verir. Bunu isə bizdən həyatın özü tələb edir. İnanırıq ki, yenidən çapdan çıxmış "Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi" dərslisi bütün tədris-tərbiyə şəbəkələrimiz üçün qiymətli töhfə olaraq əbədiyaşarlıq statusu alacaq kitablar sırasında olub, geniş oxucu kütləsinin stolüstü vəsaitinə çevriləcəkdir.

UOT 371

İradə Böyükağa qızı Əmirəliyeva

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

<https://orcid.org/0000-0002-3319-7466>

**“PEDAQOGİKA NƏZƏRİYYƏSİ: MÜNTƏXƏBAT”
DƏRS VƏSAİTİ İLƏ BAĞLI DÜŞÜNCƏLƏR**

Ирада Бююкага гызы Амиралиева

доктор философии по педагогике

ведущий научный сотрудник Института Образования

Азербайджанской Республики

**РАЗМЫШЛЕНИЯ ОБ УЧЕБНОМ ПОСОБИИ
«ТЕОРИЯ ПЕДАГОГИКИ: ХРЕСТОМАТИЯ»**

Irada Boyukagha Amiraliyeva

doctor of philosophy in pedagogy

leading scientific worker at the

Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

**THOUGHTS ON THE TEXTBOOK
"THEORY OF PEDAGOGY: AN ANTHOLOGY"**

Xülasə. Bu il ali məktəblər üçün yeni dərş vəsaiti – “Pedaqogika nəzəriyyəsi: Müntəxəbat” nəşr olunmuşdur. Vəsaitin müəllifi pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Lalə Məmmədlidir. Dərş vəsaitində Azərbaycanın görkəmli psixoloq və pedaqoqlarının pedaqogikanın ümumi məsələlərinə, əsas anlayışlarına, onun predmetinə, məqsəd və vəzifələrinə, tədqiqat metodlarına, didaktika və tərbiyə məsələlərinə, məktəbsünaslığa dair əsərlərindən seçmələr verilmişdir.

Açar sözlər: *pedaqogika, pedaqogika nəzəriyyəsi, müntəxəbat, pedaqogikanın quruluşu, pedaqogikanın vəzifələri*

Резюме. В этом году в свет вышел новый учебник для вузов – «Теория педагогики: Хрестоматия». Автором пособия является доктор философии по педагогике Лала Мамедли. Учебник содержит отрывки из работ выдающихся азербайджанских психологов и педагогов по общим задачам и основным понятиям педагогики, её предмету, целям и задачам, методам исследования, вопросам дидактики и воспитания, а также школоведению.

Ключевые слова: *педагогика, теория педагогики, хрестоматия, структура педагогики, задачи педагогики*

Summary. This year, a new textbook for universities “Theory of Pedagogy: An Anthology”, was published. The author of the manual is Doctor of Philosophy in Pedagogy Lala Mammadli. The textbook contains excerpts from the works of prominent Azerbaijani psychologists and teachers on the general tasks and basic concepts of pedagogy, its subject, goals and objectives, research methods, issues of didactics and education, as well as school studies.

Keywords: *pedagogy, theory of pedagogy, anthology, structure of pedagogy, tasks of pedagogy*

Pedaqoji universitet və institutda, ADPU-nun filiallarında ali təhsil müəssisələrinin pedaqoji fakültələrində tədris olunan fənlərdən biri də pedaqogikadır. Ötən əsrin 60-cı illərində pedaqoji təmayüllü ali və orta ixtisas məktəblərində müəllimlər və tələbələr 1964-cü ildə nəşr olunmuş M.Ə. Muradxanovun ümumi redaktorluğu ilə nəşr olunmuş “Pedaqogika” dərsliyindən (1) faydalanırdılar. Həmin illərdə pedaqoji ali məktəblərdə pedaqogika tarixi ayrıca fənn kimi öyrənilirdi. Ə.Y. Seyidovun “Pedaqogika tarixi” dərsliyi (2) müəllimlərin və tələbələrin istifadəsinə verilmişdi.

19 il sonra professorlar B. Əhmədov və A. Rzayevin “Pedaqogikadan mühazirə konseptləri” (3) və həmin nəşrdən təxminən 10 il sonra professorlar N.N. Kazımov və Ə.Ş. Həşimovun “Pedaqogika” (4) dərslikləri işıq üzü gördü.

Etiraf etmək lazımdır ki, yuxarıda adları çəkilən dərslilər uzun müddət pedaqoji kadrların hazırlanmasında önəmli rol oynamışlar.

Daha sonralar yeni pedaqogika dərsliləri meydana gəldi. Y.R. Talıbov, Ə.Ə. Ağayev, İ.N. İsayev, A.İ. Eminovun, A.N. Abbasov və H.Ə. Əlizadənin, A.M. Həsənov və Ə.Ə. Ağayevin, Ə.X. Paşayev və F.A. Rüstəmovun, M.A. İsmixanovun, A.N. Abbasovun, F.B. Sadıqovun, L.N. Qasımova və R.M. Mahmudovanın, F.İ. İbrahimov və R.L. Hüseynzadənin, İ.İ. Əliyevin, F. Allahverdiyeva və S. Tağıyevanın “Pedaqogika”; N.M. Kazımovun “Məktəb pedaqogikası” dərslilərini qeyd etmək mümkündür.

Eyni zamanda Ə.Ə. Ağayev və b., H.Ə. Əlizadə və R.M. Mahmudovanın “Sosial pedaqogika”, A.N. Abbasovun “Ailə pedaqogikası”, F.B. Sadıqovun “Korreksiya pedaqogikası” və s. dərslilər və dərslər vəsaitləri meydana gəldi.

Respublikamızda son dövrlərə qədər pedaqogika müntəxəbatı, tərtib olunmamışdı. Bunu nəzərə alaraq, prof. A.N. Abbasovun müəllifliyi, ümumi redaktorluğu və rəhbərliyi ilə “Pedaqogika: Müntəxəbat” (hazırlayanlar: A.N. Abbasov, R.R. Məmmədzaadə, L.A. Məmmədli), daha sonralar yenə prof. A.N. Abbasovun müəllifliyi və ümumi redaktorluğu ilə ilk dəfə “Pedaqogika tarixi və nəzəriyyəsi” adlı dərslər vəsaiti pedaqoji ictimaiyyətin və tələbələrin sərəncamına verildi.

Pedaqogika dərslilər və dərslər vəsaitləri arasında 2022-ci ildə nəşr olunan “Pedaqogika nəzəriyyəsi” dərslər vəsaiti də özünəməxsus rolə malikdir. Dərslər vəsaitinin müəllif-tərtibçisi pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Lalə Məmmədliyədir.

Bu dərslər vəsaitinin annotasiyasında yazılıb: “Təqdim olunan dərslər vəsaitində Azərbaycanın görkəmli psixoloq və pedaqoqlarının pedaqogikanın ümumi məsələlərinə, əsas anlayışlarına, onun predmetinə, məqsəd və vəzifələrinə, tədqiqat metodlarına, didaktika və tərbiyə məsələlərinə, məktəbşünaslığa dair əsərlərindən seçmələr verilmişdir” (5, s. 2).

Dərslər vəsaitinin elmi redaktoru pedaqoji elmlər doktoru, professor, əməkdar müəllim Akif Abbasov, rəyçiləri pedaqoji elmlər doktoru, professor Fərahim Sadıqov, Rusiya Təhsil Akademiyasının xarici üzvü, pedaqogika üzrə

elmlər doktoru, professor Hümeyir Əhmədov və pedaqogika üzrə elmlər doktoru, əməkdar müəllim İntiqam Cəbrayilovdur.

“Pedaqogika nəzəriyyəsi: Müntəxəbat”ın tərtibi zamanı pedaqogika fənninin quruluşu, başlıca məsələləri əsas götürülmüşdür. Həmin quruluş, təxminən həmin məzmun üzrə Azərbaycan pedaqoqlarının əsərlərindən seçmələr dərslərinə daxil edilmişdir.

Dərslərin vəsaiti 5 bölmədən ibarətdir: “Pedaqogikanın ümumi məsələləri”, “Didaktika”, “Təbiiyyatın nəzəri məsələləri”, “Məktəblilərlə sinifdən xaric və məktəbdənkənar iş” və “Məktəbsüənəlik”. Bu bölmələr 24 fəslə və 72 mövzunu özündə birləşdirir. 21 müəllifin əsərlərindən bəhrələnilmişdir.

Dərslərin vəsaitinə müəllif-tərtibçi L.A. Məmmədlinin “İdrak fəallığını inkişaf etdirməyin nəzəri əsasları”, “Təhsil alanlarda idrak fəallığı mövqeyinin formalaşdırılması” adlı materialları daxil edilmişdir.

“Pedaqogika elm kimi” fəslinə daxil olan “Pedaqogikanın obyektini, predmetini və əsas pedaqoji anlayışları” paragrafı formalaşdırılarkən həm prof. Y.R. Talıbov, Ə.Ə. Ağayev b.-nin, həm A.N. Abbasovun, həm də M.A. İsmixanovun, materiallarından istifadə edilmişdir.

Həmin paragrafda göstərilir ki, “pedaqogika elminin tədqiqat obyektini – insan, mövzusu isə, onun (*insanın*) tərbiyyəsi, təlimi və təhsilidir”. Eyni zamanda qeyd olunur ki, pedaqogika həm nəzəri, həm də tətbiqi elmdir.

Haqqında danışılan paragrafda “tərbiyyə” anlayışı ilə yanaşı “özünütərbiyyə” və “yenidəntərbiyyə” anlayışlarına aydınlıq gətirilmişdir. Diqqət yetirək. Professor A.N. Abbasovun qənaətinə, “Özünütərbiyyə dedikdə, şəxsiyyətin (şagirdin, uşağın) ictimaiyyətin təqdir etdiyi müsbət keyfiyyətləri və davranış təcrübəsini özündə təkmilləşdirmək; mənfi sifətlərdən və naqis hərəkətlərdən azad olmaq üçün öz üzərində sistemli, məqsədyönlü və planlı şəkildə aparıldığı dərk edilmiş fəaliyyət anlaşılır” (6, s. 6). “Yenidəntərbiyyə dedikdə, tərbiyyənin uşaqda təşəkkül tapmış yanlış mülahizə, mülahizə, baxış, əqidə və qiymətləndirmənin, habelə şəxsiyyətin formalaşması prosesinə əngəl törədən davranış təcrübəsinin dəyişdirilməsinə yönəldilmiş məqsəduyğun, mütəşəkkil, planlı və sistemli fəaliyyət nəzərdə tutulur” (6, s. 7).

Professor özünütərbiyyənin komponentlərini də diqqət mərkəzində saxlamışdır. Həmin komponentlərə aiddir: “...özünətəhqin, özünənəzarət, özününizamlama, özünəqiyəmət, özünə kənardan baxmaq bacarığı, özünəsərəncəm, özünəohdəlik, özünəməsuliyyəət, özünütəhlil, özünəhesabat, özünütənqid və s. və i.a” (6, s.7).

Maraqlıdır ki, “Pedaqogika nəzəriyyəsi: Müntəxəbat” dərslərinə professorlar Ə.X. Paşayev və F.A. Rüstəmovun “Pedaqogika: Yeni kurs” dərslərindən götürülmüş “Pedaqogikada diferensiasiya prosesləri” və “Pedaqogikada inteqrasiya prosesləri” adlı materialları da özünə yer almışdır.

“Pedaqogikada diferensiasiya prosesləri” yazısında pedaqogikanın sahələri, başqa sözlə, pedaqoji elmlər sistemi (məktəbəqədər pedaqogika, xüsusi pedaqogika (defektologiya), fənlərin tədrisi metodikası, peşə pedaqogikası, sosial pedaqogika, pedaqogika tarixi, müqayisəli pedaqogika (7); və “Pedaqogikada inteqrasiya prosesləri” adlı materialda isə, pedaqogikanın digər elmlərlə (ümumi psixologiya, uşaq psixologiyası, pedaqoji psixologiya və sosial psixologiya, bioloji elmlər, o cümlədən fiziologiya, İnsan anatomiyası və fiziologiyası, məktəb gigiyenası, fəlsəfə, iqtisadiyyat, sosiologiya, politologiya, sosiologiya, hüquq, informatika, statistika, ekologiya, etnoqrafiya, tarix və texniki elmlər) əlaqəsi kimi məsələlər (7) nəzərdən keçirilir.

Şəxsiyyətin inkişafında bioloji və sosial amillərin rolundan danışılarkən prof. M.A. İsmixanovun dərslərindən (8) faydalanılmışdır.

“Didaktikanın qolları və əsas anlayışları” paragrafı professorlar F.N. İbrahimov və R.L. Hüseynzadənin “Pedaqogika” dərslərindən (9) götürülmüşdür. Müəlliflər ilk növbədə ümumi didaktika anlayışının mahiyyətini açır: “Ümumi didaktika təlim və təhsil haqqında nəzəriyyə kimi başa düşülür. Didaktikanın tədqiqat obyektini təhsil prosesidir. Onun predmetini isə didaktik münasibətlərdən, bu münasibətlərin mücərrəd səviyyədə modelləşdirilməsindən ibarətdir” (9, 248), daha sonra xüsusi didaktikaların nələrini əhatə etdiyi aydınlaşdırır, didaktikanın əsas anlayışlarına münasibət bildirirlər.

Dərslərin vəsaitinə daxil edilmiş diqqətəlayiq mövzulardan biri də “Kurikulumun məqsəd və vəzifələri”dir. Həmin mövzu professor L.N. Qasımova tərəfindən hazırlanmışdır. L.N. Qasım-

ova yazır: “Kurikulumun məqsədi zamanla ayaqlaşan, müstəqil, düşünməyi, qərar verməyi bacaran vətəndaşlar tərbiyə etməkdir.

Haqqında danışılan paraqrafda göstərilir ki, “hazırda Azərbaycan təhsilinin qarşısında duran əsas vəzifə hafizə məktəbindən tərbiyə məktəbinə keçiddən ibarətdir. Bu məqsədlə fəal (interaktiv) təlim metodunun tədris prosesinə daxil edilməsi şagirdlərin qeyri-fəallıqlarının aradan qaldırılmasına, lazım olan tərbiyə xüsusiyyətlərinin, yaradıcılığın formalaşdırılması və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaranacaq demokratikləşmə, humanitarlaşma, differensiallaşdırma, fərdiləşdirmə, inteqrasiya və humanistləşdirmə prinsiplərini həyata keçirməyə imkan verir” (10).

Professorun qənaətinə, “Təlim prosesində tərbiyənin fəallaşdırılması nəticəsində: – biliklər daha müstəqil, sərbəst qavranır və mənimsənilir; – məntiqi, tənqidi və yaradıcı tərbiyə, habelə problemlərin həlli və qərar qəbul edilməsi üzrə vərdişlər formalaşdırılır; – elmi-tədqiqat vərdişləri formalaşdırılır; – qarşılıqlı hörmət hissi və əməkdaşlıq vərdişləri aşılanır. – təlimin səmərəliliyi (daha qısa müddətdə daha çox informasiyanı mənimsəmək imkanı) xeyli artır” (10).

Dərs vəsaitinə daxil edilmiş “Pedaqogika elminin vəzifələri” – prof. Y.R. Talıbov, prof. Ə.Ə. Ağayev və b.; “Pedaqogika elminin mənbələri”, “Ağıl tərbiyəsinin məzmunu, vəzifələri, yolları” – prof. N.M. Kazımov; “Pedaqogikanın başqa elmlərlə əlaqəsi” – prof. A.N. Abbasov; F.İ. İbrahimov və R.L. Hüseynzadə; “Yaddaş məktəbindən tərbiyə məktəbinə” – prof. M.İ. İlyasov; “Milli dövlət quruculuğu kontekstində ölkədə həyata keçirilən təhsil siyasətinin başlıca hədəfləri” – prof. H.B. Bayramov; “Müasir pedaqogikada təhsil paradimləri” – prof. H.H. Əhmədov; “İnkişafetdirici təlim” və “Təlim vasitələri haqqında” – Ə.M. Abbasov, İ.A. Cavadov və b.; “Təlimin təşkili formalarının tarixi” və “Dərs təlimin əsas təşkili forması kimi” – prof. M.A. İsmixanov; “Tərbiyənin prinsipləri” anlayışı və tərbiyənin prinsiplərinin xarakteristikası” və “Tərbiyənin üsullarının təsnifi”, “Məktəbin idarə olunması” və “Məktəbin idarə olunmasının mahiyyəti və məzmunu” – prof. F.B. Sadiqov; “Aksioloji təhsil kontekstində mənəvi tərbiyə problemi” – Ş. Əliyeva; “Şagirdlərdə vicdan hissinin tərbiyə olunması” və

“Uşaqların tərbiyəsində atanın rolu” – İ.B. Əmirəliyeva; “Estetik tərbiyə” bölməsi – prof. İ.İ. Əliyev; “Müəllim-şagird münasibətlərinin psixoloji effektləri” – professorlar Ə.Ə. Əlizadə, H.Ə. Əlizadə, dos. S.H. Əlizadə; “Müəllim-şagird münasibətləri normal olarsa...” – prof. K.H. Camalov; “Tərbiyənin sağlam üçlüklər (3+3+3) nəzəriyyəsi” – prof. Z.İ. Qaralov; “Ailədə uşağın sosial inkişaf şəraiti və valideynlərlə pedaqoji işin xüsusiyyətləri” – H.Ə. Əlizadə və R.M. Mahmudova tərəfindən işlənilmişdir.

“Pedaqogikanın tədqiqat metodları” (müəllif prof. A.N. Abbasov) mövzusunun tədrisi zamanı məsləhət görülür ki, ilk növbədə bu anlayışa tərif verilsin (“Tədqiqat metodları dedikdə, elmin öz predmetini, mövzunu tədqiq etmək məqsədilə tətbiq etdiyi yol və vasitələrin məcmusu, elmi-tədqiqat vəzifələrinin həyata keçirilməsi üsulları anlaşılır”) və aşağıdakı tədqiqat metodlarının üzərində dayanılsın: elmi ədəbiyyatın öyrənilməsi, müşahidə, sorğu, müsahibə, intervü, anketləşdirmə, uşaqların yaradıcılıq işlərinin, təlim-tərbiyə müəssisələrinin sənədlərinin öyrənilməsi metodu, pedaqoji eksperiment, testləşdirmə, reyting metodu, sosiometriya metodu, modelləşdirmə metodu, riyazi metodlar.

Prof. Z.İ. Qaralov “Tərbiyənin sağlam üçlüklər (3+3+3) nəzəriyyəsi” məqaləsini hazırlayarkən, özünün də qeyd etdiyi kimi, üç səviyyədə ümumiləşdirmələr aparmışdır. “Birinci səviyyə. Eyni sahəyə aid tərbiyə hadisələri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdən alınan ümumiləşdirmələr. İkinci səviyyə. Tərbiyə anlayışları arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdən alınan ümumiləşdirmələr. Üçüncü səviyyə. Eyni sahələr üzrə tərbiyə qanunları (qanunauyğunluqları və prinsipləri) arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdən alınan ümumiləşdirmələr”.

Professorun “birinci səviyyədə apardığı ümumiləşdirmələr tərbiyə üzrə yeni anlayışların elmə gətirilməsinə və indiyə qədər bəlli olan anlayışların bir qisminin təkmilləşdirilməsinə imkan vermişdir. İkinci səviyyədə apardığı ümumiləşdirmələr tərbiyə üzrə yeni anlayışların elmə gətirilməsinə və indiyə qədər bəlli olan qanunların bəzilərinin dəqiqləşdirilməsinə kömək etmişdir. Üçüncü səviyyədə apardığı ümumiləşdirmələr əsasında yeni tərbiyə nəzəriyyəsi formalaşdırılmışdır. Z.İ. Qaralov “bunu “Tərbiyənin sağlam üçlüklər (3+3+3) nəzəriyyəsi” adlandırmışdır. Birinci üçlük tərbiyənin əsas mənbə-

ləri olan ailə, məktəb və ictimaiyyətin əlbir fəaliyyəti; ikinci üçlük tərbiyənin məzmununu təşkil edən milli-mənəvi, ümumbəşəri və dini mədəniyyətlərin inteqrasiyasını; üçüncü üçlük tərbiyənin metodologiya və texnologiyalarını, hərəkətverici qüvvələrini əhatə edən insan-təbiət-cəmiyyət qarşılıqlı münasibət və təsir mədəniyyətlərinin cəmini özündə birləşdirir”.

Məqalədə tərbiyənin sağlam üçlüklər (3+3+3) nəzəriyyəsi aşağıdakı şəkildə öz ifadəsini tapmışdır: “Kamil insan, sağlam ailə və cəmiyyət yalnız mənəvi ailə – məktəb – ictimaiyyət əlbirliyindən, məzmunu milli – mənəvi, ümumbəşəri və dünyəvi dini mədəniyyət nümunələrinin cəmindən, metodologiya və texnologiyaları çoxtərəfli insan – təbiət – cəmiyyət qarşılıqlı münasibətlər mədəniyyətindən yaranan tərbiyə sistemləri əsasında yetişə bilər” (11).

Professor yazır: “Dünyada ilk dəfə irəli sürülmüş və əsərdə elmi cəhətdən əsaslandırılmış bu nəzəriyyənin tərbiyə probleminin tamamilə yeni müstəvidə həllinə geniş imkanlar açacağına əminəm. Nəzəriyyədə əks olunmuş çoxsaylı tərbiyə parametrlərinin hər birinin ayrılıqda, həmçinin kompleks halında induktiv və deduktiv metodlarla təhlili əsasında tərbiyənin yeni elmi anlayış və metodlarının, qanun və qanunauyğunluqlarının, prinsiplərinin aşkara çıxarılacağına şübhəm yoxdur. Yeni nəzəriyyə müxtəlif ictimai-siyasi formasiyalar şəraitində tarixən yaranıb sınaqdan keçmiş, bəziləri aksioma çevrilmiş ideyalar, müxtəlif xalqların və ölkələrin mütərəqqi təcrübə nümunələri və empirik qanunlar əsasında formalaşdığına görə onu empirik nəzəriyyə hesab etməliyik. Buradan nəticəyə gəlmək olar ki, yüksək səviyyəli elmi diskussiyalar və ya riyazi hesablamalar əsasında eyni

adlı nəzəriyyəni almaq mümkündür. Ona görə də tərbiyənin sağlam üçlüklər (3+3+3) nəzəriyyəsi universal nəzəriyyə hesab edilə bilər” (11).

Dərş vəsəitində daha çox prof. A.N. Abbasovun materialları özünə yer almışdır. Onların sayı 29-dur. Bəzilərinə diqqət mərkəzinə gətirək: “Pedaqogikanın obyektı, predmeti və əsas pedaqoji anlayışları” (bir hissə), “Pedaqogika elminin vəzifələri” (bir hissə), “Pedaqogikanın tədqiqat metodları”, “Pedaqogikanın başqa elmlərlə əlaqəsi” (bir hissə), “İnkişaf haqqında anlayış”, “Şəxsiyyətin inkişafına dair nəzəriyyələr”, “Təhsilin məzmunu anlayışı” və s.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirməli olmaq, deyə bilərik ki, dərş vəsəitinə “Pedaqogika nəzəriyyəsi: Müntəxəbat” adının verilməsi istər respublikamızda, istərsə də keçmiş ittifaqda ilk təşəbbüsdür. Hələ indiyədək pedaqogikadan bu adda və bu prinsiplə müntəxəbat hazırlanmamışdır. Eyni sözləri L.A. Məmmədlinin həmmüəllifi olduğu dərşlik – “Pedaqogikanın nəzəriyyəsi və tarixi” barədə də demək mümkündür.

Biz müəllif-tərtibçi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Lalə Məmmədliyə özünün elmi fəaliyyətində uğurlar diləyirik.

Problemin aktuallığı. İlk dəfə bu adda dərş vəsəiti nəşr olunduğu və məzmunca bitkin və əhatəli olduğundan aktualdır.

Problemin yeniliyi. Hələ indiyədək nə respublikamızda, nə də keçmiş ittifaq respublikalarında bu adda dərş vəsəiti nəşr edilməmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Vəsəitdən ali təhsil müəssisələrinin və kolleclərin tələbələri, müəllimlər, dissertant və doktorantlar, magistrantlar, magistrələr, valideynlər, həmçinin geniş oxucu kütləsi də faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Pedaqogika. Prof. M.Ə. Muradxanovun ümumi redaktorluğu ilə. – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1964.
2. Ə.Y. Seyidov. Pedaqogika tarixi. – Bakı: Maarif, – 1968.
3. B. Əhmədov, A. Rzayev- Pedaqogikadan mühazirə konspektləri. – Bakı: Maarif, – 1983.
4. N.M. Kazımov, Ə.Ş. Həşimov. Pedaqogika. – Bakı: Maarif, – 1994.
5. L.A. Məmmədli. Pedaqogika nəzəriyyəsi: Müntəxəbat. – Bakı: Mütərcim, – 2022.
6. A.N. Abbasov. Pedaqogika: Orta ixtisas məktəbləri üçün dərş vəsəiti. – Bakı: Mütərcim, – 2015, – s. 229-232
7. Ə.X. Paşayev, F.A. Rüstəmov Pedaqogika. Yeni kurs. Pedaqoji universitetlərin və ali pedaqoji məktəblərin tələbələri üçün dərş vəsəiti. – Bakı: Nurlan, – 2007, – s. 18-22
8. M.A. İsmixanov. Pedaqogikanın əsasları. Pedaqoji institut və universitet tələbələri üçün dərş vəsəiti. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2011, – s. 39-43.
9. F.N. İbrahimov, R.L. Hüseynzadə. Pedaqogika: Ali məktəblər üçün dərşlik. 2 cildə. 1-ci cild. – Bakı: Mütərcim, – 2012, – s. 37-43

10. L.N. Qasımova və b. Azərbaycan təhsilində kurikulum konsepsiyası: Dərs vəsaiti. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016.
11. Z.İ Qaralov. Tərbiyə (prinsiplər, məzmun, metodika). 3 cildə, III cild. – Bakı: Pedaqogika, 2003, – s. 139-141
12. N.M. Kazımov. Məktəb pedaqogikası: Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: Çıraq, – 2002.
13. Y.R. Talıbov, Ə.Ə. Ağayev, A.İ. Eminov, İ.N. İsayev. Pedaqogika: Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. – Bakı: Adiloğlu, 2003, – s. 5-7
14. Ə.Ə. Əlizadə, H.Ə. Əlizadə, S.H. Əlizadə. Psixopedaqogika: Dərs vəsaiti. – Bakı, – 2018.
15. M.A. İsmixanov. Pedaqogikanın əsasları. Pedaqoji institut və universitet tələbələri üçün dərs vəsaiti. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2011, -s. 5-6

E-mail: amiraliyeva_i@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.N. Abbasov*

ped.ü.elm.dok., prof. İ.H. Cəbrayilov

Redaksiyaya daxil olub: 14.06.2022

MÜNDƏRİCAT
ОГЛАВЛЕНИЕ
CONTENTS

BAŞ REDAKTORDAN
ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
FROM THE EDITOR IN CHIEF

Akif Abbasov.

- “Şuşa Bəyannaməsi” şagirdlərdə milli iftixar və milli qürur hisslərinin formalaşdırılması vasitəsi kimi
«Шушинская декларация» как средство формирования у учащихся чувства национальной
гордости 5
"Shusha declaration" as a means of forming a sense of national pride in students

ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR
ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
GENERAL PEDAGOGICAL PROBLEMS

Hikmət Əlizadə.

- Müasir dərs koqnitivlik və kreativlik sərəhdində
Современный урок на границе когнитивности и креативности 9
The modern lesson is on the border of cognition and creativity

Mübariz Süleymanov.

- Yuxarı sinif şagirdlərinin sistemli özünütəhsilinin əsas istiqamətləri
Основные направления системного самообразования учащихся старших классов 15
The main directions of systematic self-education of students senior

Röya Qarayeva.

- Ali təhsil müəssisələrinin cəmiyyətdəki rolu
Роль вузов в обществе 21
The role of higher educational institutions in society

Səriyyə Məmmədova.

- Müasir müəllimin pedaqoji səriştələri
Педагогические компетенции современного учителя 25
Modern teacher's pedagogical competences

Nahidə Cəfərova.

- İstedadlı şagirdlərin aşkarlanması və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşmasında müəllimin rolu
Роль учителя в выявлении талантливых учащихся и формировании личностных качеств 29
The teacher's role in the detection of talented students and the formation of personal qualities

Tamara Baxşəliyeva.

- Şəxsiyyətəyönlü təhsilin məzmununun yaradılması üzrə işin ali məktəb təcrübəsində qoyuluşu
Внедрение работы по созданию содержания личностно-ориентированного образования в
практику высшей школы 34
Implementation of work on the creation of the content of student-centered education in the
practice of higher education

Ülviyyə Nağıyeva.

- Naхçıvan müəllimlər institutunun sonuncu tədris ili tələbələrində pedaqoji təcrübə dövründə
peşə kompetensiyalarının formalaşdırılmasının inkişaf səviyyəsinin tədqiqi və təhlili
Исследование и анализ уровня развития сформированности профессиональных
компетенций у студентов четвертого курса нахчыванского учительского института во
время педагогической практики 40
Research and analysis of the level of development of the formation of professional competencies
among fourth-year students of nakhchivan teachers' institute during pedagogical practice

İRƏVAN MÜƏLLİMLƏR SEMİNARIYASI – 140
ИРЕВАНСКАЯ УЧИТЕЛЬСКАЯ СЕМИНАРИЯ – 140
IREVAN TEACHER'S SEMINARY – 140

Natiq Axundov.

İrəvan müəllimlər seminariyasının Azərbaycan xalqının maariflənməsində rolu
Роль Иреванской учительской семинарии в просвещении азербайджанского народа
Role of iravan teacher's seminary in the education of the people of Azerbaijan 46

DİSTANT TƏHSİLİN PROBLEMLƏRİ
ПРОБЛЕМЫ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ
PROBLEMS OF DISTANCE EDUCATION

Həsən Hüseynov.

Distant təhsil elmi-texnoloji və sosial inkişafın tərkib hissəsidir
Дистанционное образование – неотъемлемая часть научно-технического и социального развития
Distance education is an integral part of scientific-technical and social development 51

PSIXOLOGİYA, YAŞ FİZİOLOGİYASI VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ПСИХОЛОГИЯ, ВОЗРАСТНАЯ ФИЗИОЛОГИЯ
И ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
PSYCHOLOGY, AGE PHYSIOLOGY AND ISSUES OF INCLUSIVE EDUCATION

Elmira Kərimova.

Enneagram əsasında peşə seçimi ilə bağlı aparılan sorğuların nəticələrinin təhlili
Анализ результатов опросов по выбору профессии на основании Эннеграммы
Analysis of the results of surveys on the choice of profession based on the enneagram 57

Mehriban İsmayılova, Leyla Seyidova.

Sosiallaşmada psixoloji çətinliklərin aradan qaldırılması üçün konstruktiv strategiyalar
Конструктивные стратегии преодоления психологических барьеров социализации
Constructive strategies for overcoming psychological barriers of socialization 61

Nərgiz Sultan.

Autist uşaqların valideynlərinin qarşılaşdığı problemlərə dair
О проблемах, с которыми сталкиваются родители детей с аутизмом
On the problems faced by parents of children with autism 66

Səlbi Abasova.

Uşaq serebral iflici zamanı psixoloji reabilitasiya sistemində psixodiagnostika
Психодиагностика в системе психологической реабилитации при детском церебральном параличе
Psychodiagnosics in the system of psychological rehabilitation for infantile cerebral palsy 71

Turan Şahvələdli Qədimova.

Kəkələmənin korreksiyasında loqoritmik məşğələlərin, psixoterapiyanın və tənəffüs gimnastikasının rolu
Роль логоритмических упражнений, психотерапии и дыхательной гимнастики в коррекции заикания
The role of logarithmic exercises, psychotherapy and respiratory gymnastics in the correction of stuttering 74

Gülər Məmmədova. Ər-arvad münasibətlərində ixtilafların yaranma səbəbləri və həlli yolları Причины и пути решения конфликтов в супружеских отношениях Causes of conflict in marriage and ways to resolve it	78
Arzu Bağırzadə. Demografik amillərin neqativ təsirləri nəticəsində kiçik yeniyetmələrdə yaranan psixoloji problemlər Психологические проблемы у подростков младшего возраста в результате негативного воздействия демографических факторов Psychological problems in young adolescents as a result of the negative impact of demographic factors	86
İnarə Cəfərova. Kiçik yaşlı uşaqlarda inkişaf problemlərinin aradan qaldırılması ilə bağlı təlim metodlarından istifadə Применение методов обучения у детей с проблемами в развитии в группах детей раннего возраста Application of learning methods to children with developmental problems in young children groups	93
Cəmilə Fətəyeva. Azyaşlı məktəblilər: uyğunlaşma meyarı və göstəricilər Младшие школьники: критерии и показатели соответствия Primary schoolchildren: convergence criteria and indicators	96

MƏKTƏBİN İDARƏ OLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ ШКОЛ
SCHOOL MANAGEMENT ISSUES

Bibixanım İbadova. Sınıfın idarə olunması: vəzifələr, tələblər Управление классом: задачи, требования Class management: tasks, requirements	100
Oktay Səmədov, Şükür Qəribov. Pedaqoji idarəetmədə davamlı inkişaf sistemi Система устойчивого развития в педагогическом управлении Sustainable development system in pedagogical management	106

ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ
METHODS OF TEACHING LITERATURE

Yədulla Dadaşlı. Orta məktəbdə C. Məmmədquluzadə və M.Ə. Sabir yaradıcılığının müqayisəli tədrisi Сравнительное преподавание творчества М.А. Сабира и Дж. Мамедгулузаде в средней школе Comparative teaching of creativity M.A. Sabira and J.Mamedguluzade at the secondary school	112
Aynur Əliyeva. Ali məktəblərdə ədəbiyyat dərslərində fəndaxili inteqrasiya Внутрипредметная интеграция на занятиях по литературе в вузе Intrasubject integration in literature lessons at the university	118

HƏYAT BİLGİSİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ПОЗНАНИЯ МИРА
METHODS OF TEACHING KNOWLEDGE OF THE WORLD

Aidə Əliyeva.

Azərbaycan pedaqoqlarının əsərlərində təhsilalanların müstəqil işlərinə ayrılan yer 124
Место, выделенное для самостоятельных работ учащихся в произведениях педагогов
Place allocated for independent work of students in the works of pedagogues

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ
METHODOLOGY OF TEACHING MATHEMATICS

Laura Fətullayeva, Nəzakət Məmmədova, Rəna Orucova.

“Ədədi üsullar” fənnində “Splaynlar” mövzusunun tədrisi 127
Преподавание темы «Сплайны» в предмете «Численные методы»
Teaching the topic “Splines” in the subject “Numerical methods”

TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY

İntiqam Cəbraylov.

Şuşa şəhərinin tarixi və onun tədrisi məsələləri 136
История города Шуша и задачи его преподавания
The history of the city of shusha and questions of its teaching

KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ
METHODS OF TEACHING CHEMISTRY

Gülnarə İsmayılova, Günay Yusubova.

Məktəb kimya kursunda inteqrasiya yaradılması imkanlarından istifadə 143
Использование возможностей для создания интеграции в школьном курсе химии
Taking advantage of integration opportunities in school chemistry course

Gülzar Şadlinskaya, Rumiyyə Camalova.

Kimyadan tədqiqat aparılması zamanı layihə üsulunun əhəmiyyəti: problem həlli kompetentliyi 148
Значение метода проектов в химических исследованиях: компетентность в решении проблем
Importance of the project method in chemical research: problem-solving competence

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ
METHODS OF TEACHING BIOLOGY

Səbinə İsmayılova.

VIII-IX siniflərin biologiya dərslərində müasir təlim metodlarından istifadənin didaktik əsasları 156
Дидактические основы использования современных методов обучения на уроках
биологии в VIII-IX классах
Didactic bases of using modern teaching methods in biology lessons of VIII-IX grades

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ
METHODS OF TEACHING GEOGRAPHY

Təranə İsmayılova.

Coğrafiya dərslərində didaktik tapşırıq-oyunların şagird təfəkkürünə müsbət təsiri
Положительное влияние дидактических заданий-игр по географии на мышление учащихся 161
Positive effect of didactic tasks-games on geography in students' thinking

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
FOREIGN LANGUAGE TEACHING METHODS

Fəridə Hüseynova.

İngilis dilinin tədrisində dinləyib-anlama bacarıqlarının qiymətləndirilməsi
Оценивание навыков аудирования при преподавании английского языка 166
Assessing listening skills in teaching english

Nərmin İbrahimli.

İngilis dilinin tədrisində autenitik dialoqlardan istifadənin linqvistik əsasları
Лингвистические основы использования аутентичных диалогов в преподавании
английского языка 171
Linguistic basis of using authentic dialogues in teaching english

İNFORMATİKANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ
METHODS OF TEACHING INFORMATICS

Aygün Mövlayeva.

İnformatikanın insan həyatında rolu
Роль информатики в жизни человека 177
The role of computer science in human life

Xalidə Həsənova, Növrəstə Bayramova, Aynurə Əliyeva.

İnformatikanın tədrisi metodikası fənni üzrə mövzuların öyrənilməsində İKT-dən istifadə
Использование ИКТ при изучении тем по предмету методика преподавания информатики 180
The use of ict tools in teaching the subject of the methodology of teaching computer science

İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ
И КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES

Allahyar İmanov.

Məktəblərdə aparılan müasir təlim texnologiyaları və onun səmərəli təşkilində dərşdənkənar və
məktəbdənkənar işin əhəmiyyəti
Современные технологии обучения проводимые в школе и значение внеурочной и
внешкольной деятельности в ее эффективной организации 186
Modern learning technologies in schools and the importance of extracurricular and
extracurricular activities in its effective organization

Almaz Əhmədova.

Uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında yeni təlim texnologiyalarından istifadənin əhəmiyyəti
Значимость применения новых обучающих технологий в формировании личности ребенка 191
The importance of using new learning technologies in the formation of children's personality

***TEKNOLOGIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕХНОЛОГИИ
METHODS OF TEACHING TECHNOLOGY***

Reyhan Hacızadə.

Şagirdlərin idrak fəaliyyətində texniki yaradıcılıq bacarıqlarının formalaşdırılması
Формирование навыков технического творчества в познавательной деятельности учащихся 195
Technical creativity in students' cognitive activity building skills

***İBTİDAİ TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏ
НАЧАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ
PRIMARY EDUCATION AND UPBRINGING***

Şahrza Ağayev, Xanım Məmmədova.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim keyfiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində testləşdirmə pedaqoji vasitə kimi
Тестирование как педагогическое средство в определении качества образования младших школьников 199
Testing as a pedagogical tool in determining the quality of education for younger students

***MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏ
ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ
PRESCHOOL EDUCATION AND UPBRINGING***

Şərafət Baxışova.

Məktəbəqədər təhsildə milli-mənəvi dəyərlər və inteqrasiya
Национально-духовные ценности и интеграция в дошкольном образовании 202
National spiritual values and integration in preschool education

Sədaqət Əliyeva.

Məktəbəqədər müəssisələrdə təlim prosesində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin əhəmiyyəti
Важность использования информационно-коммуникационных технологий в процессе обучения в дошкольных учреждениях 207
The importance of using information and communication technologies in the learning process in preschool institutions

***TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ВОСПИТАНИЯ
ISSUES OF UPBRINGING***

Maya Heydərova, Fidan Qurbanova.

Dərsdənkənar idman tədbirləri vasitəsilə yeniyetmələrin estetik tərbiyəsinin təşkili formaları
Формы организации эстетического воспитания подростков посредством спортивных мероприятий 211
Teenagers esthetic nurture organizing forms with extracurricular sport events

Xalidə Talibova.
Yeniyyətlik yaş dövründə özünütərbiyə fenomeni
Феномен самовоспитания в подростковом возрасте 216
The phenomenon of self-education in adolescence

Səbinə Qurbanova.
Avropa ictimaiyyətlilik tərbiyəsinin və millətlərarası ünsiyyətin başlıca cəhətləri
Основные аспекты европейского многокультурного воспитания и международного общения 220
Main aspects of european cultural education and interethnic communications

Elnarə İsmayılova.
Ali təhsil müəssisələrində sağlam həyat tərzinin formalaşması uğrunda mübarizə
Борьба за формирование здорового образа жизни в вузах 224
Struggle for the formation of a healthy lifestyle in higher educational institutions

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ
ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT

Yeganə Məmmədova.
Məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafı, tərbiyəsi və təhsili haqqında Y.A. Komenskinin pedaqoji nəzəriyyəsi
Педагогическая теория Я.А. Коменского о развитии, воспитании и образовании дошкольников 228
Y.A. Comensky's pedagogical theory about development, upbringing and education of preschool children

YENİ NƏŞRLƏR
НОВЫЕ ПУБЛИКАЦИИ
NEW PUBLICATIONS

Fərrux Rüstəmov.
Təhsilə müasir yanaşmalar
Современные подходы к образованию 232
Modern approaches to education

Vidadi Bəşirov.
Pedaqoji fikrimizin aynası
Зеркало нашей педагогической мысли 236
Mirror of our pedagogical thought

İradə Əmirəliyeva.
“Pedaqogika nəzəriyyəsi: Müntəxəbat” dərsləri vəsaiti ilə bağlı düşüncələr
Размышления об учебном пособии «Теория педагогики: Хрестоматия» 239
Thoughts on the textbook "Theory of Pedagogy: an anthology"

*Məcmuə "Mütərcim" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 07.07.2022.
Format: 84x108 1/8. Qarnitur: Times.
Həcmi: 15,75 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 113

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ**

**Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
(012) 596 21 44;
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az**

ISSN 2409-8817

9 772409 881009